

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FESTSKRIFT
TIL
TROELS DAHLERUP

på
60-årsdagen
den 3. december 1985

ARUSIA – HISTORISKE SKRIFTER V
ÅRHUS 1985

Redaktion:

Aage Andersen · Per Ingesman · Erik Ulsig

Udgivet med støtte fra

J. Oskar Andersens Legat til Fremme af Kirkehistorisk Studium
Augustinus Fonden
G.E.C. Gads Fond
Landsdommer V. Gieses Legat
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Aarhus Universitets Forskningsfond

Copyright: Forfatterne og Arusia – Historiske Skrifter

Forlag: Arusia – Historiske Skrifter, Postboks 1048, 8200 Århus N.

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Omslag: Elisabeth Rask. Tegningerne er udført på grundlag af gravstenene over Sorøabbeden Anders Laale († 1464) og ridderen Niels Pedersen Gyldenstjerne († o. 1456-60). Teksten er en side fra Anders Sørensen Vedels regnskab over revisionen af sognekirkerne i Vardesyssel 1587.

Fotografiet af Troels Dahlerup er taget af pressefotograf Klaus Gottfredsen, Jyllands-Posten.

ISBN 87-88032-10-8

Indhold

Forord	VII
Tabula Gratulatoria	IX

*

<i>Michael H. Gelting</i> : En bispekarriere. Helias af Ribe, en flamlænding i 1100-tallets Danmark	1
<i>Ebbe Nyborg</i> : Den tidlige sognekirke-inkorporation. Et studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark	17
<i>Svend E. Green-Pedersen</i> : De danske cistercienserklostre og Generalkapitlet i Citeaux til ca. 1340	37
<i>Peter King</i> : Attendance at the Cistercian Chapter General during the Fourteenth Century	55
<i>Per Ingesman</i> : Det lundensiske officialsemede	65
<i>Martin Schwarz Lausten</i> : Rentespørgsmålet hos teologer i den danske reformationskirke	91
<i>Ole Bay</i> : Mellem reformation og opløsning. Århus domkapitel 1536-1665	105

*

<i>Harry Christensen</i> : Adel og kultur i det 15. århundredes Danmark. Et essay	123
<i>Poul Enemark</i> : Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner	149
<i>Knud Prange</i> : Historien bag et spørgsmålstegn – eller den utro fru Mette	165
<i>Elisabeth Hertzum Becker-Christensen</i> : Roskildebispernes forleningspraksis i senmiddelalderen	177
<i>Annalise Dam Kofoed</i> : Nordjysk lavadel omkring 1500	191
<i>Henrik Fangel</i> : Vesterbæk – en forsvundet hovedgård i Vestslesvig. Et bidrag til belysning af lavadelens krise i 1400- og 1500-årene	209
<i>E. Ladewig Petersen</i> : Fra 'adelsproletariatets' sidste dage. Rønningesøgård ved midten af 1600-tallet	231

*

<i>Ole Fenger: Tremarksmanden</i>	243
<i>Erik Ulsig: Valdemar Atterdags mænd</i>	257
<i>Thelma Jexlev: Kalundborgmødet 1468 – stændermøde eller særdomstol?</i>	277
<i>Aage Andersen: Erik Madsen Bølle og rigsrådsmøderne i Christian III.s tid</i>	287
<i>Lars N. Henningsen: J.H.E. Bernstorff som patron</i>	295
<i>P.C. Willemoes Jørgensen: James Innes, Esq., opiumshandelens utrættelige forkæmper</i>	307

*

<i>Anemette S. Christensen: »... mig fattige fremmede gamle mand ...«.</i> Et konfiskationsbo fra 1530'ernes Odense	321
<i>Jens Villiam Jensen: Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede</i>	333
<i>Merete Dahlerup: Delefoged og sognefoged. Om fogder i lensadministrationen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet</i> . .	351
<i>Ejvind Venø: Bondeskifter i Skast herred 1636-49</i>	361
<i>Andrea Boockmann: Das Wirtschaftsbuch der Abel Dorthea von Thyenen. Gutswirtschaft und Herrschaftsküche in Schleswig-Holstein in der Mitte des 17. Jahrhunderts</i>	375

*

<i>Svend Ellehøj: Erik Arups sidste metodekursus</i>	387
<i>Leo Tandrup: Streger til et portræt af C.O. Bøggild-Andersen. Tegnet til belysning af mester-lærlinge-traditionens betydning i dansk historieforskning</i>	403

*

Et bidrag til Troels Dahlerups bibliografi. Ved <i>Per Ingeman</i>	415

Forord

Med dette festskrift til Troels Dahlerup på hans 60-årsdag bringer elever, kolleger og fagfæller deres tak, for undervisning og vejledning og for en mangeårig indsats i dansk historieforskning og -formidling.

Troels Dahlerup aflagde embedseksamen som cand. mag. med hovedfag i historie og bifag i kristendomskundskab i 1952 og blev, efter nogle år i gymnasieskolen, i 1956 arkivar ved Rigsarkivet. Som arkivar påbegyndte han de studier i dansk middelalderlig kirkeorganisation, der i 1964 fik ham til at forlade arkivvæsenet til fordel for et adjunktur ved Institut for Dansk Kirkehistorie ved Københavns Universitet. Frugten af de følgende års forskning var den teologiske doktordisputats *Det danske Sysselevæsen i Middelalderen* fra 1968. Samme år blev han ansat som professor i nyere tids historie ved Aarhus Universitet.

Sideløbende med sin grundlæggende udforskning af middelalderens danske kirkeorganisation har Troels Dahlerup fra begyndelsen af sin videnskabelige karriere arbejdet på en række andre felter. Hans første trykte arbejde var en afhandling i Adelsårbogen for 1955, der siden er blevet fulgt af talrige bidrag til dansk adelshistorie i senmiddelalder og nyere tid. De tidlige udgivelser af henholdsvis Åsum herreds tingbog fra 1640'erne – sammen med Aksel E. Christensen – og af rettertingsdommene fra Christian III.s tid angiver på samme måde forskningsfelter, som Troels Dahlerup har dyrket lige siden, dels det danske landbosamfunds historie i nyere tid, dels reformations-tidens historie.

Troels Dahlerup er ikke for ingenting elev af Erik Arup, Astrid Friis og Aksel E. Christensen. I sig forener han analytikeren og syntetikeren. Er hans mål at forstå grundlæggende ændringer og udviklingslinier i det danske samfund i middelalder og nyere tid, at skabe en syntese, er hans middel og hans udgangspunkt altid den dybtgående kildeundersøgelse, detailanalysen. Et slående eksempel er lavelsstudierne, der begyndte med minutiøse seglundelser og endte med et helt nyt syn på det senmiddelalderlige samfunds opbygning.

En lang række faglige foreninger har nydt godt af Troels Dahlerups grundige kildekendskab kombineret med omfattende overblik og viden: Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, nu Landbohistorisk Selskab, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, Den danske historiske Forening osv. Men Troels

Dahlerup er også »gammel fagforeningsmand«, med bestyrelsesposter og tillidshverv i bl.a. Arkivarforeningen og Dansk Magisterforening bag sig.

Det betyder ikke, at Troels Dahlerups indsats har været begrænset til historikernes egen verden. Tværtimod har formidlingen af forskningens resultater altid stået centralt i hans historiske arbejde. Væsentligst er måske virksomheden som anmelder af historisk litteratur ved dagbladet *Information* gennem mere end tyve år. Men det må også nævnes, at en række af hans tidlige artikler er offentliggjort i lokalhistoriske årbøger, og at han udfolder en livlig foredragsvirksomhed for Folkeuniversitetet.

Sidstnævnte forhold er vigtigt at få med. Man kender ikke Troels Dahlerup, før man har oplevet ham personligt, set ham udfolde sig ved en forelæsning eller som opponert ved et disputatsforsvar. En sådan handling bliver med Troels Dahlerup i hovedrollen noget af et »show«, og den gode historie eller anekdoten er altid med blandt virkemidlerne.

Troels Dahlerup fascinerer, og når gamle elever skal karakterisere hans undervisning og vejledning, er der altid et bestemt ord, der dukker op: inspirerende.

Förhåbentlig kan dette festskrift viderebringe et indtryk af den inspiration, Troels Dahlerup har givet yngre historikere til at arbejde videre, både inden for og uden for hans egne forskningsområder. Samtidig er det et vidnesbyrd om hans udstrakte faglige kontakter til historikere og kirkehistorikere i ind- og udland, ved universiteter og arkiver.

Tabula Gratulatoria

Henrik Adeler-Bjarnø
Hellerup

Esben Albrechtsen
Nivå

Lars Ammitzbøll
Glostrup

Aug. Andersen
Brønshøj

Bent Schiermer Andersen
Slagelse

Michael Andersen
Frederiksberg

Niels Andersen
København

Preben Skoulund Andersen
Otterup

Susanne Andersen
Tarm

Aage Andersen
Roskilde

Jacob Appel
Valby

Øivind Berntzen Armann
Oslo

Per Askbo
Valby

Elin Bach og
Sven V. Gabrielsen
Hellerup

Hans Bagger
København

Søren Balle
Århus

Birthe og Ole Balleby
Brabrand

Jesper Ballhorn
København

Ole Barfoed
København

Ole Bay
Århus

Sv. Cedergreen Bech
Gentofte

Elisabeth Hertzum og
Henrik Becker-Christensen
Aabenraa

Tønnes Bekker-Nielsen
Højbjerg

Susanne Krogh Bender
Malmö

Kirsten Bendixen
København

J.C. Bille-Brahe
Ullerslev

Merete Birkelund
Tranbjerg

Lars Bisgaard
Risskov

Ole B. Bjerring
Rødovre

Claus Bjørn
Brøndby

Grethe Authén Blom
Trondheim

Åge Fasmer Blomberg
Morud

Bente og Jørgen Blom-Hanssen
Virum

Inger M. Blom-Hanssen
København

Axel Bolvig
Humblebæk

Niels Geert Bolwig
Brabrand

Andrea und Hartmut Boockmann
Göttingen

Carsten Breengard
St. Merløse

Kjeld Erik Brødsgaard
København

Henriette Bugge
Malmö

K.E. Bugge
Vedbæk

Inge Bundsgaard
Søborg

Steen Busck
Risskov

Anders Bøgh
Aalborg

Keld Bøllund
Vejle

Rudolf Cargnelli
Hovedgård

Knud Chrestensen
København

Anemette S. Christensen
Viby J.

Erik Christensen
Løgumkloster

Harry Christensen
Århus

John Christensen
Balle

Steen Ove Christensen
København

Tommy P. Christensen
København

Erik Christiansen
Risskov

Niels Finn Christiansen
Vanløse

Svend-Erik Christiansen
Brabrand

Jørgen Peder Clausager
Sæby

Anker Clausen
Århus

H.P. Clausen
Højbjerg

E. Haunstrup Clemmensen
København

Göran Dahlbäck
Stockholm

Merete Dahlerup
Højbjerg

Susanne Dahlerup
og Stephen Christensen
København

Sigvard Mahler Dam
Ringsted

Aksel Damsgaard-Madsen
Lystrup

Nanna og Torben Damsholt
København

K.-E. Danielsen
Rønde

Birgitte og Poul Dedenroth-Schou
Kolding

Henning Dehn-Nielsen
Roskilde

Lotte Dombernowsky
Odense

René-Edmond Dubuc
Luc sur Mer

Otto Steen Due
Højbjerg

Inger Dübeck
Hvidovre

Ólafía Einarsdóttir
Lyngby

Torben Eirby
Århus

Kolbjørn Ekkje
Sveio

Bo Elbrønd-Bek
Farum

Johannes Elgvin
Oslo

Tove og Jørgen Elklit
Viby J.

Vivi Voss og Svend Ellehøj
København

Povl Eller
Hillerød

Kirsten og Poul Enemark
Højbjerg

Nils Engberg
Hvalsø

Jens Ulrik Englund
Århus

Jørn Eriksen
Viby J.

Sidsel Eriksen
Århus

V. Etting og P. Pentz
København

Henrik Fangel
Aabenraa

Ole Feldbæk
Charlottenlund

Gillian Fellows-Jensen
Karlsunde

Ole Fenger
Århus

Susanne Fibiger
Nibe

Jørgen Fink
Risskov

Troels Fink
Aabenraa

Tor Flensmarck
Vellinge

Inga Floto
Jyllinge

Henrik Fode
Risskov

N.H. Frandsen
København

Sven Fritz
Åbyhøj

Bente og Finn Gad
Gentofte

Helge Gamrath
Lyngby

Ib Gejl
Højbjerg

Michael H. Gelting
Søborg

Hans Gillingstam
Solna

Kristof Glamann
København

Ingeborg og Jesper
Gorst-Rasmussen
Sindal

Finn Grandt-Nielsen
Odense

Eva Grauenkjær
Thisted

Esben Graugaard
Holstebro

Svend E. Green-Pedersen
Risskov

H.V. Gregersen
Haderslev

Ole Peter Grell
Århus

Poul Grinder-Hansen
København

John Gudbrandsen
Kirke Saaby

H. Gyller
København

Ole Halding
Middelfart

Bent Hansen
Middelfart

C. Rise Hansen
Roskilde

Hans Schultz Hansen
Århus

Harriet Merete Hansen
Bjerringbro

Niels Jakob Mørk Hansen
Sønderborg

Peer Kirsgaard Hansen
Fakse Ladeplads

Per Høyer Hansen
Århus

Terkel Hansen
Århus

Torben Hansgaard
Aalborg

Olaf Hasselager
Frederiksberg

Harry Haue
Odense

Bent Havn
Aalborg

H.J. Heegaard
Næstved

Steffen Heiberg
Hillerød

Henning Heilesen
Charlottenlund

Knut Helle
Bergen

Lars N. Henningsen
Aabenraa

Michael Hertz
Holbæk

Ebba Hjorth
Frederiksberg

Hans Peter Holmgaard
Århus

Elinor og Jens Villiam Jensen
Århus

Jens Holmgaard
Viborg

Frede P. Jensen
Hellerup

Peter Hopp
Kiel

Jacob B. Jensen
Horsens

Henrik Horstbøll
Kolding

Jørgen Skaftø Jensen
Albertslund

Kai Hørby
København

Jørgen Steen Jensen
København

Grethe Ilsøe og Erik Stig Jørgensen
Valby

Peter Hoxcer Jensen
Mundelstrup

Harald Ilsøe
Roskilde

Bent Petri Jeppesen
Søborg

Steinar Imsen
Trondheim

Torben Grøngaard Jeppesen
Odense

Per Ingesman
Århus

Knud J. V. Jespersen
Tommerup

Henning J. Ingvordsen
New York

Kaare Ulrich Jessen
Århus

Grethe Jacobsen
København

Niels Jessen
København

Lone Anker Jakobsen
Flensborg

Thelma Jexlev
København

Henrik M. Jansen
Gislev

Eva Thisted Johansen
Frederikshavn

Dinna Jensen
Ringe

H. Friis Johansen
Risskov

Henning Bech Johansen
Nakskov

E. Kann
Hvidovre

Jens Chr. V. Johansen
Frederiksberg

Jan Kanstrup
Nuuk/Godthåb

Marianne Johansen
Køge

Allan Karker
Mundelstrup

Per Engelsted Jonassen
Glostrup

Jakob Kieffer-Olsen
Stenderup

Viggo Jonassen
Risskov

Peter King
St. Andrews

Arne Jouttijärvi
Vanløse

Erik Kjersgaard
Århus

Bent Jørgensen
København

Thorkild Kjærgaard
København

Erik Jørgensen
Birkerød

Chresten Klit
Vejle

Frank Jørgensen
Humblebæk

Anders Leegaard Knudsen
Nykøbing F.

Harald Jørgensen
København

Bodil Møller Knudsen
Århus

Karen Margrethe Jørgensen
Sorø

Hanne Dahlerup Koch
København

Kaare Rübner Jørgensen
Frederiksberg

Annalise Dam Kofoed
Mamer

Marie-Louise Jørgensen
og »den specielle ven«
København

Jens Kolmos
Odense

P.C. Willemoes Jørgensen
Brabrand

Helge Kongsrud
Oslo

Peter Korsgaard
Herlev

Kjeld de Fine Licht
København

Gunnar Midtgaard Krag
Hejls

Gunner Lind
Valby

Henning Krag
Viby J.

John Lind
København

Bent Egeløv Kristensen
Brabrand

Helle Linde
København

Hans Krongaard Kristensen
Viborg

P.G. Lindhardt
Skødstrup

Bent Krogh
Århus

Marianne och Michael Linton
Århus

Tage Kaarsted
Odense

Erna Lorenzen
Århus

Carl Langholz
Skive

Niels Lund
Havdrup

Gerda og Viggo Larsen
Hinnerup

Birgit Løgstrup
Løgstrup

Hans Jørgen Lych Larsen
Brørup

Erik Lönnroth
Göteborg

Leif Larsen
Karlsunde

Kim Fensteen Madsen
Brabrand

Finn H. Lauridsen
Åbyhøj

Lennart S. Madsen
Haderslev

Martin Schwarz Lausten
Hørsholm

Rikke Malmros
Århus

Geirr I. Leistad
Oslo

Jens Chr. Manniche
Risskov

Eugen Manning
Reiningue

Elisabeth Marcussen
Århus

Hans Jørgen Marker
Odense

Eva og Bjørn Matsen
Søborg

Mogens Melchiorson
Brabrand

Vibeke Michelsen
Gentofte

Jørn Arpe Munksgaard
Thisted

Gerhard Munthe
Oslo

Hans-Jørgen Møllegaard
Hørve

Anni Møller-Christensen
Tåstrup

Hans-Ole Mørk
Aabenraa

Erland Kolding Nielsen
Virum

Henning Nielsen
Otterup

Henning Spure Nielsen
Aalborg

Herluf Nielsen
Charlottenlund

Ingrid Nielsen
København

Niels Hjembæk Nielsen
Rødovre

Svend B. Nielsen
Kirke Hyllinge

Vibeke og Svend Nielsen
Auning

Johan Peter Noack
Mundelstrup

Tore S. Nyberg
Odense

Ebbe Nyborg
Frederiksberg

Henrik Nyrop-Christensen
Århus

Gert Ravn Nørgaard
Oxbøl

Erik Nørr
Haslev

Birgitta Odén
Lund

H. Erik Olesen
Vedbæk

Jens E. Olesen
Århus

Laust Wium Olesen
Vejle

Henning Olsen
Nykøbing M.

Rikke og Olaf Olsen
Alrø

Knud Ottosen
Åbyhøj

Helge Paludan
Risskov

Leif Paulsen
Silkeborg

Anna Marie Bonde Pedersen
Århus

Erik Helmer Pedersen
Nærum

Frank Pedersen
Brabrand

Jørgen Langgaard Pedersen
Gedved

Käthe Z.S. Pedersen
Horsens

Ole Karup Pedersen
Gentofte

Per Erhardt Pedersen
Hammel

Rita Pedersen
Odense

E. Ladewig Petersen
Odense

Niels Petersen
Brønshøj

Ole Visti Petersen
Svendborg

Erland Porsmose
Glamsbjerg

Bjørn Poulsen
Flensborg

Henning Poulsen
Hinnerup

Niels Jørgen Poulsen
Vordingborg

Steen Poulsen
Hørsholm

Kirsten og Knud Prange
Brønshøj

Wolfgang Prange
Schleswig

Regin Prenter
Løgumkloster

I.M. Priskorn
Hasle

Leif Pålsson
Göteborg

Jørgen Qvistgaard
Nykøbing F.

Helga Rancke-Madsen
København

Elisabeth og Sven Rask
Aasiaet/Egedesminde

Per Raslow
Fredericia

Arne Rasmussen
Lemvig

Carsten Porskrog Rasmussen
Brabrand

Ebbe Gert Rasmussen
Rønne

Edit Rasmussen
Frederiksberg

Gunner Rasmussen
Brabrand

Jette Rasmussen
Århus

Jørgen Dieckmann Rasmussen
Esbjerg

Jørgen Nybo Rasmussen
Roskilde

Poul Rasmusen
Viborg

Stig Günther Rasmussen
Roslev

Thomas Bloch Ravn
Århus

Lorenz Rerup
Roskilde

Øystein Rian
Bø i Telemark

Anne Riising
Odense

Marianne Ritzau
og Poul Victor Kjærulff
Mundelstrup

Peter Sawyer
Alingsås

Helmuth Schledermann
Århus

Klaus Arøe Schmidt
Brønshøj

Fritz Schultz
København

L. Schultz-Jørgensen
Holte

Herman Schück
Bromma

Fritz Schönwandt
Gentofte

Hans Simonsberg
Vetlanda

Erik Skov
Albertslund

Sigvard Skov
Kolding

Inge og Vagn Skovgaard-Petersen
Hellerup

Roar Skovmand
Skodsborg

J. Slettebo
Sønderborg

Ejvind Slottved
København

Illa og Niels Steensgaard
København

Jørgen Stenbæk
Malling

Vibeke og Aksel Stenderup
Højbjerg

Anette Stoffersen
Århus

Marie og Bjarne Stoklund
Virum

John Strange
København

John Ståhle
Bagsværd

Inger Svane
og Erik Strange Petersen
Skive

Torben Svendrup
København

Kim Svenningsen
Grenå

Axel Kjær Sørensen
Brabrand

Flemming Sørensen
Roskilde

G. Ditlev Sørensen
Roskilde

John Kousgård Sørensen
Nivå

Preben Meulengracht Sørensen
Højbjerg

Preben St. Sørensen
Aars

Leo Tandrup
Skanderborg

Birgit og Niels Thomsen
Klampenborg

Bodil og Niels Thomsen
Ryslinge

Hans Kargaard Thomsen
København

Rudi Thomsen
Århus

A. Pontoppidan Thyssen
Mårslet

Jens Tofte
Espergærde

Leif Tolstrup
Aalborg

Allan Tønnesen
Frederiksberg

Erik Ulsig
Århus

Rune Ulveborn
Göteborg

Lisbeth Ruby og Henrik
Vedel-Smith
Århus

O. Vald. Vedsted
Ringkøbing

Jens Velle
Højbjerg

Mikael Venge
Fåborg

Ejvind Venø
Århus

Orla Vestergaard
Hedehusene

Tore H. Vigerust
Oslo

Jens Vindekilde
København

Knud Waetzold
Frederiksberg

Aksel Willadsen
Fredensborg

Alex Wittendorff
København

Birgitte Wåhlin
Aalborg

Vagn Wåhlin
Århus

Steen U. Zangenberg
Holte

Paul G. Ørberg
Viborg

Gunnar Østergreen-Johansen
København

Benedicte Borberg
Ryslinge

Lars Chr. Christensen
Hirtshals

Th. Lyby Christensen
Malling

Henning Lehmann
Risskov

Louise Lillie
København

Erik Rasmussen
Malling

Jens Erik Skydsgaard
København

Stig-Henrik Viklund
Skellefteå

Afdeling for Middelalder-Arkæologi
Aarhus Universitet

Institut for Kirkehistorie
Københavns Universitet

Danmarks Biblioteksskole
København

Institut for Navneforskning
Københavns Universitet

Den danske historiske Forening
København

Institut for Nordisk
Sprog og Litteratur
Aarhus Universitet

Det danske Sprog-
og Litteraturselskab
København

Jysk Selskab for Historie
Århus

Duborg-Skolen
Flensborg

Kulturen
Lund

Folkeuniversitetsudvalget
Odense

Kulturhistorisk Museum
Randers

Frederiksværk Boghandel

Københavns Kommunes Biblioteker

Haderslev Katedralskole

Landbohistorisk Selskab
Odense

Haderslev Statsseminarium

Landsarkivet for Nørrejylland
Viborg

Haslev Folkebibliotek

Herning Gymnasium

Landsarkivet for Sjælland,
Lolland-Falster og Bornholm
København

Historisk Institut
Københavns Universitet

Landsarkivet for de
sønderjyske landsdele
Aabenraa

Historisk Institut
Aarhus Universitet

Historisk institutt
Universitetet i Oslo

Lokalhistorisk arkiv for
Holbæk kommune

Institut for Historie
og Samfundskundskab
Danmarks Lærerhøjskole
København

Museet for Thy
og Vester Hanherred
Thisted

Museet på Koldinghus

Det Nationalhistoriske Museum
på Frederiksborg

Nationalmuseet, 2. afdeling
København

NEFA-Nordens Dokumentations-
udvalg
Bagsværd

Norsk historisk kjeldeskrift-institutt
Oslo

Næstved Museum

Odense Universitetsbibliotek

Rigsarkivet
København

Riksarkivet
Oslo

Selskabet for Danmarks Kirke-
historie
Ved formanden, Knud Banning
Nivå

Selskabet for Udgivelse af
Kilder til Dansk Historie
København

Silkeborg Bibliotek

Slagelse Centralbibliotek

Statsarkivet i Trondheim

Statsbiblioteket
Århus

Svenskt Diplomatarium
Stockholm

Telemark distriktshøgskole
Bø i Telemark

Viborg Stiftsmuseum
Viborg

Aalborg Historiske Museum

En bispekarriere

Helias af Ribe, en flamlænding i 1100-tallets Danmark

Af Michael H. Gelting

Historien – og især det, man kan kalde »begivenhedshistorien« – bliver gerne skrevet i kronologisk orden. Man starter med de første trin i et givet forløb og følger dets udvikling op gennem tiden. Men bagved ligger en forskningsproces, som ofte bevæger sig i modsat retning: med udgangspunkt i et kendt historisk forhold går historikeren bagud i tiden på jagt efter fænomenets oprindelse.¹

Sådan er det også gået Ribebispen Helias (1142-1162). Hans rolle som biskop, grundlægger af Ribe domkapitel og katedralskole og formentlig bygherre for Ribes nuværende domkirke har længe været kendt.² I 1968 rekonstruerede Troels Dahlerup hans danske karriere forud for bispeudnævnelsen.³ Her vil historien blive fortsat bagud i tiden, således at en samlet, omend rudimentær biografi af en markant gejstlig skikkelse kan blive skitseret.⁴

Den lille Ribe bispekrønike præsenterer personen således: »Den ottende biskop af Ribe var flamlændingen Helias, i det Herrens år 1142, som på grund af et oprør i Flandern blev stræbt efter livet af sine brødre og flygtede til Danmark.«⁵ Hvordan skal denne meddelelse forstås? Er krønikens oplysning i det hele taget troværdig?

Bispekrøniken er affattet i begyndelsen af 1200-tallet, og indtil Helias er dens fremstilling håbløst forvirret og upålidelig. Men den er tydeligvis skrevet af en kannik ved domkapitlet, og fra dettes grundlæggelse 1145 bygger den på kapitlets arkiv og på en øjensynlig ganske solid mundtlig overlevering. Der er al mulig grund til at tro, at kapitlet endnu i begyndelsen af 1200-tallet har vidst god besked med sin grundlæggers herkomst.⁶

Det første problem bliver da at indkredse tidspunktet for Helias' ankomst til Danmark. Nu er navnet Helias sjældent i 1100-tallets Danmark, og Troels Dahlerup har vist, at Ribebiskoppen skal identificeres med en kannik og provst af samme navn ved Roskilde domkapitel, som optræder fra 1135 til 1142. Han kan altså senest være ankommet til Danmark 1135.

Et oprør i Flandern før 1135 fører uvægerlig tanken hen på mordet på grev Karl den Gode i 1127. Karl, Knud den Helliges søn med den flanderske grevedatter Edel, var af sin moder blevet bragt til Flandern efter mordet på

den danske konge i Odense 1086. Han blev opdraget ved det flanderske grevehof, og da hans fætter grev Balduin VII døde barnløs 1119 som den sidste af sin slægts mandslinje, var det Karl, der blev hans efterfølger. Flandern var et af de mest dynamiske områder i Nordeuropas økonomi, hvor et ekspanderende landbrug, en højt udviklet tekstilfremstilling og en blomstrende fjernhandel bar et langt rigere købstadliv end i resten af Nordeuropa. I takt hermed var Flanderns greve blevet en af Nordeuropas rigeste fyrster, med en avanceret administration.

En sådan udvikling forløb ikke uden at medføre betydelige indre spændinger. Endnu var de velstående købstæder – Brugge, Gent, Ypres – ikke begyndt for alvor at gøre krav på andel i den politiske magt, men den stadige udbygning af grevens myndighed og retshåndhævelse havde skabt indre konflikter i det godsbesiddende og militære aristokrati. Disse spændinger tilspidse sig, da en enkelt aristokratisk slægtsgruppe i årene før og under Karl den Godes regering udnyttede sin kontrol over det grevelige forvaltningsapparat til at opbygge sin egen magtposition. Overhoved for denne slægtsgruppe var Bertulf, provst og leder af Sankt Donatians-kapitlet i Brugge; i kraft af sit embede som leder af grevens »hofkapel« ved hans hovedresidens, borgen i Brugge, var han tillige leder af grevens kancelli og øverste ansvarlige for oppebørslen af de grevelige indtægter. I begyndelsen af 1127 synes Karl den Gode at have gjort sig klart, at Bertulf og hans slægt var ved at true grevens egen kontrol med forvaltningen, og han forberedte et opgør med dem, som skulle finde sted på en herredag, der var indkaldt til påske 1127. Bertulfs slægt kom ham imidlertid i forkøbet. Den 2. marts 1127 blev Karl myrdet, mens han knælede i bøn i Sankt Donatians kirke i borgen i Brugge. Det sikrede Karl helgenværdigheden, men hjalp ikke Bertulfs slægt. Morderne blev snart belejret i Brugges borg, og efter at den franske konge også havde grebet ind i striden, led de en forsmædelig død.

De dramatiske begivenheder er skildret i grev Karls officielle helgenvita af Walter af Théroutane og først og fremmest i en usædvanlig, levende, næsten dagbogsagtig beretning af en notar fra Brugge, Galbert.⁷

Ser man nu på Galberts tekst, finder man netop en gejstlig ved navn Helias ganske tæt på de blodige begivenheder i 1127: dekanen for Sankt Donatians kapitel i Brugge.⁸ Helias er om muligt et endnu mere sjældent navn i Flandern end i Danmark på denne tid,⁹ og med mindre den senere Ribebisp skulle være en totalt ukendt person i Flandern, forekommer det overordentlig sandsynligt, at han var identisk med Brugge-dekanen. Omstændighederne svarer fortræffeligt til Ribekrønikens beskrivelse: et oprør, hvor dekanen nok kun spillede en birolle, men som – som det vil fremgå – må have kompromitteret ham ganske alvorligt i hans medbrødre kannikernes øjne. Helias' navn optræder ikke i Sankt Donatians dødebog,¹⁰ hvad der kan tyde på, at

han ikke døde i dekanembedet – af naturlige grunde, dersom han valgte flugten til Danmark.

Identifikationen synes således at være tilladelig, og tiden må være inde til at berette historien på vanlig historikervis og begynde med de første oplysninger, vi har om denne flamsk-danske gejstliges lange og bevægede karriere.

Straks ved sin første optræden i de bevarede kilder bærer Helias titel af dekan af Sankt Donatian. Det var i 1110, i Brugge, hvor hele kapitlet bevidnede et diplom af Robert II Jerusalemfareren, greve af Flandern.¹¹ Han var formentlig da en relativt ny mand i kapitlet, eftersom han ikke er med i en tilsvarende liste over kannikerne i Robert II's store gavebrev til Sankt Donatian i 1101.¹² Han må således være avanceret hurtigt til kapitlets næsthøjeste dignitet.

Helias' baggrund i det verdslige samfund må forblive ukendt. Navnet kendes ikke fra nogen af Flanderns adelsslægter på denne tid; måske er det et navn, han har antaget ved sin indtrædelse i kapitlet.¹³

I de følgende årtier optræder Helias flere gange som vidne til udstedelsen af grevens diplomer.¹⁴ Men først med Galbert af Brugges skildring bliver han lidt mere end et navn under et dokument. Galbert nævner ham dog ikke i forbindelse med selve mordet, men først i tilknytning til de efterfølgende begivenheder.

Mordet på grev Karl den 2. marts 1127 udløste en blodig borgerkrig. Wilhelm af Ypres, en illegitim ætling af det gamle flanderske grevhus, forsøgte at placere sig som den myrdedes efterfølger og optog kontakt med morderne.¹⁵ I mellemtiden havde andre dele af Flanderns aristokrati grebet til våben for at hævne greven. Allerede den 9. marts indledte ridderen Gervais de Praet belejringen af morderne i borgen i Brugge, og snart sluttede en stor del af Flanderns stormænd sig til ham. Også Flanderns naboer blandede sig i sagen. For Frankrigs konge Ludvig den Tykke betød mordet en enestående chance for at fastslå den franske konges overhøjhed over en lidt for uafhængig vasal, som oven i købet herskede over et af rigets mest velstående områder. Uden tøven fandt kongen en rimelig prætendent til den flanderske greveværdighed, den landflygtige normanniske prins Wilhelm Clito, og satte sig med en hær i bevægelse mod Flandern. Oprøret blev til arvefølgekrig.

Allerede før den franske konges ankomst var de belejredes situation i Brugges borg blevet kritisk. Sankt Donatian-kirken, som lå inden for ringmuren, var alvorligt truet, og den 17. marts opnåede kirkens kanniker tilladelse til at komme ind i borgen for at redde kirkens kostelige relikvier og hellige kar fra den plyndring, man kunne forudse; øjensynlig har man ikke mistænkt kannikerne for at være i ledtog med mordets bagmand, deres provst

Rammen om mordet på Karl den Gode, Sankt Donatian (Sint Donaas) i Brugge, var et af Flanderns ejendommeligeste bygningsværker. Det oprindelige, karolingiske borgkapel var opført som en mindre udgave af Karl den Stores berømte pfalzkapel i Aachen. Bygningen blev svært beskadiget ved belejringen i 1127, men trods talrige senere reparationer og udvidelser forblev den kernen i Sankt Donatian-kirken, indtil denne blev nedrevet i 1790'erne. – Kirken ses her, som den så ud omkring 1700 (Stik i Jean-Baptiste Christyn, Les Délices des Pais-Bas, Bruxelles 1697-1711. Foto: Det kgl. Bibliotek).

Bertulf. Ikke blot de kirkelige kostbarheder, men også de grevelige arkiver blev således bragt i sikkerhed – dog ikke via porten, så vidt strakte de belejrede sig ikke, men ad stiger, der blev anbragt op ad borgens ringmur.¹⁶

Den 30. marts antog stormændene Wilhelm Clito som greve af Flandern, og kort efter ankom den franske konge og overtog ledelsen af belejringen, hvor de sammensvorne nu kun holdt stand i selve Sankt Donatian-kirken. Wilhelm af Ypres forstod, at mordernes sag var tabt, og ilede med at redde sit eget skind – idet han fangede og henrettede sin tidligere forbundsfælle provst Bertulf, efter at det var lykkedes denne at undslippe fra den belejrede borg.

Den 13. april gav kongen ordre til at eftersøge grevens kostbarheder, og han fik udleveret nøglerne til Sankt Christoffers kirke, hvor de evakuerede relikvier og arkiver fra Sankt Donatians kirke var blevet bragt i sikkerhed.

Den, der udleverede nøglerne, var dekanen Helias, der således stod som kapitlets overhoved, nu hvor provsten var borte.¹⁷ Formentlig havde han allerede ledet aktionen den 17. marts, da relikvierne blev bragt over ringmuren fra Sankt Donatian til Sankt Christoffer.

Men den 13. april fandt man kun kirkens relikvieskrin. Man måtte afvente de belejredes kapitulation den 19. april for at få oplysninger om, hvad der var sket med grevens skatte. Den 4. maj lod kongen en af fangerne, Robert den Unge, piske for at få ham til at afsløre sin viden om skatten. Først da måtte dekanen Helias vedgå, at provst Bertulf havde skjult et forgyldt drikkekar og en sølvkande fra grevens skat i et af relikvieskrinene. Ifølge Helias havde provsten selv skænket de to kostbarheder til Sankt Donatian til sin sjæls frelse, men Galberts fortælling viser, at man ikke havde større tiltro til den forklaring: »Derved blev mange forundret over dekanen Helias' enfoldighed. Han, som til da havde ført så strengt et levned som havde han været en helgen, havde sandelig fornødret sig fra det, han havde foregivet ved sin påtagne hellighed og ydmyghed, ved at modtage dette rov, thi det er forbudt ved Herrens bud: »Du skal ikke røre urene ting«. Thi han gav denne skat tilbage til greven mod sin vilje, og viste derved noksom, hvor meget han holdt af dette rov.«¹⁸

Var dekanen blevet narret af sin foresatte, eller var han en medskyldig hæler? Ingen synes at have beskyldt ham for medskyld med provsten i selve mordet, men det er åbenbart, at hans prestige og tilliden til hans hæderlighed var alvorligt rystet. Da man den 21. maj havde fanget provstens tidligere kammernester Alger, og denne gav sig til at beskyldte Helias og andre kanniker for at have tilranet sig betydelige summer af grevens skatkammer, havde man ikke alt for vanskeligt ved at tro ham: Alger havde været vidne til evakueringen af relikvierne på allernærmeste hold, for det var ved den lejlighed, det lykkedes ham at undslippe, forklædt som klerk i kannikernes følge. Skønt Galbert hævder, at Algers beskyldninger var løgne, han opfandt for at redde sit eget skind, virker hans dementi ikke alt for overbevisende, eftersom flere af Algers påstande faktisk blev bevist, i det mindste delvis.¹⁹

Der er ingen grund til at tro, at flertallet af Sankt Donatians kanniker ikke faktisk var helt uskyldige og uvidende om komplottet mod grev Karl. Når kapitlet i slutningen af maj 1127 stod i et noget uheldigt lys, var det først og fremmest dekanen Helias' skyld – hvad enten han så havde forset sig ved enfoldighed eller ved dobbeltspil. Det er troligt, at en sådan situation kunne skabe stærke spændinger inden for kapitlet, og den politiske uro, som kom til at præge Flandern i de følgende år, kunne kun øge sådanne spændinger.

Helias' flugt kan dog ikke have fundet sted umiddelbart efter de voldsomme begivenheder i foråret 1127. Hen mod årets slutning nævner Walter af Thérouanne endnu dekanen Helias som et af øjenvidnerne til de første mi-

rakler, der fandt sted ved den myrdede greves lig.²⁰ Den 15. november 1129 udøvede Helias endnu sine funktioner som kapitlets dekan – ironisk nok ved, sammen med hele kapitlet, at stifte en evig årtid for deres gamle provst Bertulf, de sammensvorne morderes leder.²¹ Men det er også sidste gang, Helias optræder i flanderske dokumenter. I 1135 befandt han sig i Danmark, og en vis Letbert havde afløst ham som dekan ved Sankt Donatian.²²

Den begivenhed, som kan have udløst fjendskabet mod Helias i kapitlet, var snarest Wilhelm af Ypres' oprør, som fandt sted omkring 1134.²³ I 1127 havde Wilhelm som nævnt forsøgt at bemægtige sig grevemagten, og han var aldrig blevet rensset for mistanken om medskyld i komplottet. Han havde haft nære forbindelser til provst Bertulf – før han lod denne henrette. Måske var Helias i det skjulte tilhænger af Wilhelm af Ypres; man må ikke glemme, at Sankt Donatian-kapitlet var nært knyttet til det gamle flanderske grevhus, som havde stiftet kapitlet, og at Wilhelm af Ypres var slægtens sidste mandlige repræsentant, mens greveværdigheden var gået over til fremmede – først danskeren Karl, så normanneren Wilhelm Clito, og efter hans fald nu Thierry af Elsass. Vi véd intet om Sankt Donatian-kapitlets holdning under Wilhelm af Ypres' oprør, og det kan derfor kun være en hypotese; men en spaltning af kannikerne mellem tilhængere af Wilhelm og af Thierry kunne forklare, at Helias – ligesom Wilhelm – blev tvunget til at forlade Flandern for altid.

At dømme efter hans karriere i Danmark, må man i det mindste antage, at han hurtigt har opgivet ethvert håb om at vende hjem til sit fødeland.

Hvorfor valgte Helias Danmark?

Det kan ikke udelukkes, at han har haft personlige kontakter i det danske aristokrati. Karl den Gode var som nævnt søn af Knud den Hellige, og i 1127 synes der endnu at have været danskere i kredsen omkring den flanderske greve.²⁴ Under alle omstændigheder har det været let for Helias at komme til Danmark. Havnene omkring Rhinmundingen havde i århundreder haft en livlig handel på Skandinavien, hvor Vesteuropas luksusprodukter og Flanderns klæde blev udvekslet med nordiske landbrugsprodukter og råstoffer. Et handelsskib med kurs mod Danmark kan have været den første flugtvej, der bød sig til, da Helias måtte forlade Brugge.

Men også andre overvejelser kan have fået Helias til at vælge Danmark. I forhold til Flandern var Danmark et underudviklet land – kristnet knap halvandet århundrede tidligere, ganske vist, men en regulær organisering af kirken i stifter havde landet først fået i 1060'erne, og et eget ærkesæde havde riget først opnået tredive år før Helias' ankomst. Danmark var endnu novice i det kristne, civiliserede Europa. Såvel den kongelige som den gejstlige administration befandt sig endnu på et rudimentært niveau og var delvis

afhængige af udenlandske »ekspertes«. Og som udenlandsk ekspert måtte Helias have gode kort på hånden. Sankt Donatian-kapitlet var som sagt nøje forbundet med de flanderske grevers kancelli, hvis leder siden 1089 var kapitlets provst, som tillige forestod oppebørslen af grevens indtægter.²⁵ Højest sandsynligt har Helias selv gjort tjeneste som grevens notar, ligesom hans efterfølger i dekanværdigheden gjorde det.²⁶ Han har dermed kunnet spille på et grundigt kendskab til Flanderns forvaltning, som formentlig var en af de mest avancerede i Nordeuropa.

Det ser dog ud til, at det især er hans kirkelige ekspertise, man har benyttet sig af i Danmark. Troels Dahlerup har vist, at bispekrønikens mærkelige formulering, at han »først blev gjort til kirkernes tjener ved klokkeringningen«, formentlig skal forstås sådan, at han beskæftigede sig med en nyordning af brugen af kirkeklokkerne i den tid, hvor han fungerede som landprovst (»sysselprovst«) af Eggeslev i Roskilde stift.²⁷ Det er imidlertid alt, hvad man véd om hans kortvarige virke i Roskilde stift. Bispekrøniken fortsætter: »Ved at knytte sig til stormændene blev han derefter ophøjet til bispeværdigheden af dem.« Ophøjelsen fandt sted omkring maj måned 1142.²⁸

Blandt de danske stormænd er der næppe tvivl om, at det især var den mægtige Peder Bodilsen, der protegerede Helias. Helias *kan* i forvejen have haft kontakter på Ribe-egnen – hvis der er hold i den meget usikre hypotese om, at den fremtrædende jyske stormand Riber Ulf var identisk med Arnulf, søstersøn af Karl den Gode og en af de mere uheldige tronprætendenter i Flandern i 1127.²⁹ Men det har givetvis været den sjællandske stormand Peder Bodilsen, der først og fremmest skaffede Helias bispeværdigheden. Peder Bodilsen havde netop meget udstrakte besiddelser i det sydvestlige Sjælland, hvor Helias udøvede provstemyndigheden i sin kanniketid, og det er påfaldende, at det netop altid er i forbindelse med Peder Bodilsen, Helias optræder i disse år. Det ville heller ikke være første gang, Peder Bodilsen gjorde sin indflydelse gældende ved besættelsen af bispestolen i Ribe. Da en stor del af Danmarks bispesæder skulle nybesættes efter slaget ved Hammer (Fotevig) 1134, var det Peder Bodilsens kapellan Nothold, som fik bispeværdigheden i Ribe.³⁰

Det er umuligt at sige, om Helias kom til Danmark før eller efter kong Niels' død – men i det mindste kan denne flygtning fra Flanderns tronstridigheder ikke have ladet sig afskrække af, at det land, han kom til, også var hærget af borgerkrig, og vedblev at være det stort set hele Helias' levetid. Den nyudnævnte Ribebisp kan heller ikke have gjort sig falske forestillinger om risikoen ved embedet i disse urolige tider.

Desværre er det vanskeligt at følge Helias' færden gennem borgerkrigsårene. Den officielle danske historieskrivning udgik fra de østlige landsdele, først og fremmest fra ærkesædet i Lund,³¹ og som følge heraf er det personer

I sin tid som Roskildekannik førte Helias titlen provst af Eggeslev, en stor sogneby i et område, hvor Helias' øjensynlige beskytter Peder Bodilsen havde store besiddelser. I Eggeslevmagle kirkes tårn er bevaret rester af et romansk vestværk med herskabspulpitur. De høje herrer har fordrevet tiden under messen med at indridse figurer i vægpuksen – skibe og en sværdsvingende kriger. Øjensynlig har deres tanker været mere ved borgerkrigen end ved gudstjenesten. – Tør man lade fantasien spille og gætte på, at Peder Bodilsen selv var mester for nogle af disse grafitti? Dateringsmæssigt er der intet i vejen for det (Foto: Nationalmuseet).

og begivenheder med tilknytning til Sjælland og Skåne, der især har optaget den. Man har Ribe bispekrønike, men som mange andre skrifter af denne art er den meget lokalt orienteret, og den omtaler kun få begivenheder af »landspolitisk« karakter. Men for Helias' vedkommende omtaler den dog, at han i lang tid måtte skjule sig over domkirkens kor for at undgå sine fjender. Begivenheden er ikke dateret, men måske hentyder historien til året 1151, hvor den landflygtige Knud Magnussen gjorde et togt op gennem Jylland med støtte fra ærkebisen af Hamburg-Bremen. Togtet endte katastrofalt, men forinden havde Ribe by været besat i nogen tid af tyske lejetropper i Knuds sold.³²

Knud kan meget vel have haft grund til at nære fjendskab mod Helias, som havde knyttet sig til Svend Grathe. Kort før den omtalte modoffensiv fra Knuds side havde Svend knust Knuds styrker i et første slag ved Viborg. Det var dette nederlag, som havde tvunget Knud i landflygtighed. Efter sejren skal Svend og hans nærmeste rådgivere have drøftet fangernes skæbne, og Helias skal have anbefalet Svend at gøre som en god havemand og »luge ugræsset bort«; kongen valgte dog at vise mildhed.³³ Øjensynlig havde mindet om den skæbne, der var overgået ham selv i Flandern, ikke stemt Ribebispen blidere!

Om denne fortælling hos Saxo har sin rigtighed, vil vel aldrig kunne opklares. Sikkert er det derimod, at kong Svend begunstigede biskop Helias ved at bekræfte og forøge Ribe bispestols privilegier,³⁴ muligvis har Ribebispen også opnået andel i den kongelige mønt i byen på denne tid.³⁵

Men fra 1154 vendte krigslykken sig imod kong Svend. Helias synes at have distanceret sig tilstrækkelig fra ham til at kunne optræde som uvildig mægler. Ifølge den sædvanligvis velunderrettede Helmold af Bosau var Helias hovedforhandleren bag det forlig mellem de tre konger Svend, Knud og Valdemar, som i 1157 medførte den kortvarige opdeling af riget mellem dem.³⁶ Mere end Helias' større eller mindre tilknytning til den ene eller den anden af tronprætenderne var det måske hans ærværdige alder, som gav ham den fornødne autoritet til at stå som mægler i striden. Allerede i 1110 havde Helias indtaget en fremtrædende gejstlig stilling i Brugge. I 1157 må han i det mindste have været omkring de halvfjerds år, og han var – næst efter ærkebisen selv – det danske bispekollegiums nestor, formentlig både i embedsår og i levealder.

Formentlig var dette, snarere end Helias' internationale baggrund, årsag til, at han i sine sidste leveår synes at have stået som de danske bispers egentlige leder. Naturligvis var ærkebiskop Eskil den danske kirkes overhoved; men da striden mellem kejser og pave og det deraf følgende paveskisma fra 1159 medførte voksende spænding mellem ærkebisen og kong Valdemar, viste det sig hurtigt, at størstedelen af bisperne valgte kongens side mod

ærkebisp. ³⁷ I denne situation synes Helias at have optrådt som de »kongetro« bispers leder, og denne stilling blev vel endnu mere tydelig, da Eskil i 1161 måtte drage i landflygtighed, mens det officielle Danmark sluttede sig til kejserens modpave. I det mindste var det ærkebiskop Eskils egen opfattelse, og på sine gamle dage mindedes ærkebisp, hvordan han havde fået det første varsel om den forestående splittelse i den danske kirke, da nadverbrødet på mirakuløs vis spaltedes i fem dele, mens Eskil fejrede messe i Ribe domkirke. ³⁸

Helias' betroede stilling blandt de danske bisper fremgår også af, at det var ham, der i 1160 repræsenterede den danske kirke på konciliet i Pavia, som kejser Frederik Barbarossa havde indkaldt til at afgøre pavestriden til fordel for sin kandidat Victor IV. ³⁹ Det blev sidste gang, den gamle biskop kom til at spille en fremtrædende politisk rolle. Efter en aktiv karriere på mere end et halvt århundrede i kirkens og stormænds og fyrsters tjeneste døde han den 1. marts 1162. ⁴⁰

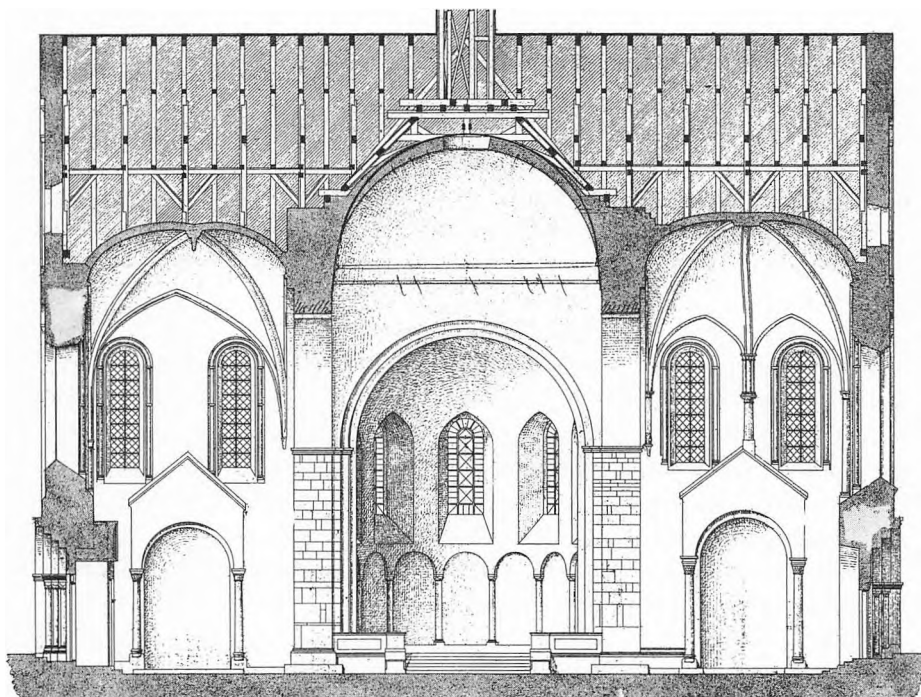
Alle disse politiske aktiviteter forhindrede imidlertid ikke Helias i at udøve en betydelig gerning som biskop for sit stift. I betragtning af de urolige forhold i landet kan det ikke undre, at han i første omgang tog fat på stiftets sikkerhed. Ved midten af 1100-tallet synes det vesteuropæiske, tunge rytteris kampteknik først netop at være begyndt at slå igennem i Danmark, og også borgbyggeriet var kun udviklet i begrænset omfang. Aristokratiets gårde var som oftest ubefæstede, og borgerkrigene formede sig ikke som belejringer i stil med begivenhederne i Brugge i 1127, men som slag på åben mark, hvor størstedelen af de kæmpende vel endnu var fodfolk, bevæbnet med økser lige så ofte som med sværd.

Helias synes at have benyttet sig af sit kendskab til vesteuropæisk forsvarsteknik, idet han lod bispegårdene befæste. Det var vel for det meste ret enkle anlæg, jordværker og tømmerkonstruktioner, han lod opføre, og borgerkrigenes ophør under Valdemar den Store gjorde dem antagelig hurtigt overflødige. Allerede i begyndelsen af det følgende århundrede så man kun »rester« af Helias' anlæg. ⁴¹

Af langt mere vidtrækkende betydning blev Helias' indsats for stiftets domkirke. Da Helias tiltrådte i Ribe, skal domkirken kun have haft tre præster. Et ringe personale for en biskop, der havde været medlem af de mægtige kapitler i Brugge og Roskilde! Allerede i 1145 rådede den nye biskop bod på dette misforhold ved at stifte et regelbundet domkapitel ved sin domkirke. ⁴² Vi véd intet om dette kapitels oprindelige opbygning, bortset fra, at optagelsen af nye kanniker skulle ske med kapitlets råd og samtykke. Samtidig gav Helias kapitlet ret til at oprette en skole i samråd med biskoppen.

Det er meget tænkeligt, at Helias' forbillede ved oprettelsen har været et af de kapitler, hvor han selv havde været medlem. Begge fulgte antagelig den gamle Aachener-regel; men Helias måtte erkende, at tiden krævede en strengere organisering. Ved den første priors død blev Augustinerreglen indført, under ledelse af en udenlandsk prior, Wicardus (Guichard). Det fremgår ikke, om Guichard var en flamsk »ekspert«, som Helias selv havde indkaldt fra sit hjemland, eller om han tværtimod var påtvunget ham af ærkebiskop Eskil, som ifølge Ribe bispekrønike spillede en væsentlig rolle ved omorganiseringen af kapitlet.

Det er således givet, at Helias har arbejdet på at modernisere sit bispesæde; men personlig synes han ikke at have levet i 1100-årenes reformbevægelsers strenge ånd. Da prior Guichard drog tilbage til sit hjemland,⁴³ kunne biskoppen i det mindste udnævne sin egen søn til ærkedegn! I øvrigt synes sønnen at have haft den strenge religiøse holdning, som faderen i det mindste

Snit gennem Ribe domkirkes korsarme. Domkirkens arkitektur stemmer godt med formodningen om, at det var Helias, der satte byggeriet i gang. Korsskæringens mægtige pendentivkuppel har sin nærmeste parallel i Sankt Gertrud-kirken i Nivelles, godt 100 km fra Brugge; de svære mure og den store, tilmurede lysåbning i kuppelens top vidner om, at der ligesom i Nivelles var planlagt et lanierneårn over korsskæringen, hvorfra lyset kunne strømme ovenfra ned i kirkerummet (Opmåling 1877, efter Danmarks Kirker, Ribe amt bd. 1, s. 174).

engang må have svigtet – eftersom den nye ærkedegns strengthed medførte alvorlige konflikter i kapitlet.

Helias standsede ikke ved grundlæggelsen af domkapitel og katedralskole. Alt tyder på, at det også var ham, der påbegyndte opførelsen af den nuværende, prægtige romanske domkirke, som hentede en stor del af sine arkitekturformer og af sit materiale fra Rhinlandene, og som fik en væsentlig betydning for de følgende årtiers kirkebyggeri i Jylland. Ribe føjede sig dermed til rækken af store, romanske domkirker, som i disse år rejstes rundt om i Europa. Oprettelsen af domkapitlet har også krævet en kirkebygning af helt andre dimensioner end den, Helias overtog fra sine forgængere.⁴⁴

Selv om flamlændingen Helias' biografi således må forblive meget skitsepræget, aner man tilstrækkeligt af hans karriere til at kunne tegne et billede af en aktiv, »politisk« prælat, meget engageret i det verdslige samfunds stridigheder, men også stærkt optaget af at udvikle og modernisere de endnu svagt udviklede kirker, der blev ham betroet. Efter Odinkar (før 1005-1043), som grundlagde Ribe bispesædes godsrigdom, efter Ture (før 1131-1134), som skal have opført den første domkirke i sten i Ribe, står Helias som Ribe bispesædes tredie virkelige grundlægger.⁴⁵ Den erfaring, han medbragte fra sit hjemland, blev nok i vid udstrækning stillet til rådighed for konge og verdslige stormænd; men det var på det kirkelige område, Helias' virke satte sig de varigste spor. Den skole, han planlagde i 1145, findes endnu, og den domkirke, hvis opførelse han formodentlig påbegyndte, præger endnu Ribe bys silhouet.

Alligevel har Helias af Ribe haft »dårlig presse« i historien. Den værste medfart fik han af sin ærkebiskop, Eskil, som så at sige dikterede Helias' nekrolog, da han i sit otium i Clairvaux omkring 1179 fortalte opbyggelige erindringer til munken Heribert. Heribert indlemmede Eskils fortællinger i sin »Liber miraculorum«, en samling opbyggelige historier til brug for cisterciensermunke. Naturligvis var det ikke venlige ord, Eskil lod falde om sin gamle modstander fra skismaets tid. Efter at have berettet om Helias' rolle i skismaet er det med åbenbar skadefryd, Eskil gengiver den guddommelige hævn, som til sidst ramte Ribebispen:

På dødslejet nægtede denne sanselige, slibrige og rovgriske mand at tage imod sakramentet, trods hans venners indtrængende opfordringer. Da hans egen søn – utvivlsomt kapitlets ærkedegn – bønfuldt ham om at tage imod nadveren, hensatte det den gamle biskop i et ubændigt raseri: »Du søn af en skamløs hore, din træske sjæls hensigter er ikke skjult for mig! Thi jeg véd, at du venter min død med længsel for at kunne bortøde mine rigdomme med dine griske fingre!« Den døendes raseri steg, så han til sidst beordrede alle at forlade rummet, lukke døren og ikke tillade nogen at komme ind. De adlød,

men inden længe blev ventetiden uudholdelig for dem, og biskoppens tjenere dristede sig til at kaste et blik ind i rummet. Og til deres rædsel så de da, at sengen var tom, og at deres herres afsjælede legeme lå slynget op over en højtsiddende bjælke, skønt der hverken var stiger eller andet udstyr i rummet, der kunne forklare, hvordan liget var kommet derop. Det var klart, at Helias var blevet taget af Djævelen! Og den tidligere ærkebiskop af Lund sluttede med tydelig tilfredshed: »Således fortjener de at blive ophøjet, således fortjener de at blive belønnet, de som adskiller sig fra Kristi legeme! De frygter ikke at gøre sig til Satans lemmer.«⁴⁶

Eskils posthume hævn over sin gamle modstander vidner i det mindste om den vægt, ærkebispen tillagde hans person; men denne beretning er først blevet fremdraget i 1931. I dansk historieforskning har Helias' eftermæle lidt en endnu større vanskæbne: han er mere eller mindre blevet glemt. Stykker man – som det er forsøgt ovenfor – oplysningerne om Helias' færdens sammen, tegner der sig et billede af en mand, der spillede en vigtig rolle i borgerkrigens Danmark og i de nærmest følgende år, en værdig modspiller til ærkebiskop Eskil. Men det altovervejende kildemateriale til Danmarks historie i denne periode er af skånsk-sjællandsk oprindelse – årbøgerne, Saxo, Svend Aggesen, diplomerne ... Den østdanske slagside, de har givet fremstillingen af 1100-tallets historie, vil næppe nogen sinde kunne rettes op. Det er skæbnens ironi, at en af de få jyder i borgerkrigens tid, hvis karriere lader sig rekonstruere nogenlunde, er flamlændingen Helias.

1. I de senere år er der enkelte eksempler på fremstillinger, hvis disponering følger forskerens arbejdsgang, f.eks. Erland Porsmose, *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense 1981.
2. J. Kinch, *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*, Ribe 1869, s. 18-26.
3. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselevæsen i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 27-33.
4. Nærværende artikel udspringer af arbejdet med at opstille biografier over Ribe stifts biskopper indtil 1198, med henblik på udgivelse i opslagsværket *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum 1198*, ed. Odilo Engels et Stefan Weinfurter, Stuttgart 1978ff, de skandinaviske lister under redaktion af Tore Nyberg. Artiklen havde ikke kunnet skrives uden betydelig hjælp fra nu afdøde fader Nicolas Huyghebaert, O.S.B., og professor A. Verhulst, som har bistået med oplysninger fra vanskeligt opdrivelige kildeudgaver og upublicerede undersøgelser.
5. *Cronica ecclesiae Ripensis*, udgivet af Ellen Jørgensen, Ribe Bispekrønike, *Kirkehistoriske Samlinger* 6. rk. I, 1933-1935, s. 23-33. En omarbejdet og udvidet udgave af krøniken, formentlig affattet i 1500-tallet, blev udgivet af Peder Terpager i 1708 og genoptrykt i *Scriptores rerum Danicarum VII*, Hauniae 1792, s. 182-204. – Andre kilder viser, at der mindst har været 8 biskoper før Helias.
6. Krøniken har hidtil været noget stedmoderligt behandlet i forskningen. Bue Kaae har dog oversat og kommenteret teksten (Ribe Bispekrønike i kildekritisk belysning sat i relation til den kirkelige og politiske udvikling i Danmark og i Europa, *Fra Ribe Amt* 20, 1976-77, s. 489-523), om end hans behandling af den ikke trænger helt til bunds i de kildekritiske og historiske problemer omkring den.

7. *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128)*, par Galbert de Bruges ..., ed. Henri Pirenne, Paris 1891; Walteri Vita Karoli comitis Flandriae, ed. R. Koepke, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores* t. XII, Hannover 1856. Baggrunden for begivenhederne er samlet i indledningen til James Bruce Ross, *The Murder of Charles the Good, Count of Flanders; by Galbert of Bruges*, New York 1960.
8. Galbert kap. 61 (s. 99-100), 83 (s. 127), 85 (s. 129-130).
9. Velvillig meddelelse fra fader N. Huyghebaert.
10. Ed. L. Gilliodts van Severen, *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire, ou Recueil de ses bulletins*, 4e série t. 16, Bruxelles 1889, s. 283-371.
11. Fernand Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128* (Commission Royale d'Histoire, Recueil des actes des princes belges), Bruxelles 1938, no. 42, s. 118 (15. juli 1110).
12. Sst., no. 26, s. 82.
13. Sådanne navneskift var ikke ualmindelige i 1100-tallet, f.eks. den anglo-normanniske historiker Orderic, der som munk antog navnet Vitalis.
14. Vercauteren, *Actes*, Index under opslagsordet Helias.
15. For dette og det følgende henvises ud over Ross' fremstilling (se note 7) til E. Warlop, Willem van Ieper, een vlaams condottiere, vóór 1104-1164, *Verslagen en mededelingen van de Leiegouw VI*, Kortrijk 1964, s. 167-191.
16. Galbert kap. 35 (s. 57).
17. Galbert kap. 61 (s. 99-100).
18. Galbert kap. 83 (s. 127).
19. Galbert kap. 85 (s. 129-130). Dette dementi kunne støtte Ross' hypotese om, at Galbert søgte at gøre Sankt Donatian-kapitlet interesseret i sit værk: Ross, anf. arb., s. 70.
20. Walteri Vita Karoli kap. 31 (s. 551).
21. F. V(an de Putte) et C. C(arton), edd., *Chronicon Vormeselense*, Bruges 1847, no. XXI s. 39.
22. J.F. Foppens, *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium ...*, Brugge 1731, s. 79.
23. Den nøjagtige datering af oprøret er usikker, men det må have fundet sted mellem slutningen af 1133 og slutningen af 1135; Warlop, anf. st., s. 190-191.
24. F.eks. ridderen Erik, som deltog i mordet på greven og blev henrettet efter mordernes kapitulation: Galbert kap. 16 (s. 27), 81 (s. 126).
25. Vercauteren, *Actes*, no. 9, s. 23ff.
26. Velvilligt oplyst af professor Verhulst.
27. Han optræder som provst (af Eggeslev) 1140 21/3 og 1142 omkr. 26/4: *Diplomatarium Danicum* (herefter forkortet *Dipl. Dan.*) 1. rk. II, nr. 78 og 84. Dette provsti var siden ærkedegnens: Dahlerup, anf. arb., s. 31-32.
28. Omkring 26. april 1142 var Helias endnu provst af Eggeslev (se note 27), men grundlæggelsen af Ribe domkapitel den 13. juni 1145 fandt sted i hans fjerde embedsår (nf. note 42).
29. Hypotesen er fremsat af S. Otto Brenner, *Nachkommen Gorms des Alten (König von Dänemark -936-), I.-XVI. Generation*, 2. udg., Lyngby 1978, s. 7, nr. 91. Hypotesen bygger kun på navneligheder i et såre ukomplet kildemateriale og må tages med alle mulige forbehold. Om Arnulf: Galbert kap. 94 (s. 138), 96-97 (s. 141-142), 99 (s. 144-145), 101 (s. 147), 112 (s. 159).
30. Chronicon Roskildense, ed. M.Cl. Gertz, *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi I*, Kbh. 1917-1918, kap. 16 (s. 30), sml. kap. 13 (s. 26).
31. Anne K.G. Kristensen, *Danmarks ældste Annalistik. Studier over lundensisk Annalskrivning i 12. og 13. Århundrede* (Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet III), Kbh. 1969, s. 117-120.
32. *Saxonis Gesta Danorum*, edd. J. Olrik & H. Raeder, t. I, Haunia 1931, 14. bog kap. 5 (s. 382-383).
33. Sst., 14. bog kap. 4 (s. 381).
34. *Dipl. Dan.* 1. rk. II, nr. 98.
35. Georg Galster, Ribe Mønt, *Fra Ribe Amt XI*, 1944-1947, s. 601.

36. *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Chronica Slavorum/Helmold von Bosau: Slawenchronik*, ed. Bernhardus Schmeidler, genudg. og oversat ved Heinz Stoob, Darmstadt 1973 (*Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe XIX*), kap. 85 (s. 300-302).
37. Senest behandlet af Carsten Breengaard, *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*, Kbh. 1982, s. 263-301. Breengaards bestemmelse af forholdet til den tyske kejser og kirke som det afgørende stridspunkt mellem Eskil og kongen er utvivlsomt rigtig, men hans afvisning af, at Danmark skulle have tilsluttet sig modpaven Victor IV (Octavian), synes ikke overbevisende. Sml. Michael H. Gelting, Kansleren Radulfs to bispevielser. En undersøgelse af Saxos skildring af ærkebisper- og pavestriden 1159-1162, *Historisk Tidsskrift* 80, 1980, s. 325-336.
38. Lauritz Weibull, En samtida berättelse från Clairvaux om ärkebiskop Eskil av Lund, *Scandia* IV, 1931, s. 281-282.
39. *Dipl. Dan.* 1. rk. II, nr. 138.
40. Datering: se Gelting, anf. st., s. 329.
41. Dette og det følgende bygger på Ribe bispekrønike (se note 5). En udgravning for få år siden på Hennegård (Henne s., V. Horne h., Ribe a.), som vides at have været blandt Helias' residenser, tillod ikke nogen sikker identifikation af 1100-tals-anlægget (velvilligt meddelt af museumsinspektør Hans Stiesdal).
42. Med hensyn til domkapitlets stiftelse bekræftes bispekrønikens tekst af stiftelsesbrevet, hvis tekst er overleveret uafhængigt af krøniken: *Dipl. Dan.* 1. rk. II, nr. 87.
43. Tænkeligt som følge af skismaet, samtidig med Eskil 1161?
44. *Danmarks Kirker*, Ribe amt bd. 1, Kbh. 1979, s. 242f; Elna Møller, Er moderen jævn gammel med døtrene? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri, *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, Kbh. 1979, s. 83-98.
45. Ribe bispesæde var grundlagt 948, men først med Odinkar opnår det øjensynlig en institutionel stabilitet og en anvendelig økonomisk fundering. Det var givetvis ikke tilfældigt, at de bispegrave, der blev overført fra den gamle til den nye domkirke, netop var Odinkars og Tures, samt Helias' umiddelbare forgænger Assers: *Danmarks Kirker*, Ribe amt 1, s. 114-115.
46. Weibull, anf. st., s. 282-283.

Den tidlige sognekirke-inkorporation

Et studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark

Af *Ebbe Nyborg*

Det var et almindeligt – og ofte kritiseret – forhold i middelalderkirken, at institutioner og højere embeder havde sognekirker inkorporeret og derigennem hentede sig betydelige og stabile indkomster. Hvor skattede besiddelser sognekirker var for klostre og kapitler – også herhjemme, fremgår bl.a. af brevbygernes mange adkomster og stadfæstelser.

De tidligste af disse adkomster på sognekirker går tilbage til 12.-13. århundrede og udgør et meget væsentligt materiale til belysning af højmiddelalderens danske sogneorganisation og af samfundet generelt. Men – som vi i det følgende skal se – lader disse breve sig kun læse i en meget nøje jævnførelse med den tidlige kirkerets samtidige bestemmelser.

En sådan læsning var ikke mulig i 1936, da Hal Koch søgte at få materialet til at tale,¹ – simpelt hen fordi der ikke dengang forelå en tilstrækkelig dybtgående international analyse af den tidlige sognekirke-inkorporation i kirkeretten og i diplomerne. Den kom med Dominicus Lindners *Die Lehre von der Inkorporation* (1951), der betød en væsentlig nytolkning i forhold til kirkeretshistorikernes hidtidige opfattelse af inkorporationen.²

Det var Troels Dahlerup, der henlede min opmærksomhed på Lindners arbejde, da jeg som student var kørt fast i et forsøg på at revidere Hal Kochs resultater. De følgende sider skulle vise, hvorledes det på denne baggrund er muligt at nå frem til en helt anden læsning af brevene end Hal Kochs. En læsning, der bl.a. indebærer en anden magtfordeling i højmiddelalderens danske sogne end det idealbillede af et bondedemokrati, Hal Koch tegnede.³

De tidlige danske adkomster på sognekirker fortæller tilsyneladende næsten alle den samme historie: En kirke med dens tilliggende skænkes til institutionen. Især i de ældste af disse breve forekommer det, at giverne er lægmænd, men i langt hovedparten er det stiftsbispen, der foretager overdragelsen, eventuelt med samtykke fra sit kapitel og fra lægfolk, der betegnes »patroner« eller »sognefolk«.

Målet med denne undersøgelse er ikke i første omgang at placere de tidligste grundlæggerrettigheder over de pågældende kirker, stifterrettigheder, der

af lægmænd kunne opfattes og udøves nærmest som en ejendomsret, mens de af det 12. århundredes kirkeret defineredes snævert som en patronatsret, en ret for kirkens patron til – ved vakance – at præsentere en egnet kandidat for stiftsbispen.⁴

Nøglen til overhovedet at trænge ind i disse breve ligger i en analyse af stiftsbispens rolle. Hans mange forskellige roller i det 12. århundredes overdragelser af sognekirker må vi her lade ligge, idet vi samler os om selve inkorporationsbegrebet og rejser spørgsmålet, om Innocens III.s lovgivning om inkorporationen – der efter Lindners opfattelse har været grundlæggende – også giver sig til kende i det danske diplommateriale?

Inkorporationen i kirkeretten

Ifølge en ældre – og stadig gængs – opfattelse er inkorporationen en ejendomsoverdragelse, og essensen i inkorporationsforholdet institutionens ejendomsret, der skal have tilladt den en fri udnyttelse af sin sognekirkens gods og indtægter.⁵

Lindners opfattelse, der nu må siges at have vundet almindelig anerkendelse,⁶ er resultatet af en nøje jævnførelse af kirkerettens bestemmelser og diplommateriale i stiftet Regensburg.⁷ For ham er inkorporationen en kirkeretslig nydannelse fra omkring 1200, der tillod bisperne varigt at overføre de indkomster, der tilkom præsterne ved klostrenes (og kapitlernes) patronatskirker til institutionens egen brug. Inkorporationen var et privilegium, klostret modtog oven i sin patronatsret, og som gav det en udnyttelsesret. Denne udnyttelsesret opnåedes derved, at klostret som sådant indsattes i præsteembedet imod at varetage sognets betjening ved en vikar. En vikar behøvede klostret ikke at overdrage det samlede præstebord, også kaldet »mensa« eller »beneficium«; han skulle blot have et »tilstrækkeligt udkomme«, den såkaldte »congrua portio«, medens klostret frit disponerede over resten. Den egentlige inkorporation, altså klostrenes erhvervelse af ret til udnyttelse af mensa efter ca. 1200, har i hovedsagen to former: »pleno iure« og »non pleno iure«. Ved »non pleno iure«-inkorporationen bliver klostret »parochus habitualis«, men skal præsentere en fast vikar for bispen, der fastsætter vikarens »congrua«. Formodentlig gav abbeden den egentlige »institutio collativa«, medens bispen blot gav den endelige »institutio auctorabilis«. Ved »pleno iure« eller »quoad temporalia et spiritualia«-inkorporationen erhverver klostret også »spiritualia«. Herved forstås bispens juridiske beføjelser til at besætte præstekaldet. Klostret bliver såvel »parochus habitualis« som »parochus actualis«, og abbeden kan ind- og afsætte vikarer, der blot behøver at have status af hjælpepræster og lønnes af klostret. Ved »pleno iure«-inkorporationen fastsætter klostret altså selv »congrua« og har derfor mulighed for at hente et endnu større overskud ud af sognekirken.⁸

Hvordan stillede kirkeretten sig da til klostrenes sognekirker i det 12. århundrede? Retningsgivende var efter Lindners opfattelse en bestemmelse udtalt på synoden i Nîmes 1096 i nærværelse af pave Urban II. Det bestemtes her, at klostrene ikke selv måtte indsætte præst ved deres sognekirker, men at bispem skulle give præsten sjælesorgen med abbedens billigelse, og at præsten skulle stå bispem til regnskab for sin embedsførelse, men abbeden for den kloster tilhørende temporalia.⁹ Bestemmelsen viser, at kirke og gods betragtedes som klostrets ejendom; her foreligger imidlertid ikke noget inkorporationsforhold. Kirkeretten anfægtede hverken i 12. eller 13. århundrede klostrenes ejendomsret til sognekirker; gejstligt patronat var i modsætning til verdsligt ensbetydende med ejendomsret. Spørgsmålet var klostrenes beføjelser over sognekirkernes gods og indtægter. Ejendomsretten gav klostrene visse udnyttelsesmuligheder i form af tiender, oblationer (offergaver) etc. svarende til dem, der længe i praksis måtte tilstås verdslige kirkestiftere. En del af sognekirkens formue og indtægter var imidlertid udlagt til den gejstliges underhold og hans bestridelse af sine forpligtelser. Dette præstebord, og snart hele kirkeformuen, opfattede kirkeretten som et beneficium, der ikke kunne røres hverken af verdslige eller gejstlige patroner og skulle besættes uformindsket ved vakance i embedet. Sognekirker, klostrene besad i overensstemmelse med Nîmesbestemmelsen, tilhørte dem »non pleno iure«. Det 12. århundrede kender imidlertid også kirker, der tilhører et kloster »pleno iure«. Men heller ikke i disse tilfælde er der tale om et inkorporationsforhold i det 13. århundredes forstand. Der er tale om sognekirker, som klostrene med Gratians ord har fået af bispem »omne iure suo«, dvs. med alle bispens rettigheder; herunder »spiritualia«, retten til at ind- og afsætte præsten.¹⁰ Med disse beføjelser kunne kloster naturligvis ganske som ved de senere »pleno iure«-inkorporationer fastsætte præstens udkomme og selv nyde resten; men der findes ikke i det 12. århundredes kirkeret sikre belæg for, at denne udnyttelsesmulighed kunne udledes af klostrets indsættelse som »parochus habitualis« og præstens følgelige degradering til vikar. Først når det er tilfældet, foreligger der en inkorporation.

Dette er teorien. Af det 12. århundredes diplommateriale fremgår det imidlertid, at inkorporationen, i hvert fald i dele af Europa, er udviklet som en praksis i den senere del af det 12. århundrede (jfr. ndf.). Udviklingen er forståelig. Et kloster, der besad bispens rettigheder i en sognekirke, kunne undlade at indsætte faste præster; her lå det ganske lige for da at betragte kloster selv som »parochus habitualis«. Tilsvarende var det nærliggende, at klostrene i en tid, hvor sognekirkernes beneficier var under dannelse, og klostrene vel i praksis ofte kunne nøjes med at anvise sognepræsten »congrua«, let kom til at betragte denne sekularpræst som en vikar. Når det 12. århundredes kirkeret tilsyneladende ikke tillod inkorporationens direkte ud-

nyttelse af præstebordet, skyldes det nok ikke mindst hensynet til sognegejstligheden. Sognepræsterne var bispernes stødtropper i opgøret med lægmænds advokatur og egenmægtige forvaltning af kirkelige midler. Synode, visitats og den gejstlige rets beskyttelse knyttede sognepræsterne til bispen og løsnede tilsvarende afhængigheden af de verdslige kirkestiftere og patroner. Som den kirkelige administrations lokale repræsentant gav kirkeretten den højmiddelalderlige sognepræst en meget central placering: han skulle ikke blot administrere sin egen tiende, men også bygningstienden og følgelig bære byggepligten. Fra kirkens side kunne man dårligt argumentere imod verdsliges indblanding i sognepræsternes administration af sognegodset og samtidig direkte tillade de gejstlige kirkeejere en systematisk udnyttelse. Denne udnyttelse tillodes først i 1201, på et tidspunkt, hvor kampen mod lægmandsdominansen på væsentlige punkter var ført igennem. Nu kompliceres forståelsen af denne udvikling deraf, at lovgivningen i årene efter 1200 i vidt omfang havde karakter af en regulering, der for klostrenes ældre sognekirker ofte har betydet en forbedring af præstens stilling. Generelt er det imidlertid rimeligt at antage, at en voksende sikring af sognegodsets uafhængighed i det 12. århundrede (med deraf følgende øgede oblationer?) i nogle tilfælde har kunnet give disse lavere gejstlige, som sognepræsterne jo var, et efter tidens syn urimeligt godt udkomme. Vi ser derfor, at højere gejstliges akkumulation af sognekald, hvis egentlige betjening overlades vikarer, begynder at udgøre et problem.¹¹ Det var ikke nogen tiltrækkende løsning at åbne sognekirkers rigdomme for klostre ved at bispen overlod klostret sine rettigheder i form af det 12. århundredes »pleno iure«-overdragelse. Her gav inkorporationen en bekvem løsning: Klostret får en udnyttelsesret, uden at bispen nødvendigvis lider et økonomisk tab eller giver afkald på sin ret over vikaren og sin mulighed for at sikre denne rimeligt økonomisk.

Her greb Innocens III ind. I 1201 tillades inkorporationen for første gang i de pavelige dekretaler, efter at samme pave endnu i 1199 havde stillet sig afvisende. Han svarer 1201 på spørgsmålet, om bisper varigt må overdrage vakante sognekirker til klostre, der besidder patronatsretten, at det må kunne ske med kapitlets samtykke, da der er tale om en alienation (afhændelse) af kirkegods. Et dekretale, der fremkom 1204 som svar på spørgsmålet fra bispen af Ely i England, tillader klostrene »ut ecclesias suas in proprios usus convertere«. Men det skulle ske ved bispen efter sognepræstens afgang, ganske som det fordredes, at kapitlet gav sit samtykke, og at vikaren anvistes et rimeligt udkomme.¹² Paven modsætter sig altså nu ikke en udnyttelse af præstebordet, men søger – ved at kræve en række forudsætninger opfyldt – at bringe udviklingen under kontrol. Når Innocens III inddrog inkorporationen under lovgivningen, betød det nok på sin vis en indrømmelse til de gejstlige

institutioners interesser, men bestemmelserne skulle nok så meget forsyne bisperne med et våben til gennemtvungelsen af rimelige vilkår for sogneejstigheden ved institutionernes kirker. – Disse bestemmelser dannede udgangspunkt for en hurtig udbredelse af inkorporationen.

Inkorporationen i Danmark – brevenes form og terminologi

Et hovedproblem i spørgsmålet om inkorporationens begyndelse i Danmark er de tidlige diplomers summariske udtryksform, der for øvrigt også er kendetegnende for tidens overdragelser af jord. Vi har i Danmark kendskab til biskoppelige overdragelser af sognekirker tilbage til det tidlige 12. århundrede, hvor der altid tales om »ecclesia parochialis cum attinentiis« eller »cum omnia dote sua«. Spørgsmålet er, hvad betyder det? Hvad er overdragelsens genstand? Er det ejendoms- og patronatsretten til kirke og gods, eller er det kun præstebordet, underforstået: til udnyttelse, eller er det begge dele? Umiddelbart skulle man tro, at det, som teksten siger, er kirken med dens samlede gods, der skifter ejer. Dette er utvivlsomt også tilfældet ved mange af det 12. århundredes overdragelser. I det 13. århundredes inkorporationsbreve derimod skal »ecclesia parochialis cum attinentiis« og lignende udtryk ifølge Lindner generelt være benyttet i betydningen »præstebordet« (jfr. formuleringen i Innocens III.s dekretale 1201). Der synes altså fra 12. til 13. århundrede at ske en betydningsforskydning, der er ganske afgørende for læsningen af diplommaterialet.¹³

At efterprøve disse problemer på de danske diplomer må på forhånd synes ganske problematisk, når man betænker, i hvilken tilstand dette materiale er overleveret os. Brevene er kun undtagelsesvis bevarede i original; de fleste kendes gennem mere eller mindre afkortede afskrifter i klostrenes og kapitlernes brevbøger, af og til kun gennem en regest eller et referat fra 16.-17. århundrede. Til faren for fejlafskrifter og interpolationer kommer det problem, at afskriften ofte mangler år, således at brevets datering må foretages efter indre kriterier, hvorved den kan få en nok så vid ramme. I det følgende vil forsøget imidlertid blive gjort, idet samtlige biskoppelige overdragelsesbreve frem til 1350 udgør materialet. For at tage stilling til, om overdragelsesbrevene virkelig får et nyt retsindhold omkring 1200, er det nødvendigt at betragte de senere breves form.

I de tidlige overdragelsesbreve er nærmere oplysninger om overdragelsens konsekvenser og forudsætninger sjældne. Efterhånden antager brevene en fastere form, hvor der omhyggeligt gøres rede for tilstedeværelsen af de betingelser, den kanoniske ret satte for overdragelsen, og hvilke rettigheder, der fulgte med. I det danske materiale bliver en sådan næsten formelagtig opstilling reglen i det 14. århundrede, ganske særlig for ærkestiftets vedkom-

mende.¹⁴ Der er her helt åbenbart tale om inkorporationer. Opstillingen afhænger naturligvis af inkorporationens art; ser vi bort fra de mere individuelle aftaler, så består en »non pleno iure«-inkorporation, hvor den modtagende ikke i forvejen besidder rettigheder, maksimalt af følgende elementer:

... eftersom x er fattig (eller til det og det formål), henlægger vi til evig tid, med patronernes samtykke (eventuelt navngivne) og med alle sogneboernes bifald, efter at have indhentet vort kapitels samtykke, sognekirken y, der er beliggende i vort stift og for tiden er vakant, med alle dens rettigheder og tilbehør til x, under forbehold af bispens rettigheder i alle henseender og provstens, og forudsat der holdes en fast vikar, der indsættes på kanonisk vis og anvises en passende del af kirkens indtægt ...

Hver for sig er nogle af disse elementer tilstrækkelige til at karakterisere overdragelsen som en inkorporation, andre ikke. Vi vil begynde med efterretningerne om *inkorporationens formål og følger*. Disse bestemmelser er tillige vore bedste kilder til inkorporationen i praksis.

Inkorporationen kunne være ledsaget af en forpligtelse til at anvende overskuddet til et bestemt formål, der tilsyneladende kunne være næsten hvad som helst; i England får munkene ved St. Albans således en kirke »til forbedring af deres øl«. ¹⁵ I 1278 inkorporeres Darum kirke »til brug for fattige peblinge i Ribe«, ¹⁶ og 1317 overdrages St. Clemens kirke i Stenløse til St. Knuds kloster i Odense »dog således, at fornævnte kirkes indtægter og indkomster ikke må anvendes til andet brug end til bøger og de studerende munkes brug«. ¹⁷ Bispens bestemmelser tager imidlertid væsentligt sigte på at sikre vikarens stilling, og dermed sognets betjening, og at fastsætte sognekirkens fremtidige forhold til bispem og til stiftets almindelige administration. Bispem havde her mulighed for at give specielle privilegier såsom f.eks. »spiritualia«, altså retten til at ind- og afsætte vikarer, det såkaldte »pleno iure« tilhørsforhold. Dette er f.eks. tilfældet med den nævnte St. Clemens kirke i Stenløse, som St. Knuds kloster får »pleno iure tam in temporalibus quam in spiritualibus cum institutione et destitutione vicarii ...«. I de danske diplomater synes betegnelserne »pleno iure« og »ius episcopale« dog ikke i almindelighed at gå snævert på »spiritualia«. Denne ret var jo kun én af bispens rettigheder, nøje sammenhængende med hans jurisdiktion og indtægter af sognekirkerne. Hertil kom sysselprovsternes rettigheder, der ligeledes var jurisdiktionelle, men ellers især var knyttet til opsynet med sognekirkernes fabricaformer (byggningsformer). Betegnelsen »pleno iure« synes i senmiddelalderen ofte at anvendes, hvor klostre besidder provsterettigheder. ¹⁸ I det følgende vil vi som Lindner kun bruge betegnelsen »pleno iure«, hvor det må formodes, at »spiritualia« er erhvervet; hvor det er tilfældet, må man generelt have lov at antage en vidtgående eximering for sognekirken. Hvad

enten provsterettigheder over fabrica var erhvervede eller ej, var det formodentlig en absolut undtagelse, at denne formue omfattedes af inkorporationen.¹⁹ Når det en enkelt gang er tilfældet, som ved Brede kirke i Ribe stift 1344, så forudsætter det naturligtvis, at de på bygningsfonden hvilende forpligtelser også overtages. Klostret, i dette tilfælde Løgum, må derfor acceptere, »at den, der til enhver tid er abbed sammesteds, samvittighedsfuldt og på tilbørlig vis skal drage omsorg for ovennævnte Brede kirkes bygninger, udsmykning og andre nødvendigheder ...«. ²⁰

Bisperne synes ikke at have været tilbøjelige til at give disse forskellige privilegier, der da også i Danmark synes begrænset hovedsagelig til en bestemt gruppe af kirker.²¹ Tværtimod finder vi ofte i inkorporationsbrevene bestemmelser mod overgreb fra modtageren af inkorporationen. Bispens rettigheder forbeholdes hyppigt, provsterettigheder første gang 1297, men ofte i senmiddelalderlige inkorporationsbreve.²²

Vi må altså regne med, at der normalt skulle indsættes en fast vikar, også hvor inkorporationsbrevet intet siger om sagen, hvilket i det 13. århundrede som regel er tilfældet. Innocens III fastslog 1204, at bispens blotte overdragelse: »vi overdrager jer denne kirke«, skulle være ensbetydende med hans afkald på sine rettigheder med hensyn til »temporalia« bortset fra den synodale afgift.²³ Den regel, at vikaren skulle være fast og residerende, var blevet stærkt betonet på Laterankonciliet 1215, og vi har grund til at tro, at bisperne, i hvert fald i ældre tid, var ganske samvittighedsfulde med dens håndhævelse.²⁴ Om den faste vikars stilling har man i udlandet ofte udførlige oplysninger. Hvor danske diplomer ytrer sig om hans indsættelse, hedder det oftest blot, at den skal ske »canonice«. Der spores dog mere komplicerede aftaler, der utvivlsomt er vidnesbyrd om, at bisp, inkorporationsmodtager og tidligere patroner ved slagtningen af et præstebord har kunnet dele i porten. I to tilfælde får sognekirkens tidligere patroner ret til at præsentere vikaren.²⁵ Dertil synes det, at vikariatet i nogle tilfælde har været »inkorporeret« særskilt.²⁶ Fastsættelsen af »congrua« var som nævnt bispens sag, det angives også i enkelte danske inkorporationsbreve. Der var her to muligheder. Vikaren kunne indsættes i det samlede præstebord og yde en fast afgift. Denne ordning træffer vi f.eks. ved Darum kirke 1278, hvis vikar årligt skulle yde to mark rug.²⁷ Der var imidlertid også den mulighed, at vikaren anvistes en del af mensa i forbindelse med en deling af dette (jfr. ndf. Strandby kirke). Fordelingen af byrder mellem vikar og »parochus habitualis« bestemmes ikke i danske inkorporationsbreve. Fra Ribe ved vi dog, at det var kapitlet og ikke vikarerne, der betalte gæsteriafgiften, »procuratio«, af dets inkorporationskirker.²⁸ Dette stemmer overens med den almindelige retningslinie, at »parochus habitualis« bar alle forpligtelser, der ikke udtrykkelig var pålagt

vikaren. I udlandet var det dog ikke ualmindeligt, at vikaren bar de synodale forpligtelser, ligesom individuelle aftaler af enhver art kunne forekomme. Disse byrder kunne, ud over afgifter til bisp og ærkediakon (provst), bestå i forpligtelser til vedligeholdelse af kirkebygning, bolig og dragt, tilvejebringelse af lys, aflønning af hjælpepræster og ydelse af almisser.

Vi vil nu se på *forudsætningerne for inkorporationens gennemførelse*.

Retten til at gennemføre inkorporationen tilhørte, ganske som den normale kollats, stiftsbispen.²⁹ I enkelte tilfælde synes lægmænd at have gjort et vist krav på retten ved i forbindelse med deres overdragelser af patronatsrettigheder at tilstå den gejstlige institution en inkorporation af den pågældende kirke. Her må man dog have forudsat bispens godkendelse.³⁰ Kirkeretten opfattede, som vi så i Innocens III.s dekretale fra 1201, inkorporationen som en alienation af kirkegods og måtte derfor kræve tilstedeværelsen af en gyldig grund. Inkorporationsbrevene har gerne, som andre middelalderdiplomer, i deres indledning en almindelig begrundelse, »arengaen«, der ofte må betragtes som en angivelse af denne grund. Brevene fremhæver i de fleste tilfælde fattigdom hos modtageren, men også »øgelse af gudstjenesten« (vel at mærke i klostret!) og enkelte gange sognekirkens fattigdom og manglende evne til selv at føde en sognepræst.³¹

Dertil var besiddelsen af patronatsretten en forudsætning. Dette fremgår ikke blot af Innocens III.s dekretale fra 1201, men af det faktum, at en inkorporeret kirke aldrig blev vakant, hvorved fremmede patronatsrettigheder nødvendigvis måtte ophøre senest i forbindelse med selve inkorporationen. Eventuelle fremmede patroners samtykke var derfor ganske væsentligt, især da dets manglende tilstedeværelse snarest forhindrede inkorporationen. Afkald på patronatsrettigheder omtales da også jævnlige i inkorporationsbrevene: fra bispen selv eller fra konge, stormænd, borgerlige personer, gejstlige institutioner og personer, hvis samtykke af og til foreligger i et særskilt dokument, gerne i form af en præsentation. Periodens danske inkorporationsbreve synes kun i et enkelt tilfælde klart at omtale den situation, der efter Lindners opfattelse var nok så hyppig: at modtageren af inkorporationen selv besad patronatsretten.³² Når denne oplysning ellers ikke gives, skyldes det utvivlsomt, at man har fundet den overflødig i brevene. At inkorporationsmodtageren i forvejen selv havde patronatsretten (eller at bispen havde den), må være hovedforklaringen på, at så mange inkorporationsbreve intet nævner om patronatsrettigheder.³³

Samtykke fra patroner kan være vanskelige at skelne fra bifald fra lægfolk, der betegnes »parochiani« (sognefolk) i diplomerne. Af og til optræder sognefolket ved siden af patronerne, men begreberne »patroni« og »parochiani« anvendes langt fra konsekvent i danske inkorporationsbreve; ja, begge

betegnelser kan bruges om de samme personer.³⁴ Ifølge kanonisk ret var der imidlertid en klar forskel. Sognefolket havde ingen egentlige krav at gøre gældende, men skulle dog – ved inkorporationen som ved andre væsentlige ændringer i sognets forhold – høres, hvis det havde indvendinger.

Det forudsattes i Innocens III.s dekretale fra 1201, at sognekirken skulle være vakant. I udlandet var det almindeligt, at inkorporationen tilstodes før vakancen, men med virkning fra dennes indtræden. En sådan fremgangsmåde har sikkert også været almindelig i Danmark, men problemet berøres kun lejlighedsvis i diplomerne, første gang 1293. Vakance eller en aftale med præsten må ellers være en stiltiende forudsætning, hvor vi ingen oplysninger får.³⁵ Der foreligger dog også andre muligheder, som at kirken i forvejen var inkorporeret.³⁶ Hvor modtageren af inkorporationen er et højere beneficium, er det en meget naturlig forklaring på manglende oplysninger om vakance, at beneficiets indehaver i forvejen selv er sognepræst ved kirken; dette kan påvises i flere tilfælde.³⁷

En sidste forudsætning for inkorporationens gennemførelse var, i overensstemmelse med Innocens III.s dekretaler fra 1201 og 1204, at domkapitlets samtykke indhentedes. Dette samtykke omtales i langt hovedparten af inkorporationsbrevene, dog især i det 13. århundrede ret sjældent, hvor kapitlet selv står som modtager af inkorporationen. Imidlertid kan kapitlets samtykke, hvor det i øvrigt ikke ses, have foreligget særskilt.³⁸

Den egentlige inkorporations begyndelse

Blandt årsagerne til usikkerheden om inkorporationsbegrebet har været det faktum, at selve ordet »incorporatio« slet ikke forekommer i materialet før midten af det 13. århundrede. I de danske inkorporationsbrev ser vi første gang betegnelsen i 1336 og igen 1344.³⁹ Alligevel kan bispernes betegnelse for overdragelsen i nogle tilfælde give et fingerpeg. Innocens III brugte i sine omtalte dekretaler fra 1201 og 1204 omskrivningerne »conferre perpetuo vacantes ecclesias baptismales« og »ecclesias suas in proprios usus ... convertere«. Den sidste synes i udlandet i vid udstrækning at have været terminus technicus for opnåelsen af udnyttelsesretten til præstebordet, eftersom den forekommer i et stort antal af de tidligste inkorporationsbrev. Herhjemme dukker den først op i 1303 i en pavelig bekræftelse.⁴⁰ Benyttelsen af den anden omskrivning »conferre perpetuo« i et biskoppeligt overdragelsesbrev er naturligvis ikke noget belæg for, at en inkorporation har foreligget. Det samme må siges om overdragelsens betegnelse som »collatio«, da vi ikke i alle tilfælde kan tage ordets specielle betydning af »indsættelse i et beneficium« til indtægt. Begge udtryk er hyppige i det 13. århundredes danske overdragelsesbrev. Derimod må verber som »annecto« og »unio« siges klart at

kendetegne inkorporationen. Efter 1300 er det næsten en regel, at bispren foretager inkorporationen med et »annectimus«; verbet træffes dog første gang 1219 (ndf. Sundby og Hals). Verbet »unio« møder vi tidligst 1319 og derefter hyppigt.⁴¹

Vi vil nu betragte de biskoppelige overdragelser af sognekirker fra det tidlige 12. århundrede frem til 1350 for at se, hvornår de for inkorporationen karakteristiske elementer i øvrigt dukker op. Det er for det første kendetegnende, at sjælesørgeren får status af vikar. Hans betegnelse som sådan optræder tidligst i et diplom, der desværre ikke kan dateres snævrere end 1191-1215, derpå 1215-24 og 1227 (brevudtogene ndf. Strandby, Folby, Tilst og Daler). Dernæst kravene i Innocens III.s lovgivning: Begrebet »patronatsret« bliver først almindeligt i dansk diplommateriale efter midten af det 13. århundrede; en overdragelse 1222 er imidlertid forbundet med afkald på patronatsretten (ndf. St. Maria Major, Lund). Fordringen om kapitlets samtykke må første gang afspejles 1192-1214 og igen 1219 (ndf. Benløse, Sundby, Hals). Hertil kommer elementer som høringen af interessenter, sikringen af bisperettigheder, angivelse af gyldig grund, der ikke ligefrem er kriterier for en inkorporation, og da også træffes i det 12. århundrede, omend overvejende i andre former og forbindelser. Vi må naturligvis ikke overse, at disse årtier generelt var væsentlige for udviklingen af domkapitlernes kontrolfunktioner og for en vis formalisering af diplomerne; de nævnte elementer fremtræder imidlertid fra det tidlige 13. århundrede i en række biskoppelige overdragelsesbreve, der utvivlsomt omfatter inkorporationer af præstebordene. Dette vil fremgå af den følgende gennemgang af de tidligste egentlige inkorporationer i stifterne. Denne vil tillige vise, at de nævnte inkorporationsbreve, der ud fra en teknisk datering kunne gå tilbage til det 12. århundredes sidste årti, i den grad stemmer overens med brevenes nye karakter, at de må stamme fra det tidlige 13. århundrede.

I *Lund stift* gælder den tidligst kendte inkorporation kirken St. Maria Major i Lund. I 1222 overdrager ærkebiskop Anders Sunesen patronatsretten til kapitlet og inkorporerer præstebordet. Herom vidner to breve.⁴² Det første siger bl.a.:

»Alle skal vide at vi, der har patronatsret til kirken St. Maria Major i byen Lund, med vilie og samtykke fra hele sognefolket ved samme kirke og fra andre, der har ret i samme, ved mageskifte giver og overdrager Lundekapitlet og dets efterfølgere til evig tid alle ovennævnte St. Mariakirkens besiddelser at have, eje, nyde, besidde og frit gøre med, hvad der passer dem ...«.

Af det andet brev fremgår, at kardinallegaten Gregorius de Chrescentino var til stede. Vi kender ikke andre fuldt bevarede inkorporationsbreve fra Anders Sunesen, men må formode, at vi i disse to personer har forklaringen på,

St. Hans kirke i Ringsted
inkorporeres (pleno iure) i Ringsted
kloster (*Dipl. Dan.* 1.rk. IV, nr. 62,
1202-14).

... nos fratrum
Ringstadensis ecclesie
expensas considerantes
multiplices
et ipsis pauc<a>s manus
misericordie porrigen-
tes pietatis intuitu et
præcum interuentu ipsorum
ipsis ecclesiam sancti
Johannis baptistæ
ibidem sitam
ab omni exactione
tam nostra quam officialium
nostrorum innum<m>
canonice contulisse,
ipsi uero collatione
gratulantes
omni die, qua pro
defunctis conuenit celebrare,
animam nostram et parentum
nostrorum memoraliter
cum fidelibus se
habituros promississe ...

Benløse kirke
inkorporeres (non pleno iure) i
Ringsted kloster (*Dipl. Dan.* 1.rk.
IV, nr. 182, 1192-1201?, 1216-25?,
1254-77).

... nos fratrum
Ringstadensis ecclesie
expensas considerantes
multiplices
et ipsis pauc<a>s manus
misericordie porrigen-
tes pietatis intuitu ac
præcum interuentu ipsorum
ipsis ecclesiam parochialem
in Bylløse
diocesis nostræ
de consensu capituli nostri
canonice contulimus
perpetuo possidendam, saluo
tamen iure nostro in omnibus.
Ipsi uero collatione
huiusmodi gratulantes
memoriam nostram,
successorum nostrorum
ac parentum
in ecclesia sua Ringstadis
prædicta personaliter
agere promiserunt ...

Kværkeby kirke
inkorporeres (non pleno iure) i
Ringsted kloster (*Dipl. Dan.* 2.rk.
VI, nr. 172, 1309).

... nos fratrum
Ringsta[densis ecclesie]
expensas considerantes
multiplices,
[et ipsis pau]cos manus
misericordie porrigen-
tes, [pietatis] intuitu ac
præcum interuentu ipsorum,
ipsis ecclesiam parochialem
in Quærkeby,
nostræ diocesis
de consensu capituli nostri
canonice contulimus
perpetuo possidendam, saluo
tamen iure nostro in omnibus,
Ipsi uero collatione
huiusmodi gratulantes
memoriam nostram,
successorum nostrorum
et parentum nostrorum,
in ecclesia sua Ringstadis
prædicta perpetualiter
agere promiserunt ...

Ladby kapel
inkorporeres (pleno iure) i Næstved
St. Peders kloster (Skovkloster)
(*Dipl. Dan.* 1.rk. III, nr. 187, 1192-
1416?).

Petrus episcopus Roskildens
tradidit nobis perpetua
donatione

capellam in Ladby

cum omni iuris episcopalis
exactione

ea compactione ut nos
quotidie dei genitricis
missam celebremus
in qua habeamus
unam collectam pro
episcopis Roskildensibus ...

at de to breve så tidligt følger den kanoniske rets terminologi; her optræder således for første gang med sikkerhed betegnelsen »ius patronatus« i Danmark. Måske kan vi derfor tillade os at gå lidt tættere på teksten, end man normalt ville gøre. Overdragelsen sker »... ad habendum, tenendum, fruedum, possidendum ...«. Det er muligt, at »habendum« går på patronatsretten, »possidendum« på den af gejstligt patronat følgende ejendomsret, »tenendum« på indehavelsen af præsteembedet og »fruedum« på den heraf følgende udnyttelsesret, svarende til stadfæstelsesbrevets udtryk, at hele kirkens gods skal tilfalde kapitlet til brug, »... in usus uestros ...«. Der kan selvfølgelig også være tale om en betydningsløs fordobling af verber, men ordene har virkelig de nuancer.

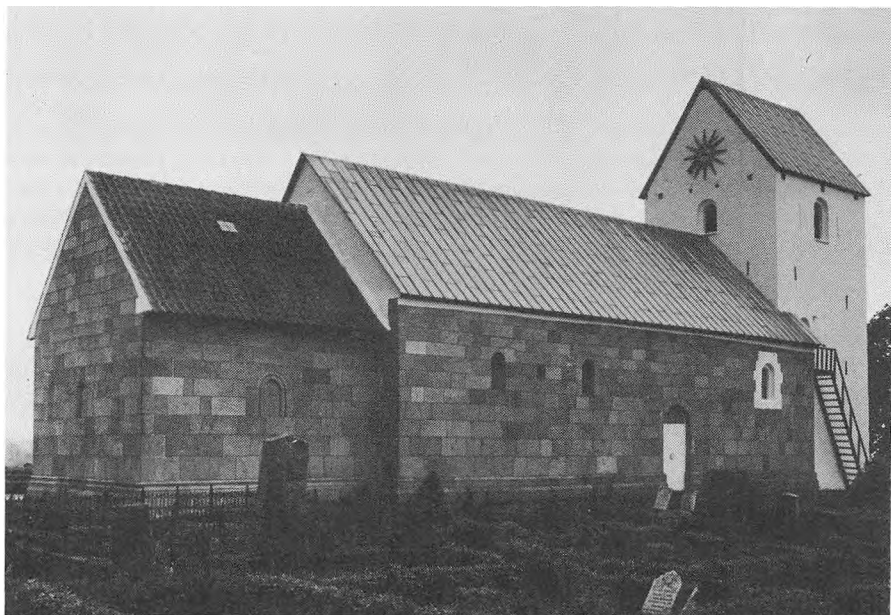
For *Roskilde stifts* vedkommende har vi – som det fremgår af ovenstående, sammenstillede brevudtog – flere vidnesbyrd, men desværre behæftet med alle materialets vanskeligheder. Ringstedbogen har et brev, hvorved bisp Peder Sunesen engang mellem 1202 og 1214 overdrager St. Hans kirke i Ringsted til klostret. At gaven består i et meget vidtgående biskoppeligt privilegium på kirkens betjening og indtægter, fremtræder med al tydelighed. Men først med et – givetvis lidt yngre, men vanskeligt daterbart – overdragelsesbrev for Benløse kirke træder inkorporationskarakteren helt klart frem i diplomteksten, idet kapitlets samtykke omtales. De to breve er tydeligvis indbyrdes afhængige.⁴³ Vi finder imidlertid i samme brevbog et praktisk taget enslydende inkorporationsbrev for Kværkeby kirke, dateret 24. januar 1309 og henført til bisp Oluf. Det lader sig næppe afgøre, om den overensstemmende form skyldes, at de to tidlige breve har tjent som forlæg i 1309, eller om 1309-brevet eventuelt skulle være en ordret stadfæstelse af et oprindeligt inkorporationsbrev for Kværkeby kirke fra det tidlige 13. århundrede. Vi kan dog ad anden vej finde nogen bekræftelse på, at den form, hvori vi kender disse breve, virkelig må gå tilbage til Peder Sunesens og hans nærmeste efterfølgeres tid. I en anden brevbog, Skovklosters, hører vi, hvorledes en bisp Peder overlod munkene kapellet i Ladby. Brevet betegnes som stærkt medtaget og uden dato, hvad der vel sandsynliggør, at det må dateres til Peder Sunesens eller efterfølgeren Peder Jacobsens tid, dvs. før 1225 (Diplomatariet har ikke turdet datere det snævrere end 1192-1416?).⁴⁴ Brevet gives, efter denne brevbogs sædvane, kun som et forkortet referat, der ovenfor er sammenstillet med de tre breve fra Ringstedbogen. Den fælles form, der her synes at fremtræde, er især interessant ved sit klare skel mellem to forskellige besiddelsesformer for klostrenes kirker: en »pleno iure«-formel, der kan erstattes af en »saluo iure«-formel.

I *Århus stift* grundlagde bisperne i et vist omfang domkapitlet på basis af sognekirker. Århusbogens tidligste overdragelsesbrev, hvorved bisp Peder Vognsen 1203 giver kapitlet fire kirker, er ganske uden nærmere oplysning

ger.⁴⁵ Det næste, bisp Ebbes overdragelse af tre kirker engang mellem 1215 og 1224, omfattede derimod med sikkerhed inkorporationer:⁴⁶

»... Vi har også givet samme kannik til beklædning alle oppebørsler af Folby kirke ud over udgifterne til vikaren ... alt, hvad der kan flyde af indtægt fra Tilst kirke ud over underholdet til vikaren ...«.

I *Viborg stift* overdrager bisp Asgot (1209-15) Sejlflod kirke til Viborgkannikerne. Brevet kendes kun som referat i Anders Sunesens stadfæstelse 1215, men der er al grund til at antage, at der har været tale om en inkorporation. Året efter erhverver kannikerne Innocens III.s stadfæstelse på besiddelsen af syv sognekirker, der da givetvis må opfattes som inkorporerede, eftersom de omtales som »... tilstået jer på biskoppelig myndighed og med sogneboernes samtykke ...«. ⁴⁷ Det er vel den samme bisp Asgot, eller eventuelt forgængeren Asser (1191-1209), vi møder i *Vitskølbogen* som den »bisp A.«, der inkorporerer Strandby kirke (billedet) i klostret. ⁴⁸ Brevet er et godt eksem-

Strandby kirke i Vesthimmerland, opført af smukt tilhugne granitkvadre engang i løbet af 12. århundrede. Kirkens inkorporation i det nærliggende cistercienserkloster Vitskøl – senest 1215 – er blandt de første hjemlige annekteringer, foretaget med hjemmel i Innocens III.s dekretaler 1201 og 1203. Brevet angiver ingen afkald på patronatsrettigheder, og det sandsynligste må være, at munkene i forvejen har ejet kirken. Strandby nævnes i Christoffer I.s privilegiebrev 1252 blandt klostrets vigtige godsbesiddelser (Foto: Ebbe Nyborg 1985).

pel på, hvorledes ordet »ecclesia« i inkorporationsbrevene anvendes i betydningen »udnyttelsesret til præstebordet«, idet denne overdragelse umiddelbart efterfølges af bispens udmåling af »congrua« og hans indskærpelse af forpligtelsen til at holde en fast vikar. Altså en udpræget »non pleno iure«-inkorporation:

»... vi har overladt kirken i Strandby med alle tilliggender til vore højtelskede brødre i Kristus, munkene i Vitskøl ... at besidde med rette evindelig, dog med undtagelse af jord til en plov, nemlig en fjerding, fjernere fra solen, samt en trediedel af tienden (d.e. af præstetienden?), som med uforanderlig urokkelighed skal tjene til underhold for den vikar, som gør tjeneste sammesteds. Vi har tillige tilstået samme brødre ret til fri indsættelse af en egnet vikar med stiftsbispens samtykke ...«.

For *Børglum stifts* vedkommende er arkiverne stort set gået tabt. Når vi alligevel sporer den tidlige inkorporation i stiftet, skyldes det, at det i Viborg stift beliggende Vitskøl kloster også havde sognekirker nordenfjords. Disse kirker blev »givet« af Børglumbisperne og aldrig medtaget i Viborgbispens bekræftelser af klostrets kirkebesiddelse: endnu et vidnesbyrd om, at disse breve ikke primært drejer sig om ejendomsretten, men er biskoppelige privilegier. I 1219 inkorporerer bisp Omer af Børglum (Nørre) Sundby og Hals kirker i klostret:

»... Derfor erklærer vi ... at vi ... med vort elskede kapitels samtykke, råd og tilslutning overdrager, bevilger og annekterer til ... Vitskøl kloster ... vore kirker i Sundby og Hals, beliggende i vort stift med enhver sogneret og bisperet at besidde til evig tid, idet jo ingen bisperet er undtaget, med fuld ret til, således som det synes at være gavnligt, at indsætte og afsætte egnede klostergivne eller verdensgejstlige præster til varetagelsen af sjælesorgen, uden protest fra os eller vore efterfølgere ...«.

Tydeligt en »pleno iure«-inkorporation.⁴⁹

I *Ribe bispedømme* er det uvist, om Hellevad kirke, som den 1204 afdøde bisp Omer gav til kannikernes brug, fra starten var inkorporeret. Bisp Tue (1214-30) tillagdes senere overdragelsen af St. Johannes kirke i Ribe til kapitlet, og han gav 1214 Ballum og (Møgel)Tønder kirker til underhold for tre nye kanniker, hvilket kort efter bekræftedes af ærkebisp og pave.⁵⁰ Inkorporationskarakteren fremgår vel ikke med sikkerhed af overdragelsesbrevets form, men der kan næppe være tvivl om, at en inkorporation har foreligget, eftersom der hentedes betydelige midler ud af de to kirker. Et oplagt inkorporationsbrev ser vi imidlertid, da den samme bisp Tue 1227 giver Daler kirke til Løgum kloster:⁵¹

»... at vi på kanonisk vis overdrager Daler kirke til vore brødre i Løgum, idet vi smertes ved deres fattigdom, for at de der for altid skal indsætte en vikar, idet de anviser ham en rimelig godtgørelse, de øvrige ting skal til evig tid flyde til de nævnte brødres nytte ...«.

For stifterne *Slesvig* og *Odense* er der ikke bevaret sikre vidnesbyrd om inkorporationer før den sidste del af det 13. århundrede, henholdsvis under bisperne Berthold og Jens.⁵²

En sammenligning med udenlandsk praksis vanskeliggøres ved, at der kun i begrænset omfang foreligger almene behandlinger af sognekirkernes stilling i 12.-13. århundredes diplommateriale, endelige behandlinger i lyset af Lindners undersøgelser af inkorporationen. I stiftet Regensburg foretages den første kendte inkorporation 1210 eller lidt senere, den næste 1215, hvorefter fænomenet optræder generelt. Meget oplysende er imidlertid R.A.R. Hartridges undersøgelse, der ganske vist går tilbage til 1930, men i højere grad end de noget håndfast tolkende tyske kirkeretshistorikere lader dokumenterne selv komme til orde. Undersøgelsen bygger på et indgående kendskab til det engelske og i nogen grad det franske materiale. Hartridge anskuer inkorporationen i nær tilknytning til det almindelige vikarsystem, der i England fik en særlig rig udvikling. Her blev således en meget væsentlig del af landets sognekirker i middelalderens løb delt permanent i et »rectory« og et »vicarage«, der blev besat uafhængigt. Til »the rectory«, hvis indehaver var »parochus habitualis«, hørte oftest langt hovedparten af kaldets samlede indtægter, medens man i sognet kun så noget til vikaren. Dette medførte, at ordet »vicar« som bekendt udviklede sig til det almindeligste engelske ord for en sognepræst. Hartridge opfatter inkorporationen, »the appropriation«, som en kirkelig institutions formelle opnåelse af »the rectory« i forbindelse med bispens udmåling af »congrua portio« til vikariatet. I realiteten er Hartridge altså nået frem til præcis den samme opfattelse af inkorporationen som Lindner. I England kendes inkorporationen i det 12. århundrede, hvor man endog ser bisper overdrage sognekirker »in proprios usus« og lejlighedsvis kan se præsten betegnet vikar.⁵³ Det er således muligt, at inkorporationen kan være udviklet som en fortrinsvis engelsk praksis, som Innocens III gjorde normgivende for hele kirken.⁵⁴ Det er dog afgørende for os, at Hartridge betoner, hvorledes eksemplerne fra det 12. århundrede er få og gør et meget uensartet indtryk:

»In twelfth-century England the churches were served, so far as one may gather, by vicars under terms made locally without any reference to a general system ... I have been able to discover few indubitably twelfth-century vicarages in England, and so am led to consider the vicarage system in England as a growth of the early thirteenth, with its roots, indeed, in the past, but scarcely shooting above ground until those early years of the thirteenth century when it grew with such amazing rapidity. The miscellaneous character of the twelfth-century vicarages ... is quite obvious, and they can in no wise be held to constitute a system. They were but sporadic attempts to provide for the proper payment of ministers who should perform the regular service of the churches. They make it clear,

however, that the work of popes and bishops in fostering the system was, after all, but the adoption into universal practice of what the best conscience of the appropriating monks had already, in scattered places, produced spontaneously.« (s. 29-30).

Diplommaterialet viser altså et skarpt skel i årene omkring 1200. Hartridge tillægger skellet Innocens III.s lovgivning og finder det bl.a. udtrykt i, at bispens overdragelser af sognekirker nu altid omfatter en inkorporation af præstebordet, og at brevene herefter oftest ledsages af kapitlets samtykke. En tilsvarende udvikling skal kunne iagttages også i Skotland og i Frankrig.

Hartridge finder årene efter 1200 præget dels af nyinkorporationer, dels af en regulering af forholdene ved institutionernes ældre sognekirker. En beskyttelse af vikarernes rettigheder og udkomme lå klart i Innocens III.s bestemmelser af 1201 og 1204, og denne politik fulgtes op på Laterankonciliet 1215, der fastlagde vikarernes grundlæggende rettigheder. Hartridge påviser imidlertid, at reguleringsarbejdet i nogen udstrækning sætter ind allerede før konciliet. I England kan det nøje følges, hvorledes bisperne i de forskellige stifter ordinerer vikariater i klostrenes sognekirker; ofte sker det ikke uden institutionens uvilje og modstand.⁵⁵

Indtrykket er ganske klart, at Innocens III.s lovgivning om inkorporationen fandt anvendelse helt generelt fra det tidlige 13. århundrede – i Danmark som i vore nabolande. I betragtning af vort spinkelt og spredt bevarede danske brevmateriale er det for så vidt ganske påfaldende, at vi i hele seks af otte stifter kan se de ny bestemmelser afspejlet i diplomerne få år efter. Bisperne i Valdemar Sejrs Danmark har i deres administration holdt sig godt à jour med de seneste signaler fra Rom.

Også herhjemme har lovgivningen givet anledning til nyinkorporationer på bekostning af gode præstekald, og den har dannet udgangspunkt for et reguleringsarbejde, hvorved bisperne har skullet tilvejebringe ordnede og nogenlunde ensartede betjeningsforhold ved institutionernes gamle sognekirker. Laterankoncilets bestemmelser er her tydeligvis blevet fulgt op. Straks i sommeren 1216 pålagde Innocens III Anders Sunesen at se til, at munkene i Ryd underholdt dem, der betjente deres sognekirke ved Slesvig (St. Mikael). Og ærkebispens – på sin side – måtte to år senere skaffe sig dispensation til en betjening som hidtil i de kirker, der ikke kunne underholde en fast vikar.⁵⁶ Mens betjeningsforholdene altså i det 12. århundrede har kunnet være yderst uregelmæssige, fik det tidlige 13. århundredes bisper til opgave at bringe tilstandene i overensstemmelse med en almen lovgivning. At de er gået til opgaven med en vis nidkærhed, antydes derved, at såvel Viborgkannikerne som munkene i Øm og Tommerup har følt sig tilskyndet til netop i årene 1216-18 at skaffe sig pavelige stadfæstelser på besiddelsen af deres sognekirker.⁵⁷

1. Hal Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder*, Kbh. 1936, II, s. 35f; samme, *De ældste danske Klosters Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221*, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. III, 1936, især s. 538f.
2. Dominicus Lindner, *Die Lehre von der Inkorporation in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, München 1951.
3. Jeg har tidligere draget en række af konsekvenserne af den ny læsning i min artikel Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri, *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, Kbh. 1979. Nærværende artikel udgør, med mindre ændringer, et afsnit (kapitlerne 3-5) af min specialeafhandling Egenkirke, patronatsret og inkorporation. En analyse af sognekirkernes stilling med udgangspunkt i dansk diplommateriale frem til midten af 14. århundrede, Aarhus Universitet 1974.
4. Peter Landau, *Ius Patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, Köln und Wien 1975.
5. Denne opfattelse, med dens givetvis alt for absolutte ejendomsbegreb, er specielt udviklet af den skole af tyske kirkeretshistorikere, der har taget sit udgangspunkt i Ulrich Stutz's rekonstruktion af en såkaldt »germansk egenkirkeret«. Inkorporationen skulle være udsprunget af denne egenkirkeret som en efter patronatsrettens indførelse systematisk (af kirken!) udbygget egenkirkeret, hvorved man lod kirkelige institutioners ejendomsret til kirker bestå gennem en biskoppelig jurisdiktionsakt. Opfattelsen, blandt hvis vigtigste fortalere kan nævnes Ulrich Stutz, Paul Hinschius, Erwin Jacobi og Anton Scharnagel, er udførligst præciseret af den sidste i *Die Inkorporation mit besonderer Berücksichtigung der Baupflicht*, *Beilage des Klerusblattes*, Eichstatt 1935.
6. Hans Erich Feine, den seneste generations mest autoritative eksponent for Stutz-skolen (jfr. note 5), har i den sidste udgave af sin *Kirchliche Rechtsgeschichte* (Köln 1964) givet sin anerkendelse til Lindners opfattelse af inkorporationen. Men det sker kun i form af en note (s. 399, note 11), idet Feine i selve teksten stort set holder sig til den ældre opfattelse af inkorporationen. Dette må være årsagen til, at man også i nyere skandinaviske arbejder finder inkorporationsbegrebet anvendt i Stutzskolens (og Hal Kochs) betydning, skønt der samtidig henvises til Lindners arbejde. Se Tage E. Christiansen, Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog, *Historisk Tidsskrift* bd. 77, 1977, s. 29f med note 130.
7. Dominicus Lindner, *Die Inkorporation im Bistum Regensburg*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Kanonistische Abteilung XXXVI, 1950.
8. Lindner, *Die Lehre von der Inkorporation*, s. 42.
9. Lindner, *Die Inkorporation im Bistum Regensburg*, anf. st., s. 215 med henvisning til Mansi 20 col. 933. c.6 C.16 q.2. »Sane quia monachorum quidam episcopis jus suum auferre contendunt, statuimus ne in parochialibus ecclesiis, quas tenent, absque episcoporum consilio presbyteros collocent. Sed episcopi parochiæ curam cum abbatum consensu sacerdoti committant, ut eiusmodi sacerdotes de plebis quidem cura episcopo rationem deddant, abbati vero pro rebus temporalibus ad monasterium pertinentibus debitam subiectionem exhibeant et sic cuique sua jura serventur.«
10. Lindner, *Die Inkorporation im Bistum Regensburg*, anf. st., s. 1-11; Gratian c.7 C.16 og q.2. Jfr. Nimesbestemmelsen i note 9.
11. Willibald M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts II*, Wien 1955, s. 367.
12. Lindner, *Die Lehre von der Inkorporation*, s. 14f med henvisning til c.8 X 3,10 de his, quæ fiunt a prælato sine consensu capituli; c.9 X 3, 10 og 19 X 5,33 de privilegiis et excessibus privilegiatorum.
13. Lindner, *Die Inkorporation im Bistum Regensburg*, anf. st., s. 271f. Når vor tids retshistorikere har tillagt biskoppelige kirkeoverdragelser i det 12. og 13. århundrede nogenlunde samme retslige betydning, er det så meget mere forståeligt, som man allerede i middelalderen blev ude af stand til at skelne. Det synes nemlig, at klostrene i senmiddelalderen, da bispens overdragelse af »ecclesia parochialis« generelt betød en inkorporation, har benyttet deres biskoppelige ejendomsstadfæstelser fra det 12. århundrede, hvor også kirker opregnes, som dokumentation for en inkorporation af præstebordet, der i virkeligheden aldrig formelt er foretaget!

14. Fra 1305 til 1350 findes 14 inkorporationsbreve i Lundebogen af praktisk taget identisk form. Samme skabelon finder vi fra 1331 anvendt i Roskilde stift.
15. R.A.R. Hartridge, *A History of Vicarages in the Middle Ages*, Cambridge 1930, s. 195.
16. *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, 2. rk. II, nr. 328.
17. *Dipl. Dan.* 2. rk. VII, nr. 424.
18. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 150f, 316f.
19. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 252f; Troels Dahlerup, *Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen, Hardsyssels Aarbog* 1960, s. 94f.
20. *Dipl. Dan.* 3. rk. II, nr. 88.
21. Det var almindeligt, at klostrene besad en vidtgående eximering for selve klostersognet, mens deres andre kirker var normalt inkorporerede. Jfr. brevudtogene s. 27, hvor benediktinerne i Ringsted og Skovkloster får fuld eximering netop for klostersognene St. Hans og Ladby. Kun Vitskøl og Odense St. Knuds kloster erhvervede øjensynlig tidligt »spiritualia« for et større antal sognekirker.
22. *Dipl. Dan.* 2. rk. IV, nr. 258; Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, s. 315f.
23. Hartridge, anf. arb., s. 32.
24. Sst., s. 20f, 40f. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 326; samme, *Die Lehre von der Inkorporation*, s. 40.
25. *Dipl. Dan.* 2. rk. VI, nr. 250 og 2. rk. VIII, nr. 133. Tilsvarende ordninger kunne ifølge Hartridge (anf. arb., s. 96) også optræde i Skotland og Irland, derimod kun undtagelsesvis i selve England.
26. *Dipl. Dan.* 3. rk. III, nr. 119.
27. *Dipl. Dan.* 2. rk. II, nr. 328.
28. *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis)*, Udg. O. Nielsen, Kbh. 1869, s. 73.
29. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 296f. Også paven inkorporerede, men der findes ingen hjemlige eksempler herpå i perioden.
30. Sst., s. 278. Danske eksempler: *Dipl. Dan.* 3. rk. II, nr. 22 og 253.
31. Eksempler: *Dipl. Dan.* 1. rk. IV, nr. 62, 2. rk. V, nr. 400 og IX, nr. 75. *Acta Pontificum Danica*, Udg. Alfr. Krarup, Johs. Lindbæk og L. Moltesen, Kbh. 1904-42, nr. 1547.
32. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 221f. *Dipl. Dan.* 2. rk. XI, nr. 224 (der må tages et vist forbehold for brevetets meget dårlige overlevering).
33. Jfr. Ebbe Nyborg, anf. st., specielt note 24.
34. Sst., især s. 38f., 54f. Jfr. Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, s. 42 note 16.
35. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 314. *Dipl. Dan.* 2. rk. IV, nr. 107. Jfr. også *Dipl. Dan.* 2. rk. II, nr. 80.
36. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 63, 64 ; jfr. Nyborg, anf. st., s. 50 (Sinding kirke).
37. Eksempelvis *Dipl. Dan.* 2. rk. VI, nr. 36 (jfr. X, nr. 261), VII, nr. 251, VIII, nr. 403, 3. rk. I, nr. 197.
38. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 297. Jfr. *Dipl. Dan.* 1. rk. VI, nr. 77 og 2. rk. I, nr. 69 (uægte?).
39. Lindner, *Die Lehre von der Inkorporation*, s. 1; *Dipl. Dan.* 2. rk. XI, nr. 332 og 3. rk. II, nr. 22. Betegnelsen dukker op i Regensburg stifts inkorporationsbreve nogenlunde samtidig.
40. Lindner, Die Inkorporation im Bistum Regensburg, anf. st., s. 230; Hartridge, anf. arb., s. 68; *Dipl. Dan.* 2. rk. V, nr. 275.
41. *Dipl. Dan.* 2. rk. VIII, nr. 133.
42. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 203-4.
43. Jfr. Lauritz Weibull, Ringstedklostrets privilegier 1135-1225, *Scandia* XIV, 1941, s. 71.
44. For en datering til begyndelsen af det 13. århundrede taler også, at et så vidtgående privilegium ville passe fint med klostrets flytning ved denne tid fra selve Næstved til dets plads i det, der var (eller blev til?) Ladby sogn (jfr. note 21). Se også Hans Jørgen Helms, *Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster)*, Næstved 1940, s. 503.
45. *Dipl. Dan.* 1. rk. IV, nr. 82.

46. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 63.
47. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 59, 86.
48. *Dipl. Dan.* 1. rk. III, nr. 172. Brevet dateres her uden nærmere begrundelse til bisp Assers tid (1191-1209), uanset bisp »A« lige så godt kan være bisp Asgot. Jfr. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, 1. rk., Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1912, I, s. 393.
49. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 157.
50. Ribe Bispekrønike, Udg. Ellen Jørgensen, *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. rk. I, 1933, s. 31; *Scriptores Rerum Danicarum*, Udg. Jacob Langebek m.fl., Kbh. 1772ff, V, s. 541. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 45, 60, 88.
51. *Dipl. Dan.* 1. rk. VI, nr. 68.
52. *Dipl. Dan.* 2. rk. II, nr. 289 og III, nr. 273.
53. Hartridge, anf. arb., s. 9, 19, 29.
54. Innocens III.s dekretale 1204 var fremkommet som et svar på en række spørgsmål fra bispnen af Ely. Den engelske bisp synes netop at have brugt udtrykket »in usos proprios convertere«. Om det er optagelsen i den kanoniske rets dekretalesamlinger, der har medført begrebets spredning, kan naturligvis kun omfattende undersøgelser af det kontinentale diplommateriale godtgøre.
55. Især i kæmpestiftet Lincoln er kildematerialet overordentlig rigt, Hartridge, anf. arb., s. 38f, 57f. Hans hovedsynspunkt, at det almene virkarsystem i det væsentlige er udviklet gennem Innocens III.s lovgivning, er søgt imødegået af C.R. Cheney, hvis udgangspunkt i rent engelske forhold dog givetvis må være for snævert (jfr. ovf. note 54). C.R. Cheney, *From Becket to Langton. English Church Government 1170-1213*, Manchester 1956, s. 131f. Jfr. også I.B. Cowan, *Vicarages and the Cure of Souls in Medieval Scotland*, *Records of the Scottish Church History Society* 1966.
56. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 79, 137. Dette minder om det samtidige engelske skel mellem nye vikariater og vikariater fra før koncilet, der godt måtte være mindre, se Hartridge, anf. arb., s. 34.
57. *Dipl. Dan.* 1. rk. V, nr. 86, 105, 136.

De danske cistercienserklostre og Generalkapitlet i Citeaux til ca. 1340

Af Svend E. Green-Pedersen

Indledning

I 1915 viste Curt Weibull, at Saxo ikke kan bruges ved fremstillingen af det 12. århundredes Danmarks historie, således som bl.a. Johannes Steenstrup havde gjort det i *Danmarks Riges Historie*. Men på den byggetomt, som Curt Weibulls kildekritiske ragekniv efterlod, rejste broderen Lauritz Weibull en mægtig »middelalderlig katedral«. Den blev båret oppe af den ideologiske spænding mellem regnum og sacerdotium, og »stråbepillen« var ærkebisp Eskil, »den første européen på nordisk mark«.¹ Lauritz Weibulls ideologisering af det 12. århundredes magtkamp har imponeret og fascineret mange senere forskere, bl.a. Erik Arup og Hal Koch. Den såkaldte Weibull-syntese² har fået en lignende status som Erik Lönnroths tese om en ideologisk magtkamp på unionstiden mellem et regimen regale og et regimen politicum. Lauritz Weibull opfattede ikke blot cistercienserne som et gregoriansk reformparti bag ærkebisp Eskil; han opfattede også ordenen som en monolit. Dette var i overensstemmelse med dens oprindelige bestemmelse, hvorefter den skulle fungere som én organisme (på tværs af lande og lokale bispedømmer) ledet af Generalkapitlet og faderabbederne og med snæver tilknytning til pavestolen.³ En anden opfattelse er imidlertid mulig, hvis man tager sit udgangspunkt i C. Northcote Parkinsons politologiske studier. Denne har nemlig påpeget, at munkeordeners udsendelse af delegater til årlige kapitler var et middelalderligt eksperiment i repræsentativt demokrati.⁴ Måske kan man lidt dristigt sammenligne cistercienserordenens Generalkapitel med et slags kirkeligt Europaparlament. Et centralt spørgsmål bliver så, i hvor høj grad de lokale klostre var villige til at afgive magt til et sådant »overstatsligt organ«, eller om ordenen i praksis var en føderation af nationale samfund.

Statutterne

Statutterne fra cistercienserordenens Generalkapitel er udgivet af J.M. Canivez i årene 1933-41.⁵ Til grund for udgaven ligger nogle mere eller mindre fuldstændige statsamlinger, idet der ikke er bevaret nogen komplet sam-

ling. Der er siden Canivez' udgave gjort kildefund, der også bringer nyt om danske forhold.⁶ Der kan i øvrigt rettes kritik mod Canivez' udgiverprincipper. En statut fra 1258 er således blot en moderne latinsk regest af et diplom fra 1258.⁷ *Diplomatarium Danicum* er ikke konsekvent med hensyn til optagelse af statutterne. De af statutterne, som eksplicit nævner Danmark, danske cistercienserklostre, danske personer eller andre ting vedrørende Danmark, er for mange år i fuldstændig form medtaget i 1. række. Derimod er de kun for få år medtaget i 2. række.⁸

I de fleste tilfælde ses det ikke af statutterne, hvordan sagerne er blevet rejst på Generalkapitlet. I et par tilfælde nævnes det dog, at ordenskapitlet har fået breve om sagerne.⁹ Langt almindeligere har det formodentligt været, at fremmødte naboabbeder har rejst sagerne på kapitlet. At sagerne er rejst ved stedfortrædere ses indirekte af, at det ofte i statutterne udtrykkeligt nævnes, at abbed NN skal meddele en eller flere naboabbeder resultatet af kapitlets behandling af sager vedrørende dem.¹⁰ Endvidere er der en række statutter, der angår begivenheder, som Generalkapitlets ledelse selv har været førstehandsvidne til, f.eks. straffe for udeblivelse fra Generalkapitlet. I nogle tilfælde kender vi kun sagen fra én enkelt statut, der er formuleret så generelt, at det kan være umuligt at trænge ind til sagens indhold. I andre tilfælde har vi dog flere statutter, der vedrører de samme sager, ligesom vi undertiden kan inddrage andet materiale, f.eks. diplomer. En ting, der karakteriserer statutterne, er, at der meget ofte er tale om juridiske standardformularer. Statutterne fra cistercienserordenens Generalkapitel er flere gange benyttet af danske historikere til at supplere de danske cistercienseres almindelige historie. De oplysninger, der er fremdraget, er derfor tit kommet til at stå på en lidt umotiveret måde blandt det øvrige stof.

De danske abbeders fremmøde på Generalkapitlet

Det er blevet hævdet, at cistercienserne havde en ordensprovins Dacia omfattende alle tre nordiske lande.¹¹ Ved en gennemgang af alle statutter, hvori »Dacia« og »Dania« optræder, er der imidlertid ikke fundet en eneste, hvori dette må betyde hele Norden. Derimod er der bl.a. fundet mange statutter, hvori »Dacia« nævnes sammen med »Suecia« og/eller »Norvegia«.¹² Hertil kommer udtryk som »rex Daciae«, »regum Daciae« og »archiepiscopus Daciae«.¹³

Ifølge Charta Charitatis havde abbederne mødepligt hvert år. Tidligt fik fjernboende abbeder dog lov til at møde med flere års mellemrum. 1217 fik abbederne i Sverige og Norge således ret til kun at møde hvert 5. år, og ifølge en statut fra 1266 skulle abbederne i Friesland kun møde hvert 3. år, dog således at mindst to skulle møde hvert år.¹⁴ Generalkapitelstatutterne indeholder ingen vedtagelser om indskrænkning af danske abbeders mødepligt.¹⁵

Man kan dog ikke heraf slutte, at de danske abbeder ikke som de omkringboende havde fået en indskrænket mødepligt. Gregor Müller mente, at de danske abbeder som de frisiske havde mødepligt hvert 3. år og henviste til en statut fra 1321.¹⁶ Heraf kan man imidlertid kun slutte, at der hvert år skulle være mindst to danske abbeder til stede. De danske abbeder har senest haft en indskrænket mødepligt i 1269 og måske allerede tidligere.¹⁷ Hvor indskrænket mødepligten har været, lader sig ikke bestemme bortset fra, at der efter en statut fra 1321 skulle være mindst to danske abbeder til stede hvert år. Den minimale fritagelse har vel været som de frisiske, mens den maksimale vel har været som de svenske og norske abbeder.

De danske abbeders faktiske fremmøde på ordenskapitlet kan ikke bestemmes. Statutternes formulering gør det sandsynligt, at abbederne mindst må have været personligt til stede en snes gange i hele perioden.¹⁸ Men der er i mange tilfælde tale om usædvanlige fremmøder og andragender, hyppigt i forbindelse med spændte politiske situationer i Danmark. Et par statutter fra 1190'erne må således ses i forbindelse med bisp Valdemar af Slesvigs politiske aktivitet.¹⁹ Og et par statutter fra det 13. århundrede må ses i sammenhæng med Øm Klosters kamp mod bisp Tyge af Århus og Jakob Erlandsens kamp mod kongehuset. Og endelig omtales Jakob Erlandsen og dronning Margrete Sambiria i statutterne på tidspunkter, hvor de selv var i det politiske brændpunkt.²⁰ Når de danske cisterciensere, den danske ærkebisp og den danske dronning i flere spændte politiske situationer kontaktede cistercienserordenens Generalkapitel, var det formodentlig et forsøg på at inddrage ordenens ledelse på deres side. Kontakten mellem Generalkapitlet og de danske klostre synes altså ikke blot at have bestået i, at disse blev dirigeret af ordensledelsen. Ved at kontakte Generalkapitlet og give sin fremstilling af sagen (og formodentlig også ved at undlade at underrette Generalkapitlet) kunne de danske cisterciensere få indflydelse på, hvordan og hvornår dette greb ind.

Faderabbedernes virksomhed

Den ene hjørnestein i cistercienserordenens organisation var Generalkapitlet; den anden var faderabbederne. Abbeden for ethvert kloster, som havde grundlagt et datterkloster, var ifølge Charta Charitatis faderabbed (paterabbas) for dette og havde pligt til at visitere datterklosteret én gang om året. Af de danske klostre var Herrevad datterkloster af Citeaux og Esrum af Clairvaux. Disse to klostre skulle altså i princippet visiteres fra Frankrig. Foruden Esrum skulle Clairvaux' abbed også visiterer de to svenske klostre Alvastra og Nydala. Af de norske klostre skulle Lyse og Hovedøy visiteres af henholdsvis Fountain og Kirkstead i England. Visitationspligten kunne imidlertid indskrænkes, således at der skulle visiteres med flere års mellemrum. For det

andet kunne franske og engelske klostre visitere nordiske datterklostre ved hjælp af befuldmægtigede munkevisitatorer. For det tredje kunne et faderklosters rettigheder over et datterkloster overdrages til et andet kloster. Endelig kunne et kloster visiteres af en anden dertil bemyndiget abbed.

Efter en statut fra 1217 skulle cistercienserklosterne i Grækenland, Sverige, Norge og Livland kun visiteres hvert 3. år.²¹ Der kendes ikke en lignende bestemmelse for de danske klostre. Afstanden gør dog det sandsynligt, at Herrevad og Esrum ikke hvert år skulle visiteres fra Frankrig.

1210 oplyses det, at abbeden af Fountain ikke personligt havde visiteret datterklosteret Lyse i Norge, men havde sendt munke, der havde misbrugt deres magt. 1211 pålægger Generalkapitlet abbederne af Ås, Nydala og Tvis omhyggeligt at undersøge Fountain-munkenes visitationsmåde, og 1212 blev to munke fra Fountain udstødt af deres kloster, fordi de havde gjort sig skyldige i en række ugerninger ved visitationen af Lyse. Baggrunden for, at Lyse ikke blev visiteret ordentligt af Fountain i de år, var sikkert, at Johan uden Land brandskattede de engelske cistercienserklostre på grund af det interdikt, paven havde lyst over England. 1213 blev Lyse gjort til datterkloster af Alvastra i Sverige, men snart efter blev det igen lagt ind under Fountain.²²

Statutterne giver os ikke sikre oplysninger, om det var abbederne fra Citeaux og Clairvaux eller blot munke, der visiterede Herrevad og Esrum. En statut fra 1232 taler dog om *visitatorer* fra Clairvaux i forbindelse med Esrums visitation af et vendisk datterkloster. En statut fra 1217 fortæller om en falsk munkevisitator: En munk fra Clairvaux, som blev sendt til Danmark, optrådte som visitator, skønt han ikke var det; endvidere sagdes han at have bagvasket abbeden af Herrevad. Af en statut fra 1254 ses det, at der har været en munk fra Citeaux til stede under visitationen af Herrevad. Men abbeden af Citeaux havde da overdraget visitationen af sit datterkloster til abbeden af Sorø efter ordenens sædvane og med fuld myndighed.²³

Imidlertid giver nogle diplomer os oplysninger om Citeaux' og Clairvaux' visitation af deres danske datterklostre. Det ældste af disse breve er fra den 2. marts 1229: Visitatorer fra Citeaux skal i Danmark have gratis underhold hos kongens embedsmænd samt have visse toldfriheder. De næste diplomer er to enslydende kongebreve fra 1230: Brødrene fra Clairvaux får visse toldfriheder og bliver fritaget for færgeafgifter.²⁴ Ligesom de to foregående breve er Erik Menveds privilegiebrev af 29. februar 1288 formuleret på en sådan måde, at det gælder alle munke fra Clairvaux, dog særligt »ipsorum fratribus qui gracia uisitandi ab abbate dicti loci ad filias suas, in regno nostro vel Swecie constitutes, frequenter transmittuntur ...«. Munkene fritages bl.a. for told af deres heste og svende. Foruden disse breve kendes i regestform et privilegiebrev fra 1288 udstedt af dronning Agnes, Erik Klippings enke,

hvori munkene fra Clairvaux får frihed og immunitet til frit og uhindret at drage gennem hele hendes land.²⁵ Det er interessant, at privilegierne ikke specielt gælder abbederne, men visitatorerne og tit også munkene i almindelighed. Dette gør det sandsynligt, at der i hvert fald undertiden er blevet drevet visitation ved hjælp af befuldmægtigede munke. Interessant i den forbindelse er også et brev fra slutningen af 1230'erne. Her nævnes »H. & P. monachi cistercienses ... Conuenientes in Heriuadum secundum formam ordinis visitandi gratia ...« sammen med en række danske abbeder. Ortved opfattede det således, at munkene fra Citeaux kun havde været moderklosterets repræsentanter ved visitationen, som han mente blev foretaget af en dansk abbed.²⁶

Vi kender flere eksempler på, at et kloster har fået et nyt moderkloster. Vitskøl var således oprindeligt et datterkloster af Alvastra, men blev dog næsten samtidig med grundlæggelsen gjort til et datterkloster af Esum. En anden overdragelse af faderretten ligger i forlængelse af nævnte sag vedrørende Fountain-munkenes visitation af Lyse Kloster. Her blev slutresultatet imidlertid, at Lyse atter blev lagt ind under Fountain.

Da Generalkapitlet 1258 fratog Esum faderrettigheden over Dargun og overdrog den til Doberan, flyttedes Dargun samtidig fra den franske Clairvaux-linie til den tyske Morimond-linie. Da det skete, var det danske Østersøvælde, som danner baggrunden for Esums vendiske klostergrundlæggelser, gået tabt. 1252 klagede abbeden af Esum over abbeden af Doberan, og sagen blev overdraget til abbeden af Herrevad og to udenlandske abbeder. 1254 klagede abbeden af Esum over disse tre abbeder. Dommen må være faldet snart efter. Thi ifølge en statut fra 1255 klagede abbeden af Esum over den dom, der er afsagt imod ham om abbediet Darguns afhængighedsforhold. Sagen blev nu overdraget til abbeden af Morimond, for at han skulle tvinge parterne til fred.²⁷ Esum bøjede sig dog ikke for Morimonds afgørelse. I stedet mødte befuldmægtigede for sagens parter udstyrede med breve på Generalkapitlet i Citeaux 1258. En særlig voldgiftsdomstol behandlede sagen, Doberan fik den fulde faderret over Dargun, og der pålagdes evig tavshed om denne sag. Dommen besegledes af abbederne af Citeaux, Clairvaux og Morimond. Af et brev fra den 7. juni 1259 ses det, at abbed Ture af Esum har overgivet abbed Konrad af Doberan Kloster alle dokumenter vedrørende Dargun og afstået alle rettigheder over klosteret.²⁸ En del af forklaringen på denne overdragelse af faderrettigheden til Morimond var også, at Dargun efter at være blevet grundlagt af Esum blev forladt af disse munke og derefter reableret af munke fra Morimond i 1209.²⁹ Mens Esum således mistede sin faderret over Dargun, beholdt det denne ret over sine to andre vendiske klostre Eldena/Hilda og Kolbatz. Dette fremgår f.eks. af statutter fra 1487, hvor Esums abbed omtales som henholdsvis »pater ab-

bas immediatus dicti monasterii de Hylða« og »pater abbas et visitator immediatus monasteriorum de Hylða et de Kolbatz«. ³⁰

Fra Danmark kendes der et eksempel på, at en faderabbed har overdraget visitationen af sit datterkloster til en anden dertil bemyndiget. Som foran nævnt havde abbeden af Citeaux nemlig i 1254 overdraget visitationen af Herrevad til abbeden af Sorø. ³¹ Der findes flere eksempler på, at danske abbeder har fået i opdrag at visitere udenlandske klostre. Abbeden af Ås fik således 1211 til opgave at visitere Lyse Kloster i Norge i forbindelse med den ovenfor nævnte sag om Fountains svigtende visitation af sit datterkloster. 1217 fik abbeden af Ås til opgave sammen med abbeden af Hovedøy at undersøge en sag mod abbeden af Lyse og abbeden af dettes datterkloster Tautra. 1218 afsagde Generalkapitlet dom i sagen: Abbederne af Tautra og Lyse afsattes begge. Interessant er det dog, at Generalkapitlet ifølge Arne Odd Johnsens undersøgelse ikke magtede at gennemføre dommen. ³² Ifølge en statut fra 1237 fik abbeden af Herrevad besked på at reformere klostret i Kolbatz. Abbeden af Herrevad skulle medtage en anden abbed og begive sig til Kolbatz. ³³ Statutterne beretter også om voldelige begivenheder i klostrene, således om et oprør i Hovedøy Kloster i Norge i 1243. Det blev pålagt bl.a. abbeden fra Esrum at forfølge denne sag og straffe de skyldige. Arne Odd Johnsen formoder, at striden mellem hertug Skule og kong Håkon Håkonsson danner baggrunden for oprøret. ³⁴

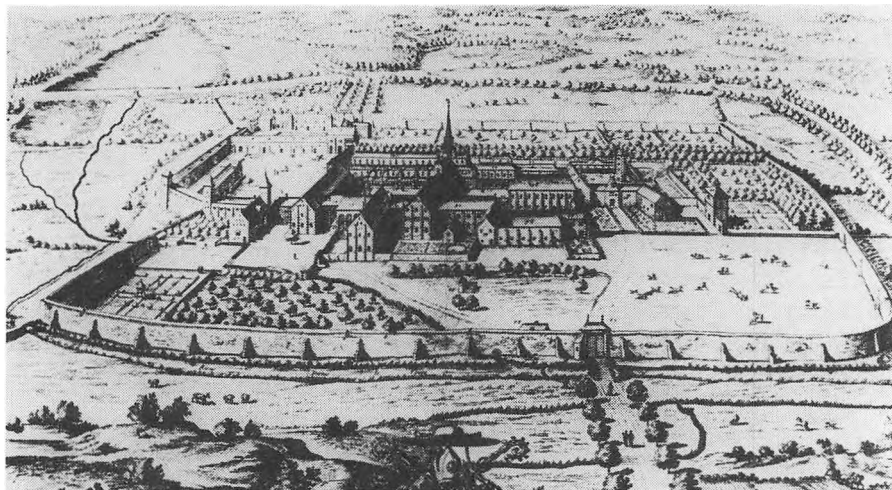
1268 beretter en statut om en sammensværgelse i Tvis Kloster. Sagen blev overdraget til abbederne fra Herrevad (Tvis' faderabbed) og Ryd, der skulle begive sig til stedet og undersøge sagen. Hvis den var således, som den var fremstillet i et beseglet brev fra de øvrige ni danske cistercienserabbeder, skulle de indsætte abbeden af Tvis i hans tidligere værdighed og idømme oprørerne straffen for konspiration. Da oprøret i Tvis fandt sted, havde den pavelige legat, kardinal Guido, lagt interdikt over landet. Interdiktet blev brudt bl.a. af bisp Tyge af Århus. Derimod blev det overholdt af cistercienserne; men netop på dette tidspunkt synes også disse at have vaklet. ³⁵ 1268 blev Esrum privilegeret af kongen, og 1269 blev Vitskøl, Løgum og Sorø privilegerede; 1270 udstedte kongen et beskyttelsesbrev for Øm. Niels Skyum-Nielsen har peget på, at disse kongelige breve bedst kan forklares ved, at cistercienserne havde skudt interdiktet fra sig. Abbed Ture, der havde været ledende i Øm Klosters kamp mod bisp Tyge af Århus, trådte ved samme tid tilbage. Efter en statut fra 1269 havde abbeden af Holme Kloster undladt at komme til Generalkapitlet på det år, hvor han skulle komme, og afvist faderabbeden, abbeden af Herrevad. På den tid, da der holdtes Generalkapitel 1269, var Jakob Erlandsen og den fordrevne bisp Peder af Odense i Clairvaux. De må formodes at have haft en vis forbindelse med klagen mod abbeden af Holme. 1270 påbød Generalkapitlet Danmarks abbeder i enhver

henseende at overholde kardinal Guidos domme. Det må især have drejet sig om interdiktet. Bag denne vedtagelse synes kardinal Guido at have stået. Abbeden af Esum skulle bringe denne besked hjem.³⁶

Sammenfattende kan det siges, at den oprindelige bestemmelse om årlig visitation af alle klostre ved faderabbeden formodentlig tidligt blev indskrænket til visitation med flere års mellemrum. De store franske klostre, Citeaux og Clairvaux, synes i hvert fald i nogle tilfælde at have visiteret deres danske datterklostre ved befuldmægtigede munkevisitoratorer. Flere af sagerne vedrørende faderabbederne må ses i sammenhæng med en ansændt politisk situation. Dette gælder således Løgums og Holmes brud med faderabbederne i hhv. 1191³⁷ og 1269. Da bl.a. abbeden af Herrevad fik besked på at undersøge sammensværgelsen i sit datterkloster i Tvis, var det ligeledes i forbindelse med en spændt politisk situation.

Generalkapitlets virksomhed

Generalkapitlets virksomhed kan ikke adskilles skarpt fra faderabbedernes, og derfor er en del af dets aktivitet allerede behandlet ovenfor. Men herudover findes der en del andre beslutninger fra Generalkapitlet såvel angående straffe som andre forhold. 1203 nævnes det således, at en lægbroder i Tvis ved et ulykkestilfælde havde dræbt sin ordensbroder og derpå af egen fri vilje lukket sig inde.³⁸ 1229 beretter en statut, at abbeden af Esum straffedes, fordi han alene havde foretaget et abbedskifte i et af sine datterklostre.³⁹

Tegning fra det 18. århundrede af cistercienserordenens ældste kloster i Citeaux nær Dijon. Klosteret var grundlagt 1098, og her holdtes Generalkapitlet årligt (Efter Wolfgang Braunfelds, Monasteries of Western Europe, London 1972).

Ifølge en statut fra 1240 havde abbedissen for et cistercienserindekloster i Mellemeuropa klaget over munkene, lægbrødrene og tjenerne for de danske abbeder fra Herrevad, Tvis og Øm. Året efter straffede Generalkapitlet den munk og de lægbrødre fra Herrevad, Tvis og Øm, som efter aftensmåltidet var gået ud af ovennævnte nonnekloster og ind på en kro, hvor de havde opholdt sig til midnat: Bl.a. skulle de hver fredag være på vand og brød, og igennem et helt år skulle de stå nederst i deres respektive klostre. Abbeden af Esrum skulle meddele dem denne straf. 1242 straffedes han imidlertid for at have undladt dette.⁴⁰ Interessant er det, at den straf, som disse danske cisterciensere, der her gik på kro, blev idømt, muligvis ikke er blevet ført ud i livet for dem alle. Skyum-Nielsen har nemlig hævdet, at nogle bemærkninger i Øm-bogen om abbed Mikkel refererer til disse statutter.⁴¹

Ifølge en statut fra 1257 tillod Generalkapitlet, at den munk, som havde været abbed i Esrum, men som sidste år var blevet afsat af Generalkapitlet, atter skulle være valgbar, hvis ikke andet kanonisk stred derimod.⁴²

Sammenfattende kan man sige, at strafbestemmelserne for danske klostre viser, at der har fundet alvorlige overtrædelser af regelen sted. Alvorligst er vel Løgums brud med faderabbeden i 1191 og oprøret i Tvis i 1268. Som en anden alvorlig sag er nævnt afsættelsen af Sorøs og Ås' abbeder i 1254, fordi de uretmæssigt havde afsat Herrevads abbed. Endelig straffede Generalkapitlet også de danske cistercienseres førnævnte krobesøg hårdt. Herudover er de fleste strafbestemmelser af mindre alvorlig karakter hovedsageligt forårsaget af abbedernes manglende tilstedeværelse på Generalkapitlet.

Sammensværgelser og oprør i klostre er ikke noget specielt dansk fænomen. I forbindelse med et oprør i det svenske kloster Alvastra i 1216 gik både den svenske konge, Johan Sverkersson, og den danske ærkebisp, Anders Sunesen, i forbøn for oprørerne. Dette giver et fingerpeg om, at der var tale om mere end en simpel disciplinærsag.⁴³

I flere af de tilfælde, hvor Generalkapitlet straffede hårdt, drejede det sig om sager, der som foran vist må ses i sammenhæng med en spændt politisk situation i Danmark. Generalkapitlet synes ikke ved enhver lejlighed at have straffet hårdt. Der er derfor grund til at formode, at Generalkapitlet i praksis har været forsigtig med at bruge ordenens straffende maskineri. Endvidere er der grund til at formode, at Generalkapitlet har haft vanskeligt ved at få de danske cisterciensere til at følge sin politik. Det sidste får man indtryk af ved at studere disses holdning til kardinal Guidos interdikt.

Desuden greb Generalkapitlet ind i en lang række af klostrenes forhold: Klosterflytninger, klosterbrande, bidrag til Det hellige Land, højtideligholdelse af helgenfester, afholdelse af årtider for fundatorer og opløsning af klostres konventer.

1210 pålagdes det abbederne af Øm og Tvis at undersøge det sted, hvortil

klosteret »Beer« siges at være flyttet på grund af en ulykkelig ildebrand, uden kapitlets bifald. Er »Beer« et dansk kloster, er det sandsynligvis Guldholm. 1243 hører vi, at abbeden af Ås har bedt om at måtte flytte sit kloster, og det overdrages til abbederne af Herrevad og Esrum at undersøge stedet; mere er desværre ikke fundet om denne sag.⁴⁴

1291 pålagde Generalkapitlet alle abbeder i Danmark at yde en almisse for at afhjælpe Herrevads utålelige fattigdom. 1293 pålagde Generalkapitlet abbederne af Alvastra og Nydala at pålægge naboabbederne at yde et bidrag til at lette Herrevads og Vitskøls utålelige fattigdom, fordi disse var brændt. Af flere danske årbøger ses, at Vitskøl og Herrevad brændte henholdsvis 1287 og 1291.⁴⁵ Vi kender flere brande i danske cistercienserklostre, som ikke er omtalt i Generalkapitlets statutter. Nævnes kan således brande i Sorø, Løgum og Esrum; specielt Sorø's brand i 1247 var ødelæggende.⁴⁶ Den mest nærliggende forklaring på, at vi netop hører om Vitskøls og Herrevads brande i statutterne, er, at de brændte klostre har meddelt dem til Generalkapitlet. Generalkapitlets indflydelse på de danske cistercienserklostres forhold synes derfor i nogen grad at have været bestemt af de informationer, som de danske klostre videregav til det.

Statutterne giver os derudover nogle oplysninger, som enten har eller kan have forbindelse med hjælpeaktionerne for Vitskøl og Herrevad. 1294 påbød en statut således, at det, som hidtil var indsamlet, skulle bruges til hjælp. 1297 fik abbeden af Herrevad lov til i en femårsperiode at blive borte fra Generalkapitlet. Denne tilladelse kan være givet under hensyntagen til klostrets brand i 1291.⁴⁷

Selv om cistercienserne var fritaget for at yde nogen som helst afgift til pavestolen, måtte ordenen flere gange yde »frivillige« bidrag til korstog m.m., således til det fjerde korstog. 1201 måtte Generalkapitlet nedsætte et udvalg, der foreslog et »frivilligt« bidrag. Af en statut fra 1203 fremgår det, at abbederne fra en lang række lande endnu ikke havde betalt, hvad der var lovet. De fik strengt påbud om at betale nu eller i Dijon og senest inden juledag 1203. Dog fik bl.a. de danske og de svenske abbeder lov til at vente med betalingen til det følgende kapitel.⁴⁸

Cistercienserne havde deres egen liturgi; f.eks. traf de selv bestemmelse om, hvilke helgener der skulle fejres. 1237 bad de danske, svenske og norske abbeder således om og fik lov til at fejre en St. Olavs fest med 12 læsninger i deres klostre. 1272 ansøgte abbeden af Løgum om og fik tilladelse til at afholde årtider i Løgum Kloster for dets grundlægger(e). I Løgum Klosters nekrologium nævnes der flere såkaldte primi fundatores (bl.a. Ribebisperne Radulf og Stefan), flere fundatores og flere benefactores. 1297 fik abbeden af Ås lov til i Ås Kloster at afholde en årtid for klosterets grundlægger, hvis konventet samtykkede.⁴⁹

1281 ansøgte abbeden af Vitskøl m.fl. abbeder om tilladelse til »dispersionem suorum conventum« i en treårsperiode; ansøgningen blev bevilget. 1284 nævner Ryd-årbogen: »Conuentus domus Ruris regis dispersus est«. Da vi ikke kender denne sag fra Generalkapitlets statutter, har kapitlet vel ikke fået meddelelse herom. Spredningen eller opløsningen af Ryd Klosters konvent 1284 må sikkert ses i sammenhæng med klosterets strid med bisp Jakob af Slesvig, Erik Klippings kansler. Det er også nærliggende at sætte den strid, som verserede mellem bisp Peder af Viborg og Vitskøl Kloster, i sammenhæng med ansøgningen om at måtte opløse konventet i Vitskøl. At Peder også har været i strid med Vitskøl Kloster, ses af brev af 1. oktober 1286, hvor ærkebispens stadfæstede et forlig mellem Vitskøl Kloster og bisp Peder.⁵⁰

Generalkapitlet synes altså ikke at have haft indflydelse på alle de sager, som hørte under dets område. De fleste af de klosterflytninger, klosterbrande og den spredning af et klosters konvent, som ikke er omtalt i statutterne, har næppe været kendt af kapitlet. Generalkapitlets statutter er nemlig trods alt bevaret i stort omfang. På den anden side var kapitlets lovgivende og administrative indgreb så mange, at ordenens centralstyrelse ikke har været helt uden indflydelse på danske forhold. Men det synes, som om Generalkapitlets indflydelse i hovedsagen har været begrænset til de sager, som de danske cisterciensere informerede det om.⁵¹ Cistercienserordenen synes altså nærmest at have fungeret som en føderation af nationale samfund, som måtte overtales, og som ikke blot kunne kommanderes af kapitlet.

Andre oplysninger i statutterne om danske forhold

Der findes også andre oplysninger om danske forhold. For det første er ærkebisperne Eskil og Jakob Erlandsen samt den fordrevne bisp Peder af Odense omtalt. For det andet er et par medlemmer af det danske kongehus, dronning Ingeborg af Frankrig og dronning Margrete Sambiria, nævnt.

I en statut fra 1175 hedder det, at for ærkebispens af Danmark »fiet in toto Ordo quantum pro uno monacho«. Den må ses i sammenhæng med, at Eskil 1177 nedlagde ærkebispestaven og blev munk i Clairvaux, hvor han døde 1181. 1175 var Eskil netop i Clairvaux, hvor han viede en electus Jocelinus til bisp af Glasgow.⁵²

Ifølge en statut fra 1257 fik Jakob Erlandsen indstiftet en årtid efter sin død i de cistercienserklostre, som lå inden for hans primat. Tidspunktet falder interessant nok sammen med, at et forligsmøde med Christoffer I var brudt sammen. 1258 gav paven endvidere efter ansøgning Jakob ret til at træde tilbage og gå i kloster. Da ærkebispens yderligere selv fik ret til at vælge tidspunktet for sin tilbagetræden, havde han dermed fået en bevilling i baghånden, som kunne bruges politisk.⁵³

Interessante er også et par statutter vedrørende den fordrevne bisp Peder af Odense. Han var franskmænd af fødsel og cisterciensermunk. Han fulgte kardinal Guido sydpå i 1267 og fik som en art pension en gård af det østrigske cistercienserkloster Heiligenkreuz. Ifølge en statut fra 1268 bevilgede Generalkapitlet abbeden af Heiligenkreuz, at der måtte holdes en årtid »pro quodam episcopo in domo propria«, givetvis bisp Peder af Odense. 1269 var han i Clairvaux sammen med Jakob Erlandsen på den tid, da der holdtes Generalkapitel. De danske cisterciensere var på det tidspunkt ved at skyde det interdikt, som kardinal Guido havde lagt over Danmark, fra sig. Også 1272 træffes Peder på Generalkapitlet.⁵⁴

Valdemar den Stores datter Ingeborg, der 1193 blev gift med den franske konge Philip August, men som blev forstødt af denne, omtales fire gange i statutterne. 1205 blev en fransk abbed, tilsyneladende af principielle grunde, idømt en straf, fordi han havde ladet Ingeborg og hendes ledsagere opholde sig i klosteret et par dage.⁵⁵ 1224 traf Generalkapitlet beslutning om at fejre hendes årtid og 1228 bestemmelser om forbønner for hende. Ifølge en statut fra 1236 havde hun ydet Citeaux en pengegave. Hun synes i det hele taget at have haft et godt forhold til ordenen. Denne arbejdede da også for hendes sag under Philip Augusts skilsmisseproces mod hende. F.eks. hjalp den hendes broders (Knud IV.s) to udsendinge, Anders Sunesen og abbed Vilhelm af Æbelholt, da den franske konge lod dem tage til fange 1195.⁵⁶

Ordenshistorikeren Bruno Griesser har fremdraget en statut, efter hvilken der »pro regina Dacie et aliis« skal læses en messe i alle ordenens klostre. Statutten er ifølge håndskriftet fra 1263, men Griesser har vist, at en del af de andre statutter i denne liste over ordenens forbønner ikke kan være fra 1263, men må være fra de omkringliggende år. Trods dette kan nævnte danske dronning næppe være andre end dronning Margrete Sambiria, Erik Klippings mor. Margrete var agtet i hvert fald inden for visse kredse af cistercienserordenen. Hun ligger således begravet i cistercienserklosteret Doberan (Mori-mondlinien), og 1267 skænkede hun St. Olufs kirke i Reval til cisterciensernonnerne.⁵⁷ Anderledes var hendes forhold til de danske cisterciensere. Øm-bogen fortæller således, at hun voldgæstede klosteret, og at abbed Arnfast af Ryd Kloster af ærkebispens var blevet valgt til bisp af Århus mod dronningens vilje. Arnfast vovede af den grund ikke at sætte sig i besiddelse af bispedømmet, og Tyge blev med kongelig støtte indsat på Århus bispestol. Under Øm Klosters kamp mod bisp Tyge af Århus støttede hun denne. Mens de øvrige danske cistercienserabbeder (bortset fra abbeden af Ås) den 6. maj 1263 havde skrevet til bl.a. Generalkapitlet om bisp Tyges overgreb mod abbed Bo af Øm Kloster, pålagde Margrete i et brev Øm Kloster at yde Tyge gæsteriafgift. Dateringen af dette brev er omdiskuteret; det er tidligst dateret til juni 1263 og senest til august 1266. Men under alle omstændigheder er det

tankevækkende, at Margrete netop i 1260'erne, da de danske cisterciensere støttede Jakob Erlandsens kamp mod kongehuset, må have foretaget en henvendelse til ordenens højeste ledelse uden om de danske cisterciensere. Resultatet af abbedernes henvendelse til Generalkapitlet blev i øvrigt et brev fra abbed Philip af Clairvaux til dronning Margrete, der bad hende om at beskytte Øm Kloster mod bisp Tyge.⁵⁸

Af ovennævnte er statutterne vedrørende Jakob Erlandsen, bisp Peder af Odense og dronning Margrete Sambiria de mest interessante. De viser, at forskellige politiske grupper i Danmark har forsøgt at inddrage cistercienserordenens Generalkapitel i det politiske spil på deres side. Dronning Margrete Sambirias henvendelse er særlig interessant. Den ligner nemlig et forsøg på at ramme de danske cisterciensere bagfra.

Slutning

Indledningsvis blev cistercienserordenens Generalkapitel sammenlignet med et slags kirkeligt Europaparlament, og det spørgsmål blev rejst, om de danske cistercienserklostre blot skulle ses som en gren af en international orden. Om de danske johanitterklostre skriver Thomas Hatt Olsen: »Efter sin oprindelige bestemmelse, der i teorien aldrig opgives, er Johanitterordenen een organisme, hvis kollektive vilje finder sit udtryk i stormesteren, konventet på Rhodos og generalkapitlet, men i praksis er den en føderation af nationale samfund, som ikke kan kommanderes, men må overtales.«⁵⁹ Denne undersøgelses konklusion ligger på linie hermed.

Den ene hovedhjørneste i cistercienserordenens internationale organisation var Generalkapitlet; den anden var faderabbederne. De danske abbeders pligt til årligt at møde på Generalkapitlet blev tidligt indskrænket. I hvert fald havde de danske abbeder 1269 en indskrænket mødepligt. Det er ikke muligt at bestemme, hvor indskrænket mødepligten var, bortset fra at en statut fra 1321 viser, at der hvert år skulle komme mindst to danske abbeder. Den minimale fritagelse har vel været som de frisiske (mødepligt hvert 3. år), mens den maksimale vel har været som de svenske og norske abbeder (mødepligt hvert 5. år). Omfanget af de danske abbeders faktiske fremmøde kan ikke bestemmes. Interessant er det, at de danske cistercienseres fremmøde i flere tilfælde falder sammen med en spændt politisk situation i Danmark. Dette gjaldt både i det 12. århundrede og under kirkekampen i det 13. århundrede. At Jakob Erlandsen og de danske cistercienserklostre søgte at hente støtte i Citeaux kan næppe undre. Mere overraskende er det, at en statut viser, at også dronning Margrete Sambiria må have kontaktet ordenens Generalkapitel, tilsyneladende for at ramme de danske cisterciensere bagfra. Forskellige grupper i Danmark synes altså i spændte politiske situationer at have søgt at spænde Generalkapitlet for deres vogn.

Ligesom mødepligten til Generalkapitlet tidligt blev indskrænket for danske abbeder, blev den oprindelige bestemmelse om årlig visitation af alle danske klostre ved hjælp af faderabbederne formodentlig også indskrænket. Statutternes strafbestemmelser for danske cistercienserklostre er for flertallets vedkommende af mindre alvorlig karakter: Det drejede sig bl.a. om straf for udeblivelse fra Generalkapitlet, for udeladelse af visitation etc. I flere af de tilfælde, hvor Generalkapitlet straffede hårdt, drejede det sig om sager, der må ses i sammenhæng med en spændt politisk situation i Danmark. Det var altså sager, hvor det gjaldt om at sikre ordenens enhed. Kapitlet synes at have haft vanskeligt ved at få de danske cisterciensere til at følge sine direktiver. De danske cistercienseres holdning til kardinal Guidos interdikt peger i alt fald i den retning. I øvrigt er det interessant, at vi kender en række sager (klosterflytninger, klosterbrande og en spredning af et klosters konvent), der hørte ind under Generalkapitlets jurisdiktion, men som ikke kendes fra de bevarede statutter. Formodentlig er disse sager ikke blevet bragt for Generalkapitlet. Dets indflydelse på danske forhold synes derfor i nogen grad at have været begrænset til ting, som danske cisterciensere har informeret det om.⁶⁰

Konklusionen på denne undersøgelse er, at cistercienserordenen ikke fungerede som én organisme på tværs af lande og lokale bispedømmer. Det samme var tilfældet med ordenen som et centraliseret finansielt system.⁶¹ Denne konklusion får betydning for vurderingen af Weibull-syntesen. Lauritz Weibull opfattede som nævnt ordenen som et gregoriansk reformparti bag ærkebisp Eskil. Da de danske cistercienseres grundlæggelsesperiode falder sammen med Eskils ærkebispetid, er det naturligt at efterprøve Weibull-syntesen ved at undersøge Eskils indsats ved disse klostergrundlæggelser. En sådan undersøgelse har jeg offentliggjort andetsteds.⁶² Den viser, at Eskils donationer ikke var eneafgørende ved en eneste af grundlæggelserne. Mere problematisk er det, i hvilket omfang Eskil har inspireret til grundlæggelserne via sine kontakter til de franske cisterciensere. Det samtidige diplommateriale kan ikke bære Weibulls Eskil-dyrkelse. Eskils indsats fremhæves derimod i de senere berettende kilder, bl.a. Øm-bogen. På mange måder indtager Eskil samme plads i Weibull-syntesen som i cisterciensertraditionen. Den kulturradikale nordiske historiker Lauritz Weibulls begejstring for ærkebisp Eskil og den gregorianske reformbevægelses kamp for en centralistisk kirke og en stærk pavemagt kan synes paradoksal.⁶³ Pius-paverne og ultramontanismen stod nemlig for lignende kirkepolitiske mål i Lauritz Weibulls egen tid. Ligesom William Norvins »ultramontane«⁶⁴ opfattelse af Jakob Erlandsens kirkekamp i det 13. århundrede nu må siges at være overvundet, især takket være Niels Skyum-Nielsens undersøgelser, må Weibull-syntesen nu også siges at være det, især takket være Carsten Breengaards studier.

Denne undersøgelses konklusion er, at Generalkapitlet i Citeaux ikke de facto havde nogen »ultramontan« magt over middelalderens danske cistercienserklostre.⁶⁵ Og derfor er det ikke helt forkert at sammenligne Generalkapitlet i Citeaux med nutidens Europaparlament. Man kunne for at vende tilbage til professor Parkinsons politologiske betragtninger over munkeordenernes kapitler sige, at dette middelalderlige eksperiment i repræsentativt demokrati lykkedes, for så vidt som de enkelte landes klostre synes at have haft betydelig medindflydelse på deres egne forhold.⁶⁶ Populært sagt kunne man sige, at »Parkinsons Lov« også gjaldt for cistercienserne: Ordenen var en slags »Europe of Regions«, ikke en monolit.

Artiklen er et omarbejdet afsnit af mit konferensspeciale: Studier over de danske cistercienserklostres forhold til ordenens internationale styrelse og til den danske kirke og det danske samfund indtil ca. 1340, Københavns Universitet 1969. For hjælp ved udarbejdelsen af specialet skylder jeg min lærer, professor Aksel E. Christensen, tak. Specialet er benyttet af Brian P. McGuire, *The Cistercians in Denmark*, Michigan 1982.

1. Curt Weibull, *Saxo*, Lund 1915; Lauritz Weibull, *Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo*, *Scandia* bd. 1, 1928, s. 84-112, se især s. 106f; samme, En samtida berättelse från Clairvaux om ärkebiskop Eskil av Lund, *Scandia* bd. 4, 1931, s. 270-290, citat fra s. 270.
2. Herom se: Carsten Breengaard, *Muren om Israels hus*, Kbh. 1982.
3. Om cistercienserordenen se: Jean-Berthold Mahn, *L'Ordre Cistercien et son Gouvernement 1098-1265*, Paris 1951, 1. udg. 1945; Edw. Ortved, *Cisterciordernen og dens klostre i Norden*, 1. bd. Cisterciordernen overhovedet, Kbh. 1927. For en skematisk fremstilling af ordenens styrelse se: Klaus Wollenberg, *Die Entwicklung der Eigenwirtschaft des Zisterzienser Klosters Fürstenfeld zwischen 1263 und 1632*, Frankfurt am Main-Bern-New York 1984, s. 73.
4. *The Evolution of Political Thought*, London 1958, s. 96.
5. *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis*, Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclesiastique, fasc. 9-14 B, Louvain 1933-41. Her cit. som *Statuta*.
6. Se f.eks. Bruno Griesser, *Unbekannte Generalkapitelstatuten, Cistercienser-Chronik*, december 1957, s. 41-60. Specielt vedr. Danmark ca. år 1263 se s. 53.
7. *Statuta* 1258, nr. 52. Jfr. *Mecklenburgisches Urkundenbuch* II, Schwerin 1864, nr. 812 = *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, (herefter D.D.) 2. rk. I, nr. 260. Jfr. F. Winter, *Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands* bd. 3, Gotha 1871, s. 202-03 og 227. For kritik af Canivez se også Griesser, anf. st., s. 43-44.
8. Det kan være problematisk, at flere klostre undertiden havde det samme latinske navn. Et eksempel kan illustrere dette. En statut fra 1209 (nr. 35 = D.D. 1. rk. IV, nr. 159) angår abbeden af »Luena«, der arbejdede som vandreprædikant og derved forsømte sit hus. Canivez identificerede »Luena« med Løgum Kloster. Skyum-Nielsen hævdede derimod, at identifikationen var tvivlsom, men udelod i diplomatariet følgende: »Item scribat de episcopo Liflandren qui dicit se tali auctoritate Domini Papae fungi, quia monachos vel conversos nostros sibi liceat sine licentia abbatum assumere et secum adducere«. Canivez hævdede i en note, at den måske drejer sig om bispnen af Lismore i Irland (!). Imidlertid har Tadeusz Manteufel (La mission balte de l'ordre de Citeaux, *La Pologne au Xe Congrès international des sciences historique à Rome*, Warszawa 1955, s. 109) peget på, at statuten må vedrøre biskoppen af Livland, som havde fået pavelig tilladelse til at rekruttere bl.a. cistercienserne til missionsvirksomhed i Balticum. Manteufel regner også med, at statuten vedrører abbeden fra Løgum. Jfr. Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken*, Kbh. 1969, s. 22.
9. *Statuta* 1254, nr. 6 = D.D. 2. rk. I, nr. 149; *Statuta* 1268, nr. 37.

10. Se f.eks. *Statuta* 1241, nr. 26, hvor det pålægges abbeden af Esum at meddele straffen for en munk og nogle lægbrødre fra Herrevad, Tvis og Øm.
11. Ortved, anf. arb., 2. bd. Sveriges klostre, Kbh. 1933, s. 17ff. Modsat Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241-1290*, Kbh. 1963, s. 195 og i D.D. 1. rk. V, nr. 81 = *Statuta* 1203, nr. 27.
12. Se f.eks. *Statuta* 1203, nr. 27 = D.D. 1. rk. V, nr. 81; 1237, nr. 21 = D.D. 1. rk. VI, nr. 243; 1515, nr. 21. Allerede ordenshistorikeren Gregor Müller (Studien über das Generalkapitel, VI, Pflicht zur Teilnahme, *Cistercienser-Chronik* 12. årg., 1900, s. 307 note 24) gjorde opmærksom på, at »Dacia« i ordensstatutterne ikke var identisk med det romerske Dacia, men med Danmark.
13. *Statuta* 1514, nr. 59; 1565, nr. 86; 1175, nr. 30; 1217, nr. 47 = D.D. 1. rk. V, nr. 118.
14. *Statuta* 1217, nr. 14. Jfr. Arne Odd Johnsen, *De norske cistercienserklostre 1146-1264*, Oslo-Bergen-Tromsø 1977, s. 85f. Jfr. Hugo Séjalon, *Nomasticon Cisterciense*, Solesmes 1892, s. 310. Jfr. Mahn, anf. arb., s. 179. 1266, nr. 8.
15. Registerbind til Canivez under Capitulum, Termini statuti pro abb. de longe venientibus.
16. *Statuta* 1321, nr. 17; Müller, anf. st., s. 307. Også J.B. Daugard, *De danske Klostre i Middelalderen*, Kbh. 1830, s. 13, nævner med henvisning til kapitlet i 1321 beslutningen om to danske abbeders fremmøde.
17. *Statuta* 1269, nr. 70, straffes abbeden fra Holme nemlig for ikke at være kommet »eo anno quo debuit«. Men allerede 1199, nr. 35, straffes »abbates Daciae et vicinarum regionum, qui hoc anno non venerunt, cum venire debuisset«.
18. *Statuta* 1191, nr. 41 (abbeden af Sorø); 1192, nr. 40 (abbeden af Esum); 1199, nr. 35 (Abbas (illarum partium) qui praesens est.); 1210, nr. 15 = D.D. 1. rk. IV, nr. 175 (abbeden af Ryd?); 1213 nr. 11 = D.D. 1. rk. V, nr. 35 og 1213, nr. 14 = D.D. 1. rk. V, nr. 36 (abbeden af Ås); 1216, nr. 14 = D.D. 1. rk. V, nr. 93 (abbeden af Holme); 1217, nr. 38 = D.D. 1. rk. V, nr. 119 (abbeden af Herrevad); 1228, nr. 26 (abbeden af Ås) = D.D. 1. rk. VI, nr. 83; 1229, nr. 44 (abbeden af Tvis) = D.D. 1. rk. VI, nr. 100; 1241, nr. 26 (abbeden af Esum); 1242, nr. 64 (abbeden af Herrevad); 1243, nr. 43 (abbeden af Ås); 1249, nr. 54 (abbeden af Vitskøl); 1251, nr. 65 (abbeden af Herrevad); 1254, nr. 6 (abbeden af Esum) = D.D. 2. rk. I, nr. 149; 1270, nr. 33 (abbeden af Esum); *Statuta* 1297, nr. 31; 1303, nr. 8 (abbeden af Løgum).
19. *Statuta* 1191, nr. 41; 1192, nr. 34. Jfr. Johnsen, anf. arb., s. 34 og 79. Jfr. Svend E. Green-Pedersen, *De danske cistercienserklostres grundlæggelse og den politiske magtkamp i det 12. årh., Middelalder, Metode og Medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, Kbh. 1981, s. 54ff.
20. *Statuta* 1270, nr. 33; 1268, nr. 37; *Statuta* 1257, nr. 26; *Statuta* ca. 1263 se Bruno Griesser, anf. st., s. 53.
21. *Statuta* 1217, nr. 14; Séjalon, anf. arb., s. 310; Ortved, anf. arb., 1. bd., s. 11; Johnsen, anf. arb., s. 85f.
22. *Statuta* 1210, nr. 33 og 35; 1211 nr. 41 = D.D. 1. rk. V, nr. 1; 1212, nr. 32; 1213 nr. 11 = D.D. 1. rk. V, nr. 35; 1214, nr. 24; 1235, nr. 25. Jfr. Johnsen, anf. arb., s. 38-40 og s. 81-87. Jfr. D. Knowles, *The Monastic Order in England 943-1216*, Cambridge 1949, s. 658.
23. *Statuta* 1232, nr. 54 = D.D. 1. rk. VI, nr. 140; 1217, nr. 52 = D.D. 1. rk. V, nr. 117; 1254, nr. 6 = D.D. 2. rk. I, nr. 149; Edw. Ortved, Samlinger til dansk klosterhistorie, Det kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 2043 2^e. Maskinkrevet ms. til Herrevad Klosters historie, s. 9f, formodede, at munken fra Citeaux var moderklosterets repræsentant ved visitationen.
24. D.D. 1. rk. VI, nr. 95, 106 og 107.
25. D.D. 2. rk. III, nr. 282 og 340.
26. *Scriptores rerum Danicarum*, Kbh. 1772-1878, VIII, s. 223f; Ortved, anf. ms., s. 7f.
27. *Statuta* 1252, nr. 34 = D.D. 2. rk. I, nr. 76; 1254, nr. 21; 1255, nr. 20 = D.D. 2. rk. I, nr. 167. En klage fra abbeden af Esum over abbeden af Doberan i 1241 kan høre hjemme i denne sammenhæng, 1241, nr. 49.
28. D.D. 2. rk. I, nr. 260, 266 og 284. *Statuta* 1258, nr. 52 er kun en moderne latinsk regest af DD. 2. rk. I, nr. 260, jfr. ovenfor note 7.

29. *Danmarks Riges Breve* 2. rk. I, nr. 260 (noten); Erik Kroman (udg.), *Danmarks middelalderlige annaler*, Kbh. 1980, s. 169 og 200. Jfr. Gerhard Schlegel, *Das Zisterzienserklöster Dargun 1172-1552*, Leipzig 1980.
30. *Statuta* 1487, nr. 61 og 62.
31. *Statuta* 1254, nr. 6 = D.D. 2. rk. I, nr. 149; Ortved, anf. ms., s. 9. Da Sorø-abbeden på en overilet måde afsatte Herrevads abbed, blev han selv afsat, og Generalkapitlet gjorde denne dom præcedensskabende.
32. *Statuta* 1217, nr. 38 = D.D. 1. rk. V, nr. 119; 1218, nr. 77; Johnsen, anf. arb., s. 41-42 og 86-87.
33. *Statuta* 1237, nr. 57 = D.D. 1. rk. VI, nr. 242. Jfr. 1239, nr. 22 og 1240, nr. 53.
34. *Statuta* 1243, nr. 43; Johnsen, anf. arb., s. 55-57 og 88-89.
35. Få år før synes de danske cisterciensere derimod at have stået samlet. I maj 1263 havde de danske cistercienserabbeder (bortset fra abbeden af Ås) nemlig skrevet bl.a. til Generalkapitlet om Øm Klosters kamp mod bisp Tyge af Århus, se D.D. 2. rk. I, nr. 376, jfr. 374, 375 og 377.
36. *Statuta* 1268, nr. 37; 1269, nr. 70; 1270, nr. 33; D.D. 2. rk. II, nr. 100, 107, 136, 147, 149 og 154; Skyum-Nielsen, anf. arb., s. 257-59; Hans Olrik, *Bidrag til Danmarks Kirkehistorie hentede fra Clairveaux og Citeaux*, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. III, 1893-95, s. 10f.
37. Sagen må ses i forbindelse med bisp Valdemar af Slesvigs politiske aktivitet. Jfr. Green-Pedersen, anf. st., s. 54ff.
38. *Statuta* 1203, nr. 50 = D.D. 1. rk. IV, nr. 80.
39. *Statuta* 1229, nr. 44 = D.D. 1. rk. VI, nr. 100.
40. *Statuta* 1240, nr. 69; 1241, nr. 26; 1242, nr. 64.
41. Skyum-Nielsen, anf. arb. s. 183; *Scriptores minores historiae Danicæ mediæ ævi*, udg. M. Cl. Gertz, Kbh. 1917-22, bd. 2, s. 195f. Jfr. Brian Patrick McGuire, *Conflict and Continuity at Øm Abbey*, Kbh. 1976, s. 57f og 69; jfr. Ortved, anf. ms., s. 8f.
42. *Statuta* 1257, nr. 11. Jfr. C.A.J. France, *Lists of Danish Cistercian Abbots*, *Annalecta Sacri ordinis Cisterciensis*, 20. årg., Rom 1964, s. 187f.
43. *Statuta* 1216, nr. 56; 1217, nr. 47 = D.D. 1. rk. V, nr. 118.
44. *Statuta* 1210, nr. 15 = D.D. 1. rk. IV, nr. 175. Jfr. Green-Pedersen, anf. st., s. 56; *Statuta* 1243, nr. 25.
45. *Statuta* 1291, nr. 8; 1293, nr. 14; Kroman (udg.), *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 94, 96, 208, 264 og 314; J.B. Løffler, *Ruinerne af Vitskøl Klosterkirke*, Kbh. 1900, s. 18; C.M. Smidt, *Vitskøl Kloster*, Nationalmuseets blå bøger, Kbh. 1938, s. 18; Vilh. Lorenzen, *De danske cistercienserklösters bygningshistorie*, Kbh. 1941, s. 39 og 237; Harald Olsson, *Cistercienserklösteret i Herrevad, Säasä* 1947, s. 21f.
46. Sorø Klosters brand 1247: Kroman, anf. arb., s. 63f, 85, 92, 96, 112, 148, 172, 204, 234, 305 og 321. Om branden se også *Scriptores rerum Danicarum* bd. 4, s. 535 og Poul Nørlund, *Sorø Klosteret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne*, Kbh. 1924-31, bd. 1, s. 208ff og 272. Løgum Klosters brande: Kroman, anf. arb., s. 174; D.D. 1. rk. III, nr. 163 og 164; C.M. Smidt, *Cistercienserkirken i Løgum*, Kbh. 1931, s. 31f. Esum Klosters brande: Kroman, anf. arb., s. 168 og 230; Ældre Sjællandske Krønike har 1193, sst., s. 110. Ifl. Peder Olesens *Collectanea brændte Holme 1243 (Annales Danici)*, udg. Ellen Jørgensen, Kbh. 1920, s. 207).
47. *Statuta* 1294, nr. 10; 1297, nr. 36.
48. Ortved, *Cistercieordenen* bd. 1, s. 13f; *Statuta* 1203, nr. 27 = D.D. 1. rk. IV, nr. 81, hvor den sidste del af statutten mangler.
49. Ortved, *Cistercieordenen* bd. 1, s. 77f; *Statuta* 1237, nr. 21; Johnsen, anf. arb., s. 55 og 88; 1272, nr. 48; *Scriptores rerum Danicarum* bd. 4, s. 575-87; 1297, nr. 30.
50. *Statuta* 1281, nr. 63; Kroman, anf. arb., s. 175 og 207; Green-Pedersen, anf. st., s. 54ff. Om bisp Peder af Viborg se Skyum-Nielsen, anf. arb., s. 253, 255 og 278f; D.D. 2. rk. III, nr. 219.
51. Jfr. Skyum-Nielsen, anf. arb., s. 183f, hvor der argumenteres for, at munkene i Øm har haft held til at fortie en skandale i klosteret for Generalkapitlet.

52. *Statuta* 1175, nr. 30; Lauritz Weibull i *Nordisk Historia* bd. 2, Stockholm 1948, s. 522.
53. *Statuta* 1257, nr. 26 = D.D. 2. rk. II, nr. 235; Skyum-Nielsen, anf. arb., s. 131 og passim.
54. Skyum-Nielsen, anf. arb., s. 229, 253, 258-259 og s. 322 note 6 og passim. Modsat andre forskere (Ellen Jørgensen i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Kbh. 1979-84, XI, s. 194) identificerer Skyum-Nielsen (anf. arb., s. 318 note 31) ham ikke med den Peder, der i begyndelsen af 1250'erne blev rejseret ved bispevalget i Odense. Troels Dahlerup i *Historisk Tidsskrift* bd. 79, 1979, s. 137 note 8; *Statuta* 1268, nr. 32. Jfr. Carl Lindberg Nielsen, Små bidrag til den danske katolske kirkes historie I, *Afhandlinger tilegnede Rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald*, Kbh. 1956, s. 254-56; *Statuta* 1272, nr. 59. Jfr. D.D. 2. rk. II, nr. 189 og 190.
55. *Statuta* 1205, nr. 10 = D.D. 1. rk. IV, nr. 100. Jfr. Edw. Ortved, anf. arb., 1. bd., s. 60f.
56. *Statuta* 1224, nr. 14; jfr. D.D. 1. rk. VI, nr. 25; *Statuta* 1228, nr. 18; jfr. D.D. 1. rk. VI, nr. 84; *Statuta* 1236, nr. 31; jfr. D.D. 1. rk. VI, nr. 223; Olrik, anf. st., s. 5ff.
57. Griesser, anf. st., s. 53; J. Kornerup, Minder om Dronning Margrethe Sprænghest i Rostock og Doberan, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1877, s. 55-66; D.D. 2. rk. II, nr. 80.
58. *Scriptores minores* 2. bd., s. 208 og 217-18; D.D. 2. rk. I, nr. 376 (jfr. 374-375 og 377), nr. 383 (Om dateringen af dette se Skyum-Nielsen, anf. arb., s. 320 note 24) og nr. 444.
59. Thomas Hatt Olsen, *Dacia og Rhodos*, Kbh. 1962, s. 38.
60. Jfr. McGuire, *The Cistercians in Denmark*, s. 164, note 124.
61. H.P. King, Cistercian Financial Organization 1335-1392, *Journal of Ecclesiastical History* bd. 24, 1973, s. 127-143. S. 133: »It seems also to have been difficult to obtain regular payments from abbeys distant from the centre of the Order«; dette eksemplificeres med danske klostres svigtende betaling.
62. Green-Pedersen, anf. st.
63. Curt Weibull er for nylig rykket Lauritz Weibull til undsætning (*Historisk Tidsskrift* bd. 83, 1983, s. 58f note 4) i anledning af min kritik af Weibull-syntesen. Curt Weibull forsøger at slå mig i hovedet med Skyum-Nielsens resultater for præmonstratenserne, men glemmer, at denne indarbejdede min tese i *Kvinde og Slave*, Kbh. 1971, s. 119-123. I sit forsvar for broderens resultater har Curt Weibull i grunden fjernet sig en del fra hans metode. Fundamentalt set overser han nemlig, at bevisbyrden for, at Eskil var manden bag de danske cistercienserklostres grundlæggelse, påhviler dem, der vil rehabilitere de senere berettende kilder. En harmonisering af cisterciensernes Eskil-tradition med det samtidige diplommateriale ligger desuden rent metodisk ikke helt på det samme høje plan, hvorpå Curt Weibull selv har ført debatten om Saxos kildeværddi.
64. William Norvin, Jakob Erlandsøns kamp for kirkeretten, *Scandia* bd. 5, 1932, s. 251-294. Det er Troels Dahlerup, der har brugt udtrykket »ultramontan« om Norvin (*Historisk Tidsskrift* bd. 79, 1979, s. 137). Tesen i denne artikel ligger i øvrigt på linie med Troels Dahlerups fremstilling af kirkerettens anvendelse i Danmark (*Fortid og Nutid* bd. 23, 1967, s. 297-309): Ligesom kirkerettens anvendelse blev tillempt lokal praksis, tog cistercienserordenen også i høj grad hensyn til lokale forhold.
65. Jfr. i øvrigt Hanne Sanders konklusion om Løgum Kloster: »Samfundsordningen og de lokale sædvane- og magtforhold havde i stor udstrækning vundet over regelbundne principper og fjerne autoriteter. Klosteret fungerede ikke som isoleret og enestående, men som inkorporeret i lokalsamfundet« (Klostret i Løgum og dets placering i lokalsamfundet i 1200-tallet, *Løgumkloster-Studier* 4, Løgumkloster 1984, s. 52).
66. For god ordens skyld bør det understreges, at denne tese lige så lidt som Weibull-syntesen repræsenterer den endegyldige sandhed, jfr. i øvrigt Breengaard, anf. arb., s. 321.

Attendance at the Cistercian Chapter General during the Fourteenth Century

By Peter King

From the beginning, the annual Chapter General was the central institution of the Cistercian Order. It united, originally, all the abbots, ensured internal unity, and maintained Cistercian discipline in every constituent monastery. In the final version of the *Carta Caritatis* the Chapter General had, in theory at least, wrested supreme legislative and judicial power from the abbot of Cîteaux and the four next senior abbots of La Ferté, Pontigny, Clairvaux, and Morimond. Its supremacy was further emphasised in pope Clement IV's bull *Parvus Fons* in 1265.¹

In fact the difficulty of making all abbots, especially those from distant areas, attend annually, had become apparent early in the Order's history. In 1157 the abbots of Scotland were excused attendance for three years out of four.² There were similar statutes for other outlying areas. By 1321 each region outside France had its concessions, and legislation about attendance from distant parts, not always consistent, was embodied in the periodic codifications of Cistercian statutes.³ For the rest, only severe illness was considered to be a sufficient excuse for absence, and in such a case a letter of explanation had to be written in due form.⁴ Abbots who stayed away without proper cause were to be suspended from office, and to fast on bread and water every Friday until they had personally presented themselves to the Mother House.⁵ In his bull *Fulgens* of 1335, pope Benedict XII added that offenders must pay into the coffers of the Order twice the cost of their journey to and from Cîteaux, and that letters of excuse must be sent through a properly constituted proctor.⁶

In spite of this legislation it is clear that throughout the fourteenth century the Chapter General was very poorly attended. After the beginning of the Hundred Years' War, indeed, king Edward III of England severely restricted attendance from his own dominions. Cîteaux was on enemy territory. English, Welsh, and Irish abbots who wished to go there required royal permission. It appears that between the years 1344 and 1365, there were only seven occasions when Englishmen were present at the Chapter General.⁷ In the meantime the English and Welsh Cistercians set up an organisation of their

own. Some time in 1341 or 1342 the abbots of Waverley, Tintern, and Caerleon summoned the Cistercian abbots of Canterbury province, made statutes, and enforced discipline. The Chapter General was outraged but powerless.⁸

The practical disappearance of abbots from the dominions of the king of England would have been serious enough. The Chapter General's frequent complaints, however, show that the problem was not limited to one geographical area. In 1337 we read that many abbots, ignoring the papal ordinances, had stayed away, and the five senior abbots were ordered to make enquiries in each Cistercian generation.⁹ Some abbots sent proctors with the vaguest of excuses. In 1344 it was enacted that proctors should be put on oath and meticulously examined. Abbots whose excuses were found to be frivolous should be charged the fines laid down in *Fulgens*.¹⁰ In 1350 it was decreed that all letters of excuse must bear the counter-seal of the abbot of Cîteaux.¹¹ The Chapter General of 1360 ordered father abbots on visitation to find out which abbots had not attended recently, and to levy fines on the spot from those who had no proper excuse.¹² In 1363 the Chapter found it necessary to reiterate the legislation of *Fulgens* about fines for non-attendance and the sending of proctors and letters in due form.¹³

Falling attendance damaged the authority of the Chapter General. The Chapter fathers were clearly concerned, but it would be easier to gauge the extent of the crisis if actual attendance figures were available. Here, however, the sources are seldom explicit. In 1363-6, and again in 1373 and 1375, the Chapter General met, because of the disorders of the Hundred Years' War, at Cîteaux's town house in Dijon.¹⁴ This building, which still survives, could hardly have accommodated a meeting of more than 40 persons.¹⁵ In 1384 and 1386 the meetings of the Chapter General took place in Cîteaux's country house at Bligny-sur-Ouche. Here the visiting abbots were housed and fed, as the accounts of the abbey's bursar show.¹⁶ It seems unlikely that more than a handful of abbots were involved.

From the archives of Clairvaux more exact information is available for two years in the fourteenth century. In 1355 pope Innocent VI, desperate to finance his campaigns in central Italy, had demanded a huge subsidy from the Cistercian Order. When the Chapter General pleaded poverty, he appointed two legates to make a visitation of all Cistercian abbeys and raise procurations in cash. The visitation had already reached England when the pope was persuaded to call it off and accept a gift of 8,000 florins from the Order.¹⁷ It remained to raise the money. This was lent, in the first instance, by the abbots of Cîteaux, Clairvaux, and La Ferté. The Order was to repay them through an annual grant out of its income. The financial details were settled

at two meetings of the Chapter General in 1356 and 1357. The proceedings in 1356 are recorded in a fifteenth century copy now in the *Archives départementales de l'Aube* at Troyes.¹⁸ In the same archive there are two fifteenth century copies of the formal instrument drawn up in 1357.¹⁹

Responsibility for the repayments to the abbots was taken, in the name of the Chapter General, by the *diffinitorium*, a steering committee which, since the last years of the twelfth century, decided much of its business.²⁰ The documents at Troyes give the names of its members as follows (the generations are in brackets – C. = Cîteaux; LF. = La Ferté; P. = Pontigny; Cl. = Clairvaux; M. = Morimond):

The Diffinitors of 1356.

Durand abbot of La Ferté, diocese of Chalon,
John abbot of Pontigny, diocese of Auxerre,
Bernard abbot of Clairvaux, diocese of Langres,
Thomas abbot of Morimond, diocese of Langres,
Peter abbot of Trois Fontaines, diocese of Châlons (Cl.),
Guy abbot of Bonnevaux, diocese of Vienne (C.),
Peter abbot of Reginy, diocese of Auxerre (Cl.),
James abbot of Vaucelles, diocese of Cambrai (Cl.),
Walter abbot of Dunes, diocese of Thérouanne (Cl.),
William abbot of Les Roches, diocese of Auxerre (P.),
Ralph abbot of Tamié, diocese of Tarentaise (C.),
John abbot of Sellières, diocese of Troyes (P.),
Berthold abbot of Wettingen, diocese of Konstanz (M.),
Albert abbot of Bouras, diocese of Auxerre (P.),
Guy abbot of Bellevaux, diocese of Besançon (M.),
Nicholas abbot of La Creste, diocese of Langres (M.),
Otto abbot of Ebrach, diocese of Würzburg (M.),
Ulrich abbot of Salem, diocese of Konstanz (M.),
John abbot of Lucelle, diocese of Basel (M.),
Guy abbot of La Bussière, diocese of Autun (C.),
John abbot of Sedlec, diocese of Prag (M.),
Thomas abbot of Løgum, diocese of Ribe in Denmark (C.),

The Diffinitors of 1357.

Durand abbot of La Ferté, diocese of Chalon,
John abbot of Pontigny, diocese of Auxerre,
Bernard abbot of Clairvaux, diocese of Langres,²¹
Thomas abbot of Morimond, diocese of Langres,
John abbot of Valloires, diocese of Amiens (C.),
John abbot of La Cour Dieu, diocese of Orléans (C.),
Thomas abbot of L'Aumône, diocese of Chartres (C.),
Ralph abbot of Tamié, diocese of Tarentaise (C.),
Guy abbot of Bellevaux, diocese of Besançon (M.),
Nicholas abbot of Sturzelbronn, diocese of Metz (LF.),
Nicholas abbot of Ourscamp, diocese of Noyon (Cl.),

Matthew abbot of Le Gard Dieu, diocese of Amiens (Cl.),
 Hugh abbot of Cadouin, diocese of Sarlat (P.),
 William abbot of Fontainejean, diocese of Sens (P.),
 Miles abbot of Calers, diocese of Bourges²² (Cl.),
 John abbot of St. Sulpice, diocese of Belley (P.),
 John abbot of Whalley, diocese of Lichfield (Cl.),
 William abbot of Prières, diocese of Vannes (Cl.),
 Peter abbot of Trois Fontaines, diocese of Châlons (Cl.),
 Berthold abbot of Wettingen, diocese of Konstanz²³ (M.),
 Nicholas abbot of La Creste, diocese of Langres (M.),
 Otto abbot of Ebrach, diocese of Würzburg (M.),
 John abbot of Lucelle, diocese of Basel (M.).

According to the bull *Parvus Fons* of 1265, the *diffinitorium* was to consist of 25 persons. The abbot of Cîteaux and the four seniors were members *ex officio*. Each of them had the right to nominate four others.²⁴ In 1356, however, as can be seen from the list, the *diffinitorium* numbered, together with the abbot of Cîteaux, 23 persons. Five were from the generation of Cîteaux, one from La Ferté, four from Pontigny, five from Clairvaux, and eight from Morimond. In 1357 there were, with the abbot of Cîteaux, 24 abbots on the *diffinitorium*. Five were from the generation of Cîteaux, two from La Ferté, four from Pontigny, seven from Clairvaux, and six from Morimond. These serious departures from the norms of *Parvus Fons* are best explained by reference to some decisions of the Chapter General in the fifteenth century. A statute of 1468, for instance, stated: *Generale capitulum constituit et ordinat diffinitores omnes et singulos abbates in presenti capitulo existentes*.²⁵ It is clear that on this occasion fewer than 25 abbots had turned up. It was necessary to make everyone present a diffinitor, whatever the generation to which he belonged. In 1483 there were only 24 abbots present. All were taken into the *diffinitorium*, and it was impossible to get five from each generation.²⁶ Whilst nothing is said of this in the surviving statutes of 1356 and 1357, there can be no doubt that in these years also, the minimum of 25 had not appeared at Cîteaux. This accounts for the anomalous composition of the *diffinitorium*. It is thus safe to conclude that the documents at Troyes preserve the names of all the abbots who attended the Chapter General in those two years.

If the two lists are compared, it will be seen that continuity from one year to the other was provided first of all by the five seniors. In addition there were present in 1357 seven other abbots who had attended in the previous year: Ralph abbot of Tamié, Guy abbot of Bellevaux, Peter abbot of Trois Fontaines, Berthold abbot of Wettingen, Nicholas abbot of La Creste, Otto abbot of Ebrach, and John abbot of Lucelle. Thus half of those present had

experienced the previous meeting. In 1356 thirteen out of the 23 abbots at the Chapter came from territories owing allegiance to the king of France. Nine came from the Empire, including those lands successfully reclaimed from France by the emperor later in the year. In the imperial group is included the abbot from Bohemia. In addition the Chapter of 1356 was visited by an abbot from Denmark. In 1357 sixteen out of the 24 Chapter fathers came from regions owing allegiance to the king of France, and seven from the Empire. There was also one English abbot present. If these figures are at all typical of the distribution in the Cistercian Chapters General of the mid-fourteenth century, it seems probable that these assemblies usually had a French majority. It is fair to add that no particular national bias is discernible in the statutes.

Very few of the abbots had travelled a long way. It is natural therefore to take particular note of those who had come from distant lands. Thomas abbot of Løgum, who attended the Chapter of 1356, occurs fairly regularly in routine records between 1340 and 1349.²⁷ In 1352 he had been excommunicated, together with the abbot of Tvis, for non-payment of contributions to the Order.²⁸ It is possible that he came to Cîteaux in 1356 to regularise his position and make a financial settlement.

There may be a political explanation for the presence, at the same Chapter General, of John abbot of Sedlec near Kutna Hora in the kingdom of Bohemia. Some of the laws constituting the later 'Golden Bull' of the emperor Charles IV had recently been enacted at a Reichstag in the winter of 1355-6. A further meeting was planned to complete the work. Summoned originally for Easter, it was postponed several times.²⁹ Since the rights claimed by the pope in the Empire were ignored in this legislation, Charles IV no doubt had need of an ambassador at the Curia. Abbot John's real mission may have been to Avignon. He is known to have returned to Sedlec at the latest by July 1358.³⁰

The Chapter General of 1357 was attended by John Lindley, abbot of Whalley in Lancashire, England. Whalley was a small Cistercian house, beset throughout its existence by lawsuits and economic difficulties.³¹ Abbot John, however, appears to have been a man of some importance and ability. He had a university degree,³² and at a time when contact between the Cistercian Order and England was difficult, he was frequently entrusted by the Chapter General with disciplinary commissions.³³ He was also trusted by king Edward, who appointed him administrator of the alien priory of Lancaster, which had been confiscated during the war with France.³⁴

Already in 1344 the Chapter General had appointed John, together with the abbot of Beaulieu, as visitors of the Cistercian *Studium* in Oxford.³⁵ In

1352, abbot John and the abbot of Rewley received an important commission from the Order to visit, not merely the Oxford *Studium*, but also all Cistercian houses in England, Wales, and Scotland.³⁶ In the performance of their task, the visitors enjoyed the protection of king Edward.³⁷ The abbots' commission was for three years, and the Chapter General stipulated that they should report annually.³⁸ When in August 1354 abbot John received royal permission to go abroad,³⁹ his destination was almost certainly Cîteaux. Another royal licence to leave the country was granted him in August 1357.⁴⁰ In September he was at the Chapter General, no doubt in order to make a final report on the results of his visitation.

It can hardly be an accident that the Chapter General of 1357 made two statutes about Ireland. No connection between Whalley and Ireland is known. It is likely, however, that abbot John obtained information about conditions there during the extensive visitation which he had just completed. Many English and Welsh abbeys had Irish connections. One statute referred to the difficulty of carrying out visitations in Ireland because of wars and disorders. The Chapter General decreed that visitors might summon an abbot and the *maior et sanior pars* of his convent to an abbey in a safe area, where they could undergo examination.⁴¹ The other decree which mentioned Ireland was couched in terms which were somewhat obscure, possibly intentionally so. The legislation of the Cistercian Order had always forbidden any conventicles or meetings of abbots outside the Chapter General, which could in the slightest way undermine that body's supremacy.⁴² In 1342, therefore, the Chapter General had condemned the meetings of English and Welsh abbots which were intended, to some extent, to maintain discipline because Cîteaux had become largely inaccessible. The decisions of these assemblies had been quashed, and the participants threatened with excommunication.⁴³ The meetings seem, however, to have continued, and even to have spread to Ireland. In 1357 the Chapter General was inclined to be more indulgent. It was decreed that earlier penalties would not bind abbots 'in Ireland and elsewhere' who met together to take advice on problems affecting all their monasteries and to defend their liberties, especially if no statutes were made.⁴⁴ It looks as if abbot John of Whalley had been able to negotiate a compromise. The Chapter General was now extending a qualified approval to these meetings, whilst the abbots in Edward III's dominions safeguarded the preeminence of Cîteaux by giving their own assemblies a less formal character.

If the attendance figures for 1356 and 1357 are at all typical of the middle years of the fourteenth century, they would help to explain the poor manuscript tradition for the statutes of Chapters General during this period. The Cistercian codifications of 1237 and 1257 had decreed that every abbot

attending the Chapter General must obtain copies of the statutes it had made, and read them to his community on the day after his return home.⁴⁵ The fewer abbots attended, the fewer copies of statutes were available for the various compilations. There is a noticeably thin manuscript basis for the printed edition of statutes covering this period. For the years 1344-50 Canivez had to rely on two manuscripts. He knew only a single one which contained a continuous series for the years 1350-77. For the latter period Bernard Griesser was able to add one other for his supplementary edition.⁴⁶ Indeed, what was decided at the Chapter General of 1356 is not at all clear, since two of the statutes attributed in one manuscript to that year are assigned in the other to 1355.⁴⁷

In the second half of the fourteenth century the Cistercian Order numbered some 700 houses for men.⁴⁸ In the light of this, the gathering of 23 or 24 abbots at Cîteaux, not even enough to make up the full complement of the *diffinitorium*, can only be described as pitiful. The Chapter General itself was aware of this and tried to find excuses. In 1340, for instance, Chapter pardoned all those who had not come. Their absence was explained by the dangers on the routes, caused, no doubt, by the war between England and France.⁴⁹ In 1349 the Plague had caused a severe reduction in attendance, and Chapter again lifted the sanctions against absentees.⁵⁰ In 1357, in which year, as has been seen, only 24 abbots were present, Chapter excused those who had not come, *attentis guerrarum turbinibus in diversis mundi partibus, proch dolor viarumque ingruentibus et impedimentis aliis*.⁵¹ In 1363-6 the Chapter General met at Dijon, according to the official statement, *propter guerrarum turbines*,⁵² whilst the meeting there in 1373 was *propter metum inimicorum regni Francie et guerrarum*.⁵³ There was every reason for a small attendance when the Mother House and its environs were in the theatre of war. Plague and war cannot have been the sole factors, however, though no doubt they made the situation worse. It is noteworthy that pope Benedict XII had found it necessary to increase the penalties for non-attendance in the bull *Fulgens*. The Order was troubled by this problem, therefore as early as 1335.

There is a curious inconsistency in the way the authorities in the Order dealt with the matter. Sometimes they were ready to accept that conditions made full attendance impossible, and excused the absentees wholesale.⁵⁴ At other times they sought to impose the traditional penalties, and even to increase them.⁵⁵ In 1363, for instance, the Chapter General saw fit to restate the penalties of *Fulgens*, 'even though it was meeting in Dijon *propter guerrarum turbines*'.⁵⁶ It is clear, in any case, that neither indulgence nor severity had any effect. The two lists in Troyes bear eloquent witness to the decline of a great institution.

1. The indispensable account of this institution remains G. Müller, 'Studien über das Generalkapitel', *Cistercienser Chronik* 12-20 (1900-8), passim. See also J.B. Mahn, *L'ordre cistercien et son gouvernement des origines au milieu du xiiiè siècle*, Paris 1951, 173-216; L. Lekai, *The Cistercians*, Kent 1977, 26-32, 49-51, 69.
2. *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis*, ed. J.M. Canivez, Louvain 1933-41, s.a. 1157, 62. Henceforth cited as *Statuta*.
3. See *La codification cistercienne de 1202, et son evolution ultérieure*, ed. B. Lucet, Rome 1964, 63; *Les codifications cisterciennes de 1237 and de 1257*, ed. B. Lucet, Paris 1977, 261; *Nomasticon Cisterciense*, ed. H. Séjalon, Solesmes 1892, 407.
4. *Codification ... de 1202*, 67-8; *Codifications ... de 1237 et de 1257*, 267.
5. *Codifications ... de 1237 et de 1257*, 266.
6. *Statuta* 1335, 'Fulgens' 16.
7. L.A. Desmond, 'The statute of Carlisle and the Cistercians 1298-1369', *Studies in Medieval Cistercian History presented to Jeremiah O'Sullivan*, Spencer 1971, 157.
8. *Statuta* 1342, 1.
9. *Statuta* 1337, 3.
10. *Statuta* 1344, 5.
11. *Statuta* 1350, 5.
12. B. Griesser, 'Unbekannte Generalkapitelstatuten', *Cistercienser Chronik* 64 (1957), 14-15.
13. *Ibid.* 17-18.
14. *Statuta* 1363 (rubr.); 1363, 6; 1365 (rubr.); 1375 (rubr.); Griesser, loc. cit., 17-20.
15. For a description of the 'petit Cîteaux' at Dijon see E. Fyot, *Dijon – son passé évoqué par ses rues*, second ed., Dijon 1960, 281-3.
16. Dijon, Archives départementales de la Côte d'Or, 11 H 1160 ff. 123a, 138b-139a.
17. *Chronica de Melsa*, ed. E.A. Bond, III, London 1869, 153.
18. 3 H 154.
19. 3 H 153, 154.
20. For the early history of the *Diffinitorium* see B. Lucet, *Les codifications ... de 1237 et de 1257*, 5-9.
21. Not in 3 H 153.
22. Calers was actually in the diocese of Rieux.
23. Not in 3 H 154.
24. See J.B. Mahn, *L'ordre cistercien*, 234-5.
25. *Statuta* 1468, 1.
26. *Statuta* 1483, 1.
27. *Diplomatarium Danicum*, Copenhagen 1938ff, III:1, No. 73; III:2, Nos. 191, 359; III:3, No. 129.
28. *Statuta* 1352, 17. See B.P. McGuire, *The Cistercians in Denmark*, Kalamazoo 1982, 210.
29. K. Zeumer, *Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV*, Weimar 1908, 110-183.
30. *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae*, ed. V. Brandl, VIII, Brno 1874, No. 108.
31. *The Victoria History of the County of Lancaster* II, London 1908, 131-9.
32. *Statuta* 1344, 78.
33. *Statuta* 1344, 15, 78; 1352, 12, 13, 14, 19.
34. *Calendar of Patent Rolls* 1354-8, London 1909, 358-9; *Calendar of close Rolls* 1354-60, London 1908, 249.
35. *Statuta* 1344, 78.
36. *Statuta* 1352, 13.
37. *Calendar of Patent Rolls* 1350-4, 466. See Desmond, 'The Statute of Carlisle', 158.
38. *Statuta* 1352, 13.
39. *Calendar of Patent Rolls* 1354-8, 97.
40. *Ibid.*, 601.
41. *Statuta* 1357, 5.
42. See e.g. *Nomasticon Cisterciense*, 509.
43. *Statuta* 1342, 1.

44. *Statuta* 1357, 3. Text corrected in Griesser, 'Unbekannte Generalkapitelstatuten', 12.
45. *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257*, 270-1. See also *Nomasticon Cisterciense*, 412.
46. See *Statuta* I, pp. xvii-xxiii; III, pp. viii-xi, and critical discussion in Griesser, 'Unbekannte Generalkapitelstatuten', 1-2.
47. Griesser, loc. cit., 11.
48. Calculated from the Order's financial records: A. O. Johnsen and P. King, *The Tax Book of the Cistercian Order*, Oslo 1979; Modena, Biblioteca Estense, MS. Latino 142; Dijon, Archives de la Côte d'Or 11 H 1160.
49. *Statuta* 1340, 7.
50. *Statuta* 1349, 1.
51. Griesser, loc. cit., 12.
52. *Statuta* 1365 (rubr.); Griesser, loc. cit., 17-18.
53. Griesser, loc. cit., 18.
54. *Statuta* 1340, 7; 1349, 1; Griesser, loc. cit., 12.
55. *Statuta* 1337, 3; 1344, 5; 1360, 5; 1363, 1,8; Griesser, loc. cit., 17-18.
56. *Statuta* 1363, 1; Griesser, loc. cit. 17-18.

Det lundensiske officialsembede

Af Per Ingesman

Et hovedresultat af Troels Dahlerups studier i middelalderens danske kirkeorganisation er påvisningen af de helt særegne administrative forhold i ærkestiftet.

Også vest for Øresund er der forskelle fra stift til stift, men i hovedtræk ses dog samme administrative udviklingsforløb overalt. Som kirkelige lokalembedsmænd indførtes først i 1100-tallet lokal- eller sysselprovster.¹ Fra at være undergivet en vis biskoppelig kontrol udviklede disse provstier sig de fleste steder langsomt til beneficerede embeder. Sysselprovsterne havde som vigtigste funktioner dels tilsyn med sognekirkerne, dels lokaljurisdiktion. Mens tilsynet med sognekirkerne flere steder endnu længe efter Reformationen hørte under sysselprovster, udkonkurreredes provsterne på lokaljurisdiktionsens område i senmiddelalderen af bispeofficialerne, der introduceredes omkring år 1300. Generalofficialen i stiftsstaden havde som sin vigtigste funktion udøvelsen af den til ham delegerede biskoppelige jurisdiktion og varetog desuden forskellige centraladministrative opgaver.² Lokalofficialerne, der som regel havde et herred som deres myndighedsområde, var nederste instans i den gejstlige retspleje, tog sig af tilsynet med sognekirkerne, hvor sysselprovstierne var nedlagt, og havde dertil forskellige lokaladministrative funktioner.³

I ærkestiftet slog sysselprovstisystemet ikke igennem; derimod indførtes omkring 1200 en landdekanatsorganisation, der er ukendt i det øvrige Danmark.⁴ Landdekanerne, hvoraf der som hovedregel fandtes en i hvert herred, var normalt almindelige sognepræster, der fungerede som mellemed imellem ærkebispem og sognegejstligheden. Skønt de hverken synes at have varetaget den kirkelige retspleje eller tilsynet med sognekirkerne, idet disse funktioner i ærkestiftet var betroet en ellers ukendt ambulerende embedsmand, cellaren, må de lundensiske landdekaner dog nærmest parallelliseres med herredsofficialerne i andre stifter.

I nærværende artikel skal det undersøges, om det lundensiske officialsembede da på tilsvarende vis kan parallelliseres med generalofficialatet i resten af Danmark.

Der er ingen tvivl om, at indførelsen af officialatet i Lund hører hjemme i samme sammenhæng som indførelsen af generalofficialatet i de øvrige dan-

ske stifter. Særlig bemærkelsesværdigt er det, at den første lundensiske official (1299) dukker op nøjagtig samtidig med den første generalofficial i Roskilde (1298).⁵ På dette tidspunkt fandtes der ganske vist ingen sysselprovster i ærkestiftet, men dette understreger blot endnu engang rigtigheden af den nu fremherskende opfattelse, at *hensigten* med indførelsen af den nye administrationsform ikke var at udkonkurrere de beneficerede embedsmænd, selv om dette ofte blev konsekvensen i praksis.⁶

I ærkestiftet må vi naturligvis undvære det kildemateriale til belysning af biseofficialernes virksomhed, som jurisdiktionsstridighederne mellem bispes og sysselprovster har afsat i andre stifter, især Roskilde og Ribe.⁷ Til gengæld har vi her rent tilfældigt bevaret et kildemateriale, der ikke haves tilsvarende andre steder, nemlig de omfattende officialsregnskaber fra årene 1519-22.⁸ I øvrigt er det middelalderlige brevstof fra Lund – især takket være det velbevarede kapitelsarkiv – generelt meget fyldigt, om end det ofte blot nævner de lundensiske officialer som medbeseglere og lignende.

Alt i alt er kildematerialet tilstrækkeligt stort til, at man kan opstille en liste over kendte indehavere af det lundensiske officialembede, der omfatter hele 29 personer i perioden 1299-1536. Interessant nok viser denne liste, at der i begyndelsen af 1400-tallet skete en ændring i rekrutteringen til officialembedet. Mens officialerne indtil omkring 1430 med kun et par undtagelser var gejstlige, beklædtes embedet i senmiddelalderen som regel af verdslige lavadelsmænd (se bilaget).

At officialerne i Lund i senmiddelalderen normalt var verdslige lavadelsmænd, har man godt været klar over i forskningen. Gösta Johannesson nøjedes med at konstatere forholdet, da han i 1950 behandlede officialsregnskaberne i sin gennemgang af kilderne til ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen.⁹ Først med Troels Dahlerups undersøgelser fra 1960'erne af officialsadministrationen i andre danske bispedømmer blev det muligt at se, at der er tale om et helt usædvanligt forhold, ukendt andetsteds.¹⁰

Men hvis det lundensiske officialembede i senmiddelalderen ikke er noget »normalt« generalofficialat, hvad er det da for et embede? Og havde det ældste officialat i Lund en anden karakter end det yngre officialembede, afspejler den ændrede rekruttering til embedet i begyndelsen af 1400-tallet med andre ord et ændret indhold?

Det ældste officialat i Lund

Indtil omkring 1430 er officialerne i Lund med kun to undtagelser gejstlige. Baggrunden for, at der i 1361 for første gang optræder en verdslig official, er utvivlsomt det foregående par års mildest talt kaotiske forhold i ærkestiftet.¹¹ Ærkebisp Jakob Nielsen havde i 1359 ladet sin domprovst fængsle, og i maj 1360 udfærdigedes derfor en skarp pavebulle, som befalede ærkebisp

straks at frigive domprovsten samt indfinde sig i Avignon for at stå til regnskab for sin forbrydelse. Samtidig suspenderedes ærkebisp, og stiftet sættes under administration af en pavelig nuntius og en tysk kurial. Kuriens skridt er måske sket i forståelse med Valdemar Atterdag, der midt på sommeren 1360 generobrede hovedparten af de skånske landskaber og absolut ikke viste tegn på at ville restituere den svenskvenlige ærkebisp Jakob. Denne trak sig tilbage til Hammershus, hvor han døde i januar 1361. Disse omstændigheder forklarer, at man har indsat en verdslig adelsmand til at tage sig af alle ærkesædets økonomisk-administrative anliggender i en kortere periode. Allerede den 14. april 1361 gav den endnu kun udvalgte ærkebisp Niels Jensen nemlig den ret fremtrædende skånske adelsmand Thorkild Nielsen (Bing) kvittering for hans regnskabsafklæggelse for ærkesædets og Lundekirkens gods og »officialatus noster«.¹²

Mens Thorkild Nielsen (Bing) i 1361 således må være en ren undtagelse, kan det samme ikke ubetinget siges om den næste verdslige official, der kendes. Den sjællandske lavadelsmand Peder Steen (Due), der skrives til Esrum klostres len Huseby i Holbo herred fra 1382 til 1405, men også havde gods i leje eller forlening af Roskilde domkirke, af Roskilde Agnetekloster og af kronen, dukker i 1404 pludselig op i Skåne som ærkebispens official og skrives siden (1416) til ærkebispelenet Vellinge i Skytts herred. Peder Steen er således en udpræget repræsentant for den lavadelige »bispelensmandstype«, vi senere møder på officialsposten, og han må derfor snarest opfattes som en forløber for de senere verdslige officialer.

Med de to verdslige officialer som undtagelser er der indtil omkring 1430 ikke stor forskel på rekrutteringen til officialembedet i Lund og i Roskilde.¹³ En enkelt af de lundensiske officialer, hr. Jon Saxstrup, tilhørte en skånsk lavadelsslægt, men ellers er alle de gejstlige indehavere af embedet af ukendt herkomst.

I Roskilde er fra begyndelsen af 1400-tallet universitetsstudier nærmest regelen for generalofficialerne, mens vi i Lund – på grund af det tidligere tidspunkt – må nøjes med at konstatere, at vi i hvert fald i flere tilfælde har vidnesbyrd om universitetsuddannelse forud for besiddelsen af officialembedet. Det vides ikke, hvor mag. Peder Thorkildsen har erhvervet sin grad, men hr. Jens Jakobsen og hr. Jakob Pedersen havde begge med sikkerhed studeret kanonisk ret i Prag.

Den roskildensiske titel generalofficial findes ikke i Lund, men det skyldes vel blot, at man her som andre steder, hvor der kun er én official, ikke behøver at lade titulaturen afspejle forskellen mellem generalofficialen og lokalofficialerne. Første gang officialstitlen forekommer i Lunde stift, har den formen »officialis domini archiepiscopi Lundensis«, der angiver tilknytningen til ærkebisp, ¹⁴ og denne form samt den i ærkebiskoppelig omtale

anvendte »officialis noster« anvendes jævnligt senere hen.¹⁵ Hyppigere forekommende er dog en også f.eks. i Tyskland meget udbredt officialstitulatur, der består af udtrykket »officialis curie« sammensat med det pågældende bispedømmes navn, in casu altså »officialis curie Lundensis«.¹⁶ Lidt sjældnere er en titel, der blot angiver tilknytning til Lund: »officialis Lundensis«,¹⁷ som vi træffer oversat, da officialstitlen i 1409 første gang forekommer på dansk: »officialis i Lund«.¹⁸ Endelig anvendes også det helt enkle »officialis«.¹⁹

Ligesom i Roskilde ser det ud til, at den gejstlige, der foruden at være kannik også indehavde officialatet, rangerede højere end de menige kanniker. Det fremgår af den rækkefølge, i hvilken brevene opregner personerne. Officialen hr. Jens Jakobsen nævnes f.eks. 1399 som den første efter prælaterne, men rykker som menig kannik siden atter ned på sin af ancienniteten bestemte plads.²⁰ At de officialer, der tilhørte den lavere gejstlighed, var knap så fornemme, fremgår også af brevenes vidnerækker og beseglingslister, som f.eks. når officialen i 1299 nævnes mellem en herredsdekan og to sognepræster.

Som afsættelige embedsmænd skiftede officialerne ret ofte. Beregner man den gennemsnitlige funktionstid for perioden 1299-1423, da officialerne hovedsageligt er gejstlige, får man knap 10½ år. Der kan dog ikke være tvivl om, at dette tal er for højt, da officialslisten må være ret mangelfuld specielt for den tidligste periodes vedkommende. Nøjes man med at beregne den gennemsnitlige funktionstid i f.eks. perioden 1364-1423, når man ned på knap 7½ år. Dette tal er i god overensstemmelse med de gennemsnitlige tal for generalofficialernes funktionstid, der er fundet i andre stifter, f.eks. i Halberstadt for perioden 1297-1568 knap 6 år, i Viborg 1454-1536 knap 5 år og i Roskilde 1384-1536 ca. 4½ år.²¹ Den længste tid, vi rent faktisk ser en official i funktion, er netop 5 år. For det ældste officialats vedkommende ses kun en enkelt official at have virket under to ærkebisper,²² således at man i Lund sikkert har fulgt den gængse praksis, at en biskop ved sin tiltræden valgte sig en ny official.

Med hensyn til officialernes karriereforløb stemmer de lundensiske forhold også fint overens med de fra Roskilde og udlandet kendte forhold, hvorefter biskoppens generalofficial som regel enten var eller blev kannik i domkapitlet. Af de ti gejstlige officialer, der nævnes i Lund 1299-1423, var seks kanniker allerede på det tidspunkt, da de første gang nævnes som officialer. En enkelt, hr. Jens Jensen, synes at være blevet kannik i løbet af sin tid som official, mens hr. Niels Gerlaksen blev kannik på et uvist tidspunkt inden sin død. Kun to af de ti vides ikke at være blevet kanniker. Ligesom i Roskilde var det kun ganske enkelte officialer, der endte deres karriere som prælater i domkapitlet.

Med hensyn til officialernes personalia minder det ældste lundensiske officialsembede således i høj grad om det fra andre stifter kendte generalofficialat, men hvad med embedets indhold, dets funktioner?

Om det roskildensiske og det vibergensiske generalofficialat gælder det, at officialen yderst sjældent træffes uden for stiftsstad, ²³ og det kan indledningsvis konstateres, at det samme må siges om det ældste lundensiske officialat. Officialen i perioden indtil omkring 1430 træffes som oftest i virksomhed i ærkestiftets centrum. ²⁴ I Lund nævnes officialen en enkelt gang på landemodet, »in synodo Lundensi«, ved andre lejligheder som nærværende i det store kammer på Lundegård eller i selve domkirken, ²⁵ mens han oftere er til stede på Lunde landsting. ²⁶ Når officialen optræder uden for Lund, er det altid i ærkebispens selskab. ²⁷

I temmelig mange af de bevarede breve har vi ikke anden oplysning om officialen, end at han har været nærværende ved en retsakt, eventuelt har medbeseglet til vitterlighed eller endda været medudsteder af vidnesbyrdet om den pågældende retsakt. Officialens egne funktioner er ret dårligt belyste. Alligevel kan man dog konstatere, at de lundensiske officialer i perioden indtil omkring 1430 har haft både juridiske og økonomisk-administrative funktioner, akkurat som de roskildensiske generalofficialer.

Officialens selvstændige jurisdiktionelle virksomhed kendes næsten udelukkende fra en enkelt lille sag angående en bod i Lund. ²⁸ »Officialis curie Lundensis« gør i et brev af 25. august 1357 vitterligt, at en vis Stig »in presencia nostra« har skødet en bod i Lund til Lunde domkirkes fabrica og har erkendt at have oppebåret betaling herfor. Endnu otte år efter har den nævnte Stig imidlertid ikke hjemlet boden til domkirkens fabrica, hvorfor »officialis curie Lundensis« den 12. juli 1365 pålægger Stigs sognepræst hr. Anders at formane sit sognebarn enten til inden 12 dage at overdrage boden eller til at tilbagebetale den sum, som han har erkendt at have oppebåret. I slutningen af brevet antydes kirkens straf i tilfælde af, at formaningen ikke virker. Dette brev er øjensynligt blevet efterfulgt af endnu tre formanende breve, som Stig imidlertid alle har trodset. Derfor må »officialis curie Lundensis« den 1. september 1365 skride til at sætte Stig i det lille band, idet han samtidig pålægger hr. Anders at forkynde dette offentligt.

Vi har her at gøre med et tilfælde af »sacrilegium«, hvor forbryderen forholder kirken dens retmæssige ejendom. En sådan forbrydelse forfølger officialen ved en helt normal kanonisk straffeprocess, der fører frem til bandlysning af den skyldige – de gejstlige domstoles effektive eksekutionsmiddel.

Det førstnævnte brev i sagen om boden i Lund viste i 1357 et eksempel på en skødning foretaget for officialen. Allerede i 1330'erne haves imidlertid et par eksempler på officialens virksomhed inden for »jurisdictio voluntaria«. I

1331 vidimerer »officialis curie Lundensis« således sammen med to navngivne personer et pantebrev, som en ridder har givet domprovsten i Lund, og omkring 1335 sender »officialis curie Lundensis« under en vakance på ærkestolen med det lundensiske sædes myndighed, »auctoritate sedis Lundensis«, en autoriseret afskrift af en pavebulle til Roskildebispen.²⁹

I alle de nævnte breve optræder udstederen, »officialis curie Lundensis«, anonymt. Det skyldes utvivlsomt ikke, at officialsembedet stod ubesat, idet navngivne officialer forekommer såvel 1333 som 1364. Fænomenet kendes stort set ikke fra Roskilde, men i udlandet var det ikke ualmindeligt, at officialen optrådte anonymt, måske især efterhånden som officialsretten udvikledes til en egentlig institution med en række ansatte.³⁰

I de breve, der er udstedt af den anonyme »officialis curie Lundensis«, anvendes pluralis majestatis, hvilket også benyttes i embedsbreve af officialerne i f.eks. Halberstadt og Roskilde.³¹ På samme måde som f.eks. tyske officialer som embedssegel kan anvende et »sigillum curie«, anvender den anonyme »officialis curie Lundensis« som sit officialssegel »sigillum curie Lundensis«.³² Seglet er af samme type (»borgtypen«) som en gruppe fra udlandet kendte officialssegel.³³ Det viser en borg med mure, tårne og tinder; ud fra et vindue i tårnet holder en arm den rist, der er Lundekirkens skytshelgen St. Laurentius' særlige kendetegn.³⁴

Uden at officialen direkte er i funktion som retslig myndighed, træffer vi ham omtalt i forbindelse med den gejstlige jurisdiktion i endnu et par breve. I et afladsbrev fra 1370 gav ærkebispen Niels Jensen aflad til dem, der ville

»Sigillum curie Lundensis«, til venstre under udateret brev fra o. 1335 (= Danske gejstlige Sigiller nr. 36), til højre under brev af 1444 17/6 (= Danske gejstlige Sigiller nr. 37); jfr. i øvrigt note 34 (Foto: Rigsarkivet).

besøge Lunde domkirke på visse nærmere angivne helligdage. Drabsmænd og »oppressores infantum« fik ligeledes, når de efter at have fået kirkens absolution ville overvære de nævnte helgeners fester samt yde bidrag til kirken, samme fordele, nemlig 20 dages aflad og fritagelse for et halvt års bod. Samtidig fik den til enhver tid værende »officialis in spiritualibus« fuldmagt til at tildele denne nåde: »Officiali uero nostro in spiritualibus qui nunc est uel pro tempore fuerit gratiam (han)c ipsis impendendi plenam committimus facultatem«. Med omtrent de samme ord og med den samme bemyndigelse til officialen gav ærkebisp Peder Kruse i 1415 et tilsvarende afladsbrev til domkirken.³⁵ De nævnte forbrydelser, drab og ihjelligelse af børn, var også i ærkestiftet biskoppelige reservatssager.³⁶

I en sag knap 20 år senere har vi at gøre med et tilfælde af »sacrilegium« i en endnu grovere version end i den ovenfor omtalte sag om boden i Lund. Ridderen Henning Meinstorf havde, mens han var slotshøvedsmand på Kolding, med sine folk foretaget et væbnet overfald på noget gods i Madum i Vestjylland og havde røvet kvæg og andet gods. Godset tilhørte Puggården i Ribe, hvis forstander henvendte sig til ærkebisp Mogens Nielsen, der den 30. juli 1389 udstedte et brev i sagen.³⁷ I brevet erklæredes Henning Meinstorf og hans medsammensvorner for hjemfaldne til bandlysning i overensstemmelse med bestemmelserne »in nostris statutis provincialibus contra spoliatores bonorum ecclesiasticorum« – vist en direkte henvisning til samme ærkebispes provinskoncilstatutter fra 1383.³⁸ Lakuner i brevets tekst besværliggør læsningen af det følgende, men det fremgår dog, at Henning Meinstorf og hans folk bandlyses, såfremt de ikke inden 30 dage har ydet Puggårdens forstander behørig erstatning, hvilket skal ske i Lund i nærværelse af ærkebispens eller hans official: »aut coram nobis aut officiali curie nostre Lundensis Lundis«.

Officialens økonomiske funktioner ses i et brev fra 1355, hvori den udvalgte ærkebisp Jakob Nielsen overdrager forskellige rettigheder til kannikerne i Lund og endvidere giver samme kanniker 200 skånske mark årligt til bekostning af de daglige distributioner i Lunde domkirkes kor. Disse 200 mark af indtægterne fra det ærkebiskoppelige mensalgods skal udbetales til to terminer af cellaren og officialen: »per cellarium et officialem nostre Lundensis curie«. ³⁹ Her møder vi altså officialen som den, der står for udbetalingen af penge fra den ærkebiskoppelige kasse, men ganske vist sammen med cellaren og uden nærmere angivelse af kompetencefordelingen dem imellem. Et halvt århundrede senere ser vi også officialen som modtager af penge på ærkebispens vegne, nemlig da hr. Jakob Pedersen i 1409 kvitterer for modtagelsen af 1000 lybske mark, som Erik Bydelsbak – der fungerede som kammermester på denne tid – har udbetalt på dronning Margrethes vegne.⁴⁰

Et betydeligt mere omfattende billede af officialens økonomiske funktioner giver det brev, hvormed den udvalgte ærkebisp Niels Jensen i 1361 kvitte-

rede Thorkild Nielsen (Bing) for hans regnskabsaflæggelse for ærkesædets og Lundekirkens gods og »vort officialat«: »de primo die quo dicta bona et ecclesie nostre Lundensis et officialatum nostrum sub suam ordinacionem suscepit in hunc diem«. ⁴¹ Regnskabsaflæggelsen omfatter alt, hvad Thorkild Nielsen har modtaget eller udbetalt. Den viser, at han ikke blot har oppebåret landgilde, tiende og sagefald af fæstebønder, men også har indkasseret indtægter fra told og vrag og endda sognepræsternes subsidium, alterhavre og cathedraticum m.v. Desværre tør man dog ikke med sikkerhed sige, at dette brev, der viser officialen som den ansvarlige for næsten alle ærkebiskoppelige indtægter, giver et billede af officialens normale funktioner på denne tid. Som allerede nævnt må indsættelsen af en verdslig official omkring 1360 nemlig betragtes som en nødforanstaltning i en vanskelig situation præget af indrekirkelige stridigheder, konflikt med konge og pave, ærkebispeskifte og krig. Det kunne derfor tænkes, at netop denne official har haft et ekstraordinært, stærkt udvidet embedsfelt.

Tilbage står dog stadig, at officialen også har økonomisk-administrative funktioner, og det er næppe uden sammenhæng hermed, at vi i to tilfælde ser officialer udnævnt til medeksekutorer af ærkebiskoppelige testamenter, idet det ved udførelsen af de testamentariske bestemmelser vel var praktisk, at den embedsmand, der havde stået for ærkebispens pengesager, medvirkede. ⁴²

Materialet til belysning af det ældste officialat i Lund er ikke overvældende stort, men undersøgelsens konklusion turde dog være klar nok. Det ældste lundensiske officialembede var et helt normalt officialat af samme type som det fra Roskilde og udlandet kendte generalofficialat. Officialens hovedfunktion må have været udøvelsen af den ærkebiskoppelige jurisdiktion, men han har ved siden heraf varetaget økonomisk-administrative funktioner.

Det yngre officialembede

Kontinuiteten mellem det ældre og det yngre lundensiske officialembede viser sig i hvert fald på et par punkter.

Officialstitulaturen undergår – med et par undtagelser, der skal omtales senere – ingen væsentlige ændringer. Den hyppigst forekommende officialstitel i den ældste periode, titlen »officialis curie Lundensis«, benyttes første gang på dansk i 1421 i formen »officialis i Lundegårdh«. ⁴³ På dette tidspunkt anvendes titlen af en gejstlig, men den bliver siden, i forskellige varianter, helt dominerende også for de verdslige officialer. I to tredjedele af alle de breve, hvori der nævnes officialer efter omkring 1430, anvendes med en række varierende stavemåder titlen »official til Lundegård« ⁴⁴ og dens varianter »official i Lundegård« ⁴⁵ og »official på Lundegård«. ⁴⁶ Herudover optræ-

der også titlen »official i Lund«. ⁴⁷ Også i de verdslige officialers titulaturer forekommer dog betegnelser, der angiver tilknytningen til ærkebispens som f.eks. »officialis domini Johannes Brostorp archiepiscopi lundensis« ⁴⁸ eller »min Herre Bispens Officialis«. ⁴⁹ I ærkebispens egen omtale ses »officialis noster«, ⁵⁰ ligesom der også i enkelte tilfælde forekommer kombinationer: »official til vor Lunde gord«, ⁵¹ »wor officialis til Lundhe gardh«. ⁵²

At det lundensiske officialsembede fortsat var et embede med direkte afsættelige embedsmænd, der skiftede ret ofte, er givet. For perioden 1434-1536, i hvilken officialerne hovedsageligt er verdslige, er den gennemsnitlige funktionstid 6 år. Det kan dog ikke udelukkes, at der har været flere officialer i den tidligste periode, hvor kildernes vidnesbyrd om officialerne er meget spredte. Hvis vi først starter 1472, fra hvilket tidspunkt sandsynligvis næsten alle officialer er kendt, får vi en gennemsnitlig funktionstid på godt 4½ år. De beregnede gennemsnitlige funktionstider viser ingen fundamental forskel på perioden med fortrinsvis gejstlige officialer og perioden med fortrinsvis verdslige officialer. Den tilsyneladende faldende gennemsnitlige funktionstid må blot ses som et udtryk for, at det bevarede kildemateriale bliver større og større, og officialslisten følgelig mere og mere fuldstændig.

Den afgørende forskel på det ældre og det yngre officialat i Lund træder først frem, når vi ser på rekrutteringen til embedet. Med en forløber i 1404 er de lundensiske officialer fra 1434 og næsten frem til Reformationen alle verdslige lavadelsmænd, hvoraf det store flertal også kendes som ærkebiskoppelige slotsfogeder eller lensmænd. I begyndelsen af 1530'erne optræder igen, i en meget kort periode, to gejstlige officialer, men den sidste official i Lund er dog atter en verdslig lavadelsmand.

Det synes på forhånd usandsynligt, at de verdslige officialer kan have varetaget den biskoppelige jurisdiktion, som ifølge den kanoniske ret nødvendigvis måtte udøves af gejstlige, ⁵³ men hvilke opgaver havde de da?

Efter de bevarede breves karakter er det naturligt, at de først og fremmest viser officialens optræden i retslige sammenhænge. I den langvarige strid i årene omkring 1500 mellem ærkebisp Birger Gunnensen og den skånske adelsmand Niels Hak om en gård i Malmö optræder officialen flere gange på Malmö byting. Vi har i sagen bevaret såvel en til officialen udstedt fuldmagt til at optræde på ærkebispens vegne som en forlængelse af samme fuldmagt. ⁵⁴ Under ærkeelectus' strid med Hans Skovgaard i 1520'erne optræder officialen ligeledes gang på gang på førstnævntes vegne. ⁵⁵ Også i mere dagligdags situationer møder vi officialen. Han opbyder på landstinget penge for en pantsat gård, og da ingen vil modtage pengene eller fremvise pantebrevet, bliver han indført i den pågældende gård på herredstinget. ⁵⁶ På landstinget forfølger officialen nogle bønder, som har nedhugget et laksefiskeri, ⁵⁷ og i

adskillige tilfælde optager han lovhævder på ærkesædets vegne.⁵⁸ Officialen varetager altså det retslige forsvar af ærkesædets gods og optræder på tinge, hver gang ærkesædets gods eller rettigheder på en eller anden måde er truet.⁵⁹ De bevarede officialsregnskaber fra 1519-22 opviser da også en række udgifter til fortæring og til udstedelse af breve i forbindelse med nærmere angivne besøg på herreds- og landsting.⁶⁰

Officialens varetagelse af ærkesædets ejendomsretslige interesser viser sig ikke blot i retslige sammenhænge, men kunne også antage mere håndgribelige former. En af officialerne under ærkebisp Jens Brostrup gik så vidt i beskyttelsen af ærkesædets ejendomsret, at han lod afbrænde et gærde på Kullen.⁶¹ Når markeskel mellem ærkebiskoppelig og anden ejendom skulle fastsættes, spillede officialen tilsyneladende i visse tilfælde en rolle.⁶² Under striden mellem ærkeelectus og Hans Skovgaard var det officialen, der mødte op i de Hans Skovgaard tildømte len og befalede bønderne at yde til Lundesædet, så længe der ikke var fældet endelig dom i sagen.⁶³ Ligeledes oppebar han alle ærkesædet tilkommende ydelser af de omstridte len.⁶⁴

Officialens særlige forhold til ærkesædets ejendom viser sig ved, at han meget hyppigt optræder som medbesebler i breve angående ærkebispens godshandler og lignende. Vi ser således officialen medbeseble pantebreve, der er udstedt af ærkebispens,⁶⁵ og en lang række breve, hvori ærkebispens tilskødes gods.⁶⁶ I et enkelt tilfælde giver en væbner ligefrem officialen fuldmagt til at tilskøde ærkebispens gods, som væbneren har solgt denne.⁶⁷ Man bemærker også, at officialen er nærværende, da den kongelige lensmand overdrager Laxmands Åkarp til ærkebisp Birger, efter at denne har købt godset af kong Hans.⁶⁸ I en stribe andre tilfælde, hvor officialen medbesebler for skånske gejstlige og adelige, er dette dog formentlig blot en naturlig følge af hans centrale placering i det lundensiske »miljø«, bestående af domkirkens gejstlighed, ærkebispens lavadelige lensmænd med flere.

Hovedparten af de bevarede breve viser kun en enkelt side af officialens embedsvirksomhed, og kun i glimt belyser brevmaterialet andre sider. En regest af et brev fra omkring 1516 sætter officialen i forbindelse med gårdsretten på Lundegård.⁶⁹ Hermed gives antydningvis en forklaring på, at det omkring årsskiftet 1522-23 netop er officialen Jep Falk, der står for fængslingen af en bedragerisigtet embedsmand på Lundegård, hans vist netop afskedigede forgænger Hans Skovgaard.⁷⁰ Samme Hans Skovgaard oppebar, mens han var ærkebisp Birgers official, vrag, penge af en død mand og told på Barsebäck fiskeleje.⁷¹ Officialen hr. Jens Mogensen lod bygge en gård i Lund for ærkeelectus Aage Jepsen Sparre.⁷²

To forhenværende officialer – den ene virkede omkring 1475, den anden omkring 1490 – afgav i 1504 nogenlunde enslydende vidnesbyrd om noget bestemt gods og dets tilhørsforhold til ærkesædet, og her får vi en egentlig

karakteristik af officialens arbejdsopgave. Begge indledte nemlig deres vidnesbyrd med at gøre vitterligt, »ath all then stwn jag war officialis till Lundhe gordh oc redh i thet gotz, ther till ligher, tha war ...« osv.⁷³ Hvad der menes med, at officialen »red« i det til Lundegård liggende gods, er dog ikke umiddelbart indlysende.⁷⁴ Det opklares først, når vi fra brevstoffet vender os til det regnskabsmateriale, der er overleveret sammen med andre procesakter fra striden mellem ærkesædet og Hans Skovgaard i 1520'erne og begyndelsen af 1530'erne.

De pågældende regnskaber er utvivlsomt bevaret som bevismateriale mod Hans Skovgaard, der efter et flerårigt virke som ærkebiskoppelig official i slutningen af 1522 var blevet fængslet, sigtet for at have begået et omfattende underslæb. Det viser sig nemlig, at det bevarede materiale ikke blot omfatter regnskabsrenskrifter, som er afleveret til ærkeelectus ved regnskabsaflæggelserne, men også dele af officialens eget private arbejdsregnskab, og en sammenligning dokumenterer klart det begåede underslæb, idet en lang række af de indtægter, der findes i arbejdsregnskabet, mangler i de »officielle« regnskaber. Det er følgelig officialens eget arbejdsregnskab, der må lægges til grund for en indholdsmæssig analyse.⁷⁵

Under Lundegård administreredes på denne tid groft sagt den del af ærkesædets omfattende gods, der lå i det centrale, vestlige og nordlige Skåne samt i den sydlige del af Halland, idet især det fjernest liggende gods dog ofte var bortforlenet til lavadelige.⁷⁶ Ved en sammenligning af officialsregnskabet med Paltebogen, en jordebog fra omkring 1515, og med et bevaret jordebogsregnskab fra 1522 ser man, at Hans Skovgaards myndhedsområde som official netop er det under Lundegård liggende, ikke bortforleuede gods – dog undtaget godset af denne art i Göinge herred og i Halland. Officialsregnskabet indtægtsposter viser klart, hvorledes Hans Skovgaard til stadighed er på farten rundt i dette gods. I løbet af tre dage fra den 5. til den 7. januar 1520 besøgte han således – for bare at nævne et enkelt eksempel fra regnskabet første sider – seks forskellige lokaliteter i fem forskellige herreder.⁷⁷

Mens vi i jordebogsregnskabet fra 1522 ser, hvorledes fadeburet og skriverstuen stod for oppebørselen af landgilden og de øvrige faste afgifter, som bønderne indleverede på Lundegård to gange årligt, viser officialsregnskabet, hvorledes officialen varetog alle de daglige godsadministrative funktioner, der ofte kun kunne ordnes lokalt. Han indsatte og afsatte bønder, han opretholdt lov og ret på godset, og han oppebar alle de »uvisse« indtægter. Af disse nævnes i regnskabet en indfæstningsafgift kaldet gårdleje, førlov, arvepenge, penge for driftefæ, hittegods, vrag og åregæld af fiskelejer, forsvær og husbondhold samt sidst, men ikke mindst sagefaldet, dvs. indtægterne af retsbøder, fredkøb og forbrudt gods. Bøderne oppebærer officialen

ikke blot af de ærkebiskoppelige fæstebønder og andre, som ærkebispen havde i forsvar, men også af uvedkommende personer, som har begået forbrydelser mod ærkesædets godser og tjenere. Blandt andet i den slags tilfælde har officialen næsten, hvad man kunne kalde en politimæssig funktion. Der er næppe, som hævdet af Gösta Johannesson, tale om, at officialen har nogen form for dømmende myndighed.⁷⁸ Med hensyn til såvel ejendoms- og voldsforbrydelserne som de seksuelle forbrydelser synes officialens opgave alene at være den at opspore og påtale begåede forbrydelser, først og fremmest med henblik på de bøder, disse kunne kaste af sig. Det er dog kun i de færreste tilfælde muligt at se, ved hvilken retslig instans officialen har påtalt en bestemt sag. En del sager synes i øvrigt afgjort ret ukompliceret ved, at der blev aftalt en betaling af et bestemt beløb.

Den lundensiske officials funktioner fra omkring 1430 indtil Reformationen belyses af et mange gange større materiale end det, der er til rådighed for den forudgående periodes vedkommende. Det er derfor meget sigende, at kilderne nu næsten udelukkende viser officialen i godsadministrative funktioner. Brevmaterialets spredte vidnesbyrd falder på plads i det samlede billede af den senmiddelalderlige officials funktioner, som tegnes i de bevarede officialsregnskaber. Officialen var en ambulerende embedsmand for det under Lundegård liggende gods, og hans opgave var at varetage alle de daglige og lokale godsadministrative funktioner. At dette embede betroedes verdslige lavadelsmænd af samme type, som man i øvrigt betjente sig af i den ærkebiskoppelige godsadministration, var i og for sig kun naturligt.

Ændringen omkring 1400

Efter undersøgelsen af både det ældste officialat i Lund og det yngre officialsembede turde det være uden for enhver tvivl, at der skete en ændring i embedets indhold omkring 1400. Alt, hvad der kan kaste nærmere lys over denne ændring, påkalder sig naturligvis særlig interesse.

Indledningsvis kan det bemærkes, at kurien overhovedet ikke opdager, at der er sket en ændring. Både i Danmark og i udlandet var det almindeligt, at officialer betroedes udførelsen af pavelige mandater. Også fra den periode, hvor alle de lundensiske officialer er verdslige lavadelsmænd, haves adskillige pavebreve, der pålægger officialen i Lund i forening med som regel udenstifts gejstlige at effektuere pavelige befalinger som f.eks. embedsudnævnelser.⁷⁹ Dette viser dog naturligvis blot, at man i Rom var uvidende om, hvorledes den lokale stiftsadministration i hvert enkelt tilfælde var organiseret.

Nok så interessant er det, at vi har mulighed for at belyse domkapitlets reaktion på den ændrede rekruttering til officialseembedet. Mens f.eks. bi-

skoppen i Halberstadt stod helt frit ved udnævnelsen af sin official, havde domkapitlet i andre tyske stifter – ofte i de såkaldte valgkapitulationer – sørget for at begrænse biskoppens valgmuligheder, som regel således at officialen skulle tages blandt domkapitlets medlemmer eller med domkapitlets samtykke.⁸⁰ I Lunde stift gav ærkeelectus Jakob Nielsen i 1355 sit domkapitel et privilegium, som i en stadigt udvidet og undertiden noget omarbejdet form bekræftedes af hver eneste af de ni følgende ærkebiskopper i begyndelsen af deres archiepiscopat. I starten var der især tale om økonomiske og jurisdiktionele begunstigelser for kapitlets medlemmer, men efterhånden udvidedes med bestemmelser, hvorigennem domkapitlet søgte at opnå indflydelse både på stiftsadministrationen og besættelsen af kapitelsembederne. Ordlyden af samtlige disse ti »ærkebispehåndfæstninger«, som der egentlig er tale om, har vi – hovedsageligt takket være kapitlets brevbog, Lundebogen – bevaret in extenso.⁸¹ Det er således nemt at se, hvornår en indskrænkning i ærkebispens ret til at udnævne officialer er indkommet i privilegietraditionsudviklingen.

Idet Thorkild Nielsen (Bing) i 1361 som sagt kan betragtes som en ren undtagelse, optræder den første verdslige official i 1404, altså under ærkebisp Jakob Gertsen (1392-1410). Det kan derfor umuligt være noget tilfælde, at netop efterfølgeren Peder Kruse (1410-18) i 1410 som den første måtte love, at officialen skulle være gejstlig og tages efter kapitlets *råd*: »item quod ponamus officialis in curia Lundensi secundum consilium capituli, clericos et nullomodo laycos«. Noget tyder på, at Peder Kruse overholdt sit løfte,⁸² men allerede under hans efterfølger dukkede problemet op igen. Skønt ærkebisp Peder Lykke (1418-36) i 1419 ordret gentog bestemmelsen om udnævnelsen af officialen, møder vi i hans sidste år (1434) atter en verdslig official. Også ærkeelectus Hans Laxmand (1436-43) aflagde i 1436 samme løfte om kun at udnævne gejstlige officialer, men under ham kender vi desværre ingen besiddere af embedet. Der er dog næppe tvivl om, at der heller ikke i hans tid skete nogen ændring i tingenes tilstand, og i 1444 måtte ærkebisp Tue Nielsen (1443-72) atter gentage løftet fra 1410. Nu tilføjedes dog et afsvækkende forbehold, der åbnede for, at kapitlet kunne give sin tilladelse til, at bestemmelsen ikke overholdtes: »Item quod ponamus officiales in curia Lundensi secundum consilium capituli, clericos et nullomodo laicos, nisi provisum fuerit secundum dictamen bone consciencie«. I ærkebisp Tue Niensens tid møder vi da også hele to verdslige officialer. Da ærkeelectus Jens Brostrup (1472-97) udstedte sin i høj grad omarbejdede version af de ældre privilegier, omformuleredes også bestemmelsen om udnævnelsen af officialer. Der skete en skærpelse, således at officialen ikke blot skulle være gejstlig, men også tages med kapitlets *samtykke*: »Item quod nullus laicus constituatur officialis in temporalibus, sed clericus infra sacros existens de consensu tamen

capituli et voluntate«. At man i 1472 ligefrem nyformulerer den gamle bestemmelse om udnævnelsen af officialer, tyder på, at bestemmelsen fra 1410 ikke blot var »traditionsods«, men at domkapitlet stadig ønskede sit krav ført igennem. Hvis ikke udnævnelsen af verdslige officialer allerede på dette tidspunkt var blevet fast praksis, blev den det dog i hvert fald i løbet af Jens Brostrups tid. Domkapitlets igennem mere end et halvt århundrede stadigt gentagne forsøg på at sætte en stopper for indsættelsen af verdslige officialer viste sig forgæves.

Vidnesbyrd om, at man har søgt det ældste officialsembedes juridiske funktioner varetaget på anden vis, dukker netop op omkring 1400. Sjovt nok kommer vi på sporet heraf ved at undersøge, hvem der »arver« officialatets embedssegel.

Allerede i det ældste officialats tid anvendes »sigillum curie Lundensis« også af andre end den anonyme »officialis curie Lundensis«. To generalvikarer for den til ærkebisp udvalgte dekan Peder Jensen anvender således »sigillum curie Lundensis« i 1334,⁸³ og også siden ses seglet ofte anvendt ved ærkebispeskifte, især af ærkeelectus ved stadfæstelsen af kapitlets privilegier, hvor der som oftest besegles med ærkeelectus' eget segl, kapitlets segl og »sigillum curie Lundensis«.⁸⁴ En række tilfælde, hvor »sigillum curie Lundensis« anvendes, har imidlertid alle det til fælles, at de må opfattes som retslige afgørelser eller notarielle forretninger i gejstlige sager. I disse tilfælde anvendes seglet et par gange af ærkebisp selv (1388 og 1458),⁸⁵ ved en enkelt lejlighed af ærkedegn og domkapitel på landemodet (1444)⁸⁶ samt i tre tilfælde af ærkebiskoppelige vikarer eller generalvikarer (1370, 1433 og 1441).⁸⁷

Specielt de ærkebiskoppelige generalvikarers anvendelse af »sigillum curie Lundensis« er interessant. I et brev fra 1370 bevidner hr. Mogens Nielsen, dekan i Lund og »uicarius domini archiepiscopi ibidem in spiritualibus«, at en velbyrdig frue »coram nobis Lundis in iudicio« oplod sin søn, en Lundekannik, et pantebrev. I det andet brev, der er fra 1433, vidimerer hr. Vinold Hansen, kantor i Lund og ærkebispens »vicarius jn spiritualibus generalis«, et ærkebiskoppeligt brev udstedt dagen før i Lund, hvorfor der næppe kan være tale om, at ærkebisp er fraværende fra sit stift. Det tredje brev er tydeligvis et led i en gejstlig proces, idet det hører sammen med en forudgående stævning.⁸⁸ I anledning af en strid om noget københavnsk altergods stævnedes ærkebisp den 2. september 1440 en væbner til at møde »coram nobis seu nostro in spiritualibus vicario generalj Lundensi in iudicio«. Væbneren mødte imidlertid ikke i Lund »in iudicio ecclesiastico« med sin adkomst til det omstridte gods, hvorefter »Vicarius Dn. Lundensis archiepiscopi in

spiritualibus generalis« den 1. august 1441 i overensstemmelse med reglerne for kanonisk straffeproses erklærede ham »contumax« og befalede den roskildensiske gejstlighed at forkynde bandlysningen af den genstridige. Den anonyme generalvikar »in spiritualibus«, der besejler med »sigillum curie Lundensis«, er øjensynligt ikke i besiddelse af »jurisdictio ordinaria«, idet han betegner sig som »judex ad infrascripta per archiepiscopum Lundensem specialiter deputatus«. I de to breve fra 1370 og 1433 tales imidlertid intet om nogen specielt delegeret myndighed. I alle tre breve anvendes pluralis majestatis.

De her nævnte ærkebiskoppelige generalvikarer »in spiritualibus« optræder ikke som den endnu ikke konfirmerede Jens Grands generalvikar og prokurator i 1289⁸⁹ eller som de allerede nævnte to generalvikarer i 1334 ved skifte på ærkesædet, og i hvert fald heller ikke nødvendigvis i situationer, hvor ærkebispens er fraværende fra sit stift. De må derfor sammenlignes med de fra udlandet kendte, egentlige generalvikarer »in spiritualibus«, der ligesom officialerne i kraft af deres embede og ikke blot ved et mandat er biskoppelige stedfortrædere, også når bispens selv er nærværende i sit stift. Det har været diskuteret, om generalvikariatet er opstået ved »afspaltning« fra officialatet, eller om det er udviklet sideløbende med dette. Sikkert er det imidlertid, at hvor begge embeder findes, er officialen udelukkende beskæftiget med jurisdiktion, mens generalvikaren tager sig af stiftsforvaltningen.⁹⁰

Da generalvikaren i Lunde stift netop dukker op som beskæftiget med jurisdiktion og jurisdiktionelle funktioner i det tidsrum, hvor overgangen til det verdslige officialat finder sted, har man her muligvis fulgt en udvikling helt modsat den gængse, idet man har ladet eller har overvejet at lade et oprindeligt officialat spalte sig i et generalvikariat, der skulle tage sig af jurisdiktionen, og et officialat med forvaltning, specielt godsadministration, som opgave. Muligvis har man blot eksperimenteret med forskellige administrationsformer, og generalvikariatet har man tilsyneladende snart opgivet igen. De nærmere omstændigheder omkring den centrale varetagelse af ærkebispens gejstlige jurisdiktion i det sidste århundrede før Reformationen er så godt som ukendte, og en analyse af de spredte vidnesbyrd herom falder uden for nærværende undersøgelses rammer. At der senmiddelalderen igennem må have været en eller anden form for gejstlig domstol i Lund, turde dog være givet – blandt andet fordi ærkebispens var øverste gejstlige appelinstans for hele kirkeprovinsen.⁹¹ Endnu i 1525 oplyses det da også, at en (ægteskabelig?) strid mellem en Malmöborger på den ene side og hans hustru og en af byens præster på den anden side skal »adskilles« på »Lwnde dom«, åbenbart en parallel til generalofficialens domstol i Roskilde, Roskilde dom.⁹²

Som nævnt ses kontinuiteten i det lundensiske officialsemede blandt andet i officialstitlerne. Alligevel findes ændringen i embedet omkring 1400 afspejlet i titulaturen. Det er således næppe noget tilfælde, at der i den periode, hvor overgangen fra gejstlige til verdslige officialer sker, netop opstår et behov for at skelne mellem officialer »in spiritualibus« og »in temporalibus«. Ingen navngiven official findes tituleret official »in spiritualibus«, men i de allerede ovenfor omtalte afladsbreve fra 1370 og 1415 taler ærkebisen dog om sin »officialis ... in spiritualibus«. Den første verdslige official i 1400-tallet – han nævnes som sagt i 1404 – tituleres »officialis dni. archiepiscopi Lundensis in temporalibus«, og på samme måde omtales den næste verdslige official i 1434 af ærkebisen som »noster in temporalibus officialis«.⁹³ Ved en lignende lejlighed kun et halvt år senere omtaler ærkebisen atter den pågældende lavadelsmand, men nu blot som »officialis noster«.⁹⁴ Efter 1434 findes denne skelnen imellem to slags officialer ikke i de faktisk anvendte titulaturer, men endnu Jens Brostrups håndfæstning fra 1472 benytter dog, som vi har set, udtrykket »officialis jn temporalibus«.

På baggrund af denne udvikling i titulaturen turde det være muligt konkluderende at formulere, hvad der egentlig skete med det lundensiske officialsemede omkring 1400.

Det ældste officialat i Lund er et helt normalt generalofficialat, hvis vigtigste funktion er udøvelsen af den ærkebiskoppelige jurisdiktion, men som desuden har økonomisk-administrative opgaver. Omkring 1400 adskilles officialsemedets to hovedfunktioner. Det er ikke helt umuligt, at der i en overgangsperiode har været både en gejstlig »officialis in spiritualibus«, der tog sig af de jurisdiktionelle opgaver, og en verdslig »officialis in temporalibus«, der varetog de økonomisk-administrative funktioner.⁹⁵ Det ældste officialats jurisdiktionelle funktioner overgik imidlertid til andre instanser, og kun det økonomisk-administrative officialsemede levede videre, hvorved den verdslige »officialis in temporalibus« blev til officialen slet og ret. Indholdet af hans embede ved middelalderens slutning fremgår især af de bevarede officialsregnskaber fra 1519-22, der viser ham som administrator af det til Lundegård liggende gods.

Konturerne af en forklaring på denne ændring i det lundensiske officialsemede omkring 1400 aftegner sig, når vi sætter den ind i en større sammenhæng.

Et hovedtræk i senmiddelalderens kirkehistorie er udvidelsen af bispernes magt, hvor vist netop ærkebisperne i Lund går i spidsen. Niels Skyum-Nielsens redegørelse herfor viser, at det især går ud over sognekirker, sognepræster og klostre, mens domkapitlet tilsyneladende forstår at tilbagevise angrebene på gods og rettigheder.⁹⁶ Dette er dog næppe hele sandheden om

styrkeforholdet mellem ærkebiskop og domkapitel i senmiddelalderen. På den kirkelige lokaladministrations område sker bispernes magtudvidelse i de andre danske stifter, som påvist gennem Troels Dahlerups undersøgelser, netop på bekostning af de domkapitler, der som oftest stillede sysselprovsterne. Et vigtigt led i bispernes kamp mod sysselprovsterne er indførelsen af officialssystemet, og til generalofficialer tager f.eks. Roskildebisperne derfor logisk nok som oftest gejstlige, der ikke er medlemmer af domkapitlet, men først bliver det i forbindelse med eller efter deres udnævnelse.⁹⁷ Ærkebisperne i Lund går her et skridt videre, idet de trods domkapitlets modstand begynder at indsætte verdslige lavadelsmænd af »bispelemmandstypen« som officialer. Den ændrede rekruttering til det lundensiske officialembede fra begyndelsen af 1400-tallet kan således forklares ud fra et ærkebiskoppeligt ønske om at have en official, der var fuldstændig uafhængig af domkapitlet.

En forudsætning for gennemførelsen heraf må dog have været en ændring i embedets indhold, og denne er det straks vanskeligere at give en tilfredsstillende forklaring på. Det er vel umuligt at afgøre, om det reelle behov for det ældste officialats jurisdiktionelle funktioner blev mindre omkring 1400, om end det er givet, at den verdslige magt i løbet af senmiddelalderen trænger den gejstlige jurisdiktion tilbage, først i stridigheder om fast ejendom, senere også i gældssager.⁹⁸ Men da de nye embedsmænd officialerne i det øvrige Danmark netop beviser deres eksistensberettigelse i stridighederne om jurisdiktionen mellem bisper og sysselprovster, er det et spørgsmål, om det ikke ganske enkelt er det modsatte, der gør sig gældende i ærkestiftet? Her, hvor bispen ikke havde sysselprovster at konkurrere med, må det have vist sig, at den biskoppelige jurisdiktion godt kunne varetages uden et så avanceret administrationssystem som officialatet.⁹⁹ Til gengæld opstod der netop omkring 1400 et godsadministrationsproblem, da brydegårdssystemet med omlægningen af godsstrukturen efter agrarkrisen afløstes af fæstegodssystemet.¹⁰⁰ Det er indlysende, at en ambulering godsadministrativ embedsmand som den senmiddelalderlige lundensiske official netop må have været et effektivt svar herpå.

1. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968.
2. Embedet er bedst kendt fra Roskilde: Troels Dahlerup, *Generalofficialatet i Roskilde, Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, Kbh. 1963, s. 79-175.
3. I Viborg stift var der som regel en official i hvert herred, men i øvrigt kunne lokalofficialsystemet være mere eller mindre udbygget, og f.eks. i Slesvig stift savner vi helt lokale bispeofficialer: Troels Dahlerup, *Viborg Stifts Officialer, Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. IV*, 1960-62, s. 171-205; samme, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, s. 200-204.
4. Troels Dahlerup, *Lunde Stifts Landdekaner, Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 19-77.
5. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 84; samme, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, s. 61.

6. Troels Dahlerup, Viborg Stifts Officialer, anf. st., s. 171 note 1; samme, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 86, 169f.
7. Troels Dahlerup, Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen, *Hardsyssels Aarvog* LIV, 1960, s. 112ff; samme, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 146ff.
8. Se herom Per Ingesman, Ægte og sminkede regnskaber. En underslæbsaffære ved ærkesædet 1519-22, *Arkiv X*, 1, 1984, s. 17-35.
9. Gösta Johannesson, Kring Birger Gunnersens Paltebok. Några rön beträffande Lunds ärkesätets gods och dess förvaltning vid medeltidens slut, *Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok* 1950, s. 121-124.
10. Jfr. den gentagne understregning af det lundensiske officialats særstilling i Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 67, 88, 90 note 3, 112, 165, 168.
11. For det følgende henvises til Gottfried Carlsson i *Lunds domkyrkas historia 1145-1945*, Utg. Ernst Newman, Stockholm 1946, I, s. 463-466.
12. *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, 3. rk. VI, nr. 30.
13. Den følgende gennemgang af de lundensiske officialers personalia skal sammenholdes med afsnittet om de roskildensiske generalofficialers personalia i Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 96-118; jfr. også Nikolaus Hilling, *Die Offizielle der Bischöfe von Halberstadt im Mittelalter*, Stuttgart 1911, s. 59-81.
14. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. V, nr. 74.
15. F.eks. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1939, 1. rk., nr. 3523, 4078, 4652; *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, Udg. Kr. Erslev, Kbh. 1901, nr. 69, 79.
16. F.eks. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 323, XI, nr. 22, 3. rk. I, nr. 400, V, nr. 58, VII, nr. 265; *Repertorium* 1. rk., nr. 3456; Konrad Barner og A. Heise, *Familien Rosenkrantz's Historie*, Kbh. 1874-82, I, *Diplomatarium* s. 36-38; *Testamenter* nr. 82; *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401*, Utg. Carl Silfverstolpe, Stockholm 1875-1904, III, s. 404f. Jfr. i øvrigt Nikolaus Hilling, anf. arb., s. 22; Paul Fournier, *Les officialités au Moyen Age*, Paris 1880, s. 293f.
17. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 93; *Repertorium* 1. rk., nr. 4059.
18. *Svenskt Diplomatarium* II, s. 225f. I 1423 anvendes samme titel: *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, Utg. Lauritz Weibull, Lund 1900-39, III, s. 28.
19. F.eks. *Testamenter* nr. 77, 79.
20. Konrad Barner og A. Heise, anf. arb., I, *Diplomatarium* s. 36-38; jfr. f.eks. *Repertorium* 1. rk., nr. 4012 og *Testamenter* nr. 75. Andre eksempler på samme fænomen haves *Diplomatarium Danicum* 3. rk. I, nr. 400, 4. rk. I, nr. 484; *Repertorium* 1. rk., nr. 3456, 4078.
21. Nikolaus Hilling, anf. arb., s. 74; Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 108f.
22. Hr. Jens Jensen, der nævnes som official i ærkebisp Peder Lykkes første år (1418-23), må være udnævnt af forgængeren Peder Kruse. Han forekommer nemlig første gang som official i et lundensisk testamente af 1418 21/3, hvilket netop er det sidste dokument, der omtaler ærkebisp Peder Kruse som værende i live (*Testamenter* nr. 82).
23. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 125 med note 1.
24. F.eks. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 323, 3. rk. VI, nr. 30, VII, nr. 265; *Svenskt Diplomatarium* II, s. 225f.
25. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. V, nr. 74; *Repertorium* 1. rk., nr. 4078; Konrad Barner og A. Heise, anf. arb., I, *Diplomatarium* s. 36-38.
26. *Svenskt Diplomatarium* III, s. 404f; *Antislesvigholstenske Fragmenter*, Udg. A.F. Krieger, Kbh. 1848-51, hft. 13, s. 110-113; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 28; vel også *Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 22.
27. *Diplomatarium Danicum* 4. rk. I, nr. 484 (Hammershus); *Testamenter* nr. 69 (Helsingborg); *Repertorium* 1. rk., nr. 3523 (Gurre).
28. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V, nr. 58, VII, nr. 265, 283.
29. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 323, XI, nr. 171. Et af hr. Jon Saxstrup, »canonicus et officialis Lundensis«, i 1364 udstedt vidnesbyrd – der dog kun er bevaret i en langt senere

- regist – angående et forlig mellem en sognepræst og en væbner giver måske også et eksempel på »jurisdictione voluntaria« (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 93).
30. Se f.eks. Paul Fournier, anf. arb., s. 293; Franz Gescher, Das Offizialat der Erzbischofe von Köln im 13. Jahrhundert, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* Hft. 115, 1929, s. 146; Theodor Gottlob, Die Offiziale des Bistums Konstanz im Mittelalter, *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* XLII, 1948, s. 174; F. Ketner, Het Officiaal in het bisdom Utrecht, *Tijdschrift voor Geschiedenis* LX, 1947, s. 67; jfr. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 87.
  31. Nikolaus Hilling, anf. arb., s. 89; Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 105.
  32. *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, Udg. Henry Petersen, Kbh. 1886, nr. 36, 37. Se også omtalen af seglet *Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 169, 3. rk. V, nr. 58; *Repertorium* 1. rk., nr. 3659, 7430. Jfr. i øvrigt f.eks. Nikolaus Hilling, anf. arb., s. 23f, 33.
  33. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 165f; jfr. samme, Art. Officialsegl, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, Kbh. 1956-78, XII, sp. 539-541.
  34. Seglet kendes i to næsten identiske versioner. Ifølge kildeudgavernes segloplysninger ses *Danske gejstlige Sigiller* nr. 36 i alt anvendt fire gange, 1334, 1357, 1365 og 1388 (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 169, 3. rk. V, nr. 58, VII, nr. 283; *Repertorium* 1. rk., nr. 3659), mens *Danske gejstlige Sigiller* nr. 37 ligeledes ses anvendt fire gange, o. 1335, 1441, 1444 og 1458 (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 171; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 278f, 393f; *Repertorium* 1. rk., nr. 7189). Anvendelsen af nr. 37 o. 1335 og først igen over 100 år senere virker mærkelig, og det viser sig da også, at der er tale om en fejl i *Diplomatarium Danicum*s angivelser, som på dette punkt følger *Repertorium* 1. rk., nr. U 301 (jfr. illustrationen). Henry Petersen betegner *Danske gejstlige Sigiller* nr. 37 som en kopi af nr. 36, men han kendte også kun ét aftryk af nr. 37, nemlig det fra 1444.
  35. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VIII, nr. 463; *Svenskt Diplomatarium* III, s. 78.
  36. De nævnes blandt »Causus Episcopales« i den af ærkebisp Birger Gunnersen 1514 udgivne samling af lokal kirkeret: *Statuta provincialia, statuta sinodalia ... Ad exemplar Parisiense 1514*, Udg. G.J. Thorkelin, Kbh. 1778, s. 45 i selve teksten. Jfr. i øvrigt Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 123, 147; samme, *Det danske Sysesprovsti i Middelalderen*, s. 344ff.
  37. *Repertorium* 1. rk., nr. 3705. Fremstillingen af sagen i dette brev skal selvfølgelig tages cum grano salis, da vi ikke kender modpartens synspunkt. Da ærkebispens udstedte sit brev, havde Puggårdens forstander, Ribekanniken Niels Krok, for øvrigt været død i fire måneder (*Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, Kbh. 1772-1878, V, s. 545).
  38. Peter Friderich Suhm, *Historie af Danmark*, Kbh. 1782-1828, XIV, s. 529-532; stadfæstet på provinskoncilet i København 1425: *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 50f.
  39. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 251, jfr. VI, nr. 206.
  40. *Svenskt Diplomatarium* II, s. 225f; jfr. Kr. Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*, Kbh. 1882, s. 245f; William Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, Kbh. 1903, s. 64, 684.
  41. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VI, nr. 30.
  42. *Diplomatarium Danicum* 4. rk. I, nr. 484; *Testamenter* nr. 69. I den forbindelse er det værd at nævne også ærkebisp Karls testamente fra 1334, i hvilket mag. Peder Thorkildsen indtager en fremtrædende plads. Mag. Peder, der er official blot et år før, kaldes ikke official i testamentet, men han skal alligevel sørge for udbetalingen af flere af de pengebeløb og klenodier, der borttestamenteres, i et enkelt tilfælde netop i fællesskab med cellaren: *Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 127.
  43. *Antislesvigholstenske Fragmenter* hft. 13, s. 110-113.
  44. *Repertorium* 2. rk., nr. 5616, 10033, 10941; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* V, s. 135f, 154, 322-324, 400-402, 413f, VI, s. 150f, 164f, 233f, 253f; AM 293fol., fol. 18-19, 61v, 64; RA. Lunde ærkebispens proces 1523-28: 1526 16/3, 1528 18/10; RA. Privatarkiver på papir. Aage Jepsen Sparre: 1530 29/1; RA. Lunde ærkebisp: 1530 12/6; *De ældste danske Archiv-*

- registraturer, Kbh. 1854-1910, IV, s. 347 (AS. 7), 363 (BM. 7); *Danske Magazin*, Kbh. 1745ff, 3. rk. VI, s. 76; *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, Udg. Erik Reitzel-Nielsen, Kbh. 1978-85, I, nr. 33.
45. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 356, IV, s. 146f.
  46. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 253, 259f.
  47. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 346f; *Repertorium* 2. rk., nr. 6351. »Official til Lund« (*De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 361 (BK. 2)) er vel blot en lapsus for »official til Lundegård«. Titlen »øffuerst«, der anvendes om en official i Paltebogsafskriften, er uden tvivl forårsaget af afskriverens uvidenhed (*Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*, Utg. Gösta Johannesson, Lund 1953, s. 435; jfr. dog Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 103f, 172). Den lige så usædvanlige og enestående titel »officialis till Lunde domkircke«, der forekommer i 1533, er kun kendt i regist (*De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 357 (BE. 4)). Også her er der vel blot tale om en fejl, idet samme official i et originalbrev fra samme år omtales som »werduge herris her Torbernn Billes Electj tiil Lwnde domkircke official« (RA. Privatararkiver på papir. Axel Axelsen Brahe: 1533 3/3).
  48. Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere*, Kbh. 1951-53, Stenkatalogen nr. 42. Jfr. også den i foregående note sidst omtalte titulatur.
  49. *Repertorium* 2. rk., nr. 6362.
  50. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 152f.
  51. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 148f.
  52. Sst., s. 149f. Jfr. også den dog kun i en sen svensk regist overleverede titel »archieepiscopus official i Lundegård« (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 27).
  53. Paul Fournier, anf. arb., s. 18; Nikolaus Hilling, anf. arb., s. 21, 79; Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 132; jfr. dog samme, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, s. 201, 338.
  54. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 148f, 149f, 150f. Se om striden Henry Bruun, *Poul Laxmand og Birger Gunnersen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500*, Kbh. 1959, s. 48ff, 122f.
  55. SRA. B 29, Acta privata nr. 744; RA. Lunde ærkebispes proces 1523-28: 1526 16/3, 1528 18/10. Se om striden Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, Lund 1947, s. 102-104.
  56. RA. Privatararkiver på papir. Aage Jepsen Sparre: 1530 29/1.
  57. RA. Lunde ærkebisp: 1530 12/6.
  58. *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 357 (BE. 4), 361 (BK. 2), 363 (BM. 7).
  59. Se også regesterne *Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 134 og 135f, hvor Erik Jensen Urup ikke kaldes official, men uden tvivl optræder som sådan, jfr. at to forhenværende officialer indkaldtes for at aflægge vidnesbyrd i samme sag (sst., s. 146f, 147f).
  60. RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1/ny pk. 12. Officialsregnskab 1519-22, fol. 34.
  61. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* V, s. 437f, VI, s. 4f.
  62. *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods*, s. 435 (»øffuerst« vel afskrivningsfejl for »officialis«).
  63. RA. Lunde ærkebispes proces 1523-28: 1528 1/7, 18/10 og 20/10.
  64. RA. Lunde ærkebispes proces 1523-28: 1527.
  65. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 142f, 152f.
  66. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 253, V, s. 135f, VI, s. 164f, 235f, 253f; AM 293 fol., fol. 18-19.
  67. AM 293fol., fol. 64.
  68. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 101-103.
  69. SRA. B 30, fol. 17r nr. 211 = E 102a, Sextern 16 knippe 90 nr. 77.
  70. SRA. B 29, Acta privata nr. 744; *Danske Magazin* 4. rk. IV, s. 103f.
  71. *Historisk Tidsskrift*, Kbh. 1840ff, 4. rk. III, s. 507-509; jfr. *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 347f (AS. 1-11); *Udvalg af Gamle Danske Domme*, Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1842-48, IV, s. 288-293.

72. *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede*, Udg. Holger Rørdam, Kbh. 1873-87, 2. rk. II, s. 405.
73. *Diplomatarium dioecesis Lundensis VI*, s. 146f, 147f, citat fra sidstnævnte sted. Den næsten ordrette overensstemmelse mellem de to breve tyder på en eller anden form for »modtagerudfærdigelse«.
74. Der er tilsyneladende tale om et fast udtryk, måske nærmest en terminus technicus, jfr. at det 1502 om en Tommarp klostres tjener hedder, at han »reedh offwer for:ne closterss gotz« (*Diplomatarium dioecesis Lundensis VI*, s. 60f).
75. Per Ingesman, anf. st.
76. En udførlig redegørelse for ærkesædets godsadministration og officialens rolle heri gives i Per Ingesman, *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (under udgivelse).
77. RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1/ny pk. 12. Officialsregnskab 1519-22, fol. 1v-2v.
78. Gösta Johannesson, Kring Birger Gunnersens Paltebok, anf. st., s. 123.
79. *Diplomatarium dioecesis Lundensis III*, s. 304-306, 360f, 378, IV, s. 46, V, s. 358f, VI, s. 50f; *Acta pontificum Danica. Pavelige Akstykker vedrørende Danmark 1316-1536*, Udg. Alfr. Krarup, Johs. Lindbæk og L. Moltesen, Kbh. 1904-42, nr. 1375, 3619. Jfr. i øvrigt f.eks. Louis Carlen, Zum Offizialat von Sitten im Mittelalter, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung XLVI*, 1960, s. 235; Troels Dahlerup, Viborg Stifts Officialer, anf. st., s. 182 med note 11; samme, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 156.
80. Nikolaus Hilling, anf. arb., s. 76f med note 1, s. 81 med note 4; Theodor Gottlob, anf. st., s. 175-179; jfr. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 111f.
81. I det følgende gives en oversigt over disse privilegieudstedelser:
- 1) Ærkeelectus Jakob Nielsen 1355 8/6 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 251).
  - 2) Ærkeelectus Niels Jensen 1361 4/4, stadfæstelse som ærkebisp 1362 2/9 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. VI, nr. 28, 206).
  - 3) Ærkeelectus Mogens Nielsen 1379 12/5 (*Diplomatarium Danicum* 4. rk. I, nr. 500).
  - 4) Ærkeelectus Peder Jensen 1390 23/4 (*Repertorium* 1. rk., nr. 3744).
  - 5) Ærkeelectus Jakob Gertsen 1392 18/1, stadfæstelse som ærkebisp 1392 9/10 (*Repertorium* 1. rk., nr. 3840, 3877).
  - 6) Ærkeelectus Peder Mikkelsen Kruse 1410 1/5, stadfæstelse som ærkebisp 1411 28/7 (*Svenskt Diplomatarium II*, s. 293-295, 415f).
  - 7) Ærkebisp Peder Lykke 1419 1/4 (*Svenskt Diplomatarium III*, s. 433f).
  - 8) Ærkeelectus Hans Laxmand 1436 11/8 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis III*, s. 176f).
  - 9) Ærkebisp Tue Nielsen 1444 25/4 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis III*, s. 272-274).
  - 10) Ærkeelectus Jens Brostrup 1472 12/4 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis IV*, s. 141f). Ærkebisp Birger Gunnersen har vistnok også udstedt en stadfæstelse af det traditionelle privilegium til kapitlet (se *De ældste danske Archivregistraturer V*, s. 136 (C. 15a)), der i så fald er tabt.
82. Se note 22 ovenfor.
83. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 169.
84. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 251, VI, nr. 28, 206; *Repertorium* 1. rk., nr. 3255; *Svenskt Diplomatarium II*, s. 293-295, jfr. s. 415f. Se i øvrigt Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 166.
85. *Repertorium* 1. rk., nr. 3659; *Diplomatarium dioecesis Lundensis III*, s. 393f.
86. Sst., s. 278f.
87. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VIII, nr. 500 (mon »generalis« er glemt i titlen?); *Diplomatarium dioecesis Lundensis III*, s. 130f; *Repertorium* 1. rk., nr. 7189.
88. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, Udg. O. Nielsen, Kbh. 1872-87, IV, s. 36f.
89. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. III, nr. 372, 396.
90. Albert Werminghoff, *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*, Zweite Auflage, Leipzig & Berlin 1913, s. 159; Hans Erich Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte I. Die katholische Kirche*, Zweite Auflage, Weimar 1954, s. 328f, jfr. s. 326f; Willibald M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, Wien & München 1953-69, II, s. 136f.

91. Jfr. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 137-141. Det er vel netop eksempler på ærkebispens virksomhed som appelinstant, vi ser i de ovenfor omtalte sager om Puggårdens gods og om det københavnske altergods.
92. *Malmö Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-1548*, Udg. Erik Kroman, Kbh. 1965, s. 314f. Teksten kan også forstås således, at der er tale om præstens hustru, men det forekommer mindre sandsynligt så tidligt som i 1525. Om Roskilde dom se Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 125-129.
93. *Repertorium* 1. rk., nr. 4652 (desværre kun bevaret i en lang senere regest); *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 142f.
94. Sst., s. 152f.
95. Bemærk således, hvor tæt på hinanden den verdslige Peder Steen og den gejstlige hr. Jakob Pedersen forekommer som officialer, henholdsvis oktober 1404 og november 1405 (*Repertorium* 1. rk., nr. 4652; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 511f).
96. Niels Skyum-Nielsen, Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536, *Scandia* XXIII, 1955-57, især s. 11f, 62f, 75f.
97. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 115-118.
98. Troels Dahlerup, Viborg Stifts Officialer, anf. st., s. 195ff; samme, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 120f, 150ff; samme, Om kirkens dom for gæld. Reformationen som retsreform belyst ved gældsjuridictionsproblemet, *Kirkehistoriske Samlinger* 1980, s. 105-114.
99. Også i Roskilde og Viborg synes man i lange perioder – således i det meste af 1300-tallet – at have kunnet klare sig uden generalofficialer (Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 87).
100. Troels Dahlerup, Danmark, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer*, Kbh. 1971, s. 62.

Bilag. Officialer i Lund 1299-1536

1. Hr. NIELS GERLAKSEN, 1299 (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. V, nr. 74).
Døde som kannik i Lund i første tredjedel af 1300-tallet (*Libri memoriales capituli Lundensis*, Udg. C. Weeke, Kbh. 1884-89, s. 247).
2. Mag. PEDER THORKILDSEN, 1333 (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. XI, nr. 22).
Var 1330 præst ved det af ærkebisp Karl stiftede kapel i Lunde domkirke, døde 1335 (*Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 247; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 295).
3. Hr. HÅGEN TUESEN, 1343 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. I, nr. 400).
Var kannik i Lund ved sin optræden som official 1343, døde 1349 (*Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 194).
4. THORKILD NIELSEN (BING), 1361 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. VI, nr. 30).
Væbner af skånsk adelsslægt, nævnes som rigsråd og høvedsmand på ærkesædets slot Åhus fra 1370, »oplod« Simrishamn og Abrahamstrup til dronning Margrethe, levede endnu 1384 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. VIII, nr. 449, 450, 451, 452, 453, 456, 488, 492; *De ældste danske Archivregistraturer* I, s. 53; *Repertorium* 1. rk., nr. 3456, 3461; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1888, s. 82).
5. Hr. JON SAXSTRUP, 1364 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 93).
Af skånsk lavadelsslægt, broder til kannik og senere dekan i Lund hr. Svend Saxstrup, var kannik i Lund ved sin optræden som official 1364, døde 1368 (*Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 246; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1914, s. 398f).
6. Hr. LAURENS ANDERSEN, 1379 (*Diplomatarium Danicum* 4. rk. I, nr. 484).
Nævnes første gang som kannik i Lund ved sin optræden som official 1379, levede endnu 1396 (*Repertorium* 1. rk., nr. 4079; jfr. *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 1).
7. Hr. CLAUS DENE, 1384, 1386 (*Repertorium* 1. rk., nr. 3456, 3523).
Var kannik i Lund ved sin første optræden som official 1384.
8. Hr. KNUD, 1391 (*Testamenter* nr. 69).
9. Hr. JENS JAKOBSEN, 1396, 1399 (*Repertorium* 1. rk., nr. 4059, 4078; Konrad Barner og A. Heise, *Familien Rosenkrantz's Historie* I, *Diplomatarium* s. 36-38).
Nævnes første gang som kannik i Lund 1377, immatrikuleredes ved det juridiske fakultet i Prag 1379, forfremmedes til dekan i Lund 1405, siges samtidig at have kanonikat i Roskilde og St. Peders kirke i Malmö, døde vist 1419 (*Diplomatarium Danicum* 4. rk. I, nr. 268; *Monumenta Historica Universitatis Carolo-Ferdinandee Pragensis*, Prag 1830-34, II, s. 126; *Svenskt Diplomatarium* IV, s. 179f, III, s. 411f, jfr. s. 412f).
10. PEDER STEEN (DUE), 1404 (*Repertorium* 1. rk., nr. 4652).
Væbner af sjællandsk adelsslægt, skrives til Esrum klostres len Huseby (Holbo hd.) fra 1382, lejede gods i Snostrup (Ølstykke hd.) af Roskilde domkirke 1383 og gods i Sundbylille og Oppe Sundby (Jørlunde hd.) af Roskilde Agnetekloster 1393, gav 1397 dronningen kvittering for indløsning af pant i »Esbernæthorp« (Horns hd.), var ridder 1413, nævnes sidste gang i 1416 og boede da i Vellinge (ærkebispelen i Skytts hd.) (*Repertorium* 1. rk., nr. 3354, 3421, 3885, 4157, 5258, 5584; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1891, s. 137).
11. Hr. JAKOB PEDERSEN (af Hyby), 1405, 1408, 1409, 1410 (*Svenskt Diplomatarium* I, s. 511f, II, s. 225f; *Testamenter* nr. 77, 79).
Var sognepræst i Hyby (Bara hd.) 1390, immatrikuleredes ved det juridiske fakultet i Prag 1395, kaldes første gang kannik i Lund 1400, nævnes som kantor i Lund fra 1430 og som ærkeledn fra 1437, levede endnu 1439 (*De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 331f (AG. 9-10); *Monumenta Historica Universitatis Carolo-Ferdinandee Pragensis* II, s. 147; *Repertorium* 1. rk., nr. 4384, 7039; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 93, 179-181).
12. Hr. JENS JENSEN, 1418, 1419, 1421, 1423 (*Testamenter* nr. 82; *Svenskt Diplomatarium* III, s. 404f; *Antislesvigholstenske Fragmenter* hft. 13, s. 110-113; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 28).
Kaldes præst i Borgeby (Torna hd.) 1419, fik samme år af paven bevilget supplik om kanonikat i Lund, nævnes dog først som kannik fra 1423, immatrikuleredes måske i Leipzig 1432, levede endnu 1453 (*Svenskt Diplomatarium* III, s. 409; *Acta pontificum Danica* nr.

- 1291; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 28; *Die Matrikel der Universität Leipzig*, Hrsg. Georg Erler, Leipzig 1895-1902, I, s. 108; *Repertorium* 2. rk., nr. 219).
13. PEDER SKAANING, 1434 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 142f, 152f).
Væbner af ukendt slægt, skrives til ærkebispelenet Fulltofta (Frosta hd.) fra 1427 (sst., s. 71).
14. THOMAS BENTSEN, 1451, 1452 (sst., s. 346f, 356).
Væbner af ukendt slægt (våben: en skråstående pil), skrives til ærkebispelenet Katslösa fra 1467, levede endnu 1472 (*Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. Aarhundrede*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1905, H viii 1; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 89f; *Repertorium* 2. rk., nr. 3119).
15. PEDER HJUL, 1463 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 27).
Væbner af vestjysk lavadelsslægt, beslægtet med Lundekanniken Laurids Lauridsen Skadeland, døde muligvis 1490 (Johan Corylander, *Berättelse om Lunds domkyrka*, Utg. Martin Weibull, Lund 1884, s. 142; Gustav Sommeliuss & Isaac Liefertz, *Disputatio Historica de Templo Cathedrali Lundensi*, Lund 1755, s. 117; *Fru Eline Gøyes Jordebog*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1892, s. 366).
16. TAGE HENRIKSEN (HOLLUNGER), 1472, 1476 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 146f, 253, 259f, jfr. VI, s. 146f).
Væbner af skånsk lavadelsslægt, søn af ærkebispelensmanden Henrik Most, forlenedes med ærkebispelenene Häglinge (Göinge hd.) 1480 og Västerstad (Färs hd.) 1481, havde desuden Vallby len (Vemmenhøgs hd.) i pant indtil 1488, blev af ærkebisp Jens Brostrup indsat som forstander for Bosjö kloster og nævnes som sådan fra 1489, levede endnu 1504 (*Repertorium* 1. rk., nr. 6218, 7383; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 9f, 329-331, 327, 348, V, s. 57f, 83f, VI, s. 146f; *Monumenta Historiæ Danicæ* 1. rk. I, s. 275; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1897, s. 230f).
17. NIELS (JENS) OLSEN, »i ærchebiscop lens Brodstrop tidh« (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* V, s. 437f, VI, s. 4f).
Væbner af ukendt slægt (våben: et oksehoved), ærkebiskoppelig fodermarsk 1476, forlenedes muligvis med ærkebispelenet Magleby (Södra Åsbo hd.) 1487, fik Skillinge len (Norra Åsbo hd.) i pant for livstid af ærkebisp Jens Brostrup, døde vist 1506 (*Danske adelige Sigiller*, C xlix 7; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 253, V, s. 45, 350f, VI, s. 204, 212f; *Monumenta Historiæ Danicæ* 1. rk. I, s. 274; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1884, s. 38).
18. CHRISTIERN GLOB (DUE), 1485, 1487 (*Repertorium* 2. rk., nr. 5616, 5708; Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten*, Stenkatalogen nr. 42; jfr. *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods*, s. 435).
Væbner af jysk lavadelsslægt, døde som official 1487 (jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1891, s. 136).
19. PEDER LANG, 1487, 1488, 1491 (*Danske Domme* I, nr. 33; *Repertorium* 2. rk., nr. 6351, 6362; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* V, s. 135f, 154, jfr. VI, s. 147f).
Væbner af skånsk-bornholmsk lavadelsslægt, indsattes af ærkebisp Jens Brostrup som forstander for St. Peders kloster i Lund og nævnes som sådan fra 1477, forlenedes med ærkebispelenet Björkeberga (Göinge hd.) 1488, havde Svaneke i forlening indtil 1491, var desuden i besiddelse af et par uidentificerbare ærkebiskoppelige forleninger, døde 1510 eller 1511 (*Monumenta Historiæ Danicæ* 1. rk. I, s. 275; *Repertorium* 2. rk., nr. 4044, 9319; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* V, s. 77, 145f, VI, s. 321, 323f; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1901, s. 234f).
20. OLUF GRIIS (af Nordrup), 1497, 1499 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* V, s. 322-324, 400-402, 413f).
Væbner af sjællandsk lavadelsslægt, hovedsmand på Åhus 1501 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 13f; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1895, s. 130).
21. ERIK JENSEN URUP, 1503, 1504, 1505 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 101-103, 148f, 149f, 150f, 164f, 176; *Repertorium* 2. rk., nr. 10033).
Væbner af skånsk adelsslægt, forlenedes med ærkebispelenene Norra Åsum (Gärds hd.) 1485 og Eldsberga og Mellby (Höks hd.) 1502, havde desuden et par småforleninger af

- ærkesædet, levede endnu 1506 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 437, VI, s. 94, 217; *Repertorium* 2. rk., nr. 9736; *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 297 (B. 16), 356 (BC. 4); jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1932, II, s. 174).
22. JAKOB (JOAKIM) NORBY (af Uggerslev), 1507, 1508 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 233f, 235f, 253f; *Repertorium* 2. rk., nr. 10941; jfr. *Danske Magazin* 5. rk. VI, s. 3f).
 Væbner af fynsk lavadelsslægt, embedsmand på ærkesædets slot Näsbyholm 1505, levede endnu 1540 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 161; *Repertorium* 2. rk., nr. 10354; *Danske Magazin* 5. rk. VI, s. 7; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1906, s. 316).
23. ANDERS MADSEN (KYRNING), 1515 (AM 293fol., fol. 18-19, 64).
 Væbner af skånsk lavadelsslægt, havde 1522 ærkebispelenet Sörby (Vemmenhögs hd.), døde 1524 (*Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods*, s. 551; Chr. Axel Jensen, anf. arb., Stenkatologen nr. 117; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1901, s. 224f).
24. KNUD LAURIDSEN GIEDDE, 1516 (AM 293fol., fol. 61v).
 Væbner af skånsk lavadelsslægt, søn af Laurids Thorstensen til Rögla, hvis hustru var en broderdatter af Niels Olsen (nr. 17), foged på Näsbyholm i hvert fald 1511-12, havde i 1522 ærkebispelottet Elleholm, var desuden i besiddelse af nogle småforleninger, døde vist 1538 (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 212f, 369; *Samlinger til den Danske Historie*, Udg. P.F. Suhm, Kbh. 1779-84, I, hft. 3, s. 27, 38; *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 297 (B. 18-19), 360f (B. 7, 10 og 15); *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods*, s. 537; AM 293fol., fol. 61v; Kr. Erslev, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, Kbh. 1879, s. XXXVIII; *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1881-82, s. 68; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1894, s. 123 og 1901, s. 555f).
25. HANS SKOVGAARD, 1518, 1519-22 (*Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. V, s. 802-804; RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1/ny pk. 12. Officialsregnskab 1519-22; RA. Lunde ærkebispes proces 1523-28: Officialsregnskaber 1521-22; jfr. *Historisk Tidsskrift* 4. rk. III, s. 508; *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 347 (AS. 7); *Udvalg af Gamle Danske Domme* IV, s. 291).
 Væbner af jysk lavadelsslægt, forlenedes med ærkebispelenet Norra Vram (Södra Åsbo hd.) 1517, havde 1522 desuden ærkebispetienden af Vallby len (Vemmenhögs hd.), fik under sin strid med ærkesædet i 1520'erne indførsel i Väsby len, Stubbarp len (begge Luggude hd.) og en gård i Skörpinge (Södra Åsbo hd.), blev ridder i 1524 og forlenedes samtidig af kongen med Lyckå, fik desuden løfte på Bäckaskogs kloster 1527, døde ca. 1565 (RA. Lunde ærkebispes proces 1523-28: 1517 16/1; *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods*, s. 521, 535; *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1879, s. 52, 185; *Danske Domme* I, nr. 62; Kr. Erslev, anf. arb., s. XXXVIII; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1917, s. 480).
26. JEP FALK, 1523, 1526, 1528 (SRA. B 29, Acta privata nr. 744; RA. Lunde ærkebispes proces 1523-28: 1526 16/3, 1528 18/10).
 Væbner af skånsk lavadelsslægt, foged på Näsbyholm vistnok fra 1529, havde 1536 desuden St. Jørgens hospital uden for Tommarp i forlening af ærkesædet, døde ca. 1545 (*De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 356f (BD. 1), 357f (BE. 1-2, jfr. 5); *Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534-1540*, Udg. Georg Galster, Kbh. 1934, s. 34; *Danske Magazin* 3. rk. VI, s. 42, 143; *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 20; *Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*, Udg. Troels Dählerup, Kbh. 1959-69, I, s. 398f, 406, 556, II, s. 393; Kr. Erslev, anf. arb., s. XXXVIII; RA. Danske Kancelli B. 46. Diverse (1481-1571), Nr. 59c; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1892, s. 121f).
27. Hr. JENS MOGENSEN, 1530, 1532 (RA. Privatarkiver på papir. Aage Jepsen Sparre: 1530 29/1; RA. Lunde ærkebispe: 1530 12/6; *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 361 (BK. 2), 363 (BM. 7); *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, s. 296; jfr. *Monumenta Historiæ Danicæ* 2. rk. II, s. 405f; *Det kgl. Rettertings Domme* II, s. 364-366).
 Nævnes første gang som kannik i Lund 1532, havde desuden en sognekirke kaldet »Lundne kircke« (Lomma, Bara hd.?), døde 1532 (RA. Privatarkiver på papir. Jens Mogensen: 1532 17/6; RA. Privatarkiver på pergament. Aage Jepsen Sparre: 1532 12/7).

28. Hr. ERIK DAA, 1533 (RA. Privatarbiver på papir. Axel Axelsen Brahe: 1533 3/3; RA. Lunde ærkebisp: 1533 30/8; *De ældste danske Archivregistraturer* IV, s. 357 (BE. 4-8). Han var sikkert i funktion allerede 1532, jfr. SRA. B 29, Lunde dombkyrckio nr. 700, 706, 718; *Udvalg af Gamle Danske Domme* IV, s. 290).
Af sjællandsk adelsslægt, måske søn af ærkebispefogeden Ditlev Daa, skriver på Roskilde bispegård 1494-95, immatrikuleredes i København 1497 og i Greifswald 1498, nævnes blandt deltagerne i rektorvalget ved Københavns universitet 1501, kaldes evig vikar i København samme år, nævnes første gang som kannik i Lund 1505 og var da også cellar, døde 1544 (*Repertorium* 2. rk., nr. 7744; *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, Udg. C. Nyrop, Kbh. 1899-1904, I, s. 372f; Albert Thura, *Regiæ Academiæ Hafniensis Infantia et Pueritia*, Kbh. 1734, s. 22, 27; *Aeltere Universitæts-Matrikeln. II. Universitæt Greifswald*, Hrsg. Ernst Friedlaender, Leipzig 1893-94, I, s. 137; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 22-24; *Lunds stifts landebok*, Utg. K.G. Ljunggren och Bertil Ejder, Lund 1950-65, II, s. 232f; SRA. B 29, Lunde dombkyrckio nr. 860, 869; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1890, s. 166 og 1944, II, s. 4).
29. JØRGEN URNE, 1534, 1536 (RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 3/ny pk. 12. Udgiftsregnskab for Lundegård 1534-35, fol. 2r; *Danske Magazin* 3. rk. VI, s. 76, 77).
Væbner af skånsk adelsslægt, søn af Lage Urne, hvis hustru var en søster til Peder Lang (nr. 19), broder til Lundeprosten mag. Claus Urne, fortsatte efter Reformationen som regnskabslensmand på Lundegård 1536-40, døde 1560 (J. Lindbæk og G. Stemann, *De danske Helligaandsklostre*, Kbh. 1906, *Diplomatarium* s. 57; *Danske Domme* I, nr. 140; *Danske Magazin* 3. rk. VI, s. 76, 77, 108, 143, 188f; *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 131; Chr. Axel Jensen, anf. arb., *Stenkatalogen* nr. 488; jfr. *Danmarks Adels Aarbog* 1904, s. 470).

Rentespørgsmålet hos teologer i den danske reformationskirke

Af Martin Schwarz Lausten

Det er vigtigt for forståelsen af den meget omfattende debat om renten i 1500-tallet at gøre sig klart, at man her bevæger sig på et grænseområde mellem moralteologi og økonomi. Kanonisk rets forbud mod rentetagning, som først og fremmest støttede sig på Gammel og Ny Testamente, blev allerede fra 1200-tallet gennemhullet ikke mindst af kirkens egne folk ved hjælp af forskellige udveje, »rentekøb« o.m.a. Men medens det i Europas finanshøjborge syd for Alperne var lykkedes kanonisterne at slå bro over diskrepansen mellem det kirkelige ågerforbud og den daglige forretningspraksis, så var renteproblemet stadig et åbent samvittighedsspørgsmål for handelsfolk og regenter i Tyskland og Norden i begyndelsen af 1500-tallet.¹ Medens Luther stillede sig skarpt afvisende til rentetagning, betød Philipp Melanchthons holdning en åbenhed over for handelslivets krav. I sin »økonomiske etik« afveg han fra Luther, og hans indstilling til de forskellige former for rentetagning var langt mindre rigoristisk end Luthers.²

Renteforbudet indskærpedes flere gange i den danske kirkeprovincs' synodalstatutter, senest af ærkebiskop Birger Gunnensen i 1514. Sager af denne art hørte selvsagt under gejstlig jurisdiktion; også på dette område måtte den øverste verdslige øvrighed efter reformationen udforme nye retsregler.³

Som bekendt var Christian III et dybt religiøst menneske, fast forankret i den evangeliske kristendomsforståelse. Han korresponderede med Luther og de andre Wittenberge teologer, som han beundrede højt, han fik tilsendt deres nyudgivelser, studerede jævnligt Luthers skrifter, kommenterede og greb ofte ind i udenlandske teologiske lærestridigheder. Christian III kendte sin Luther og har selvsagt været ganske klar over reformatorens skarpt afvisende holdning over for rentetagning.⁴ Det kan ikke overraske, at kongen betragtede renteproblemet først og fremmest ud fra en religiøs synsvinkel. I første omgang fastsattes imidlertid *ingen* særlige bestemmelser om renten i regeringens »erhvervslovgivning«. Derimod berørtes renteproblemet karakteristisk nok i den latinske Kirkeordinans fra september 1537: ågerkarle sættes i klasse med dem, der offentligt skal bandlyses fra prædikestolen såsom kættere, afsindige mennesker, horkarle, voldsmænd og Guds Ords foragtere. Bestem-

melsen, som allerede fandtes i udkastet til Kirkeordinansen, gik uden ændringer over i Kirkeordinansen af 1539. Netop hele kirketugtsspørgsmålet havde i øvrigt været genstand for stor debat både under Kirkeordinansens udformning, og da rigsrådet skulle vedtage ordinansen. Bølgerne var gået så højt, at kongen åbenbart måtte omtale rigsrådets indsigelser i den af Bugenhagen forfattede fortale. I Kirkeordinansen definerede man ikke nærmere »ågerkarle«, man skelnede ikke mellem rente og åger, man gav ingen særlig begrundelse for straf over åger, blot følte man det tilsyneladende nødvendigt at fastslå, at åger var en så alvorlig syndig handling, at den skulle medføre udstødelse af kirken, – hvilket som bekendt også havde alvorlige sociale konsekvenser for den pågældende.⁵

Debatten om rentetagning har rimeligvis været lige så livlig herhjemme som i udlandet i disse år. Meningsudvekslingen mellem Christian III og Wulf Pogwisch og mellem Anders Bille og Eskild Gøye, som Axel Rubow nævner i denne sammenhæng, afgiver vidnesbyrd om, hvorledes man anlagde en religiøs eller »erhvervsetisk« synsvinkel på problemet. Nævnes kan også det andragende, superintendenten i Århus, *Mads Lang*, sendte til Christian III, i hvilket han bad kongen træffe forskellige foranstaltninger »til forbedring af de arme undersåtters frelse«. Det drejede sig især om en skrap helligdagslovgivning, forholdsregler mod horfolk, indskærpelse af katekismeundervisning og om forholdsregler imod åger. Mads Lang nævnte oprørende eksempler herpå og bad kongen fastsætte, hvor meget enhver måtte tage i rente. Hans tankegang er den, at åger ganske vist er »ukristelig og uordentlig«, men Christian bliver som »hochuorstendig obrigkeitt« nødt til at tillade et mindre onde for at undgå et større. Derfor bør han fastsætte en maksimalrentesats, han bør træffe beslutning om, »wieuil in einer bescheidenen zeitt ein Jeder nhemen muse«, og hvis nogen overskrider denne procentsats, skal han straffes efter »den Altten keiser vnd kirchen rechtten«, eller som kongen finder det bedst.⁶

I begyndelsen af 1547 udsendes da forordningen om renten, og som begrundelse anføres talrige klager, der er indbragt for kongen om »ukristelig åger«, som fattige folk plages med, når de af nød bliver tvunget til at låne penge, korn eller andet. Dette er en *ukristelig handel*, og det strider mod Guds retfærdighed. Rentesatsen fastsættes nu til det, der svarer til 6 1/4 %. Forordningen skelner mellem rente og åger: hidtil har folk skullet betale »rente og åger«, men for fremtiden må sådanne låntagere ikke længere »mett *aager* besueris«, derfor må udlåneren ikke »tage mere til *renthe*« (end 6 1/4 % p.a.). Axel Rubow har ret i, at der her er tale om en »verdslig lovgivning«, men når han mener, at der her – til forskel fra den senere forordning – savnes et »religiøst syn«, gør han sig skyldig i en misforståelse.

Dette gælder i øvrigt også, som påvist af Troels Dahlerup, hans bemærkning om, at der ikke direkte omtales straf for overtrædelse.⁷

Hermann Barge har gjort opmærksom på, at første gang, man i den protestantiske verden ad lovgivningens vej helt afskaffede det kanoniske renteforbud, var, da man 3/2 1547 i Geneve med Calvins billigelse bestemte, at ingen måtte låne ud til en højere rente end 5 %. Her led det vigtigste punkt i Luthers indædte kamp mod renten sit nederlag, kun eet år efter Luthers død.⁸ Interessant er det, at den lutherske Christian III kun 14 dage senere udsendte sin renteforordning, der lige så skarpt afviste kanonisk rets og Luthers renteforbud.

De ledende danske teologer har ikke kunnet acceptere regeringens politik på dette felt, og de udfoldede store anstrengelser for at bekæmpe den. På et landemøde i juli 1548 fremførte superintendent i Lund *Frands Vormordsen* som vanlig en række anvisninger, som provsterne skulle ekspedere videre til stiftets præster. Det drejede sig om pastoralteologiske spørgsmål vedrørende skriftemålet, sakramentforvaltningen, præsternes personlige lære og vandel, ceremoniernes overholdelse, angreb mod papistiske levn osv. I ganske særlig grad opholdt *Frands Vormordsen* sig imidlertid ved renteproblemet. Ikke færre end seks afsnit (»canones«) viede han denne sag. Han startede med at fastslå, at blandt de forbryderiske udslag af havesyge kendte han næppe noget mere udbredt eller mere forbryderisk end at tage »rente eller åger« (»foenus sive usura«), og de der bedriver åger og således vender sig imod den levende Guds bud og befalinger, bør som andre, der begår åbenlyse skændige og forbryderiske syndige handlinger, udstødes af kirken. De kan ikke være medlemmer af kirken, så længe de bedriver åger. Hvorledes begrundes *Frands Vormordsen* dette? Først henviser han naturligvis til Skriften, hvorfra han fremdrager de »klassiske« steder i Gammel Testamente og Ny Testamente, 3. Mosebog kap. 25 og 28, Ezekiel kap. 16 (v. 49-50), Ezekiel kap. 22 (v. 12), Salme 14 (v. 15) og Lukas kap. 6 (v. 35). Men hvor henter han begrundelse for, at man skal opgive kirkeligt fællesskab med ågerkarle? Her kunne man naturligvis vente, at han ville henvise til Kirkeordinansen af 1537 (1539). Det sker ikke. Derimod henviser *Frands Vormordsen* til *kanonisk ret*. Først refererer han korrekt til det pågældende hovedafsnit, »*Canon. Ecclesiast. in decretis, causa 14*« (C. XIV), og siger, at man der med mange udtalelser har forbudt kristne at drive åger. Dernæst tilføjer *Frands Vormordsen* de straffe, som kanonisk ret anordner. I »*Lege 3*« siger han, bestemmes det, at åbenlyse ågerfolk ikke må have lov til at nyde alterets sakramente, og at de ikke må kirkeligt begraves, hvis de dør midt i denne synd. Han gengiver her korrekt fra »*Liber Extra*« (c. 3 X. de usuris lib. V tit. XIX). Først derefter giver *Frands Vormordsen* en definition på åger (»usu-

ra») (Canon 16): åger er simpelt hen enhver fortjeneste, som man skaffer sig, når man forlanger mere tilbage end den udlånte kapital. Men åger drejer sig ikke kun om penge, men om enhver ting, som udlånes og kræves tilbage med afgift. Atter her anvender Frands Vormordsen som bevismateriale først Gammel Testamente, 3. Mosebog kap. 25, v. 36-37: »Du må ikke tage rente eller opgæld af ham [din broder], men du skal frygte din Gud og lade din broder leve hos dig; du må ikke låne penge mod renter eller give ham af din føde mod opgæld«. Dernæst fremfører han også her *kanonisk ret*, idet han forklarer, at det i »*Canon. usura, causa 14, qvæstio 3*« (c. 4 C. XIV q. 3) hedder, at åger foreligger overalt, hvor der kræves mere tilbage, end der udlånes. De, der falsk mener, at åger kun angår penge, afvises eftertrykkeligt, tilføjer Frands Vormordsen, af kirkefaderen *Hieronymus*, og han gengiver dernæst citatet fra dennes kommentar til profeten Ezekiel kap. 18, som findes det pågældende sted i kanonisk ret (c. 2 C. XIV q. 3). Frands Vormordsen henvender sig herefter direkte til de gejstlige og formaner dem i lidenskabelige vendinger til kamp mod åger, idet han »anråber indstændigt og bønfaller ved Vor Herre Jesu Kristi ærefulde komme alle kirkens hyrder ...«. Opfordringen falder i tre punkter: 1) De skal gøre sig helt klart, at deres pligter over for ågerproblemet er lige så vigtige som pligterne over for andre ufromhedens synder og forbrydelser, så som ægteskabsbrud, hor, druk, tøjlesløshed, vellyst, alverdens begær og verdslige ønsker. Til enhver tid skal de prædike imod alt dette. 2) De skal åbent bandlyse de ubodfærdige, og Frands Vormordsen henviser her til Kirkeordinansens bestemmelser vedrørende de to årlige tidspunkter, hvor bandlysning fra prædikestolen skal finde sted. 3) Endelig skal præsterne lære og forklare, hvad åger er, og her understrege, at dette ikke kun angår penge, men også alle andre ting, man udlåner mod afgift. Atter anfører han Skriften og »de ortodokse hellige fædres kirkelige kanones«. De sidste to afsnit bruger han til at tilbagevise tænkte indvendinger. Nogle kan finde på at hævde, at der ved »de kejserlige love« indrømmes og tillades en vis »åger«. Man argumenterer her således: Også det jødiske folks øverste øvrighed, Moses, har indrømmet eller snarere tilladt jøderne skilsmisse. Ikke fordi han godkendte dette, men fordi der var så megen hårdhed i hans folks hjerter – bevidnet i Herren Jesu evangelium – at hvis han ikke gjorde dette, så ville der have fulgt endnu alvorligere og frygteligere ønder. Frands Vormordsen henviser imidlertid atter til Skriften: det er dennes bud, vi skal rette os efter i stedet for at holde fast ved synder og forbrydelser. I denne sammenhæng anfører han næstekærlighedsbudet og gør et socialt aspekt gældende: i stedet for at puge penge sammen burde de rige yde hjælp med deres midler i overensstemmelse med Johannes' første brev kap. 3, v. 17: »Den, der har jordisk gods og ser sin broder lide nød og lukker sit hjerte for ham, hvorledes kan Guds kærlighed blive i ham?« Også Lukas

kap. 6, v. 35 anføres: »Nej, elsk jeres fjender, og gør godt og lån uden at vente noget igen, så skal jeres løn være stor, og I skal være den Højestes børn ...«. I den følgende canon omtaler han endelig den Guds vrede, som vil ramme sådanne syndere.⁹

Også i nogle synodaler fra 1551 var Frands Vormordsen atter inde på ågerproblemet. Han konstaterede her først, at den »ugudelige åger« nu rask væk blev udøvet af alle samfundsklasser, adelige og ikke-adelige, borgere og bønder og dissers ansatte, ja selv af præster. Superintendenten kastede sig denne gang ikke ud i en længere argumentation, men nøjedes med kort at slå fast, at denne åger var forbudt så mange steder i Skriften, og det var ved guddommelige og udførlige udtalelser slået fast, at de, der begik denne synd, skulle ikke have lod og del i Guds rige. I en flammende opfordring til de gejstlige prøvede han dernæst at gøre dem sagens alvor klar. Hvorfor har kirkens hyrder lukket øjnene for denne ugudelighed? spurgte han og bad »brødrene« tænke sig grundigt om, for de kunne være overbeviste om, at Guds straf ville komme over denne ugudelighed og forbrydelse. Denne ville ikke blot ramme synderne selv, men også præsterne. Hvis de var medvidende om synden og ikke »afprædikede« den, ville Gud kræve sognebørnenes blod af præsternes hænder. De burde tænke på, hvor forfærdeligt det var at falde i den levende Guds hænder, for den straffende Gud var en fortærende ild, som ville straffe indtil tredje og fjerde generation.¹⁰

Debatten om rentetagning, og teologernes kamp imod den, fortsatte herhjemme i de følgende år. Trods 1547-forordningen – eller måske snarere netop på grund af denne – følte kongen sig presset mere og mere. I 1552 udbad han sig en betænkning fra sine teologer, hvilket fremgår af hans brevveksling med Hieronymus Schürff (se nedenfor). I sådanne tilfælde var det gerne Peder Palladius og Johannes Machabæus, som formulerede svaret, men vi har ikke bevaret et sådant iudicium om rentetagning. Over for Schürff omtaler kongen imidlertid teologernes konklusion: de har klart erklæret, at *al* form for rentetagning og *enhver* fastsættelse af en rentesats vil være syndigt. Som bevis har de fremført *Skriftens indhold og næstekærlighedsbudet*. Kongens samvittighedskvaler blev selvsagt ikke mindre efter denne udtalelse fra landets ledende teologer, og spørgsmålet har åbenbart været livligt drøftet, – en udenlandsk teolog mente tilmed, at der i Danmark ligefrem havde været stor opstandelse (optøjer?) om renten.¹¹ De danske teologers udtalelse var ikke tilstrækkelig for Christian III, og han henvendte sig nu til den lutherske konfessions største teologiske autoritet, *Philipp Melancthon*, og til den førende lutherske jurist, *Hieronymus Schürff* i Frankfurt a.d. Oder. Brevvekslingen er nærmere refereret hos Rubow og dernæst hos Clemmensen og skal derfor ikke gentages her, blot skal et par hovedpunkter omtales.

Af brevet til Schürff fremgår med al ønskelig tydelighed, i hvor høj grad

renteproblemet var et religiøst problem for den fromme konge. Brevet er et godt eksempel på den konflikt, der kunne opstå for en luthersk fyrste, som dels var personligt troende kristen og overbevist om sandheden i Luthers udtalelser og dels følte sit ansvar for, at det verdslige samfund kunne fungere på bedste vis. Kongen giver sine egne teologer ret: de har givet et »kristeligt« svar, og kongen ved, at både rente og åger er synd. Han er, siger han, bange for at belaste sin samvittighed og påkalde Guds vrede og straf, men samtidig har han som verdslig øvrighed pligt til at drage omsorg for, at *almenvellet* fungerer og at bestræbe sig på »erhaltung burgerlichen gemeinschaft vnnnd handlung«. Det er formodentlig kommet bag på kongen, at den kendte jurist pure afviste berettigelsen af rentetagning. Som kristelig regent skulle kongen ikke alene forbyde al rentetagning, men også befale præsterne at prædike imod denne, straffe ågerkarle med udelukkelse fra nadveren og nægte dem kristen begravelse (i overensstemmelse med kanonisk ret).¹²

Kongens brev til Melanchthon er gået tabt, men dennes svar blev en veritabel afhandling om det indviklede problem, – »essensen af alle Melanchthons afhandlinger om kreditaftaler, åger, mutuuum« (Clemens Bauer). Samtidig samlede Melanchthon sig især om verdslig øvrigheds pligter og kredsedede om det moralteologiske problem: gjorde en regent ret i at straffe den grove åger, når han samtidig undlod at sætte en straf for den mindre? Af rådgivningen til kongen fremgik også Melanchthons langt mindre rigoristiske holdning end Luthers. F.eks. skelnede Melanchthon mellem de forskellige former for rentetagning (bl.a. godser solgt på genkøb, virkelig eller opdigtet rente, arverenter, rentekøb, societetskontrakter o.a.). Også hans fra Luther afvigende syn på verdslig øvrigheds opgaver kom til udtryk, bestemt som Melanchthon her var af sin humanistiske baggrund: fyrsten er »vogter af begge lovens tavler«. Han skal ikke blot tage sig af det verdslige område. Som fyrste har han også pligt til at drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse, dvs. han skal også se til, at den rette gudsdyrkelse finder sted. I en forordning om renten skal kongen slå fast, mener Melanchthon, at Gud virkelig (»gewisslich«) har forordnet verdslig øvrighed til at lade forkynde alle Guds bud og at straffe de ulydige. Dette ved kongen, at han er forpligtet til. Videre skal kongen fremføre, at han ved, at Gud har forbudt åger, både den lille og den store. Dog skal præsterne belæres om de forskellige former for rentetagning, jfr. hans indledende bemærkninger. Kongen skal endelig erklære, at han vil straffe enhver, der tager mere end 5 % p.a. i rente. Straffen skal være fortabelse af hovedstolen eller en endnu større straf.

Også ad historisk vej begrundet Melanchthon, at Christian III bør lade udgå en forordning om renten, og han anfører eksempler fra oldtiden og fremefter på dette. Endelig kommer han ind på den opfattelse, nogle vil gøre gældende, at en sådan forordning i virkeligheden tillader den lille åger. Me-

lanchthon afviser dette, men verdslig øvrighed skal nu engang også se på, hvad der er mulighed for at gennemføre. Den kan ikke overkomme at straffe alle synder. Med andre ord: kongen bør tage hensyn til handelslivets krav, tillade en procent for udlån på 5 % til 6 % p.a., – og så i øvrigt befale præsterne at prædike imod rente og åger.¹³

Den ledende danske teolog, *Peder Palladius*, nøjedes ikke med at afgive den ovennævnte, nu tabte, udtalelse. Det er uvist, om han har kendt Melanchthons svar til kongen. I hvert fald fulgte han på dette punkt ikke sin ellers så højt beundrede lærer. At renteproblemet virkelig optog Palladius fra 1553, har vi flere vidnesbyrd om. Rubow nævner kun hans »*De mærkeligste steder ...*« fra 1553, men ud over dette skrift, som vi vender tilbage til, beskæftigede Palladius sig flere andre steder med problemet. Da pesten rasede i København i sommeren 1553, udgav han »*Præservativ og forvaring mod pestelentze ...*« af den medicinske professor Peter Capeteyn, i hvilken denne havde anført en række forholdsregler imod den frygtede sygdom. Den skulle oplæses fra byens prædikestole, men da Palladius var bange for, at indbyggerne kun ville sætte lid til denne verdens lægemidler, så forsynede han også bogen med en »åndelig recept«, især skriftsteder fra Gammel Testamente, forsynet med korte kommentarer, som man burde læse til opbyggelse. I rækken af personer og hændelser, som kunne tjene til trøst eller advarsel nu under pesten, indgik også Nehemias' voldsomme klager over de sociale misforhold i Israel (Nehemias kap. 5). Palladius bemærkede hertil, at dette var et »saare hart Capitel«, i hvilket det blev befalet alle ågerkarle, ågerkvinder og kornpugere at give det tilbage, som de så uretfærdigt og uredeligt havde taget fra andre.¹⁴

Peder Palladius' »*De mærkeligste steder ...*« (1553) er utvivlsomt forfattet i forbindelse med den nævnte, nu tabte teologiske betænkning om renteproblemet. Rubow nøjes med at aftrykke hovedindholdet og bemærker bl.a., at »der er ikke synderligt at sige« til dette skrift, som han kalder »en skrap Gardinprædiken imod al slags rentetagen uden forskel«, og som ikke viser nogen forståelse for rentetagning som økonomisk problem, hvilket Luther dog havde. Wolmer Clemmensen følger også her slavisk Rubow, ja aftrykker ligeledes hele Palladius' tekst, skønt denne på dette tidspunkt var let tilgængelig i Lis Jacobsens udgave af Palladius' danske skrifter.¹⁵ Det lille skrift består af en fortale til læseren, hvorefter følger ni skriftsteder fra Gammel Testamente og to fra Ny Testamente. Dernæst genoptager Palladius sin henvendelse til læseren. Endnu to afsnit har han tilføjet: en oversættelse til dansk af et skrift, i hvilket Luther kommenterer et stykke fra Salme 15, samt et uddrag af Johannes Oecolampadius' fortolkning til Ezekiels bog. De skriftsteder, han opremser, er 2. Mosebog kap. 22, v. 25, 3. Mosebog kap. 25, v. 35-38a, 5. Mosebog kap. 23, v. 19, Nehemias kap. 5, v. 7a og 10, Salme 15, v.

1 og 5, Salme 55, v. 10-12, Ordsprogene kap. 28, v. 8, Ezekiel kap. 18, v. 5a og uddrag af v. 8, 9 og 13, Ezekiel kap. 22, v. 12, 13, 15 og 16, Matthæus kap. 5, v. 42 og Lukas kap. 6, v. 35. Palladius anvender her Christian III's danske Bibel, men for at få skriftstederne til at passe til sit anliggende og til at virke effektivt bearbejder Palladius disse. Han sammentrækker uden videre enkelte vers, dvs. han springer nogle vers over, når de ikke angår emnet, f.eks. skriver han under overskriften »Psal. XV«: »Herre huo skal bo i din Bolig? huo skal huilis paa dit hellige Bierg? Den som icke giffuer sine Pendinge paa Aager«. Palladius citerer her begyndelsen af Salme 15, v. 1 og springer så hele salmen over, indtil han når frem til v. 5, af hvilket han kan bruge den første sætning. Læseren, som ikke husker Salme 15 udenad, får her indtrykket af, at salmen udelukkende siger, at åger er en så alvorlig syndig handling, at den alene kan rive mennesket ud af fællesskabet med Gud. Skriftstedet 5. Mosebog kap. 23, v. 19: »Du må ikke tage rente af din broder, hverken af penge, fødevarer eller andet, som man kan tage rente af«, gengiver Palladius korrekt under overskriften »Deut. XXIII«, men han udelader rask væk den følgende sætning det pågældende sted (v. 20): »Af udlændinge må du tage rente, men ikke af din broder ...«. Her tillader Moseloven jøderne at tage renter af ikke-jøder, og det har Palladius naturligvis ikke kunnet bruge! Interessant er det også, at Palladius bevidst afviger fra teksten i Christian III's danske Bibel, når det er formålstjenligt. Salme 55, v. 12 slutter i Bibelen sådan: »At gøre skade regerer der inde/Løgn oc Suig lader icke aff paa deris Gader«. Palladius citerer den første sætning korrekt, men fortsætter så: »Løgn (Aager) oc Suig lader icke aff paa deris Gader«. Hvordan kommer Palladius på den tanke at gengive ordet »løgn« ved »åger«? Det gør han, fordi Vulgata her (fejlagtigt) har ordene »usura et dolus«. Dette passer fint ind i Palladius' tankegang, og derfor må selveste Christian III's danske Bibel her vige til fordel for den officielle katolske bibel!¹⁶

Allerede på titelbladet anslår Palladius den strenge tone og fremfører sit syn på åger: »De mærkeligste steder i den hellige Skrift, som forbyder og fordømmer den forbandede åger, samlet af Doktor Peder Palladius«. Skriftet er fra hans side tiltænkt landets præster. Ved hjælp af de anførte skriftsteder skal de »skikke dem (ågerfolket) en håndfuld lys under øjnene og lade dem indse deres mammons tjeneste, at åger er en slem, forbandet, uret vinding«. Selv om Palladius udmærket er klar over, at »Guds salige ord har ikke nogen plads hos det forbandede ågerfolk, for de har aldeles givet sig djævelen i vold«, så skal prædikanterne dog alligevel prøve at bekæmpe ondet. Tre ting skal fremdrages fra Palladius' skrift: hans definition på åger, hans argumentation for ågerforbud og hans syn på verdslig øvrigheds rolle i denne sammenhæng.

En ågerkarl tager som betaling mere tilbage end det udlåntes hovedstol (s.

400). Så enkelt definerer Palladius åger. Lidt senere hedder det ligeledes, at åger er »at få noget igen, som han ikke bør have« (s. 401). Derfor kan han også rask væk sige, at åger er tyveri, og Palladius skelner ikke mellem rente og åger, og han går overhovedet ikke ind på de forskellige former for lån, rentekøb osv.

I sin begrundelse for forbudet henviser han til de anførte skriftsteder fra Gammel og Ny Testamente, men også til det 7. og det 10. bud, da åger jo er tyveri. Videre henviser han til retfærdighedsprincippet: man skal ikke kræve mere end man udlåner, for hvis man gjorde det, ville det være »en uretfærdig handel«. Et menneske er kun forpligtet til at give det lånte tilbage, men en ågerkarl kræver alligevel mere, skønt han jo har fået sit igen, og »Det følger intet skæl«. Under omtalen af ågers følger indgår også et socialt aspekt i Palladius' tankegang: åger går ud over fattige folk. Ågerkarle ønsker intet mindre end »selv være Gud over fattige folk« (s. 398). De låner ud til trængende mennesker, og åger har alvorlige sociale følger, »Ager tømmer og udsuger hele købstæder« (s. 401). Men åger har også alvorlige følger for ågerkarlen selv. Skriftstederne skal bl.a. tjene det formål at vise, hvorledes det vil gå ågerkarlen »på det sidste« (s. 398), Gud vil slå hånden af ham, forbande ham og lade ham dø. Palladius kan her som så ofte illustrere med en oplevelse. I hans barndomsby Ribe var der en mand, som var kendt for at bedrive denne synd. Han havde derfor fået øgenavnet »Morten Ågerkarl«, og Guds straf mod ham fremgår af det faktum, at hans børn lige siden har »flakket og faret omkring i ussel måde«. Sin vane tro underbygger Palladius historien med et ordsprog: »grisene skulle undgælde det, som gamle svin bryde«!

I synet på verdslig øvrigheds rolle til renteproblemet drager Palladius atter en parallel til gammeltestamentlig tid. I vor tid er det nu sådan som på Nehemias' tid. Øvrigheden kan ikke »finde så gode råd der til, som de gerne ville«. Han går dog ikke nærmere ind på mulige årsager hertil, men hans utilfredshed med og anklage mod øvrigheden er ikke til at tage fejl af. Da verdslig øvrighed åbenbart svigter, vil Gud selv gribe ind. Åger, som nu er almindelig udbredt, skal indberettes (»vere klaget och kert«) for Gud den almægtige selv. Han kan og vil nemlig »hævne de fattiges blod«, og da verdslig øvrighed ikke griber ind, så vil Gud nu selv »styre« ågerfolket og enten omvende dem eller forkaste dem, så de får deres straf. Af disse grunde er åger derfor forbudt ikke alene i Skriften, men også efter »Menniskens Law oc Ræt« udtrykker Palladius sig forsigtigt. Med hans skarpe afvisning af kanonisk ret in mente¹⁷ kan det ikke undre, at han her undlader af henvise direkte til kanonisk rets renteforbud, selv om dette ellers ville passe fint ind i hans tankegang. Interessant er det også, at han i sin bevisførelse ikke direkte henviser til næstekærlighedsbudet som noget centralt. Bortset fra, at han et

enkelt sted siger, at en udlåner »bør at låne sin næste uden al åger og afgift« (s. 398), så indgår dette ikke i hans argumentation her.

Teologerne Frands Vormordsens, Johannes Machabæus' og Peder Palladius' afvisende holdning har sikkert været stærkt medvirkende til, at kongen lagde sagen på is foreløbig. Der udkom åbenbart ingen forordning før i 1557, dvs. at 1547-forordningen stadig gjaldt. Peder Palladius fortsatte dog ufortrødent sin kampagne mod *al* rentetagning.

I 1554 udgav han sin salme »Sandelig Gud er Israel god og nådig«, som var en fri bearbejdelse af hovedindholdet i Salme 73, hvor forfatteren er nær ved at svigte sin Gud, da han ser, hvor lykkeligt, velhavende og trygt de gudløse tilsyneladende lever. Han plages dagligt af disse tanker, men bliver så klar over, at Guds retfærdighed vil sejre. Gud skal nok styrte dem i undergang og fordærv en dag. Forfatteren bekender sin synd og genvinder tillid til Gud. I sin bearbejdelse giver Palladius udtryk for stor religiøs og social indignation. Det er de rige, han anklager, de velhavende, som i kraft af deres penge bliver hovmodige og gudløse. De glæder sig over at gøre andre skade, »rigdom falder dem til«. De er arrogante og har magt til at gennemtrumfe deres vilje og

Met spot oc spe alleting foracte de
huad de tencke paa
maa strax for sig fremgaa.
Huad de monne tale oc andre befale
det maa den menige mand alt tage ved
lige som det vaar kommit fra Himmelen ned.
Der for maa den fattig holde sig til dem
for hand er trengt til dem.

Palladius glæder sig dog til sidst i salmen over, at deres endeligt bliver ondt, for djævelen fører dem bort. I indledningen til denne salme, som først udkom som enkelttryk i 1554, siger Palladius, at den drejer sig om de ugudelige mammons tjenere. Disse er først og fremmest *ågerkarlene* og dernæst kornpugere, volds mænd og andre gerrige halse, den rige frådseris staldbrødre.¹⁸

Også i sin store latinske katekismusforklaring fra 1556 kom Palladius ind på åger, der anførtes som eksempel på tyveri. En tyv blev her således rask væk benævnt ågerkarl (»usurarius«), ligesom Palladius også nævnte et konkret eksempel på denne slags tyveri: en ågerkarl, den djævelens træl, låner bort 1 daler en lørdag. Den følgende lørdag indkræver han 1 daler + 2 skilling!¹⁹

Samme år (1556) oversatte Palladius til dansk den tyske teolog Andreas Musculus' skrift imod »Hosedjævelen«. I dette skrift rettedes et voldsomt angreb på den nye mode »Pluderhoserne«, spaltede »hoser« uden fór, så låret og ofte det ene ben var blottede. Klædedragten ansås af mange for at

være særdeles uanstændig og forargelig, – også på grund af den store mængde stof, som gik til for at skabe de folderige poser, som skulle nå helt ned til anklerne. Palladius oversatte dette skrift, fordi man skulle være på vagt, når der var ild i naboens hus. Tyske landsknægte havde nu vist den skændige dragt i København, og Palladius fremsatte den evige konstatering: ungdommen er nu på denne tid såvel i Danmark som i Tyskland så løs på tøjlen, at de efterfølger al forfængelighed og alt, hvad de ser af nyt ... I sin selvstændige fortale benyttede Palladius imidlertid lejligheden til også at bekæmpe andre slags »djævl«, fastelavnsdjævelen, hovmodighedsdjævelen, drankerdjævelen og ågerdjævelen.

Palladius konstaterer først, at åger nu er så udbredt i riget, at man aldrig har set noget lignende. Alle gør sig skyldige heri, adel, borgere, bønder, mænd og kvinder, svende og drenge. Som et illustrerende eksempel siger han – selv om det er »ønckeligt at scriffue« – at åger nu også bedrives af stodderne, hvorpå han nævner et eksempel. Så vidt er det nu kommet, mener han, at djævelen anvender mennesker »aff alle stater [stænder] fattige oc rige« til at opbygge sit helvedes rige med. Palladius fastholder sit tidligere standpunkt: der er ingen forskel på åger og rente. Al rentetagning stammer fra djævelen og er forbudt. Palladius er dog udmærket klar over de forskellige former for rentetagning, men han nægter at gå nærmere ind på dette, for det hele er blot et raffineret udslag af djævelens list. En af hans metoder er således, at han »kand saa herlige smøcke sin skalckhed vnder Aagers och Renttis boleri met smucke høffuiske naffn, at det skal hede Affgiffit eller oc Fortieniste, Ja hand vilde gerne, at det skulde kaldis Forbedring«. Alt dette kan ikke gøre indtryk på Palladius, han ved nemlig, at Helligånden selv gennem Davids mund i Salme 109 gør alt dette til »idel Løgn, naar det er best forsmøcket«, og han citerer her salmens v. 11. Hvorledes skal denne synd bekæmpes? Også denne gang svarer Palladius, at Gud ved hjælp af den verdslige øvrighed og ved fromme og tro prædikanter skal slå og drive denne ågerdjævel med hele sit »selskab« og hele sin sorte hob ud af landet. Palladius' fortale munder ud i en flammende opfordring til sådanne syndere om omvendelse. Åger og de tre andre udslag af djævelens aktivitet betragter han som så alvorlige syndige handlinger, at der kun kan blive tale om et enten-eller. I virkeligheden er det kampen mellem Gud og djævelen, som her udkæmpes med det enkelte menneske som aktiv deltager på den ene eller anden side. Syndere skal vende om til Gud, så de igen kan »skelne mellem ont oc gaat«, men det *kan* blive for sent, som tilfældet var med den arme kvinde, som nu ligger begravet ude ved galgen. Hun – som åbenbart havde begået selvmord eller gjort sig skyldig i en alvorlig forbrydelse – var af ågerdjævl drevet så langt ud, at hun »faldt i mishob, saa gennemgaaen var hun met Aagers handel«.

Dette af Palladius oversatte og udgivne *Musculus*-skrift afsluttes med et digt »om denne siste oc korte tid oc om denne onde verden«. Digtet er anonymt, men Lis Jacobsen har sikkert ret i, at det godt kan stamme fra Palladius selv. I det seks sider store digt kredser forfatteren især om gerrigheden som en af de værste synder, han advarer alvorligt mod Guds straf og opfordrer indtrængende til omvendelse, idet han kraftigt udpensler den evige pine i helvede som straffen for åger:²⁰

Er icke Gerighed den onde rod
til falsk oc suig en stor hoffmod?
Oc til al Finantz oc bedregeri
Hoss Mand oc Quinde, hoss Suend oc Fri?

Aager oc omslag rycke saa ind
At de fordømme baade mand oc quind
Men huo skøder der effter oc retter sig?
Huo tencker at pinen er euig?
Stod Helffuede end oben faar huer mands Dør
Da lader mand icke aff at Aagre før
End at Dieffuelen fører dem bort
Næd i Pølen gennem Helffuedis port
Der at slide oc ryffue i Helffuedis saamp
Ild, Suogel, Tiære, Røg oc Damp ...

I recessen 1557 indsatte Christian III som art. 8 en ny forordning om åger. I indledningen hed det, at folk burde have ladet sig nøje med »en føje rente eller fordel« ved udlån i stedet for at bedrive åger, som nu var udbredt i alle stænder, selv blandt præster. Kongen fastsatte renten til 5 % p.a., og som årsager angav han, at det alligevel ikke var muligt helt at undgå rentetægning, og desuden ønskede han ad denne vej at hindre »ukristelig og utilbørlig rente og åger«, og endelig havde domstolene krav på klare retningslinjer her. Straffen for overtrædelse var fortabelse af hovedstolen. De religiøst motiverede betæneligheder spillede stadig en vigtig rolle. Kongen erklærede, at han under forberedelserne havde forhandlet med rigsrådet og med de højlærde, og han erkendte, at det var usømmeligt *overhovedet* »at tage rente eller åger af penge eller af andet«. Art. 66, om åger, i den koldingske reces (1558) er en nøjagtig gentagelse af denne artikel. Den eneste tilføjelse, som er foretaget, er gjort netop her: »oc er emod Gudtzs Bud«. Kongen erklærede sidst i artiklen, at han hermed ikke ville give nogen årsag til at bedrive åger. Ethvert menneske måtte her handle, som han kunne forsvare for sin samvittighed, så han ikke gik imod den Almægtiges bud og befaling.²¹ Kongens modvilje mod udsendelsen af denne ågerforordning er oplagt.²²

Hertug Hans den Ældre, som vinteren 1556/57 opholdt sig hos kongen, udsendte få måneder senere en renteforordning, som i store træk fulgte

kongeriget. Dog fastsattes renten til 6 %, og der tilføjedes et direkte forbud for alle gejstlige personer imod overhovedet at tage rente.²³

Åger var en grov forbrydelse også efter den lutherske reformationens indførelse i Danmark i 1536, og det er naturligvis korrekt, hvad Troels Dahlerup bemærker, at man ikke længere begrundede dette i kanonisk ret, men i Ordet.²⁴ Officielt, for af det foregående fremgår, hvorledes ledende teologer som superintendenten Mads Lang i Århus og især superintendenten Frands Vormordsen i Lund flittigt henter begrundelsen for renteforbud også i kanonisk ret. Peder Palladius undlader en direkte henvisning. For ham er skriftbeviserne vigtigere, men også nationaløkonomiske og sociale aspekter fremfører han. En lignende holdning har den teologiske professor Johannes Machabæus åbenbart indtaget. Teologerne var med Luther enige om at bekæmpe enhver form for rentetagning, i modsætning til deres ellers så beundrede lærer, Philipp Melanchthon, og de gik ikke – som denne – ind i en nærmere diskussion vedrørende de forskellige former for rentetagning. Hvorfor tillod kongen denne til tider særdeles voldsomme agitation fra teologerne? Fordi han var enig med dem *i princippet*, men samtidig erkendte han *nødvendigheden* af rentetagning. Derfor ønskede han, ganske efter de anvisninger, Melanchthon havde givet ham i 1553, at teologer og præster til stadighed skrev og prædikede mod rentetagning, samtidig med at han tillod en fast udlånsrente, som han direkte udtrykte det i en skrivelse til Flensborg by.²⁵

1. Max Neumann, *Geschichte des Wuchers in Deutschland*, Halle 1865; Franz Xaver Funk, *Geschichte des kirchlichen Zinsverbotes*, (Tübinger Universitätsschriften), Tübingen 1876; Heiko Oberman, *Werden und Wertung der Reformation*, 2. Aufl., Tübingen 1979, s. 161-200; John T. Noonan, jr., *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge Mass. 1957.
2. Hermann Barge, *Luther und der Frühkapitalismus*, (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. 168), Gütersloh 1951; Clemens Bauer, Melanchthons Wirtschaftspolitik, *Archiv für Reformationsgeschichte* Jg. 49, 1958, s. 115-160; Wilh. Maurer, *Historischer Kommentar zur Confessio Augustana* Bd. 1, Gütersloh 1976, s. 165-175; Th. Strohm, Luthers Wirtschafts- und Sozialethik, *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, Hrsg. Helmar Junghans, Göttingen 1983, Bd. 1, s. 205-224, Bd. 2, s. 787-792.
3. Troels Dahlerup, Bidrag til Rentespørgsmaalets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid, *Festskrift til Astrid Friis*, Kbh. 1963, s. 47-64; Ernst Andersen, *Middelalderens renteforbud. Papirdoktrin eller realitet?*, Kbh. 1975; *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, Udg. Erik Reitzel-Nielsen, II, Kbh. 1979, s. 93-95.
4. Martin Schwarz Lausten, *Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, Kbh. 1977, især s. 325ff; samme, König Christian III. von Dänemark und die deutschen Reformatoren, *Archiv für Reformationsgeschichte* Jg. 66, 1975, s. 151-182.
5. Troels Dahlerup, anf. st., s. 50; Den latinske Kirkeordinans 1537 i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1. Reihe Heft 18, Kiel 1934, s. 25; H. Knudsen, Udkast til den danske Kirkeordinans, *Kirkehistoriske Samlinger* 1. Rk. I, 1849-52, s. 80; *Danske Kirkelove*, Udg. Holger Fr. Rørdam, I, Kbh. 1883, s. 73 (1539).
6. Axel Rubow, *Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Christian V.s danske Lov*, Kbh. 1914, s. 31; H.F. Rørdam, Til Nørrejylland's Reformationshistorie, *Kirke-*

- historiske Samlinger* 2. Rk. II, 1860-62, s. 733. Mads Langs andragende (original i RA. TKIA X, nr. 150) er udateret, men må stamme fra tiden 1537 til 1546.
7. Axel Rubow, anf. arb., s. 33-34; Troels Dahlerup, anf. st., s. 52.
  8. Hermann Barge, anf. arb., s. 52.
  9. H.F. Rørdam, Lektor Frants Vormordsen, Skaanes evangeliske Reformator, *Kirkehistoriske Samlinger* 5. Rk. II, 1903-05, s. 474-477.
  10. *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede*, Udg. Holger Rørdam, 2. Rk. II, Kbh. 1887, s. 338-339.
  11. Zach. Ursinus til Crato von Kraftheim, Wittenberg den 27/2 1557, i Max Neumann, anf. arb., s. 489 Anm. 1.
  12. Axel Rubow, anf. arb., s. 40-41; Wolmer Clemmensen, *De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervsetiske Principers Udvikling i Danmark*, Kbh. 1940, s. 128-129. Schürff omtaler de danske teologers betænkning og mener, at det især er Johannes Machabæus, som står bag denne. Schürffs brev findes i RA. Fotografisamlingen, Breve til Danske Konger 1550-1673, i Dorpat, Ms. nr. 42, fol. 88-89v.
  13. Clemens Bauer, anf. st., s. 152; Melanchthon til Christian III den 8/5 1553, i *Corpus Reformatorum*, Ed. C.G. Bretschneider, Bd. 8, Halle 1841, sp. 84-87, jfr. sp. 371; A. Sperl, *Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*, München 1959, s. 151; Wilh. Maurer, *Der junge Melanchthon* Bd. 1, Göttingen 1967, s. 7, 90, Bd. 2, Göttingen 1969, s. 227f.
  14. *Peder Palladius' Danske Skrifter*, Udg. Lis Jacobsen, Kbh. 1911-26, II, s. 323-361.
  15. Sst., s. 389-405; Axel Rubow, anf. arb., s. 35-37; Wolmer Clemmensen, anf. arb., s. 124-126.
  16. *Peder Palladius' Danske Skrifter* II, s. 392.
  17. *Peder Palladius' Danske Skrifter* V, s. 139.
  18. *Peder Palladius' Danske Skrifter* IV, s. 371-377.
  19. *Commendatio Catechismi Palladiana, Skrifter af Peder Palladius. Hidtil utrykte latinske skrifter*, Udg. Martin Schwarz Lausten under medvirken af Niels-Jørgen Green-Pedersen, Kbh. 1968, s. 49.
  20. *Peder Palladius' Danske Skrifter* IV, s. 11-78.
  21. *Samling af gamle danske Love*, Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, IV, Kbh. 1824, s. 250-251, 283-284; Ole Fenger og E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*, Kbh. 1983, s. 38-39. Om forordningen for hertugdømmerne se *Diplomatarium Flensborgense* II, Udg. H.C.P. Sejdelin, Kbh. 1873, s. 743-745, 756-757.
  22. Troels Dahlerup, anf. st., s. 52, vendt mod Axel Rubow, anf. arb., s. 48.
  23. *De Hansborgske Registranter* I, Forordninger 1544-1580, Udg. Caroline Emilie Andersen, Kbh. 1943, s. 67-70.
  24. Troels Dahlerup, anf. st., s. 49.
  25. *Diplomatarium Flensborgense* II, s. 757.

Mellem reformation og opløsning

Århus domkapitel 1536-1665

Af Ole Bay

Domkapitlerne var velhavende og væsentlige elementer i kirkens organisation før Reformationen, skønt de både var presset af bispens ønske om at trænge dem ud af deres traditionelle opgaver og af kongens behov for at anvende kapitelsbeneficier til aflønning af sine embedsmænd. De fleste kapitler overlever Reformationen, men bliver nedlagt efter Enevældens indførelse. Det har betydet, at man har set deres 125-årige historie efter Reformationen som en afviklingsfase, hvor kun lønfondsfunctonen bevarede eller øgede sin betydning.

Denne artikel vil med hovedvægten på Århus domkapitel, der både var det nærmeste til et »gennemsnitskapitel« og har et relativt velbevaret arkiv fra kapitlets sidste tyve år, søge at skitsere udviklingen mellem 1536 og 1665, hvor kapitelsmedlemmerne blev løst fra deres kapitelsed.

Kapitlerne ved Reformationen

Århus domkapitel var ikke truet af nedlæggelse i 1536. Det var kun de to kapitler, hvor kapitelsmedlemmerne stadig levede som munke, Børglum og Odense, der skulle nedlægges. De øvrige kapitler fik blot bekræftet deres privilegier, indtil kongen med gode mænds råd fik gjort en ny skik på kapitlerne. Ordene gentages i Frederik II.s håndfæstning, og de gentages i Christian IV.s håndfæstning. Men nyordningen kom aldrig. I Frederik III.s håndfæstning skrev man ikke mere paragraffen af, men fastlagde, at prælater, kannikedommer og andre gejstlige digniteter skulle bevares og kun forlenes til »de, som enten vdi clereciet, staten eller militien riget nogen god og merkelig tjeneste gjøre kunde«.¹

I den i 1539 udstedte nye fundats for Københavns Universitet fik kapitlerne dog pålagt nogle opgaver, måske fordi Luther selv skulle have opfordret til, at kapitelsgodset blev bevaret, så det kunne understøtte den højere uddannelse.² Kapitlerne blev stillet umiddelbart under kongens beskyttelse, og de fik pålagt at understøtte studier på mange måder. Ved hvert kapitel skulle der ansættes en teologisk læsemester eller lektor, der skulle forelæse over Den hellige Skrift. Kapitelsmedlemmerne skulle have tilladelse til at studere ved universitetet, og de, der ikke havde noget egentligt embede, skulle bruge

deres tid på studier.³ I 1541 blev det yderligere pålagt de enkelte kapitler at underholde en eller to studerende ved Københavns Universitet; for Århus vedkommende en.⁴ Det blev også fastlagt i fundatsen, at nye kapitelsmedlemmer herefter skulle have studeret to år ved universitetet, og de, der hverken studerede eller var bosat ved kapitlet, residerede, skulle miste deres kapitelsforleninger. Gamle eller affældige præster og skolemestre kunne få kapitelspræbender.

Den eneste opgave, man direkte pålagde kapitlerne, var at bevare kapitlets gudstjeneste, men i en ny, reformeret form. Samtidig blev kapitlerne udtrykkeligt udelukket fra stiftets styrelse, der før havde været en fællesopgave for biskop og kapitel. I 1542 blev kapitlet dog sammen med stiftslensmand og superintendent domstol i såvel hor- og ægteskabssager som gejstlige sager.⁵

I 1538 havde kongen bekræftet Århus kapitels privilegier, men havde forbeholdt sig ret til sammen med rigsrådet at forbedre »utilbørlige og udragelege« artikler i statutterne. I 1541 havde man endnu ikke afsluttet behandlingen af statutterne, og det var først i 1546, at kapitlet fik sine fornyede statutter af kongen.⁶ Medens de statutændringer, man kender fra andre domkapitler, kun berørte de enkelte artikler, der ikke passede i en luthersk kirke, så synes Århus domkapitels statutter at være næsten helt fornyet i forhold til de tidligere statutter. De behandler næsten udelukkende kapitlets interne økonomisk-administrative problemer. Den eneste opgave for kapitlet, statutterne nævner, er kirkevægdømmet for domkirken.⁷

Tildelingen af kapitelsforleningerne

Århus domkapitel bestod ved Reformationen af tre prælaturer, ærkedegnedømmet, provstiet og kantoratet, samt 19, i praksis 18, kannikedømmere, idet det ene automatisk fulgte med provstiet. Også de mange alterstiftelser, vikarierne, der ikke efter Reformationen blev givet tilbage til stifternes arvinger, stod under kapitlet. Alle havde en fast jordportion, for kannikedømmernes vedkommende betegnet et præbende, knyttet til sig.⁸

Skønt det de første år efter Reformationen var uklart, om det var kapitlet, stiftslensmanden eller kongen, der havde forleningsretten til kapitelspræbenderne, blev det dog hurtigt praksis, som universitetsfundatsen også forudsatte, at det var kongen, der udøvede forleningsretten til alle de kapitelsforleninger, bispren tidligere med kapitlets råd og samtykke havde udnævnt til.

I Århus,⁹ hvor kapitlet ikke havde særlige rettigheder til de enkelte kannikedømmere og vikarier som i Lund og Roskilde,¹⁰ blev de eneste undtagelser fra kongens forleningsret derfor prælaturerne. Kongen havde allerede før Reformationen fået ret til at bortforlene ærkedegnedømmet af paven, og denne ret beholdt han efter Reformationen. Derimod er det først i 1610, at

kongen regulært bortforleener provstiet. Indtil da havde der været tre overdragelser mellem onkel og nevø, hvor det kongelige forleningsbrev kun var en stadfæstelse, og ét tilfælde, hvor der ikke kendes noget forleningsbrev, nemlig da Arild Huitfeldt i 1576 fik provstiet. Når man sammenligner med Roskilde domkapitel, der også valgte adelige sekretærer fra Danske Kancelli, så længe de selv udøvede valgretten til det tilsvarende prælatur der, ærkedegnedømmet, og også der uden at der kendes kongelige forleningsbreve, synes det rimeligt at antage, at kapitlet selv valgte Arild Huitfeldt til provst.

Forholdene omkring kantoratet er klarere belyst. Kantoratet var det fattigste af prælaturerne, fattigere end de fleste kannikedømmer. I modsætning til de øvrige prælaturer, der havde juridiske og administrative beføjelser, var kantorens virke nært knyttet til domkirken og domskolen, og det var derfor naturligt, at kantoren blev valgt blandt de residerende kanniker. De to første gange, kantoratet overdrages efter Reformationen, sker det da også ved en overdragelse fra kantoren til en residerende kannik. Tredje gang udstedte kongen forleningsbrevet til M. Laurits Fynboe, »... der af kapitlet er valgt til kantor«. Også M. Laurits Fynboe var residerende kannik, men næste gang, i 1601, blev kantoratet forlenet til slotspræsten på Frederiksborg, uden at der er noget spor af, at kapitlet er blevet spurgt. Den pågældende opfattede dog ikke kantoratet som en ren sinecure, idet han flyttede til Århus og søgte at leve af kantoratets indtægter, men de efterfølgende kantorer var ikke egentlige gejstlige, selv om en af dem, Dr. Matthias Jacobsen, var residerende medlem af kapitlet.

De grupper, der efter Reformationen fik kapitelsforleninger af kongen, var på sin vis næsten de samme som før Reformationen. Det var gejstlige, der virkede som præster eller undervisere ved domkirken eller andre steder: hoffet, universitetet eller skoler og kirker i andre byer, og det var embedsmænd som sekretærene i Danske og Tyske Kancelli eller renteskrivere, embedsmænd, der før Reformationen normalt havde været gejstlige, men efter Reformationen kun helt undtagelsesvis var det, også selv om de havde en universitetsuddannelse.

Mange kannikedømmer og vikarier var fast tillagt, perpetueret, enkelte embeder; på landsplan var det omkring halvdelen, mange til embeder ved domkirker og katedralskoler. I Århus var der således perpetueret et kannikedømme til sognepræsten i domkirken, et til sognepræsten i Vor Frue Kirke og et, der fra 1558 skulle være perpetueret til de to kapellaner i domkirken. Det sidste kannikedømme havde oprindeligt haft Skt. Olai sogn knyttet til sig, men da kirken i 1548 styrtede sammen, var sognepræsten med sin hjord flyttet over i domkirken, og kannikedømmet blev i 1556 perpetueret til begge sognepræster i domkirken. Skønt tanken nu egentlig var, at den ekstra sognepræst, compastoren, skulle være en overgangsordning, fortsatte man tro-

ligt med at genbesætte embedet, og kapellanerne fik ikke adgang til kannikedømmet, før denne praksis definitivt ophørte i 1642. Derimod havde superintendenten ikke perpetueret noget kannikedømme til sit embede, skønt han som oftest havde eller fik et kannikedømme som personlig forlening, og det endda i 1621 blev påbudt, at han skulle have sæde i kapitlet, også selv om han ingen forlening havde. Grunden til, at man hverken i Århus eller de fleste andre kapitler fik perpetueret et kannikedømme til superintendenten, har delvis været, at han oftest tidligere i karrieren, f.eks. som hofprædikant, havde fået et kannikedømme, der nu kunne byttes til et i stiftets kapitel. Da man perpetuerede kannikedømmer til de fleste andre gejstlige i stiftsstaden umiddelbart efter Reformationen, har man måske også stadig anset det for lidt upassende at gøre superintendenten til medlem af kapitlet, når kapitlet tidligere havde været en art kontrol over for bispem.

Også lærerembeder i stiftsstaden blev favoriseret ved perpetueringer. Lektoratet blev tidligt tildelt et kannikedømme. Dette embede, der blev befalet oprettet i 1538, havde umiddelbart til formål at sikre, at den præsteuddannelse, der stadig foregik ved domkirken, fik et lutheransk indhold, men det blev først nedlagt i det 18. århundrede, skønt den afsluttende præsteuddannelse da længe var foregået ved universitetet. Der blev yderligere perpetueret et kannikedømme til rektor og i 1619 et til det nyligt oprettede konrektorat. Også skolens hørere blev delvis aflønnet gennem en perpetueret alterstiftelse. Derimod blev den påbudte udvidelse af katedralskolen til et gymnasium eller kollegium ved at oprette to, senere tre professorater, funderet på ledigblevne kannikedømmer, igen opgivet i 1640.

Der er ikke – som ved de fleste andre domkapitler – perpetueret et embede til en dr. med., men der har været bestræbelser på at anvende kapitelsforleninger til at få en universitetsuddannet læge til at tage bopæl i Århus. M. Peder Hansen Riber, der i 1594 blev forlenet med Kolkot præbende, var tilsyneladende læge, og få år efter hans død blev Dr. Matthias Jacobsen forlenet med et vikarie med forpligtelse til at residere, og skønt han en periode derefter var kongens livlæge, slog han sig til sidst ned i Århus, hvor han nu også var blevet forlenet med kantoratet. Efter hans død blev kantoratet forlenet til en anden livlæge, og man planlagde, først at sønnen, senere at svigersønnen skulle overtage kantoratet og blive residerende læge i Århus, men svigersønnen, Dr. Simon Pauli, der fik kantoratet, blev også kongens livlæge.¹¹

Særlig vikarierne udviklede sig hurtigt til rene sinecureindtægter. Allerede omkring 1550 var de fleste af vikariernes embedsboliger, residenserne, forfaldne eller helt ødelagte, og man begyndte hurtigt at sælge de øde grunde.¹² I 1555 klagede kongen over, at der var vikarer, der ikke »søge Kor eller læse i Kirken, som de bør«. ¹³ Udviklingen gik nok hurtigere i Århus end i Roskilde

og Lund. Der var der flere alterstiftelser, som kapitlet eller dets medlemmer havde forleningsret til, og i Roskilde bevarede vikarerne endda fællesgodset og havde et fungerende vikarkapitel, så længe domkapitlet eksisterede.¹⁴

At alterstiftelserne var blevet rene sinecureindtægter, accepterede domkapitlet også. I 1661 havde Frederik III lovet det første ledige kannikedømme i Århus til kurfyrsten af Brandenborgs hofpræst. Det protesterede kapitlet trods alt mod: Hofprædikanten var kalvinist og kunne derfor ikke aflægge kapitelseden, der netop forpligtede én over for den rette religion; men der var da to ledige vikarier, han kunne få.¹⁵

Residerende og ikke-residerende

Som korporation samledes kapitlet dels til kapitelsmøder, kapitelskonvent, dels som domstol, konsistorium. I kapitlets sidste år, hvorfra protokollerne stadig er bevaret, var det næsten udelukkende de, der havde perpetueret kannikedømmer til embeder i Århus, og bispen, der mødte.

Det var ikke engang alle, der havde møderet: indtil 1638 var det kun de to sognepræster og bispen. Det år fik den teologiske læsemester ved kongelig befaling sæde i kapitlet, og året efter blev skolens rektor også mødeberettiget. I 1639 var det også blevet indskærpet, at indehaverne af det kannikedømme, der var perpetueret til de to kapellaner, skulle have sæde i kapitlet. Da det imidlertid stadig var forlenet til compastoren, kunne kapitlet afvise denne kongelige befaling, og først i 1645 fik førstekapellanen sæde i kapitlet. Konrektor fik det aldrig.¹⁶

Årsagen til dette forhold, der også kendes fra andre kapitler, var vel delvis, at det ikke stod eksplicit nævnt i de oprindelige perpetueringsbreve, at beneficiaren skulle have sæde i kapitlet, måske også at kapitlet i det mindste formelt havde ret til at besætte de embeder, kannikedømmerne var knyttet til, og ofte også havde en vis tilsynspligt. Uden betydning har det i øvrigt ikke været, at man ikke blot skulle residere, men også have sæde i kapitlet for at få del i fællesgodset og for at kunne blive kirkeværge eller kapitelsprokurator. Når det i enkelttilfælde blev indskærpet, at bispen skulle have sæde i kapitlet, også når han ikke havde nogen kapitelsforlening, fremhævede man netop samtidig retten til fællesgodset.¹⁷

Forleningsbreve på kapitelsforleninger til enkeltpersoner pålagde dem normalt, at de, når de ikke længere var i kongens, kirkens eller skolens tjeneste eller studerede, skulle residere. At der var kapitelsmedlemmer, der ikke residerede, var et problem længe før Reformationen, og de gamle statutter fastlagde omhyggeligt, hvilke krav man skulle opfylde for at blive regnet som residerende.

De første konger efter Reformationen støttede principielt kravet om residentspligt. De kunne anmode om dispensationer fra kravet, som da kongen i

1558 beder den aftakkede sekretær M. Jesper Brochmand undskyldt fra at residere i Århus, hvor han var ærkedegn, da hans dårlige helbred hindrede ham i at forlade København.¹⁸ Da han også var kannik i Lund, stillede residenskravet, også selv om det ikke betød 365 dages ophold ved hvert kapitel, da også store krav til hans helbred.

Man kunne dog miste sine kapitelsforleninger, hvis man ikke residerede. Da Frederik II blev konge, blev det pålagt kapitlerne at fradømme dem, der uden lovlig grund ikke residerede, deres kannikedømmer eller vikarier. I Århus betød det, at den afdøde konges tyske hofprædikant måtte afstå sit kannikedømme. Han mistede også sit kannikedømme i Roskilde, men beholdt dekanatet i Lund, hvor han residerede.¹⁹ Også langt senere under Frederik II blev kapitelsmedlemmer ved andre kapitler stævnet for ikke at residere, men kun Axel Urne, der hverken residerede ved sit kannikedømme i Roskilde eller havde kongebrev på det, mistede sin forlening.²⁰

Efter Frederik II blev kravene lempede. I 1591 meddelte formynderregeringen en kapitelsforlenet, at hans residenspligt bestod i at »møde ved Kapitlet 4 Gange om Aaret, naar Ægteskabssager forhøres, og ogsaa ellers, naar Kapitlet i vigtige Sager har brug for ham«,²¹ og det var også det krav, man fremover stillede til andre.²² Nu drejede det sig ikke mere om at kunne beholde kannikedømmet, når man forlod kongens tjeneste, men kun om stadig at have adgang til det fællesgods, som kun de, der regnedes som residerende, kunne få del i. Det var tidligt blevet fastlagt, at de, der var i kongens daglige tjeneste i kancelliet, var privilegeret som residerende, da de, der før Reformationen var i bispens daglige tjeneste, havde været det.²³ I det 16. århundrede havde visse kongetjenere været yderligere privilegeret ved at være fritaget for at betale deres del af kapitlets skatter.²⁴ Hvor kapitlet mente, at nogen uden lovlig grund undlod at residere, søgte det at hindre, at de pågældende fik del i fællesgodset, men kapitlets afgørelse kunne ændres af kongen, enten fordi vedkommende stadig kunne siges at være i kongens daglige tjeneste eller for tidligere fortjenester.²⁵

I 1661 kan man se, at de, der havde sæde i kapitlet, og størstedelen af de ikke-residerende havde ret til fællesgodset. De seks, der ikke havde det, var for størstedelens vedkommende i kongens eller kirkens tjeneste. Adelsmanden Jørgen Kruse, der hverken var i kancelliet eller havde noget kongebrev på sin ret til fællesgodset, er tilsyneladende blevet regnet som residerende.²⁶

Han »residerede« som oftest ved at møde en gang om året, når tamperretten sad kort før jul. Han skyldte også kapitlet penge, han vanskeligt kunne betale. Da han var yngre, kunne man også møde ham til et vigtigt møde i kapitlet. Også Holger Rosenkrantz, der havde haft et kannikedømme i kapitlet, synes i sin tid at være kommet til tamperdage og vigtige kapitelsmøder.²⁷

Derimod er der eksempler på, at borgerlige kunne bosætte sig ved kapitlet og fungere som andre residerende kanniker. Den tidligere slotsskriver på Skanderborg Anders Bertelsen optrådte i alle kapitelssager fra 1620'erne og -30'erne og var også kirkeværge. Hans enke forfulgtes for regnskabsproblemer mange år efter hans død.²⁸ Også Dr. Matthias Jacobsen var, medens han var bosat i byen som læge, et aktivt kapitelsmedlem.²⁹

Statutterne krævede, at de ikke-residerende havde en fuldmægtig, en prokurator, ved kapitlet. Hans ansvarsområde synes at være blevet udelukkende af økonomisk art. I kapitlets sidste år omtales prokuratorer kun i forbindelse med skatteindkrævning, og kravet om at have en prokurator blev vedvarende støttet af kongen. Skønt de efterreformatoriske statutter gav de residerende kapitelsmedlemmer eneret på at være prokuratorer og administrere de fraværendes gods, ligesom tilfældet var i Lund, synes i praksis under halvdelen af prokuratorerne at have været kapitelsmedlemmer. Man synes ikke over for kongen at have krævet denne eneret opretholdt, måske fordi statutterne i modsætning til Lunds ikke fastlagde salæret for opgaven.³⁰

Derudover var forbindelserne med de ikke-residerende svage. Ved nyforleninger tog man blot forleningsbrevet til efterretning; det var sjældent, at de nyforleuede kom og aflagde ed til kapitlet, som statutterne egentlig krævede. Den eneste kapitelsed, der er bevaret, er udtrykkeligt kun for residerende kanniker.³¹ I den periode, tegnebogen dækker, var det kun Gunde Rosenkrantz, der kom og aflagde ed. Det blev straks besluttet, at han skulle have del i fællesgodset, og han selv foreslog et mageskifte, som det senere viste sig, han ikke havde økonomisk mulighed for at gennemføre.³²

Når de residerende kapitelsmedlemmer med så stor glæde modtog Gunde Rosenkrantz, var det fordi kapitlet havde en vital interesse i at have fortalere på høje steder. De få residerende kanniker var aldrig sene til at understrege, at kapitlet ikke blot bestod af dem, men også af de fornemste af adelen og andre stænder. M. Jesper Brochmand blev brugt til at tale kapitlets sag hos kongen, og man kan se, at kapitlet søgte Gunde Rosenkrantz's hjælp i en retssag, kort tid efter at han for første og tilsyneladende eneste gang var mødt i kapitlet.³³

Reelt var der til sidst ikke meget, som forenede de residerende kannikers interesser med de øvrige kapitelsmedlemmers. Ved stænderforsamlingen i 1660 koncentrerede kapitlernes repræsentanter sig hurtigt om i det mindste at bevare det kapitelsgods, der var perpetueret til enkelte embeder; og da det i 1661 blev klart, at alle stænder – kun ikke kapitlerne og Sorø Akademi – havde fået deres privilegier fornyet, skrev man ikke til de ikke-residerende, men kun til de residerende ved andre kapitler, hvorpå man efter lang tid og lange overvejelser sammen besluttede sig til ingenting at gøre.³⁴

Kapitlets officia

Efter kapitlets statutter kunne de residerende kanniker pålægges at være kapitelsprokurator, kirkevæрге eller notar.³⁵

Kapitlets *prokurator* skulle efter statutterne udtages blandt de residerende i rækkefølge. For perioden 1642-67 var prokuratorerne også udtaget blandt de reelt residerende efter anciennitet. Man var prokurator et år med skiftedag første søndag efter påske. Ved overdragelsen fik prokurator kapitlets segl, forskellige regnskabsbøger og protokoller og nøglerne til kapitlets brevgemmer. Den afgående prokurator skulle videregive de breve, han havde modtaget for kapitlet, men da man forventede, at prokurator selv afsluttede de sager, der var opstået i hans embedsperiode, beholdt han ofte de relevante breve.

Statutterne pålagde prokurator at forestå kapitlets forretninger og enten selv eller ved kapitlets ridefoged føre kapitlets sager. De få bevarede årsregnskaber for prokurator viser lidt om, hvilke sager det kunne dreje sig om. I 1643 måtte prokurator til København, fordi kapitlet var stævnet for herredagen. Arvingerne efter et kapitelsmedlem havde normalt ret til halvdelen af forleningens indtægt i det første år, nådsensårsindtægten, men da M. Christoffer Christensen, der ikke residerede, ikke havde haft en prokurator ved kapitlet, havde kapitlet fradømt arvingerne nådsensårsindtægten, og de havde nu stævnet kapitlet for herredagen. Sagen blev udskudt til det sidste, så prokurator måtte vente i 20 dage i København. Samme år måtte han bruge fem dage på en rejse til Kolding for at få fundatsen på læsemesterstolen bekræftet. I 1645 måtte prokurator til København for at føre to sager: Dels mod klokkeren, Hans Hansen Skonning, der af kapitlet var anklaget for embedsforseelser, dels mod Christian Sinklar, der ville have del i fællesgodset, skønt han ikke residerede. Her måtte prokurator vente i 71 dage i København på svar fra kancelliet. Ridefogden synes at have repræsenteret kapitlet i mindre vigtige sager, typisk sager mod kapitlets eller domkirkens bønder, også for Viborg Landsting.

Andre residerende kanniker kunne dog også repræsentere kapitlet. Efter 1661, hvor kapitlets juridiske status var omtvistelig, har man bedt bispen repræsentere kapitlet i i det mindste én sag.

Ved mageskifter deltog prokurator normalt ved den forudgående besigtigelse og altid ved den endelige mageskifteforretning, likvidationen. I ét tilfælde erstattede ridefogden, der ellers aldrig deltog i likvidationer, bispen, der da var prokurator.

Ved stændermøder var prokurator ofte, om end ikke altid, den ene af kapitlets to repræsentanter. Den anden tilstræbte man normalt at udtage blandt kapitlets mere indflydelsesrige medlemmer. Ved det sidste stændermøde skulle det f.eks. have været kongens livlæge, Dr. Simon Pauli.

Forbindelsen til de ikke-residerende kapitelsmedlemmer var også prokurators opgave. Han var ansvarlig for at afkræve dem fuldmagter til stænderforsamlinger, til mageskifter og til prinsens hyldning.

Også indkrævning af skatter fra de enkelte forlenede var prokurators opgave, og som skatterne voksede, blev det efterhånden den vigtigste. Når en prokurator døde, var det første, den nybeskikkede prokurator gjorde, sammen med notarius at indkræve breve om skatter fra dødsboet og fra notaren og ridefogden. Samtidig fastlagde man, hvordan man fremover skulle forholde sig, hvis en prokurator døde. Skete det før »Martinsdag, hvor skatterne ere indkrævede«, skulle efterfølgeren have rug og byg af prokuratorgodset; døde han efter, skulle enken have hele indtægten, efterfølgeren intet.

Der skulle være en residens knyttet til de fleste embeder, oprindelig en, der havde været knyttet til et præbende eller vikarie. I praksis var de fleste solgt, og i stedet skulle man få renten af salgssummen til huslejpenge. Prokurator havde ansvaret for disse kapitaler, men da det normale var, at embedsbesidderen ikke fik rentepengene, men lånte hele kapitalen, gav det kun problemer ved dødsfald og embedsskift.

Prokurator modtog indtægten af prokuratorgodset uindskrænket. Derudover købte han de 36 td. byg, som Århus by skulle yde kapitlet, for en dlr. tønden, en pris, der lå væsentligt under kapitelstaksten. De 36 dlr. skulle anvendes til prokurators embedsudgifter: en afgift på tre mark til kapitlet, løn til notarius, udgifter til rejser til landsting og herredag og til kancelliet for sig og ridefogden samt gebyrer for breve og domme. Pengene slog ikke altid til, hvis mange sager krævede langvarige rejser, og kapitlet anså det derfor for rimeligt til tider at anvende domkirkens midler.

Notarius capituli skulle efter statutterne være en af kapitlet, valgt af den »større og klogere del«. Deres valg faldt dog altid på yngste residerende kannik, der automatisk fik hvervet overdraget, samtidigt med han aflagde ed til kapitlet. Før antallet af residerende kanniker med sæde i kapitlet blev øget fra 1638, synes man dog at have anvendt en af de ved domkirken ansatte som (vice-)notarius.

Notaren skulle efter statutterne føre protokollen og skrive kapitlets breve. Det var også normalt ham, der førte protokollen, og man kan se ham pålagt at udfærdige breve. Derudover synes hans eneste embedsforpligtelse at være at deltage i skiftet efter afdøde residerende kapitelsmedlemmer.

Ligesom ved andre kirker skulle der være to *kirkeværger*, om hvis opgaver statutterne kun sagde, at de skulle aflægge regnskab en gang om året den fjerde dag efter pinse.

Man valgte da også to kirkeværger ad gangen, men gav dem samtidigt hver et år at administrere, en praksis, der kan spores tilbage til i det mindste 1620'erne. Også kirkeværgerne valgtes blandt de residerende efter ancienni-

tet. Der var ikke nogen fast overdragelsesdag, men normalt skiftede man i april og de sidste år samtidigt med prokuratoriet, da det var blevet samme person, der bestred begge embeder.

Kirkeværgen førte tilsyn med kirke- og skolebygningen og de residenser, der var lagt til domkirke- og skoleembeder. Når kapitlet havde besluttet en væsentlig reparation, skulle kirkeværgen sætte den i værk. Han skulle få syn foretaget, både når forfaldet på en bygning eller et afsluttet bygningsarbejde skulle vurderes.

Kirkeværgen havde også med ridefogden som hjælp tilsynet med domkirkens gods. I modsætning til kapitelsgodset blev domkirkegodsets forhold ofte behandlet i kapitlet. I tiden efter 1660 var det fortrinsvis landgildenedsættelser, for, som man konstaterede i 1667, domkirkens indtægt var faldet til en tredjedel. Ved domkirkens mageskifter skulle kirkeværgen besigtige godset på begge sider. De retssager, der førtes mod enkelte bønder, der ikke havde opfyldt deres fæstekontrakt, førtes normalt af ridefogden.

Også domkirkens pengekapitaler skulle kirkeværgen føre tilsyn med. Det var dels domkirkens overskud fra enkelte regnskabsår, dels midler, der var doneret til enkelte gudstjenester eller i et tilfælde til lys. Normalt havde domkirkens kapellaner, der varetog disse prædikener, også lånt kapitalen.

Kirkeværgen skulle aflægge regnskab for det år, han havde været kirkevæрге, men disse regnskaber blev ligesom prokuratorregnskaberne aflagt flere år senere. Kirkeværgen synes normalt at have beholdt et eventuelt overskud, indtil domkirken havde brug for det, uden at betale renter til domkirken, skønt dette var blevet pålagt.

Alt i alt kunne de residerende låne betydelige summer af domkirken og kapitlet. Da domkirkens førstekapellan gennem mange år, Hr. Svend Arboe, døde, skyldte boet 2.467 dlr. Heraf var i det mindste 734 domkirkens, 450 var givet til aftensang og lørdagsprædiken, og 200 var erstatning for førstekapellanens bortsolgte residens. Yderligere havde Hr. Svend lånt de penge, der erstattede andenkapellanens residens, og 100 dlr., hvis rente skulle gå til fattige enker. Dermed er der stadig uklarhed om dele af gældens oprindelse. Enken blev nødt til at afhænde en købstadsgård for at afvikle boets forpligtelser.

Af domkirkens midler lønnedes domkirkens »betjente«: kapitlets ridefoged, orgelmesteren, calcanten (bælgræderen), domkirkens instrumentist og kirkedegnen, og der betaltes reparationer, vin og brød, rejseudgifter og gebyr for udstedelse af breve og domme.

Kirkeværgen selv blev lønnet med herlighedsafgifter af domkirkens gods indtil 1635, hvor byens borgere havde anket over det. I 1653 fik kirkeværgerne igen ret til småbøderne, »ligesom andre Capituler her i Riget, eftersom og tilforn har været brugeligt.«

Indtægterne, hverken kirkeværgens officielle eller domkirkens, synes dog aldrig at have været af en sådan størrelse, at de ikke-residerende gjorde krav på dem, som det var tilfældet i Lund og Roskilde.³⁶

Kapitlets opgaver

Ud over kirkeværgens administrative opgaver havde kapitlet ret til at kalde sognepræsten i domkirken. Når kongen ikke selv udnævnte, var proceduren dén, at kapitlet spurgte kansleren, hvem han mente, de skulle udnævne. Samme procedure gjaldt også for lektoratet, som kapitlet også havde udnævnelsesret til. Her havde kongen i 1578 skarpt tilrettevist kapitlet, fordi det på trods af hans opfordring havde antaget en anden end hans kandidat.³⁷

Som domstol bevarede kapitlet en vis betydning. Ikke blot forblev det værneting for kapitlet og dets undergivne, men det blev i 1542 ægteskabsret og indtil 1618 gejstlig ret for stiftet. Som ægteskabsret, tamperret, sad kapitlet på de fire faste tamperdage. Skønt ordinansen pålagde det, mødte de fleste stiftslensmænd aldrig. Derudover mødte et varierende antal af de residerende kanniker og enkelte gange Jørgen Kruse.

Der var hver gang mellem nul og ni sager at behandle; det mest almindelige var fire. De drejede sig om ophævelse af trolovelse eller ægteskab eller krav om ægteskab efter trolovelsen. De kortfattede referater viser, at det næsten udelukkende drejede sig om at konstatere, om de i forordningen krævede vidnesbyrd fra herredsting, sognepræst m.m. var til stede, og derudfra opskyde, afvise eller pådømme sagen. Skønt man kan se Lunde domkapitel fremhæve tamperretten som et væsentligt argument for at bevare kapitlet,³⁸ må man nok konstatere, at opgaven fuldt ud kunne bestrides af de få gejstlige, der i embeds medfør residerede i stiftsstaden – eller færre, som det var, før man i 1630'erne gav flere reelt residerende sæde i kapitlet. I Viborg f.eks. bestod tamperretten indtil 1672 kun af biskop og lektor.³⁹

Som eget værneting dømte kapitlet i interne sager, f.eks. om ret til fællesgodset. Sager mellem kapitelsmedlemmer var ofte så alvorlige, at man kan se stiftslensmanden sidde til doms med kapitlet, men der er ingen sådanne sager i protokollen, altså fra perioden efter 1645.⁴⁰

Derudover skulle de residerende kapitelsmedlemmer og domkirkens betjente stævnes for kapitlet – også efter 1661, skønt kapitlets juridiske status da var uklar. Kapitlet afsagde dom i de sager, der havde deres oprindelse i kapitlets egne opgaver, men ellers henviste man sagen til herreds- eller byting, når vedkommende først var blevet stævnet for sit værneting, kapitlet.

Kapitlet var i 1646 blevet pålagt at være skifteret efter bispen M. Morten Madsen,⁴¹ og det deltog siden i skifter efter residerende kapitelsmedlemmer, måske fordi netop deres økonomi ofte var tæt sammenblandet med kapitlets og domkirkens.

Da retsprotokollen kun er bevaret fra 1645, er det kun i enkelte kancellibreve, man ser domkapitlets virke som gejstlig ret omtalt, og de viser kun, at det ikke blot var sager om præsters embedsførelse, der skulle for kapitlet.⁴²

Kapitlet fastsatte årligt kapitelstaksten, afregningsprisen for hovedkornsorterne på en skiftende dag i marts-april, ofte sammen med stiftslensmanden eller hans repræsentant.⁴³

Traditionelt havde det været en kannik, der var forstander for Helligåndshuset, en af Århus' stiftelser for fattige og syge. Et af kannikedømmerne var oprindeligt oprettet til forstanderen, men var tilsyneladende allerede før Reformationen løsrevet fra denne opgave.

Forstanderen for det store Århus Hospital, der efter Reformationen blev skabt ved sammenlægning af de små hospitaler, var de første år en kannik, men efter 1551, hvor M. Thomas Riber fratrådte, var kapitlets forbindelse med hospitalet svag.⁴⁴ Ansvar for hospitalet var stiftslensmands og superintendents eller stiftslensmandens alene, og kapitlet deltog kun i tilsynet. Det skulle høre regnskabet sammen med biskop, stiftslensmand og borgmestrene. I en periode skulle et medlem af byrådet sammen med kapitlet ugentligt inspicere hospitalet.⁴⁵

Det har måske haft betydning, at det kannikedømme, der var blevet oprettet til forstanderen for Helligåndshuset, ikke bevarede nogen særlige rettigheder eller opgaver over for hospitalet, men ser man på det delvis tilsvarende Duebrødrepræbende i Roskilde Domkirke, der også efter Reformationen indebar forstanderskabet for Duebrødre Hospital, var udviklingen dér med forsinkelser den samme. I Roskilde var der fra 1590 ikke længere kanniker, der kunne påtage sig at forvalte Duebrødre Hospital.⁴⁶

Katedralskolen og præsteuddannelsen havde før Reformationen været en af kapitlets og særlig kantors hovedopgaver. Også efter Reformationen påregnede man, at en stor del af præsterne skulle færdiguddannes ved kapitlerne, og det var vel derfor, at man oprettede lektoratet; efterhånden blev en afsluttende universitetsuddannelse efter katedralskolen dog obligatorisk.

Kapitlet bevarede en vis forbindelse til skolen. I Lund fik kantor befaling til at føre tilsyn med skolen, og kongen forventede, at Roskilde kapitel førte tilsyn med skolen.⁴⁷ I Århus synes kapitlet kun at have ført tilsyn med skolens forskellige indtægtskilder og med skolebygningens vedligeholdelse.⁴⁸

Ud over lektor, der skønt han forelæste i domkirken havde en vis forbindelse til katedralskolen, havde kapitlet formelt, men i modsætning til andre kapitler⁴⁹ tilsyneladende ikke reelt ret til at udnævne rektor og konrektor. Genbesættelse af det i 1661 ledigblevne konrektorat blev ikke diskuteret i kapitlet. Sandsynligvis har bispen ansat i disse embeder.

Medens kapitlet stadig understøttede en student ved Københavns Universitet som påbudt, er der ingen spor af, at kapitlet som andre kapitler under-

støttede skoleelever, enten direkte eller indirekte ved at betale dem for at synge for kapitlet.⁵⁰

Før Reformationen havde kapitlet holdt messer i koret, og efter Reformationen var kapitlet stadig ansvarligt for, at der blev holdt en latinsk korsang morgen og aften. De fraværende skulle betale én for at synge for sig i kapitlet – i praksis en af skolens elever. I ét tilfælde ser man denne afgift betalt.⁵¹

Omkring 1600 bestod kapitlets gudstjenestelige funktion kun i, at kantor ledede korsangen, men M. Iver Stub, der i 1601 blev kantor, satte en anden til det, som han krævede, at de øvrige kanniker skulle være med til at betale. Det medførte en retssag mellem kantor og en af de residerende kanniker, der endte for kongen, hvor kongen fratog ham kantoratet. De efterfølgende kantorer var ikke gejstlige og har derfor næppe ledet korsangen. I 1630'erne blev en af domkirkens degne betalt for det. I 1640 blev den latinske korsang afskaffet af kongen og erstattet med salmesang og skriftlæsning på dansk. Herefter er der hverken i regnskaber eller i kapitlets tegnebog noget spor af, at kapitlet har haft nogen funktion i domkirkens gudstjenester.⁵²

Endelig havde kapitlet tilsynet med sit og vikariernes gods. Til daglig interesserede man sig kun for den enkelte forlening, hvis der blev rejst retskrav mod den, uden at kapitlet var stævnet.⁵³

Når en forlening blev ledig, blev eventuelt fællesgods fordelt, og noget senere blev det ny forleningsbrev læst op. Kun fordi universitetet skulle have halvdelen af indtægten i nådsensåret, og universitetets prokurator normalt var kapitelsmedlem,⁵⁴ har kapitlet indirekte haft tilsyn med forleningens tilstand ved overdragelsen i modsætning til Lund og Roskilde, hvor kapitlet overtog administrationen.⁵⁵

Uoverensstemmelser opstod derfor let mellem forgængerens arvinger og den nyforleuede, oftest om vedligeholdelsen af residenserne. De ikke-residerende havde sjældent interesse i at bruge noget på deres vedligeholdelse, og de residerende foretrak, som man klagede over i 1562, at holde deres egne købstadsgårde ved lige af præbendets indtægter.⁵⁶ Der blev derfor jævnlige rejst krav om, at arvingerne skulle betale for residensens reparation, om end ikke altid med held.⁵⁷

Residenserne til vikarierne var allerede omkring 1550 meget forfaldne og blev ofte solgt mod en fast afgift til skolen eller de fattige.⁵⁸ I det 17. århundrede blev det almindeligt, at man solgte residensen og bevarede kapitalen, ofte som husleje penge til de perpetuerede embeder.⁵⁹

Kapitlets forhold til de kirker, der var inkorporeret i enkelte prælaturer eller præbender, ændredes væsentligt ved Reformationen, fordi de fleste kapitelsmedlemmer ikke længere var præster og derfor ikke kunne betjene sognet selv. I 1571 blev det påbudt, at sognepræsten skulle have størstedelen af indtægten fra præstegård og præstetiende mod en rimelig afgift, en pens, til

patronen. For Ødum sogn, hvor ærkedegnen var patron, var pensen en tredjedel af præstetienden.⁶⁰

Situationen omkring kirkens, fabricas, indkomst er mere uklar. Man krævede principielt, at kirkens indtægter kun skulle komme fabrica til gode, men forventede, krævede til tider, at patronen skulle opkræve og opbevare disse indtægter. I Ødum sogn f.eks. skulle ærkedegnen fortsat opkræve fabricatienden.⁶¹ Når Jens Mogensen (Harbou)s enke i 1635 skulle aflægge regnskab for Hørning kirkes indkomst, var det ikke, fordi han som patron ikke måtte. Bispen havde tidligere i 1630 tilsyneladende uden held søgt at hindre ham i at indkræve Hørning kirketiende, »uagtet han (J.M.) og alle hans formænd i Hørning Præbende har haft ret dertil«, som Jens Mogensen forklarede. Nu endte sagen med, at man accepterede, at regnskaberne var bortkommet og frafaldt alle krav.⁶² Normalt ville man kun ved grov misligholdelse af kirkebygningen fratage patronen ret til at indkræve fabricaindtægterne.⁶³

Bøndergodsets afgifter var og skulle efter forleningsbrevene være konstante, når man ser bort fra enkelte forsøg på at pålægge nye afgifter, da kapitlet i 1633 fik herlighederne af sit gods af kongen, der ved Reformationen havde overtaget dem fra bispeembedet.⁶⁴ Skatterne opkrævede kapitlet hos beneficiaren, og det væsentlige problem ved de mange arbejdsydelse, kapitlet fik pålagt af kongen, var – for kapitlet – at hindre, at lensmændene også udskrev kapitlets bønder sammen med kongens, når der ikke var givet kongelig befaling til det.⁶⁵

Mageskifterne var næppe nogen fordel for kapitlet. I kun ét tilfælde søgte et kapitelsmedlem på eget initiativ at forbedre sin forlening ved et mageskifte, nemlig da Mourids Stygge i 1578 søgte om at få et stykke jord af kronen, så han kunne bygge en mølle på sin forlening.⁶⁶ Derimod kan man i kapitlets sidste år se interne mageskifter mellem en forlening og det øvrige kapitelsgods, så forleningen kom til at ligge nær beneficiarens eget gods. Dels gav det mulighed for at udnytte kapitelsbøndernes arbejdsydelse, dels kunne det være første skridt i et egentligt mageskifte med kapitlet.⁶⁷

Mageskifterne begyndte med, at kongen pålagde kapitlet at undersøge godset. Kapitlet sikrede sig, at de berørte beneficiarer var indforståede og lod to kapitelsmedlemmer – normalt prokurator og en anden residerende kannik – bese godset, hvorefter det indsendte en erklæring med eventuelle indsigelser til kancelliet. Skulle mageskiftet derefter gennemføres, befalede kongen to adelsmænd at foretage det endelige mageskifte. På trods af den omhyggelige vurderingsproces, var kapitlet ikke tilfreds med mageskifter. Man kan se, at man ikke altid tog hensyn til kapitlets indsigelser, og mageskifter kunne ske, uden at man så på ejendommens ydeevne, men kun på landgilden.⁶⁸ Da landgilden på adelens gods var voksende, medens den stort set var konstant på kapitlets, må man formode, at landgildeniveauet i forhold

til ydeevnen generelt var højere på det gods, kapitlet fik, end på det, det gav fra sig. Det kan forklare, at man kan se en bonde betale en ekstra afgift for ikke at blive mageskiftet bort.⁶⁹

Afslutning

Det sammenfattende indtryk, man får af kapitlernes udvikling, er, at de ved Reformationen havde en række opgaver, som man påregtede, at de stadig skulle udfylde, både administrative, jurisdiktionelle, liturgiske og skolemæssige såvel som en lønfondsfunction. Den sidste betød, som det her er vist for Århus domkapitels vedkommende, at det residerende kapitel indskrænkedes til gejstlige, der havde embede i stiftsstadene, og enkelte pensionister, som det blev situationen ca. 1580-1600. De administrative opgaver indskrænkedes til kapitlets eget gods og stiftsstadene, og der havde kapitlet kun væsentlig betydning for domkirken. Skønt hovedvægten i de formelle residenskrav lå på at møde, når kapitlet sad som domstol, kom denne til at bestå næsten udelukkende af en lille gruppe residerende kanniker. Opgaveområdet indskrænkedes tilsvarende, da kapitlet mistede sin beføjelse som gejstlig ret. Kapitlets liturgiske opgave, korsangen, indskrænkedes, da de få residerende havde travlt med deres egne embeder, og ophørte endelig, fordi formen ikke mere svarede til tidens krav. Kapitlets traditionelle undervisningsmæssige ansvar blev reduceret til at føre tilsyn med skolens økonomi.

I 1661 var Århus domkapitel da blevet en organisation, der kun havde domkirken, tamperretten og administrationen af en betydelig lønfond som opgaver, og nedlæggelsen af kapitlerne kom på dette tidspunkt næppe som en overraskelse.

1. *Danske Kirkelove*, Udg. Holger Fr. Rørdam, Kbh. 1883-89, III, s. 346.
2. *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid*, Utg. Gunnar Carlquist, Lund 1943-80, II, 1, s. 465.
3. *Danske Kirkelove I*, s. 36f.
4. Sst. s. 187.
5. Sst. s. 123, 198.
6. *De ældste danske Archivregistraturer*, Kbh. 1854-1910, V, s. 284f, 292; Fredericus Nannestad, *Hilaria Aarhusiensia*, Kbh. 1748, s. 44.
7. Landsarkivet for Nørrejylland (LAV), Århus bispearkiv, Bog vedr. domkapitlet (Statutter m.m.). Tidligere statutter se *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, Kbh. 1772-1878, VI, s. 439ff. Jfr. i øvrigt Otto Ahnfelt, Om revisionen af Lunds domkapitels statutter efter reformationen, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. Rk. IV, 1895-97, s. 301-331.
8. *Århus domkapitels jordebøger*, Udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1972-75, II, s. 68ff.
9. Det følgende afsnit om forleningspraksis er baseret på Ole Bay, Anvendelsen af danske Kapitelsbeneficiere som kongelige Forleninger 1536-1645, Utrykt speciale, Aarhus Universitet 1979.
10. Jfr. D. Jens Bircherods, Biskop i Aalborg, Samling om Roskilde Capitels Prælaturer, Præbender og Vicariater, *Samlinger til den Danske Historie*, Udg. P.F. Suhm, Kbh. 1779-84, I,3,

- s. 106-135; Carl Gustaf Weibull, Bidrag till Lunds domkapitels och dess arkivs historia efter reformationen, *Historisk tidskrift för Skåneland IV*, 1910-13, s. 195.
11. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*, Kbh. 1885ff, 1576 15/12; RA, Danske Kancelli, Jydske Registre bd. 11, s. 86r (1648 13/11), Jydske Tegnelser bd. 12, s. 99 (1649 11/4).
  12. *Aktyykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, Udg. J.R. Hübertz, Kbh. 1845-46, I, s. 143ff; *Kancelliets Brevbøger* 1560 27/12, 1558 3/10, 1555 4/5, 1551 1/5.
  13. Sst. 1555 23/11.
  14. Jfr. *Scriptores rerum Danicarum VI*, s. 601ff; Carl Gustaf Weibull, anf. st., s. 142.
  15. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 96ff.
  16. *Kancelliets Brevbøger* 1638 9/9, 1639 3/2, 1645 16/9; *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, Udg. V.A. Secher, Kbh. 1887-1918, V, s. 9.
  17. RA, Danske Kancelli, Jydske Tegnelser bd. 14, s. 243f (1660 23/7), jfr. for Viborg Jydske Tegnelser bd. 13, s. 53rf (1652 21/5).
  18. *De ældste danske Archivregistraturer V*, s. 293f.
  19. *Kancelliets Brevbøger* 1560 16/9, 1560 26/12, 1560 30/9.
  20. Sst. 1583 29/3, 1581 31/12, 1571 16/9, 1571 7/10.
  21. Sst. 1591 31/7.
  22. Sst. 1625 21/1, 1620 24/5; *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve III*, s. 483 (1617 15/1); jfr. RA, Danske Kancelli, Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1635 17/6.
  23. *Kancelliets Brevbøger* 1557 22/12; LAV, Århus bispearkiv, Bog vedr. domkapitlet, Statutter § 3.
  24. *Kancelliets Brevbøger* 1567 21/9, 1568 5/5, 1594 6/11.
  25. Jfr. sst. 1631 3/11, 1638 17/4, 1640 23/12, 1642 1/3, 1642 13/12.
  26. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 89 (1661 20/3).
  27. LAV, Århus bispearkiv, Tamperretsprotokol 1645-90, passim; sst., Domkapitlet, Udskrift af tamperretsprotokol 1640 27/5; sst., Domkirken, Læg 1627-43. Ang. tiende til Domkirken og Clementi og Olai sogne. Udskrift af kapitelsprotokol 1641 16/6; RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1638 22/6, 1645 30/8.
  28. *Kancelliets Brevbøger* 1637 17/5, 1639 15/3, 1641 19/10; RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1623 31/8, 1635 16/3, 1639 1/3, 1641 20/9-III; RA, Danske Kancelli, Jydske Tegnelser bd. 13, s. 88 (1652 22/11).
  29. RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1625 31/1, 1625 24/3, 1635 8/6; LAV, Århus bispearkiv, Sager vedr. Århus Hospital, Anordning om hospitalet 1633 1/3; sst., Århus Katedralskole 1618-1805 1627 20/8. Jfr. tilsvarende for Lund Karl F. Hansson, *Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658*, Lund 1950, s. 145ff.
  30. LAV, Århus bispearkiv, Bog vedr. domkapitlet, Statutter § 3; sst., Domkapitlet, Rytterskat af Aarhus Capitels gods; *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1881-82, 1546 13/6; *Kancelliets Brevbøger* 1641 16/6, 1580 11/1; Martin Weibull, Urkunder och handlingar rörande Lunds domkapitel, *Samlingar, utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening II*, 1874, s. 58.
  31. LAV, Århus bispearkiv, Bog vedr. domkapitlet.
  32. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 47 (1656 9/1), 157ff (1665 17/6).
  33. Fredericus Nannestad, anf. arb., s. 46ff; LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 43 (1656 29/5); RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1630 19/5.
  34. Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660, Udg. Chr. Bruun, *Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie 2*. Rk. II, 1872-73, s. 123ff; LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 100f, 110ff.
  35. Afsnittene om prokurator, kirkevæрге og notar er baseret på LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog, Domkapitlet og Domkapitlets Regnskabsbog.
  36. *Kancelliets Brevbøger* 1595 26/2, 1591 26/8, 1620 21/2, 1621 10/9, 1628 6/5, 1644 9/9.

37. Sst. 1578 17/5, 1578 14/6; LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 15 (1652 20/11), 22 (1653 23/11); RA, Danske Kancelli, Jydske Tegnelser bd. 11, s. 339f (1647 22/5), 374 (1647 30/9), 375r (1647 9/8), 384 (1647 12/11); jfr. for Roskilde RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1635 8/6.
38. Martin Weibull, anf. st., s. 66.
39. Anne Riising, Tamperrettens funktion og domspraksis, *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, Kbh. 1978, s. 394.
40. RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1625 31/1, 1610 9/1; LAV, Århus bispearkiv, Domkapitlet, Kapitelsdom 1622 18/7.
41. RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1646 25/5-I; LAV, Århus bispearkiv, Domkapitlet, Biskop Morten Madsens Børn 1646-63.
42. *Kancelliets Brevbøger* 1562 31/7, 1591 1/9.
43. LAV, Århus bispearkiv, Tamperretsprotokol 1645-90, passim.
44. Mariane Thomsen og C.J.T. Thomsen, *Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster*, Århus 1942, s. 48f.
45. *Danske Kirkelove* II, s. 205; LAV, Århus bispearkiv, Tamperretsprotokol 1645-90 s. 22; sst., Sager vedr. Århus Hospital, Anordning om hospitalet 1633 1/6; Mariane Thomsen og C.J.T. Thomsen, anf. arb., s. 103ff.
46. *Kancelliets Brevbøger* 1590 7/3, jfr. 1573 8/12, 1598 17/4. Jfr. Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus* II, A: Roskilde, Overs. Johannes Knudsen, Kbh. 1929, s. 62.
47. *Danske Kirkelove* II, s. 79; *Kancelliets Brevbøger* 1579 14/11; Peder Hansen Resen, anf. arb., s. 63ff.
48. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog, passim; sst., Århus Katedralskole 1618-1805.
49. Karl F. Hansson, anf. arb., s. 150f; Bjørn Kornerup, *Ribe Katedralskoles Historie. Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie*, Kbh. 1947-52, I, s. 225ff, 286ff, 349ff.
50. RA, Københavns Universitets arkiv, 12.01.06. Nådensårsregnskab. Regnskab af Nådensårsåret af Viborg Kapitel og af Roskilde Kapitel; Peder Hansen Resen, anf. arb., s. 59.
51. *Kancelliets Brevbøger* 1560 9/8, 1561 13/7; *Danske Kirkelove* I, s. 37; *De ældste danske Archivregistraturer V*, s. 307.
52. RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1610 9/1, 1634 17/7, 1638 16/3; *Den danske Kirkes Historie* IV (af Bjørn Kornerup og Urban Schrøder), Kbh. 1959, s. 308; *Kancelliets Brevbøger* 1633 10/4.
53. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 57r; jfr. for Viborg *Kancelliets Brevbøger* 1578 10/4.
54. RA, Københavns Universitets arkiv, Sager henlagt efter arkivregistraturen af 1633, 3-13-1; LAV, Århus bispearkiv, Domkapitlet, Kapitelsdom 1622 18/7.
55. *Danske Kancelliregistranter 1535-1550* 1538 28/10; Carl Gustaf Weibull, anf. st., s. 194; Martin Weibull, anf. st., s. 61f.
56. *Kancelliets Brevbøger* 1562 27/3; jfr. for Viborg 1560 15/6, 1570 5/12; for Lund 1558 26/7.
57. F.eks. sst. 1638 17/4, 1638 16/7, 1621 9/6.
58. *Aktskykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus* I, s. 143ff; *Kancelliets Brevbøger* 1562 30/9, 1578 26/11.
59. Sst. 1626 6/6, 1627 7/12, 1627 16/9, 1642 12/5; RA, Danske Kancelli, Jydske Tegnelser bd. 12, s. 389 (1651 17/3); LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 29r (1653 30/12).
60. *Kancelliets Brevbøger* 1571 26/9, 1573 6/9; *De ældste danske Archivregistraturer V*, s. 299; jfr. *Kancelliets Brevbøger* 1616 1/10.
61. Sst. 1573 6/9.
62. Sst. 1635 19/8 og 28/11; RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1630 2/1.
63. *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve V*, s. 187: Reces 1643 27/2 cap. 4 § 2.
64. RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1637 30/3.
65. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 61ff.
66. *Kancelliets Brevbøger* 1578 8/8.

67. *Århus domkapitels jordebøger I*, s. 160f; jfr. *Kancelliets Brevbøger* 1642 22/12, 1643 26/2.
68. RA, Danske Kancelli, Indlæg ... 1638 18/3; LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 6 (1652 20/5); *Kancelliets Brevbøger* 1581 15/9.
69. LAV, Århus bispearkiv, Aarhus capitels tegnebog s. 48f (1656 9/10); jfr. *Kancelliets Brevbøger* 1643 1/8.

Adel og kultur i det 15. århundredes Danmark

Et essay

Af Harry Christensen

Åndskulturelle træk i Europa

Sat på kort formel var det 16. århundrede, især dets første halvdel, tiden for det store tidehvert i den vestlige kultur. Da fuldbyrdes ting, der længe havde spiret og gæret i menneskene og deres samfund. Det var tiden for den høje renaissance, for reformationen, for opdagelserne m.m., alt under fællesnævneren udvidelse, sprængning af grænser. Blevet bevidst om sig selv som væsen i tid og rum, som et selvstændigt individ med uanede muligheder, sprængte mennesket sine indre og ydre grænser. Det europæiske menneske satte sig igennem, blev et centrum i tænkning, litteratur og kunst. Under navn af humanisme kastede det nyt lys på sin egen rolle i tilværelsen, til dels inspireret af efterladenskaberne fra den klassiske oldtid. Det satte spørgsmålstegn ved den katolske kirkes autoritære hegemoni og tog med en blanding af videbegærlighed og ren begærlighed fat på at udvide den europæiske verden ud over de fremmede verdensdele.

Forstadierne for disse udviklinger har vi som bekendt på næsten alle felter i det 15. århundrede. Ungrenæssancen i Italien og et samtidigt nybrud nord for Alperne med centrum i Flandern. Selvstændighedstrangen inden for kirken repræsenteredes af koncilierne i Konstanz og Basel over for et skismatisk og svækket pavedømme og på et andet plan af munkebevægelsen over for det traditionelle kirkesystem. På opdagelsernes område står Henrik Søfareren og hans efterfølgere til og med Columbus som dem, der brød banen. Der skete også tekniske fremskridt i 1400-årene, som var nødvendige forudsætninger for det følgende århundrede. Karavelbygningsteknikken gjorde det med ét slag muligt at bygge skibene meget større end før, og samtidig gjorde nye udviklinger inden for sejlføring og navigation skibene sødygtige på de store have. Uden opfindelsen af bogtrykkerkunsten ville næppe heller den videbegærlighed og læselyst, der kendetegnede renæssancemennesket, have kunnet stilles tilfreds.

Den yndefulde høviske fladestil er tydelig på gravstensbilledet af Gert Bryske († 1441), der får en rose af sin hustru Elsebe Kabel. – Gravsten i Skt. Hans kirke, Odense. Tegning af Magnus Petersen 1888 (Foto: Nationalmuseet).

Men 1400-årene var ikke kun et forspil til noget, der skulle komme. Der var også en arv fra den høje middelalder, og kunne man kvantitativt veje de to af mod hinanden, ville den sidste utvivlsomt være den vægtigste. Ikke uden sammenhæng med de gængse feudale samfundsopbygninger var omgangsformerne i de højere kredse (fyrster og adel) stadig præget af højmiddelalderens ridderlige normer. I billedkunsten var den »høviske« kulturs udtryksform, den højgotiske »skønne stil« med sine værdige og elegante, forfinede og følsomme, men flade figurer, langt fra klinget af omkring 1400, men fik tværtimod nyt liv under navn af »den internationale gotik«. Kirken og den katolske trosopfattelse var for langt de fleste stadig den accepterede autoritet, rammen om et fællesskab, der gav tryghed i en usikker tilværelse. Og til kirkelærens filosofiske overbygning, skolastikken, var der, trods nærgående oppositionelle tænkere, ikke som system skabt bæredygtige alternativer.

I dette møde mellem gammelt og nyt skabte det 15. århundrede sig sit eget ansigt, sit eget særpræg. Lærdomshungeren, der dels satte produktionen af bøger (først håndskrevne, siden trykte) betragteligt i vejret, dels skabte en

række nye universiteter i Nordeuropa, især i Tyskland, var ét af århundredets karakteristika. Den nye lærde bevægelse, humanismen, kastede sig over studiet af klassiske forfattere og satte i øvrigt det menneskelige og det moralske i centrum; den tog herunder livtag med den gængse teologi, mere dog med tanke på reform end på brud.

De begyndende individualistiske tendenser satte sig også spor i troslivet. I takt med, at den belastede pavekirke tabte i autoritet, søgte flere og flere, utilfredsstillet af den gamle fællesskabstro, deres egne veje til Gud. Usikkerheden, dødsangsten lå ikke langt under overfladen; Den sorte Død var ikke glemt. Gudsoplevelsen blev et dybt personligt anliggende for det enkelte og ensomme menneske, og herfra var vejen til mystikken ikke lang. Tiggermunkenes stærke ekspansion i det 15. århundrede og i forbindelse hermed dannelsen af lægmandsbroderskaber er ikke uden sammenhæng med denne nye religiøse grundstemning.

Disse strømninger gav sig naturligvis udtryk på forskellig måde i kunsten. Inden for bygningskunsten var det revolutionerende nye genoplivelsen af den klassiske harmoni med rene geometriske former, kupler og buer med centrum nede i nærheden af mennesket på gulvet. Men så langt nåede man kun i Italien. I det øvrige Europa var der stadig liv i den højtstræbende gotik, selv om det livlige mest gav sig udtryk i dekorative elementer på vinduer, hvælv, gavle og tårne. I det større repræsenterede videreudviklingen af hallekirken, som bl.a. ofte blev anvendt til nye klosterkirker, et brud med gamle ceremonielt betingede bygningsformer og en åbning ud imod lægfolket.

Det sjælfulde, det indadvendte, det mystiske, oplevelsen af egne følelser i mødet med de hellige personer og begivenheder kunne umiddelbart komme til udtryk i billedkunsten. Men den himmelske mystik slog på forunderlig vis følge med en profan realisme i malemåden. Man søgte at nærme sig virkelighedsskildringer, skabe dybde i billederne, man eksperimenterede med perspektiv og rum. Ikke overraskende fandt det realistiske maleri gode hjemsteder i de nye, rige borgerlige miljøer i Nederlandene og Tyskland. Århundredet blev også læretiden for den egentlige portrætkunst, først og altovervejende i kirkelig tilknytning, på gravmæler og i form af stifterbilleder på altertavler og kirkevægge, men efterhånden hyppigere i ren verdslig ramme.

Ikke blot i den kunstneriske form, men også i motivvalget kunne århundredets stemninger og følelser aflæses. Dødsproblemet, dødsangsten gav sig udtryk i dødedansmotivét og makabert-realistiske gravmæleskulpturer. I tidens jag efter sikkerhed spillede helgenerne en fremtrædende rolle som hjælpere og formidlere. Nye helgener dukkede op, og gamle glemte kom atter frem; man tog sig personlige helgener; grupper, fag og korporationer tog officielt patent på specielle skytshelgener. Af disse formidlere var jomfru

Helt bortsunket i sin smerte er jomfru Maria her i en korsnedtagelsesscene. – Udsnit af altertavle i Pedersborg kirke fra omkring 1475 (Foto: R. Hansen, Sorø (Nationalmuseet)).

Maria langt den mest populære i det 15. århundrede. Som billede på det guddommelige (Guds moder), det jomfruelige, det kvindelige, det skønne, det lidelsesfulde samlede hun mange af tidens strømninger i sin skikkelse. Og med sig ind i kult og billedgalleri trak hun sin moder, den hellige Anna.

De hellige tre konger var også et meget anvendt motiv. De kunne værne mod sygdomme og andet ondt og havde et mystisk-eventyrligt skær over sig, der fascinerede. Den mest karakteristiske motivkreds i århundredet var dog Kristi lidelseshistorie. De bibelske scener, Judaskysset, piskningen, bæringen af korset til Golgata, selve korsfæstelsen, nedtagelsen af korset, var næsten

obligatoriske i kirkernes billedprogram, og den særlige centrering om smerten, om medlidenheden, om tilskuerens selvoplevelse af lidelsen, fremkaldte hertil nye og uevangeliske motiver: Kristus, der viser sine vunder (smerstensmanden), Veronicas svededug og ikke mindst den såkaldte pietà: jomfru Maria, der bærer sin døde søn på skødet.

De strømninger, der skabte 1400-tals kulturen, de middelalderligt rodfæstede og de nytidsrettede, levede frodigt side om side i dette middelalderens sidste århundrede. Proportionerne mellem dem var naturligvis forskellige til forskellige tider og i forskellige lande. Men det er bemærkelsesværdigt, at disse forskellige åndsretninger, ikke kun de moderne og progressive, alle havde deres fremragende kunstneriske fortolkere. Det vrimler med store navne i verdenskunsten i dette spændende hundredår. Claus Sluter, Lorenzo Ghiberti, Donatello, Fra Angelico, Brunelleschi, di Duccio, Uccello, Jean Fouquet, Rogier van der Weyden, Pisanello, Jan van Eyck, Massaccio, Hans Memling, Martin Schongauer, Veit Stoss, Leonardo da Vinci er kun nogle af dem, nævnt i helt usystematisk remse.

Åndelige rørelser i Danmark

Det 15. århundrede var en usædvanlig mangfoldig og sprudlende periode i Europas åndsliv. Men hvordan stod det til i Danmark? Smittede de europæiske strømninger, frodigheden, kunstglæden, de fremragende præstationer, ikke af på vore forfædre, selv om vi indregner en vis naturlig forsinkelse? Ved et hastigt og umiddelbart vue ned gennem århundrederne træder 1400-årenes kulturliv i Danmark imidlertid ikke frem i noget specielt flatterende lys.

Inden for kirken var det ikke tiden for store personer med høje idealer. De ønsker om reform af pavekirken, som koncilierne i det 15. århundredes første halvdel var et udtryk for, blev som bekendt ikke opfyldt, og den inspiration, der gennem de deltagende kunne være tilflydt det nationale kirkeliv, blev i Danmark kun til en fattig synode i København, der øgede bispernes kontrol med klosterbevægelsen og ellers indstiftede en helligdag og kult for den populære Skt. Anna.¹ I øvrigt har bisperne og prælaterne næppe i noget andet århundrede i højere grad været tegnet af deres verdslige roller som politikere og herremænd.

Inden for den danske litteratur falder heller ikke kraftpræstationerne i øjnene. Der var ingen Saxo. Af de gamle hædervundne genrer, legender, årbøger og lovværker, heller ikke noget, der er værd at tale om, og den visedigtning, der fandt inspiration i århundredet, får prædikater som »mådelige rimerier« eller »epigondigtning af ringe værd«.² Bygningskunsten får heller ikke for gode ord med på vejen. Kunsthistorikeren Francis Beckett men-

te, at byggerierne generelt lå »ganske tæt til de jævne og simpleste former for den karakteristiske nordtyske arkitektur«. ³ Og man gør næppe heller forkert i at sige, at billedkunsten, dvs. især albertavler og kalkmalerier, med væsentlige undtagelser mere udmærkede sig ved sin mængde end ved sin kvalitet.

Det tør således nok konkluderes, at det 15. århundrede som helhed ikke var noget strålende århundrede i Danmark på det kulturelle felt. Den store kunst og de store kunstnere må man nok heller ikke vente i et land, der hørte til datidens kulturprovins, og som ydermere i lange perioder af århundredet førte dyre krige for at holde den nordiske union intakt. Men mindre kan også gøre det. En gennemgang af de spor, århundredets åndsliv har afsat sig, er både spændende og givende, fordi den viser, at de tanker og følelser, der lå bag den europæiske udvikling, også kan erkendes på dansk mark. Også her bruste og gærede det i menneskenes sind. Også her var kunsten frodig og mangfoldig, som sagt på det mere jævne, men der var bestemt perler iblandt.

Det religiøse liv

Var kirken fra toppen ikke den store inspirator, så er der til gengæld ingen tvivl om, at det personlige kristenliv, religiøsiteten blandt folk, var særdeles levende. Man taler ligefrem om en religiøs bølge, og den er at se på mange områder. ⁴ Klosterbevægelsen, der i det 14. århundrede havde været i forfald, blomstrede stærkt op i det 15. Flere af de gamle klosterordner reformeredes, mindst en halv snes nye klostre oprettedes, flere af ordner, der ikke før havde været i Danmark (karmeliter, antoniter, birgittinere). ⁵ Nogle af ordnerne befordrede med deres gudstjeneste og prædiken en vækkelsespræget mystik og inderlighed, således i udpræget grad augustinerne (i Grinderslev) og birgittinerne (i Maribo og Mariager). Klosterbrødrene og -søstre fik virkelig tag og tilslutning i befolkningen – foruden kunne de ikke have eksisteret – men også positivt bevidnes det af flere forhold: lægmandsbroderskaber i tilknytning til klostrene, munkenes popularitet som skriftefædre, tendensen til, ikke mindst i toneangivende kredse (hof og adel), at vælge sig en klosterkirke som sidste hvilested og, ofte i forbindelse hermed, de donationer, som konger og adelige begunstigede klostrene med. ⁶ De fleste nye klostre oprettedes af kongerne, men også adelige navne som Anders Olufsen (Saltensee) og Frederik Barsebek er forbundet med klosterfundationer. ⁷

Også på anden måde kan den oprigtige fromhed, omsorgen for egne sjæle, ses. Dronning Margrethe og Erik af Pommern optrådte begge som fornyere af kirkelivet, Margrethe bl.a. ved at fremme dyrkelsen af Maria, Birgitta og det hellige kors, Erik af Pommern gennem indførelsen af den evige psalterlæsning, første gang i forbindelse med dronning Philippas død. ⁸ Både kongefamilie og adelige i stort tal søgte og fik for deres sjælefreds skyld utvivlsomt

Bønnebøger fra det 15. og det begyndende 16. århundrede i Det arnamagnæanske Institut. Fra kvartformat til lommebogsstørrelse. Indbindingerne er fortrinsvis samtidige (Foto: Det arnamagnæanske Institut).

kostbare dispensationer fra paven til at føre rejsealtre med sig, så de kunne holde messe, hvor de end befandt sig, til at holde messe før daggry, til selv at vælge en skriftefader, som kunne give aflad for alle synder i dødsøjeblikket og eventuelt også på andre tidspunkter, etc.⁹

En snes bevarede private tide- og bønnebøger fra slutningen af århundredet afgiver et enestående vidnesbyrd om det personlige fromhedsliv. De viser bl.a. den inderlige tillid og tro, man havde til bønnen (gerne rettet mod en skytshelgen, altovervejende Maria), og den livsangst og ydmyghed, der herskede i Gudsforholdet. Fordybelsen i Kristi lidelse, der udspecificeres til det rent utrolige, står som det mest centrale i denne personlige andagt. Socialt refererer tide- og bønnebøgerne først og fremmest til religiøsitet og livsholdningen i de højere samfundslag. Vistnok alle har de tilhørt adelen og mest dens damer. Som ejere lader bl.a. medlemmer af slægterne Rosenkrantz, Podebusk, Bille, Brahe og Løvenbalk sig bestemme. Flere af bøgerne er illuminerede på linie, men ingenlunde på niveau, med hvad man ude i Europa kunne præstere.¹⁰

Det religiøse univers, som tide- og bønnebøgerne afspejler, passionsmystikken, Mariakulten, selvindlevelsen, bekræftes af den øvrige religiøse litteratur, såsom »Sjælens Trøst«, et opbyggelsesskrift oversat til dansk o. 1425, »Kærlighedens sting« (om Kristi lidelse, nedskrevet i Grinderslev kloster o.

1500) og ikke mindst de henførte, »forelskede« Mariaviser, der sikkert blev nedskrevet omkring 1470-1480.¹¹ Og overalt, hvor der kan siges noget om »målgruppen«, er denne det adelige miljø.

Videbegærlighed og læselyst

Det tør således nok hævdes, at den religiøse livsholdning, der prægede Europa, og allerede et hundredår før havde præget Europa, gjorde sig gældende i Danmark. Noget tilsvarende kan siges om videbegærligheden, læselysten og lærdommen.

Et af de felter, hvor videbegærligheden helt naturligt først måtte rejse behovet for nedskrevne tekster, var retslivet, lovene. Både for de styrende og dømmende og for de styrede og sagsøgte var det en fordel at kunne henvise og holde sig til lovparagraffer på prent. Hvis man vel at mærke kunne læse. Den voldsomme vækst i bevarede lovhåndskrifter gennem århundredet (14 bevarede afskrifter af landskabslovene 1400-1450, over 100 1450-1500) siger derfor, selv om tallene nok af overleveringsgrunde måtte udjævnes noget, slet ikke så lidt om udviklingen af tvillingerne skriftkundskab og videbegær.¹² Hvem fik disse bøger skrevet? Nok mere de dømmende end dem på den anden side af bænken. Nok også mere dem, der havde meget jordegods (og behov og tradition for processer), end dem, der havde lidt eller intet. Der var landsbyvæbnere blandt lovskrifternes ejere, men tyngdepunktet lå afgjort højere (hos adel, højere gejstlighed, byøvrigheder).¹³

Tegn på, at interessen for en mere »videnskabelig«, iagttagende erkendelse af verden, var ved at vågne blandt folk, er der flere af. Gennem de populærvidenskabelige værker »Lucidarius« og »Sydrak«, begge ældre europæiske værker, der blev oversat til dansk i det 15. århundrede, fik den nysgerrige meget at vide om skabelsen og skabningen, om jorden, der var rund som et æg, og dens geografi m.m.m., alt uden at komme i modsætning til Bibelens lære. Den samme erkendelsestrang kan aflæses af digtet »Dyrimene«, der efterligner en samtidig yndet genre i Europa, og på en måde også af Peder Laales ordsprog, der bl.a. viser den senkatolske tids åbne holdning over for alle livets aspekter.¹⁴ Meget betegnende dukker også først for alvor i dette århundrede emner som skabelsen af jorden, sol, måne, stjerner, planter, fisk, dyr og fugle op i kalkmaleriernes billedgalleri.¹⁵

Læselysten gav sig naturligvis også udslag i den underholdningsprægede litteratur, og her kan man mere umiddelbart se, hvem der var det læsende publikum. Litteraturen var altovervejende høvisk, dvs. møntet på adel og kongehof. Der var tale om oversættelser af ridderromaner, som i Europa kunne have både et og to hundrede år på bagen, »Hr. Ivan, løveridderen«, »Flores og Blanceflor« m.fl., men deres optræden herhjemme bekræfter talen om en ridderlig renæssance. Det passer ind i et samfund med en stærk

Mesteren for dette kalkmaleri i Tystrup kirke har trods den rumløse gotiske baggrund iagttaget og gengivet søjle og kors som virkelige, rumlige ting af sten og træ (Foto: Victor Hermansen 1930 (Nationalmuseet)).

adelig standsfølelse, med fejder mellem adelsslægter, med ridderslag og riddered (apropos Iver Axelsens højtidelige dødsbegivenhed af samme i 1467 for sin æres skyld).¹⁶

Det eneste (bevarede) stykke verdslige lyrik fra middelalderen, et inderligt kærlighedsdigt i troubadourstil («Ret elskovens dyd»), hører hjemme i samme kulturkreds. Forfatteren var muligvis en lavadelsmand.¹⁷ I forsøget på at genoplive den mundtlige visegenre (som nævnt uden kunstnerisk held) hentedede man overvejende emner fra kongernes og adelens liv: drab, fejder, elskov, brudebortførelse og bryllup.¹⁸ Først efter Christian II får vi den borgerligt inspirerede »Ørnevisen«. Den største, danske litterære præstation i århundredet var »Rimkrøniken«, hvori de danske konger i en 5000 linier lang historie fortæller om sig selv, fra kong Humble til Christian I. Krøniken, nok sluttelig forfattet af en Sorø munk, blev færdigudarbejdet i kong Christian I's sidste regeringstid og i øvrigt tilegnet kongen.¹⁹

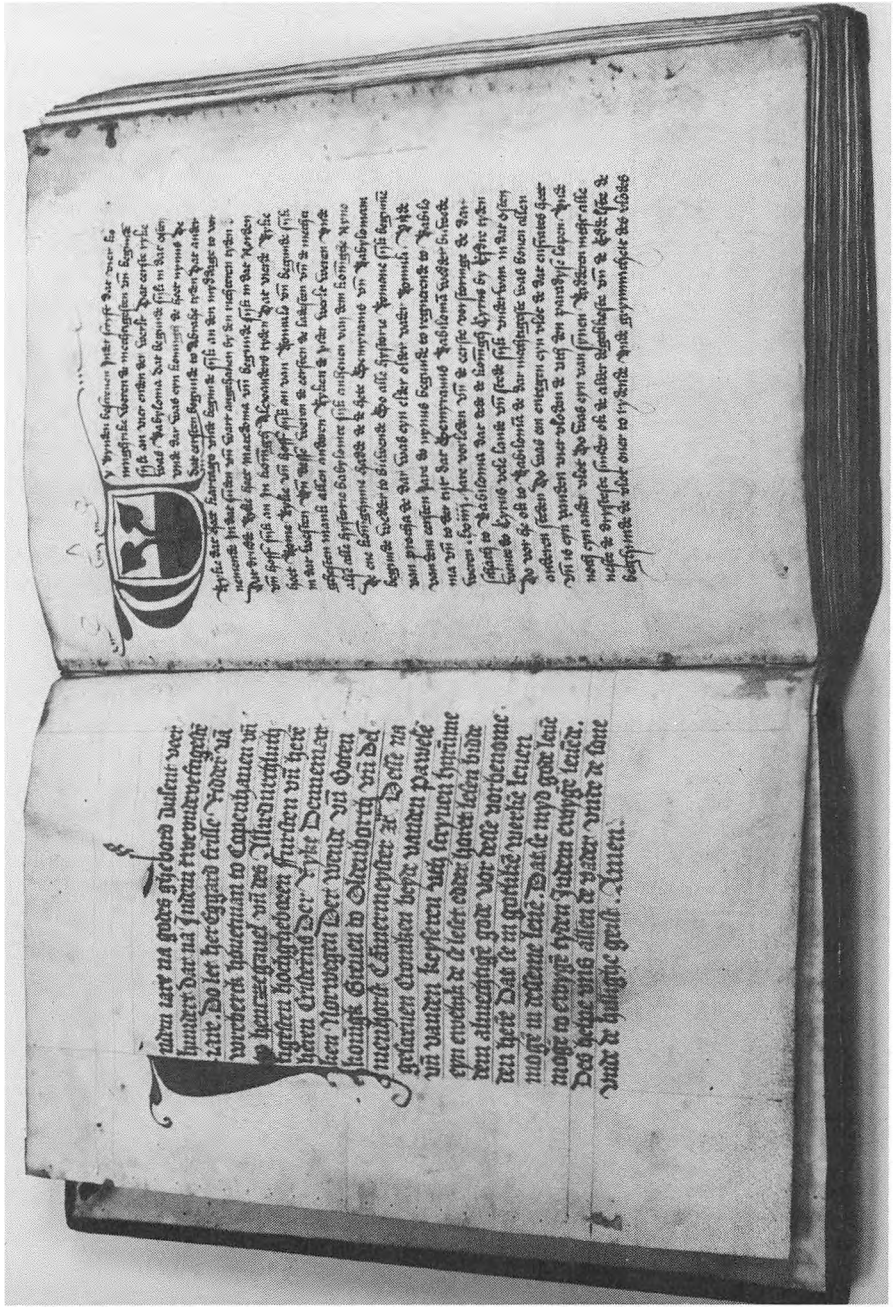
Det er givet, at der hos kirker, klostre og private må have dannet sig betydelige bogsamlinger, men de er nu borte.²⁰ Hvad de kan have indeholdt ud over, hvad der lå lige for, kirkelig liturgisk brugslitteratur (på latin) og den fremvoksende dansksprogede bogproduktion, kan vi kun gisne om. Et enkelt værk giver os en antydning af de muligheder, der var for dem, der havde råd, interesse og den rette uddannelse. Det er en verdenskrønike på ca. 360 sider om »kejsernes og pavernes historie« fra Rom til kejser Frederik II, fornemt indbundet i læderbind med slægtsvåben i farver på første side. Ejeren og den, der havde bestilt krøniken udskrevet, var rigsråden, lensmanden og herremanden Eggert Frille (ca. 1400-70).²¹ Han hørte til den allerhøjeste adel, magnaterne om man vil, var universitetsuddannet (Rostock), magtede flere fremmedsprog, brugtes meget i diplomatiske sendelser – og havde altså også historiske interesser.²²

Læselysten og bogbehovet, som hidtil havde måttet tilfredsstilles gennem håndskrevne værker, måtte – som det er sagt – næsten som en kulturhistorisk nødvendighed medføre opfindelsen af bogtrykkerkunsten. Omkring 1455 trykte Johann Gutenberg sin første bog, en bibel, og kun en menneskealder senere (1482) overgik det samme tekniske mirakel en dansk bog, en gudstjenestebog, trykt i Odense af en tysk bogtrykker, som den højadelige biskop Carl Rønnow havde indforskrevet til lejligheden.²³ Få år efter (1489) oprettede Gotfred af Ghemen det første danske bogtrykkeri i København, og han kunne med udsendelsen af Den danske Rimkrønike notere sig en formidabel salgssucces. Det blev Danmarkshistorien for det læsende folk; tre oplag kom den i.²⁴

Udenlandsrejser og lærdom

Videbegærligheden, der på hjemmefronten, på adelsgården og efterhånden i utvivlsomt flere og flere borgerhuse, fik afløb gennem den omtalte populærvidenskabelige litteratur og de endnu lettere genrer, måtte også give sig mere professionelle udslag. Erik af Pommerns forgæves forsøg på at oprette et dansk universitet og Christian I's heldigere ditto i 1479 er eksempler herpå. Men som Christian I's universitet ikke kunne det, ville heller ikke Erik af Pommerns have kunnet tilfredsstille det danske behov for lærdom. Både før og efter 1479 strømmede danske studerende til de udenlandske, mest nordtyske universiteter.

I groft gennemsnit drog en snes studerende afsted hvert år fra omkring 1400 og frem til reformationen. Heraf frekventerede godt halvdelen det nærmeste universitet, Rostock, mens de øvrige foretrak Greifswald, Köln, Erfurt, Wittenberg og Leipzig i nævnte rækkefølge. Nogle ganske få nåede til Paris, der i tidligere tider havde været det mest besøgte, enkelte til Prag (før 1413), andre til Wien, Heidelberg, Basel, Louvain.²⁵ Helt til Italien nåede et

Eggert Frilles verdenskrønike med initialer og slægtsvåben i rødt og grønt (AM 29 fol.). Udskrivningen er foretaget i 1452 (Foto: Det arnamagnæanske Institut).

par stykker, formentlig begge sønner af stenrige adelsfolk: Erik Axelsen (Thott?) (Padova) og Mogens Eriksen (Rosenkrantz) (Bologna).²⁶

Givet er det, at det var en kostbar affære at studere i det fremmede, og det favoriserede de højere socialgrupper. Det er således ikke mærkeligt, at adelens sønner udgør en fremtrædende del af de immatrikulerede før 1500,²⁷ slet ikke når man betænker de ivrige bestræbelser, standen generelt udfoldede for at erhverve fede prælaturer for sig og sine. Alligevel tilsiger alene antallet af studerende, at der må have været gode ventiler for lyse hoveder fra de mere beskedne befolkningslag. Klostre og kapitler har meget tænkeligt bidraget til unge gejstliges rejser til udlandet, og en vis støtte til ubemidlede er fra universiteternes side ydet derved, at man som »pauper« kunne slippe for indskrivningspenge. Mange har i øvrigt måttet klare studietiden gennem almisser eller ved at gå magistre til hånde på den ene eller anden måde.

Disse mindrebemidlede nåede mange gange ikke at tage en akademisk grad, og man har ment, at de hjemme oftest endte som landsbypræster, skrivere eller latinskolelærere.²⁸ Der er dog eksempler på, at lærdom og dygtighed kunne bringe sin bærer frem i verden, uden at adelskabet var af første klasse, ja, eventuelt helt uden et sådant. De mest fremtrædende af de virkeligt lærde danske, der havde placeret sig gennem en international karriere, var faktisk af ganske jævnt blod, men via de stillinger, de opnåede i det hjemlige samfund, fandt de helt naturligt plads blandt den gejstlige højadel.

Knud Mikkelsen, der blev biskop i Viborg, er én af dem. Efter at have læst i Rostock 1421 tog han i 1425 magistergraden i Erfurt. Her var han atter tilbage 1434-35, hvor han var universitetets rektor samtidig med, at han erhvervede sig den dobbelte doktorgrad i gejstlig og verdslig ret. Han blev en betroet mand både hos Christoffer af Bayern og Christian I, et par gange kammermester og ofte ude i diplomatisk ærinde; efter dette at dømme må han have kunnet klare sig sprogligt både i Tyskland, England og Frankrig. Kronen på hans lærdomsværk var de såkaldte »Biskop Knuds Glosser«, et omfattende kommentarværk til Jyske Lov med ajourføringer, fortolkninger og stadige sammenligninger med romersk og kanonisk ret, overhovedet eneste danske bidrag til middelalderens retshistorie.²⁹

Tue Nielsen (ca. 1400-72), der var ærkebiskop i Lund fra 1443 til sin død, var også af jævn herkomst og gjorde som Knud Mikkelsen fornem karriere i universitetsverdenen, inden han kom ind i det hjemlige gejstlige hierarki. Han studerede i Erfurt fra 1426, hvor han også blev magister 1428 og i 1439 rektor, alt imens han erhvervede sig doktorgraden i teologi. Hans lærde eftermæle består i et håndskrift fra 1438 om Aristoteles' metafysik, som i øvrigt står foran udgivelse.³⁰

Af andre lærde, der gjorde akademisk karriere i det 15. århundrede, kan nævnes magister Jens Iversen (Lange) (Erfurt 1428), senere biskop i Århus

og i øvrigt en fremtrædende person under Christian I.³¹ Magistre var også Johannes Didriksen og Hakon Frille, begge uddannede ved universitetet i Paris,³² og af doktorer kender vi Christoffer Jensen (Present), provst i Roskilde,³³ Jakob Jepsen, kansler for ærkebispens i Lund, Hans Mortensen, munk i Sorø,³⁴ og Erik Nielsen (Rosenkrantz). Denne sidste opnåede at blive rektor ved tre universiteter: Erfurt 1472, Greifswald 1473 og endelig i lange perioder ved det nys oprettede københavnske (mellem 1480 og 1501).³⁵

Uden i øvrigt at kende disse danske og overvejende adelige lærdes videnskabelige og åndelige ståsted tør det nok formodes, at de hørte hjemme i den gamle middelalderlige universitetstradition. Kunne de på dette tidspunkt og i den egn af Europa tilskrives den kommende humanisme, ville det være noget af en sensation. Det egentlige nye i århundredet må nok siges at være den higen efter lærdom, som de mange nye universiteter og den tilstrømning til dem, som også de danske unge som nævnt tog ivrig del i, var udtryk for.

Ved siden af den akademiske viden, som draget mod de europæiske universiteter måtte føre med sig, har mødet med fremmede mennesker og kulturer uvægerligt også givet de udlandsrejsende indtryk på andre af kulturlivets

Det er næppe tilfældigt, at denne kalkmaleriscene af læsende unge elever (Jesu skolegang) stammer fra det læselystne 15. århundrede. – Kalkmaleri i Tuse kirke fra omkring 1450. Akvarel af J. Kornerup 1889 (Foto: Nationalmuseet).

områder, daglig levevis, påklædning, kunst etc. Det samme gjaldt naturligvis også andre danske, der havde ærinde ude i Europa, gejstlige deltagere i kirkemøder, fromme valfartende, udsendte diplomater, og for den sags skyld også de fremmede, oftest tyskere, der kom til Danmark med de antagne tyske konger Erik af Pommern, Christoffer af Bayern og Christian af Oldenburg. Der var i det hele taget langt flere kanaler åbne for strømninger sydfra end i det foregående århundrede.

Kunstbehov

Det sidste kulturelle område, inden for hvilket vi vil prøve at spore og lodde adelens virksomhed, er kunsten. Det er her ikke så meget udøverne, kunstnerne, der interesserer os, som hvem der var initiativtagere og sponsorer for kunstudfoldelserne. Det tilgrundliggende postulat er det, at kunstværket – også – er et udtryk for mæcenens kunstforståelse. I sin fulde konsekvens ville denne påstand føre frem til, at givne eller bestillerne af den store kunst også var tidens fremmeste åndspersoner. Så firkantet kan sagen naturligvis ikke fremstilles, men man må vel medgive, at selv en »iskold« udyttelse af kunsten som propaganda indebærer i det mindste en sans for den gode kunst som virkemiddel.

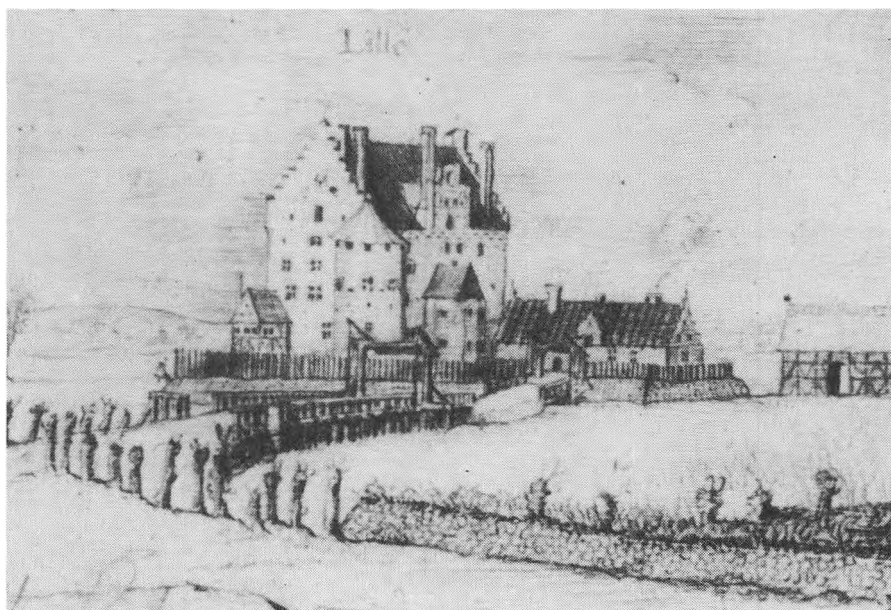
Det skal også forudskikkes, at sansen for kunstnerisk kvalitet, der naturligvis har eksisteret før, i hvert fald som en praktisk realitet, nu med ordet »fager« får indfødsret i sproget omkring 1400 og hermed kan anskues som begreb. Det er kunsthistorikeren Francis Beckett, der gør denne opdagelse, og han noterer sig også, at »fager« i midten af århundredet er blevet afløst af »skøn«; en »skøn kirke« hed det om den nyopførte kirke i Marie Magdalene. Også kong Hans' antikvariske interesse for domkirken i Lund ses som tegn på en bevidst kunstnerisk kvalitetssans.³⁶

Og kvalitetssansen fremkaldte da også trods de førnævnte lidet lovende bedømmelser af århundredet megen skøn kunst. Der skal ikke her gøres forsøg på at skrive en rehabiliterende kunsthistorie for perioden, men gennem en blot og bar anførelse af nogle af de frembragte værker at vise, at sansen for det skønne også var en af tidens levende realiteter.

Herregården Gjorslev fra århundredets begyndelse står stadig i sin magtfulde, monumentale originalitet som et hovedværk i kunsthistorien. Smuk og karakterfuld skulptur har vi i Roskilde domkirkes korstole og dronning Margrethes gravfigur, begge fra tiden omkring 1420, og kun lidt yngre er en serie fremragende kalkmalerier i Viskinge, Rørby og Undløse kirker på Sjælland og i Västra Sallerup i Skåne, nok lavet af forskellige kunstnere, men alle af europæisk klasse. Fra århundredets midterste årtier skal også nævnes kendte og skattede bygningsværker som klosterkirkerne i Helsingør (med et par prægtige gavle) og Maribo (hvor det fascinerende lyse kirkerum får pri-

sen), Oluf Mortensens overordentligt velkomponerede våbenhus i Roskilde domkirke og samme sted Helligtrekongerkapellet, hvor det indre især er elegant udformet og udsmykket. Synlige beviser for, at adelige, gejstlige og borgere byggede verdslige stenhuse af kvalitet i købstæderne, har vi i Næstved, Helsingør og Kalundborg, men endnu er det kirkerne, der stjæler billedet. Århus domkirkes kor med sit grandiose samspil mellem rum og lys er vel det fornemste stykke fra tiden, men også korudvidelser i Stege og Haderslev, et overraskende originalt tårn i Assens og et kapel i Randers er værd at tale om. I århundredets sidste del placerer ikke mindst skulpturen sig pænt; kunsten at gøre gravsten nåede flere toppunkter. Men nok det rigeste kunstværk blandt dem alle var en altertavle, Bernt Notkes i Århus, og vi har også et navn på den sært geniale billedhugger, der i århundredets sidste årti lavede skulptur i Helsingør (Karmeliterklostret) og på Glimmingehus, nemlig Adam van Düren. Og med Glimmingehus er som århundredets slutsten nævnt den vellykkede, gennemtænkte og eneste bevarede danske middelalderlige herreborg.

Og topstykkerne var ikke kun oaser i ørkenen; de stod på frodig undergrund. Den grøde, vi har set i århundredets åndelige liv, inden for livsopfat-

Lillø i Skåne var et enlænget stenhuse ligesom Glimmingehus, bygget af Iver Axelsen (Thott) eller hans arvinger formentlig i slutningen af det 15. århundrede. – Tegning af den svenske officer Erik Dahlbergh efter erobringen 1658 (Nationalmuseum, Stockholm. Her efter Börje Magnusson, Svenska teckningar. 1600-talet, Sth. 1980).

telse og religion, inden for lærdomsliv og boglighed, kom nok allermest til udtryk på det visuelle område, i arkitektur og billedkunst. Som allerede nævnt foregik der et livligt kirkebyggeri i perioden. Enkelte nye kirker kom til, men altovervejende var der tale om ændringer ved gamle: korudvidelser, tilbygninger af våbenhuse og tårne, opsættelse af gavle, slagning af hvælv. Og gennem denne umiddelbare udøvelse af bygningskunst blev der også plads og mulighed for billedkunsten på de nye vægge og hvælv.

Hvor mange af Danmarks kirker, der var udsat for arkitektoniske forandringer mellem 1400 og 1500, kunne nok gøres op, for udvalgte områder, dækket af *Danmarks Kirker*, endda både overkommeligt og med en vis præcision.³⁷ Det er ikke gjort her, men det var ganske mange. Derimod er en optælling foretaget på grundlag af den nylig udkomne registrant over kalkmalerier i de gamle danske landskaber øst for Sundet.³⁸ Den viser, at af 185 kirker med bevarede kalkmalerier var der malerier fra 1400 til tiden omkring 1500 i op mod 120, altså langt over halvdelen. Og er end materialet ikke egnet for statistik, så turde nok så simple tal sige noget om billedglæden i århundredet. Endelig skal skulpturen ikke glemmes. Gravsten med figurer i relief begyndte for alvor at dukke op, og altertavler med rundskulptur blev opsat adskillige steder. Overhovedet fik de sidste tavleløse kirker nok nu deres tavler.³⁹

De adelige sponsorer

Hvem var det så, der fremmede denne – om end æstetisk set ofte jævne – kunstudfoldelse? Hvem bestilte og betalte? I de fleste tilfælde kan vi ikke knytte nogen sikker forbindelse mellem kunstværk og giver. Men noget ved vi dog. I en del kirker indgår i maleriet et vidnesbyrd om, hvem der har betalt værket, et egentligt stifterbillede, en indskrift eller blot et våbenskjold. Den nævnte østensundske kalkmaleriregistrant fremviser omkring 30 sådanne stiftertilkendegivelser fra det 15. århundrede.

Identifikationen af disse stiftere er bestemt ikke uden problemer. Nogle tør ud fra særlige kendetegn anses for gejstlige, enkelte bærer klæder, der godt kunne være borgerlige, men de fleste, der kan siges noget om, hører til adelen. De er kendelige på deres fornemme klæder og undertiden ridderlige udrustning, og af våbenskjolde afsløres tilhørsforhold til slægter som Gere, Bjørn, Brostrup, Krummedige, Bing, Dotting, Drefeld og Urup. Endnu mere præcist tillader indskrifter os at slutte, at folk som Knud Truidsen (Has), David Hak og Claus Nielsen (Sparre) har været ædle donatorer.⁴⁰ Og helt enestående er den klare besked, der er indskrevet i Bollerup kirke, nemlig »at år 1476 efter Guds fødsel lod velbårne fru Barbara Brahe og hendes søn, Oluf Stigsen (Krogno), hele denne kirke tække på ny, klokkerne ophænge i tårnet og kirken male indeni.«⁴¹

Et af de bedst bevarede stifterbilleder fra det 15. århundredes kalkmaleri: Claus Nielsen (Sparre) knæler i rustning med kone og søn og formentlig sin afdøde far, Niels Svendsen (Sparre). – Kalkmaleri i Västra Sallerup kirke i Skåne fra omkring 1450 (Foto: Nationalmuseet).

Materialet fra det øvrige land bekræfter dette billede. Der var præster, kirkeværgere, munke og mod århundredets slutning også borgere blandt givne, men igen er det rækken af adelige, der springer i øjnene.⁴²

For den, der kender periodens høje adelige som rigsråder og lensmænd og er lige ved at tro, at disse mænd ikke tænkte på andet end politik og magt, indkomster og godssamlere, sådan som det bevarede brevstof fortæller det, virker det forsonende, at de også ofrede opmærksomhed og penge – motiverne ufortalt – på kulturelle gøremål. Man turde måske nok, alene ud fra den kendsgerning, at det først og fremmest var adelen, verdslig som gejstlig, der havde de store indtægter i det 15. århundrede, slutte, at kirkebyggeri og -udsmykning for hovedparten må have været doneret af denne stand. Men sagen bliver mere oplysende og konkret, når vi ved, hvem der har givet, og måske også hvad. Alene af rigsråder lader det sig gøre at finde op mod et halvt hundrede i kunstbefordrende virksomhed. De skal slet ikke alle nævnes her, men vi vil ganske kort prøve at sætte navne på nogle af de mest bemærkelsesværdige arbejder.

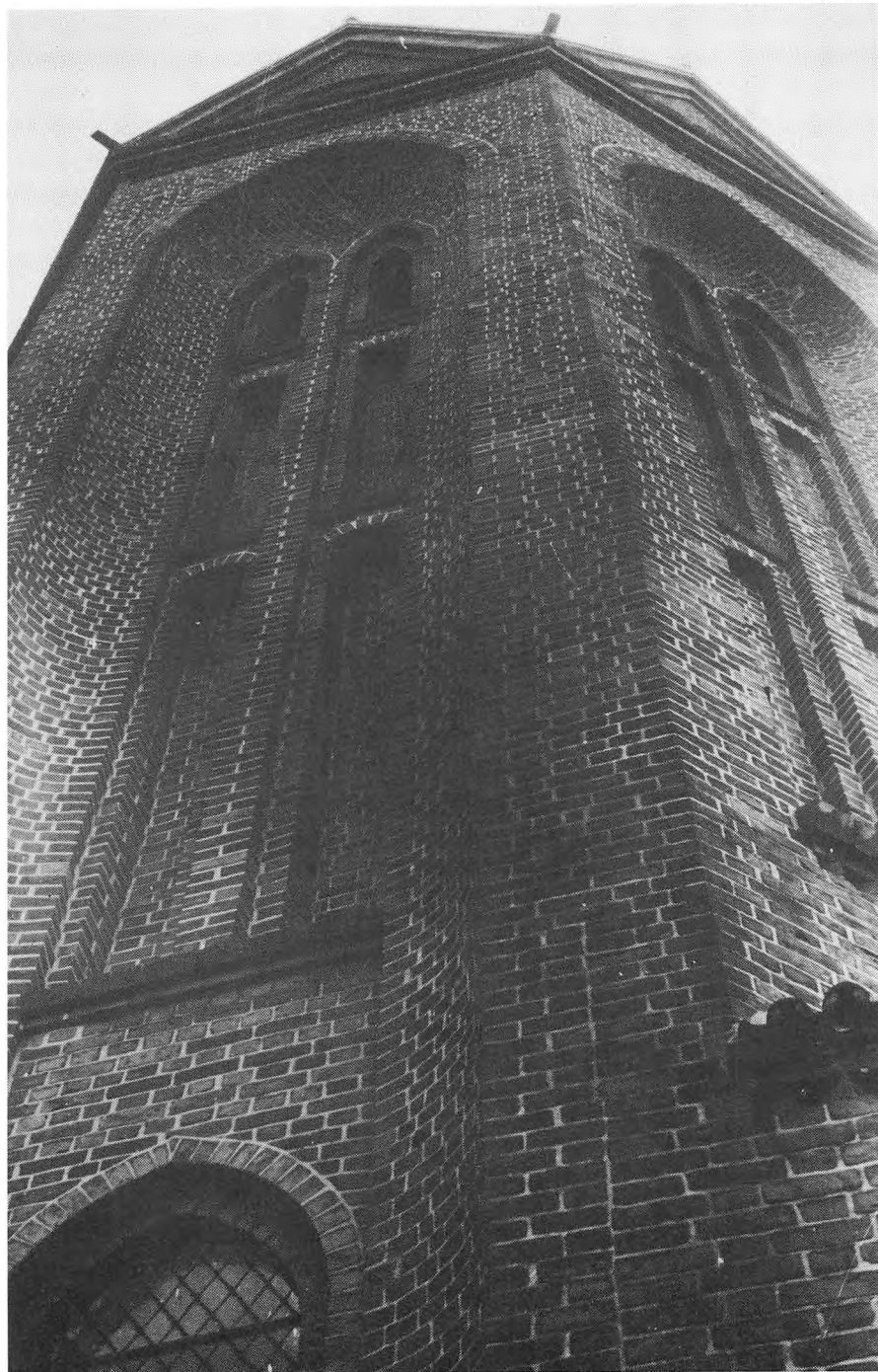
Bisperne, fødte medlemmer af rigsrådet og meget vel aflagte, tegnede sig for store bygværker. Peder Jensen (Lodehat), der byggede sig Gjorslev, var kongens kansler og bisp i Roskilde, da korstolene dér blev bestilt, og en senere efterfølger i begge disse hverv var manden bag det raffinerede våbenhus, Oluf Mortensen (Baden). Århusbispens Jens Iversen (Lange), fremtrædende rigsråd og diplomat gennem mere end 30 år, var utvivlsomt initiativtager til udvidelser og korbyggeri ved domkirken, og helt personligt har han stået bag bestillingen af altertavlen hos den lybske mester Bernt Notke. I Lund var der ikke byggeri af betydning, derimod et mesterværk af en ligsten efter ærkebisp Jens Brostrup.⁴³

Hofmestrene af Rosenkrantz-familien, Otte Nielsen og Erik Ottesen, havde venteligt nok også været engageret i kirkebyggeri. Faderen havde fra ny bygget den »skønne« kirke i Marie Magdalene og forsynet den med kalkmalerier, og det er efter al sandsynlighed sønnens våben, der findes et par steder i Århus domkirke. Hvormed indiceres, at han spillede en rolle ved kirkens byggeri eller udsmykning.⁴⁴ Begge fik i øvrigt lavet sig udmærkede gravsten, især faderens er fremragende, udført af en hidkaldt tysk kunstner.⁴⁵ Om århundredets sidste hofmester, Poul Laxmand, ved vi, at han ydede bidrag til adskillige kirker i København og Helsingør, men uden at efterladenskaber er bevaret.⁴⁶ Kendt er derimod en serie kalkmalerier i Helsingørs Mariekirke, malet af en stor kunstner, en følsom kolorist, muligvis en nederlænding. Poul Laxmands våben blandt malerierne tilsiger hans medvirken, og det samme er tilfældet i Karmeliterklostrets kapitelsal, hvor de ejendommelige slutstensrelieffer i hvælvene tilskrives Adam van Düren.⁴⁷

Om adelens verdslige byggeri ved vi ikke meget. Af herregårde var den enlige, barske svale, Glimmingehus, bygget af rigsråd og lensmand på Gotland, Jens Holgersen (Ulfstand), måske ved hjælp af Adam van Düren, som i hvert fald har leveret skulpturelle arbejder dertil. Andre herreborge blev sat i værk i det 15. århundrede, men de bevarede rester rækker ikke til en æstetisk bedømmelse. Af de ikke så få købstadsgårde, som adelen skaffede sig,⁴⁸ kender vi i tegning en statelig bygning i Viborg, »Gyldenstiernes hus«, og bevaret er i Helsingør en gård med en »ualmindelig smuk, blindet trappegavl«, utvivlsomt opført af den betroede rigsråd og høvedsmand på Ørekrog, Johan Oxe.⁴⁹

Johan Oxe var også en rundhåndet bidragyder til kirker i Helsingør og omegn, men det visuelle udkomme er ukendt.⁵⁰ Den sponsorvirksomhed,

Assens kirkes tårn med de imponerende hulkehl-formede blændinger er et bemærkelsesværdigt bygningsværk. Nærmeste forbillede er ifølge Francis Beckett Nikolajkirken i Greifswald. Kirken menes fuldført 1488 (Foto: Nationalmuseet).

hans kollega på den anden side af Sundet, Joachim Flemming på Helsingborg, udøvede, satte sig varigere spor i form af en anselig og flot altertavle i byens kirke.⁵¹ Af større kunstnerisk værd er tre kalkmaleriserier i skånske kirker, alle doneret af danske råder. Ældst er malerierne i Västra Sallerup (o. 1440-50), hvor stifteren Claus Nielsen (Sparre) til Ellinge, lensmand på Lyckå i Blekinge, i fuld rustning knæler med sin familie ved en helligtrekongersscene på baggrund af et burgundisk inspireret landskab. Det avancerede i sceneriet accentueres af hustruens hypermoderne bæverhat.⁵² Også billederne i den førømtalte Bollerup kirke, skænket 1476 af enken efter Stig Olufsen (Krogno) og sønnen Oluf Stigsen (begge råder og lensmænd), er fremragende og må være udført af en europæisk orienteret kunstner af format.⁵³ Helt så højt når ikke kalkmalerierne i Hyby kirke, hvortil David Haks og Knud Truidsens (Has) navne er knyttet, men de er dog stadig betydelige,⁵⁴ og en lignende karakteristisk kan gives udsmykningen i Bringstrup kirke på Sjælland, hvor rigsråderne Jens Torbensen og Jep Jensen (Sparre), far og søn, optræder med våben og indskrifter.⁵⁵

På baggrund af disse dokumenterede sammenhænge er man fristet til at søge sandsynlige sponsorer til de bedre kunstværker, der stadig står som anonyme. Skulle således lensmanden på Hindsgavl, Eggert Frille, have haft en finger med i spillet, da kirken og det særprægede tårn i Assens skulle opføres?⁵⁶ Kunne man forestille sig, at den fornemme og egenartede hulkehludformning af vinduerne på kirkerne i Assens, Århus og Randers skyldtes samme håndværkshold og/eller bygmester, hyret på rad af rigsrådskollegerne Eggert Frille, Jens Iversen (Lange) og Otte Nielsen eller Erik Ottesen (Rosenkrantz), som netop disse steder havde særlig indflydelse og interesse?⁵⁷ Var det smukke hallekor i Stege, der formentlig havde mecklenborgske forbilleder, inspireret af de mønske lensmænd, grev Witslav af Eberstein (før 1439) eller Thott'erne Erik Ågesen og Laurens Axelsen (1457-66)?⁵⁸ Skulle mon de habile engelskimporterede alabastfigurer, der smykker nogle altertavler omkring Holstebro, være et resultat af de nordvestjyske Gyldenstiernes virksomhed?⁵⁹ Eller kan man komme efter formidleren af de avancerede kalkmalerier fra 1420'erne i Viskinge ved Kalundborg, utvivlsomt en adelsperson med et hammerlignende våben?⁶⁰ Det er foreløbig rene gætterier, åbne spørgsmål.

Slutstreger

Man skal nok passe på ikke at drage for håndfaste konklusioner af et materiale, der trods alt er overleveret så tilfældigt som kalkmalerier og andre kunstværker, og så sparsomt som tilfældet er med bøger og litterære produkter i øvrigt. Men alt i alt tør det nok siges, at de åndelige rørelser, der lå bag udfoldelserne i Europa, også var virksomme her. At sige, at Danmark mod-

tog adskillige umiddelbare påvirkninger fra det europæiske kultur- og kunstliv, er nok heller ikke for voveligt, men det forekommer under denne artikels aspekt for passivt. De slet ikke så få udenlandske kunstnere, der virkede her i landet, drog jo ikke herop for at påvirke os og næppe heller for at finde beskæftigelse. Deres tilstedeværelse må forklares ved, at de af velbeslåede og kunstglade danskere blev hentet, bestilt og betalt til at udføre ønskede kunstneriske opgaver.

Som nævnt ved vi langt fra i alle tilfælde, hvem der stod bag kunstværkerne og de øvrige kulturelle manifestationer i det 15. århundrede. Bortset fra bondealmuen er vel folk fra alle grupper set i aktivitet: præster, kirkeværger, borgere, munke, gejstlig og verdslig adel. Men selv uden statistik tør det hævdes – præsters og borgeres virksomhed især mod århundredets slutning ikke at forklejne – at det var adelen, der var det store og dominerende mæcenat. Og blandt den var det ikke overraskende rigsrådsadelen (magnaterne), der tegnede sig for den fornemste og mest avancerede kunst, regionalt tilsyneladende koncentreret til landskaberne om Øresund med en udløber til Århus stift.

Skal vi forsøge – forsigtigt – at placere den danske kunst- og kulturudfoldelse i den europæiske sammenhæng, må det først konstateres, at den italienske renæssance ikke havde sat sig spor i det 15. århundredes Danmark. Egentlig underligt, for chancen havde faktisk været der. Fremtrædende danske havde ved selvsyn stiftet bekendtskab med renæssancekunst og -personer. Først i 1474, da Christian I var i Italien og Rom med stort følge (o. 150 personer), siden i 1475 og 1488, da dronning Dorothea nok mere beskedent tog den samme tur.

Vi må konkludere, at det var det nordeuropæiske og især det nordtyske åndsliv, der tiltrak de danske. Bønnebogsskikken, de litterære produkter, lærdommen og kunstværkerne var alle dele eller grene af århundredets fælleseuropæiske kulturgods. Det høviske islæt var fremtrædende, den internationale gotik holdt længe ved.⁶¹ Men hvor billedkunsten var bedst, var den helt up to date med den europæiske. Det gælder den anvendte motivverden med bl.a. Kristi lidelseshistorie, helgenbilleder og barske martyrier. Udprægede 1400-tals emner som Kristus som smertens mand, pietà-motivet og Veronica med svededugen optræder tidligt i århundredet, og også i malemåde og skulpturel udformning ser vi som nævnt eksempler på de nyeste tendenser: en mere realistisk holdning og noget famlende, men ægte forsøg på at skabe dybde, rum og perspektiv.

I den forstand, at individualismen er et typisk renæssancetræk, tør man måske sige, at de tydeligste, om end spæde spirer til renæssance er at finde inden for portrætkunsten. At man symbolsk lod sig afbilde som stifter i en kirke, var ikke noget nyt. Det nye og renæssancebebudende var, at personer-

*Dronning Margrethe
† 1412*

Peder Jensen (Lodehat), bisp, † 1416

*Claus Nielsen (Sparre),
rigsråd, † 1451/52*

*Oluf Axelsen (Thott),
rigsråd, † 1464*

*Tve Nielsen, ærkebispe,
† 1472*

*Otte Nielsen (Rosenkrantz),
hofmester, rigsråd, † 1477*

*Kong Christian I
† 1481*

*Jens Iversen (Lange),
bispe, † 1482*

*Iver Axelsen (Thott),
rigsråd, † 1487*

*Jens Brostrup,
ærkebispe, † 1497*

*Erik Ottesen (Rosenkrantz),
hofmester, rigsråd, † 1503*

*Kong Hans,
† 1513*

ne blev gengivet som individer. Hvornår man begyndte på det i Danmark, kan ikke siges bestemt. Allerede i Peder Jensen Lodehats gravstensbillede fra o. 1416 har man villet se et forsøg på at skabe lighed med personen, og senere blev individualiseringen givetvis mere åbenbar. Her skal periodens portrætter ikke bedømmes, men gengives, så enhver kan se på dem.⁶² Det var ikke de mindst betydende personer i det politiske liv – og altså heller ikke i det kulturelle liv – i det 15. århundredes Danmark.

1. *Den danske Kirkes Historie*, Red. Hal Koch m.fl., II (af Niels Knud Andersen), Kbh. 1962, s. 243ff.
2. *Dansk litteraturhistorie*, Red. P.H. Traustedt, I (af Gustav Albeck og F.J. Billeskov Jensen), Politikens forlag, Kbh. 1964, s. 115.
3. Francis Beckett, *Danmarks Kunst* II, Gotikken, Kbh. 1926, s. 2.
4. *Den danske Kirkes Historie* III (af Niels Knud Andersen og P.G. Lindhardt), Kbh. 1965, s. 122ff.
5. *Den danske Kirkes Historie* II, s. 226ff.
6. *Den danske Kirkes Historie* II, s. 226ff, III, s. 190ff. Om munkenes nidkære prædiken, se også Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken*, Kbh. 1969, s. 22ff.
7. *Den danske Kirkes Historie* II, s. 229, III, s. 195.
8. *Den danske Kirkes Historie* II, s. 211ff, 249.
9. *Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536* I-VI, Udg. L. Moltesen, Alfr. Krarup og Johs. Lindbæk, Kbh. 1904-43, passim.
10. *Den danske Kirkes Historie* III, s. 155ff; *Dansk litteraturhistorie* I (af Søren Kaspersen m.fl.), Gyldendal, Kbh. 1984, s. 600ff. Se endvidere *Middelalderens danske Bønnebøger* I-V, Udg. Karl Martin Nielsen, Kbh. 1946-82, specielt V, s. 1-26, der beskriver og henviser til originaler, bl.a. i Det kongelige Bibliotek og Den arnamagnæanske Samling.
11. *Dansk litteraturhistorie* (Gyldendal) I, s. 574, 584ff.
12. Sst. s. 403.
13. Landsbyvæbner var f.eks. Per Terkelsen i Føvling, hvis lovhåndskrift er bevaret i Den arnamagnæanske Samling (AM 10, 8vo), se Harry Christensen, *Len og magt i Danmark 1439-1481*, Århus 1983, s. 258f. Et indtryk af ejergrupperne fås gennem *Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene* I-VIII, Udg. Johs. Brøndum-Nielsen m.fl., Kbh. 1933-61, f.eks. V, s. VIIff og VIII, s. Vff; jfr. ejere af private domssamlinger, overvejende fra 16. århundrede, i *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger* I-VIII, Udg. Erik Reitzel-Nielsen, Kbh. 1978-85, specielt I, s. 32ff. Jfr. i øvrigt Troels Dahlerup, *Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder*, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. IV, 1969-70, s. 36.
14. *Dansk litteraturhistorie* (Gyldendal) I, s. 449ff; *Dansk litteraturhistorie* (Politikens forlag) I, s. 127; *En klosterbog fra middelalderens slutning* (AM 76,8), Udg. Marius Kristensen, Kbh. 1933, s. 53-115 (Lucidarius).
15. *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania-Holland-Blekinge*, Ed. Knud Banning, Kbh. 1976-82, I, s. 25-29.
16. *Dansk litteraturhistorie* (Gyldendal) I, s. 459ff; Troels Dahlerup, *Danmark, Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971*, Kbh. 1971, s. 76; Harry Christensen, *anf. arb.*, s. 118f, 369f.
17. *Dansk litteraturhistorie* (Gyldendal) I, s. 593.
18. *Danmarks gamle Folkeviser*, Udg. Svend Grundtvig m.fl., Kbh. 1966-76, nr. 160, 163-167, 315.
19. *Den danske rimkrønike* I-III, Udg. Helge Toldberg, Kbh. 1958-61, specielt I.

20. *Den danske Kirkes Historie* III, s. 154f.
21. Eggert Frilles krønike befinder sig i original i Den arnamagnæanske Samling (AM 29fol.), i afskrift på Det kongelige Bibliotek (Ny kgl. Samling 272fol.). Det er også muligt, at hofmesteren Erik Ottesen (Rosenkrantz) har ladet udskrive en krønike, se Konrad Barner, *Familien Rosenkrantz's Historie* I, Kbh. 1874, s. 206.
22. W. Møllerup, Eggert Frille. Et Bidrag til Unionstidens Historie, *Historisk Tidsskrift* 5. Rk. V, 1885, s. 1-63, jfr. VI, 1886-87, s. 858-860; *Dansk Biografisk Leksikon*, Red. Sv. Cedergreen Bech, Kbh. 1979-84, V, s. 13f. Vedrørende Eggert Frilles deltagelse i diplomatiet, se Harry Christensen, anf. arb., s. 344ff, jfr. 350ff.
23. *Den danske Kirkes Historie* III, s. 90. Det har dog været diskuteret, hvilken bog, der har æren af at være første trykte danske bog.
24. *Dansk litteraturhistorie* (Gyldendal) I, s. 443.
25. Ellen Jørgensen, Nordiske Studierejser i Middelalderen. Nordboerne ved Universitetet i Paris fra det 13. Aarhundredes Begyndelse til det 15. Aarhundredes Midte, *Historisk Tidsskrift* 8. Rk. V, 1914-15, s. 352f; samme, Nogle Bemærkninger om danske studerende ved Tysklands Universiteter i Middelalderen, *Historisk Tidsskrift* 8. Rk. VI, 1915-17, specielt s. 200ff; Vello Helk, Danmark. Middelalderen, *Ur nordisk kulturhistoria. XVIII Nordiska historikermötet Jyväskylä 1981*, Mötesrapport 1: Universitetsbesöken i utlandet före 1660, Jyväskylä 1981, s. 29f.
26. *Acta pontificum Danica* III, s. 90; K. Carøe, Danske, norske og holstenske studerende ved universitetet i Bologna 1289-1525, *Kirkehistoriske Samlinger* 5. Rk. VI, 1911-13, s. 377.
27. Ellen Jørgensen, Nogle Bemærkninger om danske studerende ved Tysklands Universiteter i Middelalderen, anf. st., s. 206f; jfr. Vello Helk, anf. st., s. 30.
28. Sst. s. 30f; Ellen Jørgensen, Nogle Bemærkninger om danske studerende ved Tysklands Universiteter i Middelalderen, anf. st., s. 208f. Ellen Jørgensens påstand om de fattige studerendes hjemlige karriere dokumenteres ikke nærmere. Der er dog ingen tvivl om, at adskillige uadelige, bl.a. dygtige borgersønner, drev det så vidt, at de blev optaget i kapitelsgejstlighed (Per Ingeman, Den lundensiske kapitelsgejstlighed i senmiddelalderen, utrykt afhandling, Aarhus Universitet 1985). Kai Hørby mener ikke, at landsbypræsterne har været universitetsuddannede (Niels Lund og Kai Hørby, Samfundet i vikingetid og middelalder 800-1500, *Dansk socialhistorie* II, Kbh. 1980, s. 291).
29. *Dansk Biografisk Leksikon* IX, s. 586; Paul Lehmann, *Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur und Wissenschaft des Mittelalters*, (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung Jahrgang 1936, Heft 2), München 1936, s. 59.
30. *Dansk Biografisk Leksikon* X, s. 515; *Dansk litteraturhistorie* (Gyldendal) I, s. 416, 425.
31. *Matrikler over Nordiske Studerende ved fremmede Universiteter*, Udg. Ludvig Daae, Christiania 1885, s. 22 (Erfurt). Bisp Jens' ry som lærd person var endnu levende, da Povl Helgesen forfattede sin Skibykrønike (*Lektor Povl Helgesens historiske Optegnelsesbog sædvanlig kaldet Skibykrøniken*, Oversat af A. Heise, Genoptryk, Kbh. 1967, s. 28f).
32. *Auctarium chartularii universitatis Parisiensis*, Ed. Henricus Denifle et Aemilius Chatelain, Paris 1935-42, II, s. 777, 948, 945. Johannes Didriksen havde tidligere været immatrikuleret i Louvain (Ellen Jørgensen, Nordiske Studerende i Louvain, *Personalthistorisk Tidsskrift* 8. Rk. V, 1926, s. 119).
33. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis: Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1939, 2. Rk., passim.
34. *Die Matrikel der Universität Basel I*, Hrsg. Hans Georg Wackernagel, Basel 1951, s. 230; *Danmarks gamle landskabslove* VII, s. XIV.
35. *Matrikler over Nordiske Studerende ved fremmede Universiteter* s. 27, 55; *Dansk Biografisk Leksikon* XII, s. 331f. Opregningen af danske lærde prætenderer ikke at være udtømmende, se i øvrigt Ellen Jørgensen, Om nogle middelalderlige Forfattere, der nævnes som hjemmehørende i »Dacia«, *Historisk Tidsskrift* 8. Rk. III, 1910-12, s. 234-262; Paul Lehmann, anf. arb., s. 55ff.

36. Francis Beckett, anf. arb., s. 5, 401.
37. *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933ff.
38. *A Catalogue of Wall-Paintings*.
39. Francis Beckett, anf. arb., s. 137ff.
40. *A Catalogue of Wall-Paintings II-III* under kirkerne i Håstveda, Hyby, Lund, Västra Sallerup og Åspö.
41. *A Catalogue of Wall-Paintings II*, s. 44.
42. *Danmarks Kirker*, passim; Niels M. Saxtorph, *Jeg ser på kalkmalerier. En gennemgang af alle kalkmalerier i danske kirker*, Kbh. 1967, passim. Hvad angår altertavler, er stifterne utvivlsomt fordelt på de samme grupper med adel og højere gejstlighed som dem, der træder frem med de »store stykker« (Francis Beckett, anf. arb., s. 138ff). En nøjere undersøgelse af altertavlernes stiftere er ikke foretaget.
43. Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere*, Kbh. 1951-53, I, s. 28, II, s. 162, Planche 6.
44. Francis Beckett, anf. arb., s. 401; Niels M. Saxtorph, anf. arb., s. 305f; *Danmarks Kirker*, Århus Amt, s. 399ff, 402 (note 90), 452.
45. Chr. Axel Jensen, anf. arb., I, s. 32, 47, II, s. 166, 169, Planche 7, 10.
46. *Danmarks Kirker*, København, s. 36f, 461f, 529; *Danmarks Kirker*, Frederiksborg Amt, s. 537.
47. *Dansk kunsthistorie. Billedkunst og skulptur*, Red. Vagn Poulsen, Erik Lassen og Jan Danielsen, I (af Erik Lassen m.fl.), Kbh. 1972, s. 297f.
48. Harry Christensen, anf. arb., s. 51.
49. Francis Beckett, anf. arb., s. 101, 100.
50. *Danmarks Kirker*, Frederiksborg Amt, s. 44, 290ff, 1042.
51. Francis Beckett, anf. arb., s. 147.
52. *A Catalogue of Wall-Paintings III*, s. 212, jfr. I, s. 122 (fig. 168), IV, s. 49f.
53. *A Catalogue of Wall-Paintings II*, s. 44, IV, s. 70f.
54. *A Catalogue of Wall-Paintings II*, s. 181f, IV, s. 75ff.
55. Robert Smalley og Ulla Hastrup, Nyfundne sengotiske kalkmalerier i Bringstrup kirke, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1979, s. 34-46 (med Heraldisk efterskrift af Knud Prange).
56. Eggert Frille, universitetsuddannet i Rostock og med nære forbindelser til hansestæderne, var nok den mest indflydelsesrige person på Vestfyn o. 1440-66, da kirkebyggeriet formentlig blev iværksat (Francis Beckett, anf. arb., s. 28f, 36f). Ikke mindst i Assens, hvor han var forlenet med byfogedembedet og tolden (Harry Christensen, anf. arb., s. 62; jfr. i øvrigt den i note 22 ovenfor anførte litteratur).
57. Om det bygningsmæssige slægtskab, se Francis Beckett, anf. arb., s. 103.
58. Francis Beckett, anf. arb., s. 25 sætter opførelsen til første halvdel af århundredet, Hugo Johannsen til efter 1457: *Danmarks arkitektur*, Red. Hakon Lund, Kirkens huse (af Hugo Johannsen og Claus M. Smidt), Kbh. 1981, s. 81. Grevens forbindelser til Nordtyskland behøver næppe dokumentation, Thott'ernes ditto turde være godtgjort gennem familiens ivrige handelsvirksomhed (Grethe Ilsøe, *Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen*, Kbh. 1966, s. 310ff).
59. Gyldenstiernerne havde vist ene af de danske adelige nære slægtninge i England i det 15. århundrede (*Danmarks Adels Aarvog* 1926, II, s. 10).
60. Kalkmaleriet af en adelig rytter med våbenmærke er desværre ikke bevaret, se Ulla Hastrup, *Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen, Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, specielt s. 8, 17f samt note s. 191. Hastrup påviser i øvrigt en nær forbindelse mellem Viskingeudsmykningen og kalkmalerier i Danzig, hvortil kan føjes, at personelle forbindelser mellem de tyske Østersølande og Sjælland var hyppige under Erik af Pommern. Således træffes folk af pommerske og mecklenborgske slægter som Dolen, Putbus, Smeker, Dorna, Cernin, Plate, Cordshagen, Barnekow, Tralow og Schepelitz. Af disse var Joachim Schepelitz som rigsråd nok den, der nåede højest på den sociale rangstige (Jens E. Olesen, *Rigsråd – Kongemagt – Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik*

1434-1449, Århus 1980, s. 452, 468ff). Hans våbenmærke var en dobbeltøkse, se *Lexikon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene* II, Kbh. 1787, s. 174, tavle XXVII; *Siebmacher's grosses Wappenbuch* XVIII, Die Wappen des Adels in Pommern und Mecklenburg, Nachdruck, Neustadt an der Aisch 1978. Kunne man endelig forestille sig, at den hammerlignende figur i våbenet var resterne af en tofarvet skaktavlet sparre (sml. Smalley og Hastrup, anf. st., s. 38 og ill. s. 41), ville lensmanden på Kalundborg mellem 1424 og 1430, Torben Jensen (Sparre), være en mulighed.

61. Se også Søren Kaspersen, Kalkmaleri og samfund 1241-1340/50, *Kulturblostring og samfundskrise i 1300-tallet*, Udg. og red. Brian Patrick McGuire, Kbh. 1979, s. 108-165.
62. Dronning Margrethe: Gravsten i Roskilde domkirke. Peder Jensen (Lodehat): Tegning af J.B. Løffler efter gravsten sst. Claus Nielsen (Sparre): Kalkmaleri i Västra Sallerup kirke i Skåne. Oluf Axelsen (Thott): Altertavle i Valløby kirke. Tue Nielsen: Gravsten i Lunds domkirke (foto: Historiska Museet, Lund). Otte Nielsen (Rosenkrantz): Tegning af S. Abildgaard 1770 efter gravsten i Hornslet kirke. Kong Christian I: Medalje i Nationalmuseet, Den kgl. Mønt og Medaillesamling, udført 1474 af Bartolommeo Melioli i Mantova (afstøbning). Jens Iversen (Lange): Altertavle i Århus domkirke, udført af Bernt Notke 1479. Iver Axelsen (Thott): Maleri på Gavnø (foto: Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg slot (Sophus Bengtsson)). Jens Brostrup: Tegning af Hilfeing 1773 efter gravsten i Lunds domkirke. Erik Ottesen (Rosenkrantz): Tegning af S. Abildgaard 1770 efter gravsten i Hornslet kirke. Kong Hans: Bislagssten fra Københavns slot, udført af Adam van Düren 1503.

Der er i alle tilfælde tale om udsnit. Foto: Nationalmuseet, hvor intet andet er nævnt.

Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner

Af Poul Enemark

Adelige ægteskaber var i 14. og 15. århundrede konstruktive led i den enkeltes opbygning af det eftertragtede godskompleks. Det er nærliggende tillige at tillægge visse højadelige ægteskaber politiske motiver, eller i det mindste politiske virkninger i den stående magtkamp mellem konge og aristokrati eller mellem de adelige grupper indbyrdes. Vil man forsøge at underbygge en sådan antagelse, bliver en omtrentlig datering af adelige vielser og fødsler dog tvingende nødvendig, og det er netop hér, de direkte kildeudsagn som oftest lader os sørgeligt i stikken. Præcise fødsels- eller vielsesår fra denne tidlige periode findes næsten aldrig. Spørgsmålet bliver derfor, om man vil være i stand til at rekonstruere omtrentlige data, der lader sig betryggende anvende. Et forsøg skal her gøres omkring slægten Gyldenstjerne i første halvdel af det 15. århundrede.¹

Brødrene Peder Nielsen til Ågård og Erik Nielsen til Demstruplund og Tim træffes jævnlig i brevstoffet omkring Margrethes krongodsreduktion i de første år efter 1400. En sjældnere gang findes tillige deres brodersøn Henrik Knudsen, der senere skrev sig til Restrup.² Til disse tre personer henføres gerne de tre linier i slægten Gyldenstjerne: Ågård-, Tim- og Restruplinien. I 1401 førte de alle riddertitel, erhvervet ved kong Eriks kroningsfest i 1397. Kun Peder Nielsen kendes før 1397, som væbner; han omtales sidste gang i live 1409,³ mens Erik Nielsen formentlig først er død i 1454 og Henrik Knudsen i 1455.⁴

Erik Nielsen må være opkaldt efter sin farfader, Valdemar Atterdags marsk af samme navn, der menes identificeret i live i et brev af 22/2 1378.⁵ Da han er sikkert identificeret med segl allerede i 1328, kan han formentlig senest være født i århundredets første årti.⁶

Det er den almindelige opfattelse, at man normalt undlod at opkalde efter personer, der endnu var i live. I nærværende artikel vil dette princip være forudsat. Der kan dog også anføres kildeudsagn til støtte for en sådan antagelse. Eksempelvis skrev Anne Rud, enke efter den netop afdøde Henrik Krummedige, den 27/12 1530 til sin datter Sophie (gift med Eske Bille), efter at have hørt om datterens nyfødte søn: »som du skriver, at du vil kalde din

liden søn efter din kære fader, hans sjæl Gud nåde! og at Gud vil unde ham den nåde, at han blev til slig en mand, som han var og af sådan et rygte i Norge«. ⁷ Her spores meningen med navneopkald; men passagen kan også siges at bekræfte, at der efter tidens opfattelse kun kunne opkaldes efter afdøde personer. Interessant er det i den forbindelse, at brevvekslingen afslører, at Eske Bille og Sophie allerede *havde* fået en søn, der med navnet Hartvig kun kan være opkaldt efter Sophies farfader, Hartvig Krummedige, som man formentlig netop har valgt, fordi faderen Henrik Krummedige på det tidspunkt endnu var i live. ⁸

Vender vi nu tilbage til februarbrevet 1378 med navnet Erik Nielsen, vil det følgelig – forudsat identifikationen holder – sætte en grænse bagud for Erik Nielsens fødsel. Det er imidlertid yderst tvivlsomt, om det i dette tilfælde skulle dreje sig om Valdemar Atterdags gamle marsk, der ellers ikke med sikkerhed kan konstateres i live i 1370'erne. I brevet 22/2 1378 skøder Otte Snaf gods til Vor Frue alter i Emmerlev kirke, og det er nok mere rimeligt at antage, at anførte ridder Erik Nielsen blandt vidnerne var Erik Nielsen (Rosenkrantz), der må have haft gods netop i Emmerlev sogn. ⁹

Med dødsår 1454 er der dog alligevel grænse for, hvor langt Erik Nielsens (Gyldenstjerne) fødselsår tør skydes tilbage. Rimeligheden i et ridderslag i 1397 må naturligvis sætte en grænse den anden vej, så hans fødsel måske tør placeres mellem 1375-79. Henrik Knudsen kan højst have været få år yngre.

Om Henrik Knudsens fader, Knud Nielsen, der var død i 1401, vides intet. ¹⁰ Der må dog have været ret stor aldersforskel mellem de ældre brødre Peder og Knud og den yngre broder Erik Nielsen. Vi kender intet til deres fader Niels Eriksens ægteskabsforbindelse(r), bortset fra at hans enke 24/8 1388 skriver sig »Kirstine af Ager« (dvs. til Ågård). ¹¹

Niels Eriksen træffes første gang 21/6 1364, da han som ridder og rigsråd medbesegler Valdemar Atterdags våbenstilstand med hansebyerne i Stralsund. ¹² Han var dog næppe rigsråd i 1360, eftersom han ikke medbeseglede håndfæstningen i Kalundborg 24/5. ¹³ Han må da utvivlsomt have været fuld-voksen, men det bør næppe forundre så meget, at den yngre mand ikke har medbeseglet, da faderen Erik Nielsen jo repræsenterede slægten i denne aftale med kongehuset.

I en godskonflikt med kronen i 1355 måtte Erik Nielsens slægtning Niels Bugge og hans søstersønner Claus Limbek og Erik Nielsen (Rosenkrantz) være garanter for ham i en aftale med kongen. ¹⁴ Sønnen Niels Eriksen besad åbenbart endnu ikke så anset en position, at kongen fandt det nødvendigt at afkræve ham en tilsvarende garanti for faderen.

De anførte oplysninger indicerer, at Niels Eriksen rimeligvis er født engang mellem 1330-35. Erik Nielsens ægteskab med Cecilie Vendelbo bør

sandsynligvis henlægges til ca. 1330, og i begyndelsen af 1340'erne ses han stedse i snæver politisk kontakt med Peder Vendelbo.¹⁵

Niels Eriksen var selv opkaldt efter sin farfader, og da hans fader levede, opkaldte han meget naturligt sønnen efter sin morfader, Peder Vendelbo, der døde mellem 1345-47, så Peder Nielsen må i alt fald være født efter den tid.¹⁶ Ridderværdigheden opnåede han i 1397 i en relativt moden alder, og han var dengang utvivlsomt slægtens overhoved. Broderen Knud må allerede da være død, da ridderslaget ellers ville være faldet til ham i stedet for til hans ekstraordinært unge søn Henrik. Peder Nielsens første hustru var søster til ærkebiskop Jakob Gertsen (Ulfstand) i Lund. Ægteskabet tør ikke tidsfæstes, men det er nok rimeligt at se en naturlig følge af svogerskabet i Peder Nielsens besegling af unionsbrevet i Kalmar 1397 tillige med ærkebispen.¹⁷

Peder Nielsen nævnes sidste gang i live som vidne i en godsoverdragelse 1409. Han er måske død ret hurtigt efter, i alt fald mangler hans navn blandt undertegnerne såvel af stilstandsoverenskomsten i Kolding 24/3 1411 mellem kong Erik og hertuginde Elisabeth af Slesvig som af mæglingsoverenskomsten mellem parterne af 5/10 1412, der begge er undertegnede af broderen Erik Nielsen.¹⁸

En svensk beretning fra de tidligste år efter 1400 kan give et par kryptiske bidrag til Peder Nielsens herkomst. Filip Karlsson af den såkaldte uægte Folkunga-æt beretter, at hans farbroder Gregers Magnusson, der havde været den svenske konge Magnus Erikssons drost, i 15 år havde opholdt sig i landflygtighed i Danmark. Hans søn Magnus Gregersson fulgte faderen til Danmark og ægtede en jysk adelsdame ved navn Märta, der i et tidligere ægteskab havde en datter. Denne Magnus Gregerssons steddatter blev senere moder til Peder Nielsen; men da Magnus Gregersson og dennes unge søn døde, forsømte hun at gøre sit arvekrav gældende i tide, så kong Magnus inddrog godset som danearv.¹⁹ Så vidt Filip Karlsson. Hvad tør man nu slutte af disse spredte brokker?

Gregers Magnussons landflygtighed kan placeres ret nøje fra 1338-48, da han faldt i Rusland. Sønnen Magnus Gregersson pantsatte i 1349 en gård til Vor Frue kloster i Ålborg, men fra 1350 er han atter i Sverige, hvor han senest omtales 1358 og synes at være død året efter.²⁰ Den unge søn i hans danske ægteskab døde to år efter faderen.²¹ Da han var opkaldt efter sin farfader, kan han tidligst være født 1348-49, hvilket placerer Magnus Gregerssons jyske ægteskab i slutningen af 1340'erne, og Märta's død har vel afsluttet hans danske epoke 1349/50. Har steddatteren været barn under Magnus Gregerssons jyske ægteskab i slutningen af 1340'erne, kan hun tidligst være født mellem 1335-40, vel nærmest 1340. Hun kan således godt have indgået ægteskab i 1355/56 som 16-20-årig med Niels Eriksen (Gylden-

stjerne), der må have været i begyndelsen af tyverne. Peder Nielsens fødsel tør vel på dette grundlag placeres til slutningen af 1350'erne.

Broderen Knud Nielsen må antages at have navneopkald efter sin moders slægt, som vi ikke kender. Han er derfor nok den yngste af de to, men Knuds fødsel kan dog også senest anbringes i de sidste år af 1350'erne, hvis han skal kunne nå at få en søn, der kunne opnå ridderslag i 1397; og endda må både den unge Henrik Knudsens og den unge Erik Nielsens hæder ved denne lejlighed tilskrives slægtens – og vel navnlig Peder Nielsens – anseelse.

Peder Nielsens sønner nævnes i *Danmarks Adels Aarbog* i følgende rækkefølge: Gert Pedersen biskop i Børglum, Anders Pedersen i engelsk tjeneste, Niels Pedersen til Ågård, og senere Bregentved, og Erik Pedersen til Ågård. Desuden nævnes to døtre, den ene gift med Erik Jensen (Løvenbalk) til Aunsbjerg, den anden med Morten Jensen (Gyrstinge) til Kragerup og Åstrup.

Gert Pedersen må være opkaldt efter sin morfader og var altså fra Peder Nielsens første ægteskab; Gert betænkes i 1410 i morbroderens, ærkebispens, testamente. Han var kannik i Roskilde 1412 og må følgelig antages at være født før 1390, måske mellem 1386-88.²² Han beseglede våbenstilstanden med hansestæderne i Horsens 1432 som postuleret bisp i Børglum og fik sin pavelige indvielse året efter.²³ Han døde i 1453 – hvis de anførte formodninger holder – i en alder af mindst 65 år.²⁴

Anders Pedersen er antagelig kommet til England med det gesandtskab, der i foråret 1405 afhentede dronning Philippa.²⁵ I sine tidligste udlændighedsår har han formodentlig gjort høftjeneste med pagestatus. Først i 1413 hører man om den militære løbebane, han senere slog sig på. Han levede endnu 1454, men synes at være død i 1455.²⁶ Skønt han sikkert var purung på sin første rejse til England, må hans fødsel dog placeres før 1390. Han var sandsynligvis omtrent jævnaldrende med Børglumbispen.

Når Gert blev gejstlig uddannet og Anders gik i udenrigsk tjeneste, tyder det i grunden på, at de havde en ældre broder, der skulle overtage slægtsgården og faderens fremtrædende politiske position. I så fald kan rækkefølgen i adelsårbogen ikke tolkes som aldersrækkefølgen blandt Peder Nielsens sønner. Nr. 3 var Niels Pedersen, der ganske vist fik Ågård, men ikke kan siges at have overtaget faderens politiske position. Ridder blev han ved Kristoffers kroning – enten i Uppsala eller i Oslo – men han træffes sjældent i politiske dokumenter og opnåede aldrig sæde i rigsrådet.²⁷ Han kan under alle omstændigheder ikke have været Peder Nielsens førstefødte søn. Han kendes først ca. 1430 og gjorde da tjeneste som hofsinde, hvilket indicerer, at han endnu må have været en relativt ung mand.²⁸

Den førstefødte gemmer sig snarere bag adelsårbogens nr. 4: Erik Pedersen, der 1416 skrev sig til Ågård i et skødebrev til fordel for farbroderen Erik Nielsen til Demstruplund.²⁹ Den 12/11 1417 figurerer Erik Pedersen til Ågård blandt væbnerne, der undertegnede stilstanden mellem kong Erik og greverne, og tillige med Erik Nielsen og Henrik Knudsen træffes han blandt de 15 riddere og 22 væbnere, der på Viborg landsting juni 1421 afgav vidnesbyrd om Sønderjyllands tilhørsforhold til Danmark.³⁰ På forbundstraktaten med Polen 1419 findes endnu kun to Gyldenstierner, nemlig Erik Nielsen og Henrik Knudsen; men på forbundstraktaten 1423 med hansestæderne optræder tillige Erik Pedersen af Ågård sidst blandt ridderne; altså blev han ridder mellem 1421-23.³¹

Erik Pedersen og Henrik Knudsen var blandt de højadelige, der fulgte kong Erik på rejsen via Pommern til kejser Sigismund i Ofen i 1423-24.³² Et af hovedformålene med rejsen var at få kejseren til at afgive en voldgiftskendelse i Eriks strid med de holstenske grever om hertugdømmet Slesvig, og i denne sag fungerede Erik Pedersen tillige med Erik Krummedige, Aksel Pedersen (Thott) og Erik Eriksen (Banner) som kongens gesandter, der ved denne lejlighed kaldes kongelige råder.³³

Efter hjemkomsten var Erik Pedersen tillige med farbroderen Erik Nielsen blandt de rigsråder, der 10/11 1424 afgav kendelse i retssagen mellem dronning Philippa og biskop Ulrik i Århus i den store arvesag efter afdøde biskop Bo.³⁴ Erik Pedersen nævnes sidste gang i et møde i København juni 1425 med deltagelse af svensk-finske råder, men er formentlig død kort tid efter.³⁵ Faderens politiske rolle, som han var i færd med at overtage, gled over til farbroderen og Tim-linien.

Siden søn nr. 2 var opkaldt efter morfader, er det at forvente, at søn nr. 1 fik farfaderens navn. Når han i stedet er opkaldt efter farfaders fader, og Peder Nielsen – til trods for, at han fik tre sønner i 1380'erne – ikke fandt anledning til at opkalde nogen af dem efter sin fader, er det nærliggende at antage, at den gamle Niels Eriksen oplevede fødslen af dem alle. Det antyder, at enkens brev af 24/8 1388 faldt kort efter hans død, og man tør vel gætte på, at Erik Pedersen var født ca. 1385, Børglumbispen og Anders Pedersen mellem ca. 1386-88.

Hvornår Peder Nielsen giftede sig anden gang – med Anne Jacobsdatter (Lange) – vides ikke. Hans fjerde søn, Niels Pedersen, kunne omsider opkaldes efter sin farfader. Han er dog næppe født før ca. 1400, måske snarest mellem 1400-05. Han blev vist fanget af hamborgerne, da han deltog i krigen som hofsinde ca. 1430, og Ågård fik han ikke straks efter broderens død.³⁶ Gift blev han åbenbart først ca. 1445 med Pernille Mogensdatter (Munk), enke efter Lage Jensen (Brock), der må være død ca. 1435.³⁷

Peder Nielsens svigersøn Morten Jensen (Gyrstinge) stammede fra Sjælland, hvor hans fader Jens Gyrstinge var landsdommer. Ifølge eget aldersudsagn i 1424 skulle han være født 1379.³⁸ Væbner var han endnu 1408, men han fører 27/3 1411 riddertitel, muligvis erhvervet i Eriks krig 1409-11 om Sønderjylland.³⁹ Han optræder foreløbig udelukkende i sjællandsk sammenhæng, ofte sammen med faderen og hyppigt med Lungefamilien. Hans første ægteskab med Ellen, datter af Oluf Lunge til Skjoldenæs, og broderdatter til Folmer og Anders Jacobsen (Lunge), hører utvivlsomt hjemme i denne periode.⁴⁰

Men i 1417 har Morten Jensen skiftet domicil og optræder nu i jysk sammenhæng med jyske adelige.⁴¹ Han betegnes nu rigsråd og var i 1420'erne høvedsmand på Flensborg og Duborg slot og spillede i det hele taget en aktiv og fremtrædende rolle i Eriks kamp for Sønderjylland mod holstenere og hanseater.⁴² Her arbejdede han snævert sammen med flere medlemmer af slægten Gyldenstjerne, politisk med Erik Nielsen og Henrik Knudsen, og militært med Gert Pedersen i årene 1427-31 før dennes bispeudnævnelse.⁴³ Man har betragtet dem som svogre og placeret Morten Jensens andet ægteskab med Peder Nielsens datter, som først kaldtes Kirsten, siden Karen, til denne periode i 1420'erne.⁴⁴

Man kender tre sønner af Morten Jensen: Folmer, Jens og Oluf. Da man har antaget, at Folmer og Oluf har navneopkald fra Lungeslægten, og et brev 15/11 1447 vidner om arvetrætte mellem Jens Mortensen og enken fru Karen, har man formodet, at alle tre sønner hidrørte fra første ægteskab med Ellen Lunge, og enken derfor måtte være identisk med hustru nr. 2, der altså ikke kunne hedde Kirsten, men Karen.⁴⁵ Denne antagelse støder imidlertid på forskellige vanskeligheder. Peder Nielsen havde en anden datter, der vitterligt hed Karen og var gift med Erik Jensen (Løvenbalk). Hun omtales ved navn i et brev 25/4 1460 fra sønnerne Erik og Peder Eriksen – der dog må formodes at kende deres moders navn – netop i relation til arvefordelingen med Gyldenstierne.⁴⁶

Folmer Mortensen var vel opkaldt efter hustruens farbroder, der må være død engang mellem 1411-13.⁴⁷ Folmer blev ridder ved Christoffers kroning i Ribe 1443, var høvedsmand på Hønborg 1445 og flådekaptajn på Christian I.s første undsætningsekspedition til den belejrede Erik af Pommern på Gotland januar 1449.⁴⁸ Han døde mellem 1462-66. Det er næppe urimeligt at sætte hans fødsel engang mellem 1413-17, endnu i faderens Sjællandsperiode.

Jens Mortensen, der jo må være opkaldt efter sin farfader, har man villet identificere med en væbner af dette navn, der 10/7 1432 pantsatte en gård i Lundby (Tjæreby sogn, V. Flakkebjerg herred, Sorø amt).⁴⁹ Man har vist derfor været tilbøjelig til at betragte ham som ældste søn, hvilket næppe kan være rigtigt. Landsdommer Jens Gyrstinge fungerede endnu på Ringsted

landsting 15/12 1417, men var død 23/3 1419.⁵⁰ Sønnesønnen må være født efter den tid, snarest i 1420'erne. Han er i alt fald ikke identisk med Lundbyvæbneren, der forekommer allerede i 1406.⁵¹ Det vil vist være problematisk at henregne sønnen Jens til Morten Jensens første ægteskab med Ellen Lunge.

Helt galt bliver det imidlertid med sønnen Oluf, der først nævnes 1458, i 1470'erne og -80'erne var landsdommer i Nørrejylland og rigsråd, og som skal have levet endnu i 1511.⁵² Han kan umuligt være født i første ægteskab. Det er vist mere rimeligt at betragte ham som søn af enken Karen, der måske har været Morten Jensens tredje hustru, som vi ellers intet kender til.

Hvis Morten Jensen indgik første ægteskab med Ellen Lunge i Sjællandsperioden som 30-årig, da han med ridderslaget havde fået social anseelse, er Folmer måske født 1413-15. Da Ellen Lunge var død, indgik han i sin jyske periode (efter 1417, men sandsynligvis før 1420) sit andet ægteskab med en datter af Peder Nielsen, der godt kan have heddet Kirsten – i al fald alt andet end Karen. I dette ægteskab fødtes sønnen Jens, der 13/4 1445 som fuldvoksen udstedte brev sammen med broderen Folmer til Eggert Frille på Hinds-gavl.⁵³

Den 30/12 1439 træffer vi imidlertid atter Morten Jensen på Sjælland, nu som hovedsmand på Kalundborg, men senere flyttes han først til Krogen, siden til Ravnsborg.⁵⁴ Hans jyske periode var forbi, og hvis hans anden hustru var død, har han måske i 60-års-alderen indgået sit tredje ægteskab med Karen, hvis slægt vi ikke kender, men som i begyndelsen af 1440'erne har født ham sønnen Oluf, der har været umyndig og derfor ikke er nævnt under Jens' trøtte med Karen i 1447. Denne sag har formentlig kun berørt Karens forhold til faderens andet ægteskab, hvilket forklarer, at Folmer ikke var part i sagen, hvad han jo strengt taget burde være, hvis han og Jens var født i samme ægteskab.

Erik Nielsen grundlagde sin rigsrådskarriere som fast medlem i det jyske retterting ved sin broder Peder Niensens side i Margrethes godsreduktionssager i første årti af det 15. århundrede.⁵⁵ Efter broderens død indtog han en stadig mere fremtrædende position blandt de jyske rigsråder for i 1420'erne tillige med Erik Krummedige at blive de ledende skikkelser i kong Eriks sønderjyske politik. Hans brodersøn Henrik Knudsens politiske karriere tog sin begyndelse lidt senere. I 1411 var han medundertegner af Kolding-stilstanden mellem Erik og hertuginde Elisabeth, og i 1417 var han tillige med Erik Nielsen og Morten Jensen blandt kongens garanter i fredsslutningen med de holstenske grever.⁵⁶ Han må utvivlsomt på dette tidspunkt tilskrives rigsrådsposition, og figurerer ligesom de to andre i alle vigtige forhandlinger med holstenerne og hanseater i 1420'erne.⁵⁷

Henrik Knudsen skal i 1397 med sin hustru Anne Mogensdatter (Munk) have skænket gods til St. Knudskirke i Odense og tillige udvalgt sig deres lejersted der.⁵⁸ Tidspunktet må være forkert. Anne var datter af Mogens Munk og Aksel Pedersens (Thott) søster Kirsten Pedersdatter, der først havde været gift med Jep Mus, som døde i 1394, og endnu i december 1395 udstedte hun brev som Jep Mus' efterleverske.⁵⁹ Men den 6/7 1397 må hun være gift med Mogens Munk, siden denne på hendes vegne tillige med Aksel Pedersen (Thott) og søsteren Pernille Pedersdatters ægtefælle Niels Svendsen (Sparre) kan skøde arv efter Kirstens, Pernilles og Aksels mormoder.⁶⁰ Selv om Anne antagelig har været ægteskabets første barn, kan hun således dårligt være født før tidligst 1397/98, men dog sandsynligvis før 1400.

Vender vi nu tilbage til oplysningen om Henrik Knudsens og Anne Mogensdatters gods til St. Knudskirke i Odense, kunne man forestille sig, at MCCCXCVII var en skrivefejl for MCCCCXVII, så årstallet bliver 1417, hvilket unægtelig passer bedre til ægteskabets indgåelse eller – måske endnu bedre – til dåbshøjtideligheden for den førstefødte søn: opkaldt efter sin farfader og altså døbt med kirkehelgenens navn Knud. Holder denne antagelse stik, har vi næsten nøjagtig alder på den unge Knud Henriksen, der modtog ridderslaget ved Christoffers kroning i Ribe, var trolovet i 1446 med Hilleborg Skinkel og endnu i 1447 var kongelig hofsinde.⁶¹

Henriks og Annes to ældste døtre er sandsynligvis født i de følgende år mellem 1418-23. Ellen blev gift med Eske Jensen (Brock) til Estrup, Kirsten med Claus Rønnov til Hvidkilde, Christian I.s marsk. De var således i den giftefærdige alder mellem 1434/35 og 1439/40.

Siden Eske Jensen (Brock) ikke som sine to ældre brødre Anders og Lage er medoptaget i orfejdebrevet 24/2 1405 efter drabet på faderen Jens Jensen (Brock), kan han ikke have nået myndighedsalder.⁶² Han er antagelig født omkring 1395, eftersom faderens ægteskab vist var indgået 1388.⁶³ Han undertegnede stilstanden med greverne november 1417, var endnu væbner i 1421, men ridder 1425, muligvis en fortjeneste under holstenerkrigen.⁶⁴ Han var høvedsmand på København slot under krigen med hanseaterne.⁶⁵ I 1433 skriver han sig endnu til slottet; men det er lidt usikkert, hvor længe han beholdt det.⁶⁶ I 1435 omtales han i forhandlinger med hanseaterne, så man kunne fristes til at antage, han stadig var høvedsmand i København; men 22/4 1437 er slottet overdraget til en anden.⁶⁷ Flere breve viser, at Eske Brock åbenbart fungerede på Sjælland og i Skåne 1426-35.⁶⁸ Der gisnes om, at han muligvis i 1435 var forlenet med Ålborghus. Der er i det mindste næppe tvivl om, at han i slutningen af 1430'erne er vendt tilbage til sin jyske hjemstavn.⁶⁹ Hans sjællandske periode var slut.

Eske Brock var først gift med Sophie Andersdatter (Hak), hvis skånske hjemstavn gør det naturligt at placere ægteskabet i Københavnerperioden,

hvor han jævnlig træffes sammen med skånske adelige. Hans andet ægteskab med Ellen Henriksdatter (Gyldenstjerne) må så henlægges til slutningen af 1430'erne, da han atter virker i det jyske, hvilket stemmer fint med Ellens formodede alder. Men her støder man på en anden vanskelighed.

Man kender kun til ét ægteskab for Anders Hak, nemlig med fru Annes søster, Gertrud Mogensdatter (Munk), enke efter Claus Jonsen (Lange). Denne var brodersøn til Peder Nielsens anden hustru og således fætter til Niels Pedersen (Gyldenstjerne). Ved sit ægteskab, antagelig indgået ca. 1420, blev han svoger til Henrik Knudsen (Gyldenstjerne).⁷⁰ Claus Jonsen var i 1423 lensmand på Koldinghus⁷¹ Hans død kendes ikke, men hvis enken skal være moder til Sophie Hak, kan denne tidligst være født 1424/25, og Eske Brock døde som bekendt i bondefejden 1441 og efterlod sig mindst to børn i ægteskab nr. 2 med Ellen Gyldenstjerne.⁷²

Det er unægtelig fristende at spørge, om Anders Hak ikke kan have fået Sophie i et tidligere ægteskab, som ellers er ukendt. Da han sandsynligvis er født i slutningen af 1380'erne eller vist senest omkring 1390, skulle muligheden i og for sig ikke være udelukket.⁷³ Uanset hvor man vil placere Sophie Hak, undgår man imidlertid ikke at henlægge Eskes andet ægteskab med Ellen til slutningen af 1430'erne.

Den 29/9 1442 erkender Mette Jensdatter af Lolland, enke efter hr. Lyder Kabel, at være kommet til forlig med biskop Gert i Børglum og hans broder hr. Niels Pedersen af Ågård på deres egne og deres broder hr. Anders Pedersens vegne om al den arv, der var tilfaldet hende »efter min husbond, deres broder«. Hun oplader bl.a. gods i Hanherrederne, som deres fader hr. Peder Nielsen af Ågård havde i pant af hr. Peder Basse, »og mig er tilkommet efter mine forældre«. Til gengæld for det nordjyske gods fik fru Mette pantegods på Lolland, der åbenbart lå mere bekvemt for hende.⁷⁴ Men brevet formulering har rejst problemer omkring familieforholdene. Man har åbenbart undret sig over, hvorfor Lyder Kabel kaldes Ågård-brødrenes »broder«, men det er vist heller ikke brevet mening.⁷⁵

Lyder Kabel var i 1410 dansk anfører i krigen imod ditmarskerne tillige med Mogens Munk, der faldt i slaget. Han var før 1408 gift med Ide Lydersdatter Holck, der bragte ham andel i Asdal fra sin tidligere ægtefælle Anders Nielsen (Panter). I 1419 skrev han sig til Asdal, men solgte sin andel til Bonde Jensen (Due) gift med Ide Holcks og Anders Panters eneste datter, Johanne Andersdatter (Panter).⁷⁶ Efter Bonde Dues død i 1421 giftede hun sig med Niels Eriksen (Banner) til Vinstrup, der 1422 var foged på Mors og skrev sig til Asdal.⁷⁷ Lyder Kabel giftede sig anden gang før 1435 med Bonde Dues søster Mette Jensdatter (Due), der overlevede ham og – som brevet meddeler – i 1442 indgik arveforlig med brødrene Gyldenstjerne af Ågårdli-

nien.⁷⁸ Der står imidlertid ikke i brevet, at forliget angår hendes arv efter Lyder Kabel. Der står udtrykkeligt, at det gjaldt arven efter hendes husbond, som var »deres broder«, altså Erik Pedersen til Ågård, der ikke er omtalt i live efter 1425, og hvis ægteskab med Mette Jensdatter (Due) ikke kendes fra andre oplysninger.

Antagelig engang mellem 1410-20, snarest mellem 1415-20, da han havde konsolideret sig, må Erik Pedersen have giftet sig med Mette, datter af Jens Due til Torsø, lensmand på Torp, Margrethes hofmester 1400-1409 og en af Nørrejylland's indflydelsesrigeste politikere, der nævnes sidste gang i 1419 som rigsrådets første verdslige person på traktaten med Polen.⁷⁹ I 1421 må han være død, siden han ikke var blandt vidnerne, der på Viborg landsting afgav udsagn om Sønderjyllands tilknytning til Danmark. Dette ægteskab var i sandhed Peder Nielsens førstefødte søn værdigt og vidner yderligere om den politiske løbebane, han forventede, men som døden berøvede ham – om ikke just i hans unge år, så dog i hans manddomsår – i 40-årsalderen.

Dette dødsfald fik utvivlsomt uheldige følger for Ågårdliniens fremtidige politiske indflydelse. Gyldenstiernerne mistede en af deres tre rigsrådspladser, men med Gerts bispevalg i 1433 genvandt Ågårdlinien dog for en tid sin rigsrådsplads. Op igennem 1430'erne blev den jyske rigsrådsfløj mere og mere domineret af Erik Nielsen, støttet til Henrik Knudsen, Morten Jensen (Gyrstinge) og Eske Brock, og i denne slægtsklan fandt den nye Børglumbisp sin plads.⁸⁰ Ved Horsensstilstanden med hansestæderne 1432 måtte Henrik Knudsen låne sin unge fætters sigil,⁸¹ hvilket viser, at Erik Nielsens ældste søn, Niels Eriksen, var til stede i faderens følge, antagelig for at få erfaringer med henblik på den fremtidige politiske karriere, han skulle opnå i århundredets sidste halvdel som bl.a. hofmester og kammermester.

Gyldenstiernerne førte under Erik Nielsens ledelse en målbevidst og omhyggelig planlagt politik, der i 1420'erne og 1430'erne førte til dominans i den jyske rigsrådsfløj. Og da det i slutningen af 1430'erne bar mod et brud med kong Erik, kunne en fasttømret jysk rådsfløj lægge sit tunge lod i vægtskålen. Indkaldelsesbrevet til Christoffer af 27/10 1438 var undertegnet af seks bisper, en prior i Antvorskov, fem jyske riddere og otte væbnere, af hvilke de tre havde udpræget jysk observans.⁸² Ridderne var Gyldenstiernerne Erik Nielsen og Henrik Knudsen, Morten Jensen (Gyrstinge) gift med Kirsten (?) Pedersdatter (Gyldenstierne), Esge Brock gift med Ellen Henriksdatter (Gyldenstierne) og Lyder Kabel, der havde ægtet enken efter Erik Pedersen (Gyldenstierne) tilsyneladende uden, at Gyldenstiernerne havde fordret arveskifte, hvilket måtte opfattes som yderst imødekommende over for Lyder Kabel. Riddergruppen var en sluttet familieblok. Bisperne førtes an af ærkebiskop Hans Laxmand, men med Børglumbispen og Morten Jensens broder,

Navne Jensen (Gyrstinge) i Odense, førte linierne klart over i den jyske riddergruppe, der også havde forbindelsestråde ind i væbnergruppen. Niels Eriksen (Banner) til Asdal var gift med Erik Pedersens svigerinde, og Erik Nielsens ældste søn Niels Eriksen (Gyldenstjerne) havde før 1435 giftet sig til Langtind fra den anden gren af Bannerslægten.⁸³

Den nødvendige kontakt til oppositionskredsen i det svenske rigsråd måtte varetages af den sjællandsk-skånske rådsfløj – vel først og fremmest ærkebiskop Hans Laxmand, Roskildebispen og Oluf Akselsen (Thott).⁸⁴ To adelige ægteskaber må sikkert betragtes som en direkte frugt af oprørsalliancen mod Erik af Pommern: Oluf Akselsens yngre broder Iver og Erik Nielsens næstældste søn Anders ægtede Poul Laxmands to døtre, Margrethe og Anne.⁸⁵

Poul Laxmand til Vallen og Knabstrup var sikkert en del yngre end sin broder ærkebiskop. På Eriks rejse i 1423 kaldes han hofsinde, nævnes først som rigsråd 1434, hvor han vel sagtens har afløst sin ældre broder Åge, der skal være død i Sverige.⁸⁶ Hvis man antager, at Poul Laxmand er født i begyndelsen af 1390'erne, kan han have ægtet Elisabeth Krummedige ca. 1418-20, da hendes fader Erik Krummedige var gået over til kong Erik og var i færd med at etablere sin fremtrædende politiske position.⁸⁷ Poul Laxmands to døtre kan i så fald have været giftefærdige i 1439.

Iver Akselsen menes at være født ca. 1420, sandsynligvis snarere lidt før end lidt efter.⁸⁸ Erik Nielsens første søn var opkaldt efter sin farfader, anden søn efter sin morfader, Anders Olufsen (Lunge) til Toksværd og Næsby, der var død 1408. Niels må være født ca. 1413-14, Anders vel 1415-17.⁸⁹

En væsentlig politisk opgave for oprørsbevægelsen må have været at opnå kontakt med Danmarks tidligere modstander, grev Adolf. Formidler for den jyske rådsfløj i denne sag var sandsynligvis den unge Claus Rønnov, der netop under disse forhandlinger 2/7 1439 første gang kaldes rigsråd.⁹⁰ Hans fader og farbrødre var efter 1413 ligesom Erik Krummedige gået over til kong Erik i krigen mod holstenerne. Da Claus Rønnov beseglede Vordingborgoverenskomsten i 1435 og døde mellem 1483-86, er han sandsynligvis født ca. 1415.⁹¹ Hans ægteskab med Kirsten Henriksdatter må efter al sandsynlighed sættes i forbindelse med forhandlingerne i 1439.

Navneopkald i de adelige familier har åbenbart fulgt visse normer, og inddrager man i højere grad dette aspekt, bliver det i visse tilfælde muligt at rekonstruere – ganske vist kun omtrentlige, men dog relativt rimelige – dateringer for flere adelsbryllupper og -fødsler, så motiver bag om forbindelserne til dels lader sig ane. I nærværende undersøgelse kan man konkludere, at Gyldenstierneslægtenes ægteskaber i 1420'erne og -30'erne bidrog til at fasttømre en jysk rigsrådsblok under Gyldenstiernedominans, der længe tjente Erik af

Pommerns sønderjyske politik, men i 1438-40 også lod sig bruge imod ham. I det mindste tre adelige ægteskaber må dog være indgået i netop disse år med det klare politiske sigte at styrke oprørsalliancen mod kong Erik.

1. Hvis intet andet er anført, henvises til *Danmarks Adels Aarvog* 1926, II, s. 3-14 og 1929, II, s. 310f.
2. Om disse personer se *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Red. Sv. Cedergreen Bech, Kbh. 1979-84, V, s. 424f (Peder Nielsen), 414f (Erik Nielsen), 416 (Henrik Knudsen).
3. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1906, nr. 3696 (1389 30/4).
4. Erik Nielsen: Poul Enemark, *Kriseår 1448-1451. En epoke i nordisk unionshistorie*, Kbh. 1981, s. 149 med note 12 på s. 284. Henrik Knudsen: i live 22/7 1455 (Konrad Barner, *Familien Rosenkrantz's Historie* I, Kbh. 1874, s. 146), men død 13/1 1456 (*Danske Magazin* 3. rk. III, 1851, s. 299).
5. *Repertorium*, nr. 3203 eller *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, 4. rk. I, nr. 367. Originalbrevet findes i Rigsarkivet, men det pågældende segl mangler. I *Repertorium* (registret bd. IV, s. 323) identificeres ridder Erik Nielsen som en Gyldenstjerne. Erik Nielsen (Rosenkrantz) kunne også være en mulighed, jfr. nedenfor note 9.
6. *Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 6, 13, 62; *Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede*, Udg. Henry Petersen, Kbh. 1897, nr. 216.
7. Vedel Simonsen, *Familie-Efterretninger om de danske Ruders for 200 Aar siden uddøde Adesslægt*, Odense 1845, I, s. 211f. Citatet er angivet ordret, men ikke bogstavret. Henrik Krummediges død omtales s. 173, 175, 187, 189.
8. Hartvig Bille omtales sst., s. 158, 161, 182, 199; jfr. *Danmarks Adels Aarvog* 1890, s. 85.
9. Sønnen Peder Eriksen skrev sig 1393 til hovedgården Kogsbøl i Emmerlev sogn (*Repertorium*, nr. 3891; jfr. J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg., Kbh. 1953-72, X,2, s. 623).
10. *Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Breve fra 14., 15. og 16. Aarhundrede*, Udg. C. Molbech og N.M. Petersen, Kbh. 1858, nr. 81.
11. *Dueholms Diplomatarium*, Udg. O. Nielsen, Kbh. 1872, nr. 97. Niels Eriksen Gyldenstiernes tre øvrige sønner, Gotskalk, Henrik og Bugge, skal ikke omtales i denne sammenhæng.
12. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 116.
13. *Danmarks Adels Aarvog* 1926, II, s. 7 hævder, at han var blandt beseglerne, men navnerækken i *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V, nr. 325 udelukker påstanden.
14. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 242.
15. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. I, nr. 132, 140, 343, 386, 3. rk. II, nr. 43, 126; jfr. *Danske adelige Sigiller*, nr. 312. Allerede i 1328 træffes Erik Nielsen i nær tilknytning til Peder Vendelbo, se foran note 6.
16. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. II, nr. 163, 244, 314, 336. Antagelig død i begyndelsen af 1346.
17. *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger*, Kbh. 1856-58/1974, nr. 9 s. 31.
18. *Sverges Traktater med främmande magter* III, Utg. O.S. Rydberg, Stockholm 1895, nr. 441 s. 13, nr. 447 s. 29.
19. *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401*, Utg. Carl Silfverstolpe, Stockholm 1875-1904, IV, nr. 3133; jfr. Kr. Erslev, Slægtsforbindelser mellem dansk og svensk Adel i Tiden før Kalmarunionen, *Personalthistorisk Tidskrift* 1. rk. III, 1882, s. 27f; Folke Wernstedt, *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor* I, Stockholm 1957-65, s. 44f (Folkungaättens oäkta gren af Jarl Gallen).
20. *De äldste danske Archivregistraturer*, Kbh. 1854-1910, III, s. 28 (F. 2); Lennart Sjöstedt, *Krisen inom det svensk-skånska väldet 1356-1359*, Lund 1954, s. 228; *Sverges Traktater* II, nr. 338; Wernstedt, anf. arb., s. 44.

21. *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401* IV, nr. 3133.
22. Den sædvanlige kannik-lavalder lå i domkapitler på 20-24 år, den krævede subdiakonvielse opnåedes normalt først i 25-års-alderen (*Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, Kbh. 1956-78, III, sp. 190, VIII, sp. 228).
23. *Sverges Traktater* III, nr. 465 s. 110. Han betalte servispønge til pavestolen 1/4 1433 (*Acta pontificum Danica*, Udg. Alfr. Krarup, Johs. Lindbæk og L. Moltesen, Kbh. 1904-42, III, nr. 1687f, jfr. nr. 1685, 1691).
24. Gert Pedersen levede 23/2 1453 (*Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 2. rk., Udg. William Christensen, Kbh. 1928-39, nr. 224), men var død efter 10/5 1453 (sst., nr. 247); efterfølgeren Jep Friis udnævntes 17/8 1453 (*Acta pontificum Danica* III, nr. 2005f).
25. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., V, s. 424; Ludvig Daae, Erik af Pommerns, Danmarks, Sveriges og Norges Konges, Giftermaal med Philippa, Prindsesse af England, (*Norsk Historisk Tidsskrift* 2. rk. II, 1880, 332-374, især s. 355-62. Vielsen foretoges af Anders Pedersens morbroder, ærkebisp Jakob Gertsen (Ulfstand) i Lund. Mag. Peder Lykke, ærkedegn i Roskilde, og hr. Anders Olufsen (Lunge), der i alt fald senere blev svigerfader til farbroderen hr. Erik Nielsen (Gyldenstjerne), var fra dansk side hovedforhandlere på rejsen. Daae tolker fejlagtigt hr. Andreas Olafssøn som svensker (anf. st., s. 356).
26. Anders Pedersen må være død fra umyndige børn (*Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans' Tid*, Udg. William Christensen, Kbh. 1912-14, II, s. 7-10), der vist tidligst kan være født omkring 1445.
27. Niels Pedersen: væbner 30/4 1440 (Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Chronologia* III, Kbh. 1603/1977, s. 647), ridder 29/9 1442 (*Repertorium*, nr. 7272). Jeg har tidligere formodet (anf. arb., s. 27), at også broderen Anders Pedersen modtog ridderslaget ved en af disse kroninger. Argumentet hentes i et brev af 27/2 1431 (*Repertorium*, nr. 6485) udstedt af væbner-brødrene Niels Pedersen og Anders Pedersen, der i registret (*Repertorium* bd. IV, s. 333) antages at være Gyldenstjerner, hvilket imidlertid ikke kan være tilfældet. Anders Pedersen har formodentlig modtaget sit ridderslag i engelsk tjeneste.
28. *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 297.
29. *Repertorium*, nr. 5582.
30. *Sverges Traktater* III, nr. 449 s. 34; Huitfeldt, anf. arb., s. 302-304.
31. *Sverges Traktater* III, nr. 450 s. 41, nr. 455 s. 72.
32. W. Møllerup, Kong Erik af Pommerns Usenlandsrejse 1423-1425, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. III, 1881-82, s. 723.
33. Sst., s. 728; *Repertorium*, nr. 6065-66; *Hanserecesse*, 1870ff, VII, nr. 624 §7 s. 429.
34. Huitfeldt, anf. arb., s. 372f. Det er øjensynligt en fejlskrift, når Erik Pedersen anføres på fjerdepladsen efter Anders Lunge, Erik Krummedige og den gamle Jens Nielsen (Løvenbalk). Da han skrives til Tim, må man antage, at der har stået Erik Nielsen i originaldokumentet, mens Erik af Ågård på sjette og sidste rigsrådsplads foran rigskansleren må være Erik Pedersen.
35. *Hanserecesse* VII, nr. 815 s. 580. Den 3/3 1426 skrev Erik Nielsen sig til Ågård (*Repertorium*, nr. 6242), hvilket må betyde, at Erik Pedersen var død.
36. *Kämmereirechnungen der Stadt Hamburg*. Hrsg. K. Koppmann u.a., Hamburg 1869-1951, II, s. 61f. Endnu 1434 skrev farbroderen sig til Ågård (*Hanserecesse* II:1, nr. 381 §10 s. 279).
37. *Repertorium*, nr. 2253; *Fru Eline Gøyes Jordebog*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1892, s. 325; jfr. Erik Ulsig, *Danske Adelsgødsler i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 232.
38. Om Morten Jensen se *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 135-37; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., V, s. 433f. Alder: *Scriptores rerum Danicarum*, Kbh. 1772-1878, VII, s. 414.
39. *Sverges Traktater* III, nr. 441a s. 20; *Repertorium*, nr. 4998, 5181-82.
40. *Repertorium*, nr. 4969, 4988, 4991-92, 4998; Molbech og Petersen, anf. arb., nr. 230 s. 385; og især *Repertorium*, nr. 5191.
41. *Repertorium*, nr. 5669, 5681 (1417).
42. *Sverges Traktater* III, nr. 455 s. 72; *Hanserecesse* VII, nr. 92 (s. 47), 228 §2 (s. 117), 408 (s. 246).

43. Politisk: *Hanserecesse* VII, nr. 224 (s. 116), 409 §2 (s. 246), 411 (s. 248f), 413 (s. 249); militært: *Die Chroniken der deutschen Städten* 28:3: Lübeck, Leipzig 1902, s. 262, 385, 402, 406; jfr. i øvrigt Kr. Erslev, *Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning*, Kbh. 1901, s. 214, 264.
44. Kirsten: *Danmarks Adels Aarbog* 1926, II, s. 11; *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., Red. Povl Engelstoft og Svend Dahl, Kbh. 1933-44, VIII, s. 519; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., V, s. 433. Karen: *Danmarks Adels Aarbog* 1929, II, s. 310.
45. *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 136: alle børn i første ægteskab; *Repertorium*, nr. 7733, jfr. registret (bd. IV, s. 334): Karen identificeret som Karen Pedersdatter Gyldenstjerne.
46. *Repertorium* 2. rk., nr. 1126.
47. *Repertorium*, nr. 5074 (22/2 1410): levende; *Sverges Traktater* III, nr. 441 s. 19: Folmer Jacobsen nævnt i Kolding-stilstanden 25/3 1411, men har dog ikke beseglet; *Repertorium*, nr. 5249 (4/4 1413): død.
48. *Repertorium*, nr. 7324 (16/4 1443): Folmer Mortensen ridder; *Repertorium*, nr. 7553 (27/5 1445); Ferdinand Henrik Jahn, *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne fra Kong Oluf og Dronning Margrethe, indtil Kong Hanses Død*, Kbh. 1835, s. 525; jfr. Enemark, anf. arb., s. 121, 145; Harry Christensen, *Len og magt i Danmark 1439-1481*, Århus 1983, s. 289.
49. *Fru Eline Gøyes Jordebog*, s. 210, jfr. registret s. 520; *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 136.
50. *Repertorium*, nr. 5687-88; *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 135; jfr. Erik Pontoppidan, *Marmora Danica* I, Kbh. 1739, s. 178, 183.
51. *Repertorium*, nr. 4818.
52. *Danske Magazin* 4. rk. II, s. 298.
53. *Repertorium*, nr. 7498.
54. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*, Lübeck 1843-1903, VIII, nr. 266, omdateret af William Christensen, *Unionskongerne og Hansestæderne 1439-1466*, Kbh. 1895/1974, s. 37 note 4; jfr. Enemark, anf. arb., s. 139, 141, 280 note 73; Harry Christensen, anf. arb., s. 290, 310, 334 med de dér anførte henvisninger.
55. Molbech og Petersen, anf. arb., nr. 77-81, 84-85 (1401), 137, 151-53, 155, 159, 172, 174, 188-89 (1406), 216-17, 224-25 (1408).
56. *Sverges Traktater* III, nr. 441a s. 20; *Repertorium*, nr. 5681.
57. *Hanserecesse* VII, nr. 224, 409 §2, 411, 413, 601 (s. 409), 815 (s. 580).
58. Vedel Simonsen, *Bidrag til Odense Byes ældre Historie* I,2, Odense 1842, s. 80. Oplysningen stammer fra Erik Pontoppidan, *Annales ecclesiae Danicæ diplomatici* II, Kbh. 1744, s. 251; jfr. i øvrigt *Danmarks Adels Aarbog* 1926, II, s. 9.
59. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 298; *Repertorium*, nr. 3986, 4013, 4018.
60. Molbech og Petersen, anf. arb., nr. 42. Jeg takker professor Erik Ulsig for at have henledt min opmærksomhed på familiekonsekvensen af dette brev.
61. Om Knud Henriksen se *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., V, s. 417; *Danmarks Adels Aarbog* 1926, II, s. 13; *Danske middelalderlige Regnskaber* 1. rk. I: Hof og Centralstyre, Udg. Georg Galster, Kbh. 1944-53, s. 32; jfr. Enemark, anf. arb., s. 22-24, 27, 140, 157.
62. Huitfeldt, anf. arb., s. 178-181 eller Barner, anf. arb., *Diplomatarium* nr. 46.
63. *Fru Eline Gøyes Jordebog*, s. 323 (Strøby d).
64. *Sverges Traktater* III, nr. 449 s. 34; *Fru Eline Gøyes Jordebog*, s. 409 (g); *Repertorium*, nr. 6257.
65. *Hanserecesse* VIII, nr. 555 s. 363 (1426 23/8); *Kjøbenhavns Diplomatarium*, Udg. O. Nielsen, Kbh. 1872-87, II, nr. 37 (1429).
66. Sst., I, nr. 120; jfr. Harry Christensen, anf. arb., s. 298.
67. *Hanserecesse* II:1, nr. 456-58; *Kjøbenhavns Diplomatarium* I, nr. 123; jfr. Harry Christensen, anf. arb., s. 298. Muligvis skete skiftet omkring september 1435.
68. *Repertorium*, nr. 6257, 6641, 6715; *Hanserecesse* VII, nr. 723, II:1, nr. 451.
69. Erik Pontoppidan, *Den Danske Atlas*, Kbh. 1763-81/1968-72, V, s. 189; Harry Christensen, anf. arb., s. 337.

70. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 298, 1901, s. 240f; Enemark, anf. arb., Tavle II. Hans navn kunde veksle mellem Niels og Claus.
71. *Sverges Traktater* III, nr. 455 s. 72.
72. *Repertorium*, nr. 7864.
73. Anders Hak er tidligst nævnt 1421 (*Repertorium*, nr. 5917) og levede endnu 1460 (*Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 166). Broderen Niels Hak var død 1411 (*Repertorium*, nr. 5160a), men må være født omkring 1380. Faderen Anders Davidsen undertegnede landfreden 1377 (*Samling af Danske Kongers Haandfæstninger*, nr. 8 s. 25) og var antagelig født omkring 1355.
74. *Repertorium*, nr. 7272. Om Kabelslægten se Troels Dahlerup, Kabelslægtens våben og vasaller, *Heraldisk Tidsskrift* II, 1965-69, s. 345-353.
75. Sst., s. 352; Ulsig, anf. arb., s. 231. Lidt uforståeligt er Mette Jensdatter i registret til *Repertorium* (bd. IV, s. 333) opført som gift med Peder Nielsen (!) til Ågård, hvilket i alt fald må være en misforståelse.
76. *Repertorium*, nr. 5788; Molbeck og Petersen, anf. arb., nr. 217 s. 351; Vilhelm la Cour og Hans Stiesdal, *Danske Voldsteder fra oldtid og middelalder*, Kbh. 1957-63, II: Hjørring amt, s. 46-48, I: Thisted amt, s. 76; *Sverges Traktater* III, nr. 450 s. 41.
77. *Dueholms Diplomatarium*, nr. 165 s. 103.
78. Endnu 25/5 1426 levede Ide Holck (*Repertorium*, nr. 6256), men Lyder Kabel var 22/7 1435 gift med Mette Jensdatter (Due) (*Dueholms Diplomatarium*, nr. 3 s. 2).
79. *Sverges Traktater* III, nr. 450 s. 40. Om Jens Due se *Danmarks Adels Aarbog* 1891, s. 128f; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., IV, s. 65.
80. Erik Nielsen ledede f.eks. forhandlingerne i Horsens august 1432 (*Hanserecesse* II:1, nr. 139), i Vordingborg juni/juli 1434 (sst., nr. 366) og var fremtrædende i Vordingborg juli 1435 (sst., nr. 454).
81. Enemark, anf. arb., s. 247 note 15.
82. *Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark*, Udg. Anna Hude, Kbh. 1897/1971, nr. 2 s. 8. Bisperne og riddergruppen træffes atter som underskrivere af klagepunkterne mod Erik af 6/7 1439 (sst., nr. 4 s. 20).
83. *Dueholms Diplomatarium*, nr. 71 s. 42f. Om Niels Eriksen se *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., V, s. 423.
84. *Sverges Traktater* III, nr. 478 s. 185-87; jfr. Enemark, anf. arb., s. 43f.
85. Jeg har før fremhævet, at disse ægteskaber antagelig var indgået i forbindelse med oprørsalliancen (anf. arb., s. 32).
86. Møllerup, anf. st., s. 726. Åge Laxmand er nævnt sidste gang i live 1/1 1423 i Flensborg i forbindelse med Slesvigsagen (*Sverges Traktater* III, nr. 454a s. 59). Om Poul Laxmand se *Danmarks Adels Aarbog* 1902, s. 227.
87. Erslev, *Erik af Pommern*, s. 26, 136. Om Erik Krummedige se i øvrigt *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., VIII, s. 348; *Danmarks Adels Aarbog* 1900, s. 235 (dog unøjagtigheder i familieforholdene i den danske linie).
88. Om Iver Akselsen se *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., XIV, s. 553ff. Faderens andet ægteskab er indgået senest 1415, hans første kone levede endnu 1409 (sst., s. 548). Erik Akselsen var første søn i andet ægteskab og kan antages at være født ca. 1415 (sst., s. 551). Efter ham kan Iver Akselsen være født 1416-20.
89. Anders Olufsen død 1408 (*Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., V, s. 414). Faderen og moderen fik 28/2 1415 bevilget rejsealter (*Acta pontificum Danica* II, nr. 1213), formentlig efter ansøgning relativt få år efter brylluppet, der dog næppe kan være indgået senere end ca. 1412, siden den ældste søn kunne gifte sig før 1435 (se note 83).
90. Jahn, anf. arb. s. 51.
91. *Sverges Traktater* III, nr. 470 s. 139; faderen var død 1421, jfr. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., XII, s. 525f med de dér anførte henvisninger.

Historien bag et spørgsmålstegn

– eller den utro fru Mette

Af Knud Prange

Middelalderhistorikere skal være gjort af et særligt stof. Tidens kilder – selv de berettende – er oftest knappe i form og magre af indhold, og den store mængde af såkaldte breve fortæller ikke umiddelbart meget om hvad tidens mennesker tænkte og følte. Brevenes hovedpersoner er datidens adelige, men selv om denne »overklasse« er vor viden sparsom. Brevene er nemlig i mange tilfælde blot vidnesbyrd om at nogle mennesker har afgjort en arvesag eller har foretaget en indviklet ejendomstransaktion, og at dette er blevet bevidnet af en række personer, der formodentlig må have været naboer, slægtninge eller øvrighedens repræsentanter. En kildeudgave som *De ældste danske Archivregistraturer* indeholder i sine 5 bind kun referater af sådanne sager: side efter side med personnavne, stednavne og undertiden år og dato. Dansk navneskik med den sjældne anvendelse af slægtsnavne og det beskedne udbud af fornavne forlener de optrædende personer med et skær af anonymitet – der kan jo på samme tid godt have levet adskillige adelsmænd der for eksempel hed Henrik Jensen, og de stednavne der af og til knyttes til personerne hjælper ikke altid så meget.

Kildernes fragmentariske karakter bliver for middelalderhistorikeren en udfordring der føles spændende. Bag de mange brudstykker kan man fornemme et mønster, en sammenhæng mellem personer og en sammenhæng i ejendomsbesiddelse. En dybere indtrængen i disse forhold må i reglen baseres på en kombination af genealogiske, heraldiske og lokalhistoriske metoder. Forskeren må indstille sig på at det kan være vanskeligt at opnå beviser, og at man ofte må lade sig nøje med en større eller mindre grad af sandsynlighed. Heldigvis er man dog tit i den situation at yngre kilder kan kaste nyt lys over senmiddelalderens forhold. Det gælder ikke mindst materialet fra det kongelige rettertings arkiv, som i udpræget grad drejer sig om arvesager og ejendomstrætter hvis oprindelse skal søges før – undertiden endda længe før – 1536. Også for middelalderhistorikeren er det derfor af den største betydning at Troels Dahlerup i 1959 påbegyndte udgivelsen af dette kildemateriale i *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*.

At fuldføre et sådant udgiverarbejde kræver ikke blot tid, ihærdighed og en række andre egenskaber, som udgivere normalt skal være i besiddelse af,

det kræver også en god portion resignation. Gang på gang har de oplysninger og noter, som udgiveren har ledsaget de enkelte retssager med, krævet specialundersøgelser – undersøgelser der sammen med de nye oplysninger, som selve retssagen nu kan give os, faktisk rummer kimen til selvstændige artikler. I disse mange tilfælde har udgiveren haft valget mellem at skrive artiklen eller at fuldføre udgivelsen. Nu foreligger udgaven, til glæde for alle dens benyttere, men det er kun ret og rimeligt at gøre opmærksom på at der bag udgivelsesarbejdet ligger et meget stort forskningsarbejde. Undertiden kommer dette til udtryk i identifikationerne af personer og lokaliteter, andre gange afspejles det i opstillingen af en stamtavle, og forskningsarbejdet kan – i hvert fald i et enkelt tilfælde – resultere i noget så beskedent som et spørgsmålstegn. Det er baggrunden for et sådant spørgsmålstegn, der her skal behandles.

Bigamistens anden mand

I maj 1542 udspillede der sig en mærkelig sag for rettertinget.¹ Striden stod om en gård i Fillerup (Odder sogn, Hads herred), men de tingsvidner der blev fremlagt handlede om noget så specielt som et tilfælde af bigami, som skulle have udspillet sig omkring 100 år tidligere. Rettertinget fik forelagt en række skriftlige vidnesbyrd – det ældste fra 1457, det yngste fra 1481 (samt et par udaterede), der alle handlede om en vis Mette Esbendsdatters ægteskabelige forhold. Hun synes at have været gift med Peder Kort på Samsø, Henrik Jensen i Randlev og Jep Pedersen, men desværre på samme tid.

Det er svært at sige præcis hvornår den lebendige dame har udfoldet sig, men det må være før 1457, hvad der passer meget godt med at Peder Kort nævnes på Samsø 5.4. 1445 og at Henrik Jensen formentlig er død før 1456. Det år skødede hans søn Peder Henriksen nemlig en gård i Fillerup til Mariager kloster, hvad der skulle komme meget besvær ud af. Allerede 1458 kom det til retssag om gården mellem klosteret og en fru Ingeborg, og næsten 30 år senere måtte klosteret sikre sig en stadfæstelse af Peder Henriksens broderbørn, Las Hansen og Henrik Hansen.² Endelig kom så retssagen fra 1542, hvor rettertinget nåede til det resultat at Mette Esbendsdatter havde været bigamist. Deraf fulgte at hendes børn med Henrik Jensen var uægte, og »da horbørn ikke må arve efter loven«, så har det skøde som Henrik Jensens børn og børnebørn har udstedt til Mariager kloster ingen retskraft. Gården i Fillerup skal derfor tilfalde Henrik Jensens nærmeste arvinger. På grundlag af retssagen og Mariager klostres dokumenter kan man opstille slægtstavlen i fig. 1. I udgaven af rettertingsdommene har Troels Dahlerup forsynet Henrik Jensen med følgende tilføjelser i parantes: Prip og: ?. Der er god grund til begge tilføjelser. Der har nemlig levet både en Henrik Jensen Prip og en Per Henriksen Prip, men de var ikke far og søn.

Henrik Jensen Prip kan imidlertid ikke være identisk med Mette Esbendsdatters anden ægtemand. Det forbyder kronologien, for denne Prip nævnes med sikkerhed i 1460 og 1494. Derimod synes man hidtil at have identificeret Peder Henriksen fra 1456 og 1457 med Peder Henriksen Prip. Det gælder således for registret til *De ældste danske Archivregistraturer*, og det gælder for Thisets stamtavle over slægten Prip i *Danmarks Adels Aarvog* 1904. Peder Henriksen Prip var gift med Ingeborg Nielsdatter Lange, hvad der kunne passe med at en fru Ingeborg – som ovenfor nævnt – i 1458 var indblandet i en retssag om gården i Fillerup. Der er blot én, men væsentlig hage ved sagen: Per Henriksen Prips far hed Henrik Pedersen og ikke Henrik Jensen! Det er formentlig dette forhold der har fået Troels Dahlerup til at anbringe sit spørgsmålstegn som en nyttig advarsel.

Henrik Jensens arving

Nu er Thiset med rette anset for så stor en kapacitet på det adelsgenealogiske område, at man ikke uden videre forkaster en af hans identifikationer, så man forstår udmærket at rettertingsdommenes udgiver har ladet sagen bero med: »(Prip?)«. Når spørgsmålet drages frem her, er hensigten da heller ikke i første række at finde ud af hvem der oprindeligt solgte gården i Fillerup til Mariager kloster, men at belyse i hvor høj grad man kan bygge på Thisets stamtavler, hvor de har deres begrænsning, og om de kan revideres og suppleres. Da Thiset publicerede sine første stamtavler var udgivelsen af Repertoriet endnu ikke påbegyndt – og værket blev først afsluttet en snes år efter hans død. Det var beskedent hvad Thiset kunne bygge på af kildeudgaver og litteratur; hertil kom så oplysninger fra ligprædikener, bearbejdelser af våbenanetavler på gravsten m.m., men først og sidst hans eminente kendskab til Rigsarkivets utrykte breve fra middelalderen. Thisets ældste stamtavler var ikke forsynet med kildehenvisninger; først efterhånden blev notesystemet udbygget, uden dog at blive helt tilfredsstillende. Navnlig vil man ofte savne en egentlig argumentation for de nærmere slægtsforhold inden for den

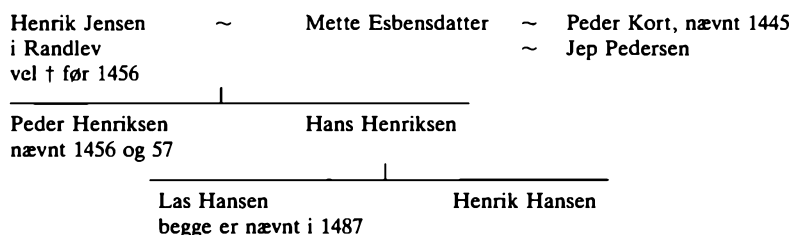

Fig 1. Slægtstavle baseret på oplysningerne fra retssagen i 1542 og *De ældste danske Archivregistraturer*.

enkelte familie. I sådanne tilfælde kan man have udbytte af at konsultere Thisets egne samlinger der – fordelt i tre alfabetisk ordnede rækker – findes på Rigsarkivet. Her vil man hyppigt finde de oplysninger og henvisninger der mangler i noterne, og i samlingernes 1. række vil man finde udkast til de trykte stamtavler. De afspejler mange gange Thisets kamp med det vanskelige stof og viser hvordan han har flyttet rundt på personerne inden for slægten og konstrueret hypotetiske personer for at bringe sammenhæng mellem de forskellige slægtslinjer. Samlingerne vidner om det enorme rydningsarbejde Thiset har foretaget, men når stamtavlerne skulle bringes i trykken måtte megen tvivl tones ned, og mange løse ender måtte blive liggende. Det er vilkår som enhver, der har arbejdet med emnet, kender til. Den der kun benytter de *trykte* stamtavler kan derfor have svært ved at vurdere deres autoritet.

Thiset har ikke i Adelsårbogens stamtavle ytret tvivl om at Peder Henriksen, der ejede gården i Fillerup, og Peder Henriksen Prip var én og samme person, men hans samlinger afslører at han på et eller andet tidspunkt har forsøgt at samle brikkerne på en anden måde. Under slægten Steen ligger nemlig en oversigtstavle hvor vi træffer de velkendte personer fra fig. 1, men her som medlemmer af Steen-slægten, idet Henrik Jensens far Jens (om hvem vi intet ved) bliver gjort til bror til Knud Steen i Løsning. Da slægtens stamtavle blev trykt i Adelsårbogen 1918 havde Thiset dog opgivet tanken. Ideen var nu ellers ikke så dårlig endda. Rettertingsdommen i 1542 endte jo med at gården i Fillerup skulle tilfalde Henrik Jensens nærmeste arvinger, og klosterets modpart i retssagen var Christen Steen den yngre, der var oldnebarn af den netop nævnte Knud Steen. Han mødte ikke selv i retten, men var repræsenteret ved sin kone Ingeborg Lunov, så der foreligger dog også den mulighed, at det var hende der sad inde med arverettighederne. Givet er det, at i hvert fald én af ægtefællerne må være ret nært beslægtet med Henrik Jensen, siden de rejser sag om jorden i Fillerup.

På grundlag af Adelsårbogen kan man opstille de to anetavler over Christen Steen og Ingeborg Lunov, som er gengivet som fig. 2. Som man kan se, er vores viden om Christen Steens mødrene familie meget sparsom, og – som jeg skal vende tilbage til – er Lunov-stamtavlen ikke ganske sikker. Det skulle ellers ikke have været svært at udfylde nogle af hullerne, da der findes hele to våbenanetavler fra slægtskredsen. I Hvilsager kirke ligger en gravsten med 8 anevåbener over Ingeborg Lunovs brodersøn Jens Lunov. Desværre kan den ikke opklare om Jens Munks kone var en Bagge eller en Seefeld, da de to slægter førte samme våben, og vi bliver ikke klogere med hensyn til Erik Lunovs kone, for det relevante skjold på gravstenen er fuldstændig glat og har formodentlig altid været det.³

I Sebber kirke ligger en gravsten over Christen Steen og Ingeborg Lunovs

datter Else og hendes ægtemand Oluf Brockenhuus. For hver af dem er der gengivet 8 komplette våbenmærker, men medens Oluf Brockenhuus' stemmer perfekt, er der svare problemer med Else Steens 8 oldeforældre. Der er dels kommet uorden i den indbyrdes rækkefølge, og der er medtaget et våben fra tipoldeforældrenes generation. Følgen er, at to af gravstenens våbener: et møllehjul (formentlig Krumpen eller Prip) og en sparre (formentlig Kaas) kan »fordeles« på følgende tre aner: Else Nielsdatters far eller mor eller Jesper Lunovs mor. Umiddelbart synes denne kabale ikke at gå op.

Slægten Steen

Det er formentlig mere givende at se på slægten Steens jordbesiddelser. Thiset skriver i Adelsårbogen, at man efter våbenet at dømme må formode at slægten havde samme oprindelse som den sjællandske slægt Jernskæg. Det er der dog ikke andre ting der tyder på. Slægten Steen var udpræget jysk, og dens stamfader Knud Steen rangerede slet ikke på samme niveau som den fremtrædende Jernskægfamilie. Knud Steen nævnes flere gange i årene 1418-39 og han skrev sig til Løsning i Hatting sogn, syd for Horsens. Også i nabosognet Hedensted ejede han lidt jord, men det skilte han sig af med.⁴ Han var gift med en NN Jensdatter Lange, hvis far var Jens Gundesen Lange til Tjele og hvis mor eller stedmor hed Mariane Iversdatter. Mariane blev ifølge Adelsårbogen⁵ arvet af sin »broder« Jens Lavesen (Udsen), og herigennem kan der være knyttet en kontakt til denne fremtrædende østjyske slægt. I hvert fald ser man at Knud Steens søn Christen i sit første ægteskab var gift med Kirsten, hvis far Torbern Egesen tilhørte en anden gren af slægten Udsen.⁶ Christen Steen var Århusbispens lensmand på Åkær – altså en typisk lavadelig godsadministrator, men ægteskabet med Kirsten Udsen har formentlig bragt gods til huse. I hvert fald skrev Christen Steen sig i 1480 til Skovbygård i Framlev herred vest for Århus⁷ – det var i nabosognet til Sjelle, hvor hans svoger Svend Torbernsen ejede Sjelle Skovgård.

Det er også værd at lægge mærke til at Christen Steens søn Claus ejede Torsølund i Hovbjerg herred. Det er midt i Udsenslægtens kerneområde, der er kun få kilometer til Sal sogn, hvor Ebbe Henriksen (Udsen) ejede Tulstrup i 1433, til Ørum sogn, hvor Svend Udsen ejede Tordrup i 1415, og til Hadbjerg sogn, hvor den tidligere nævnte Jens Lavesen ejede Kollerup omkring 1400.

Ifølge Adelsårbogen – og adskillige andre opslagsværker – skulle Christen Steen også have ejet Hovedstrup (det senere Rodsteenseje) i Odder sogn, Hads herred. Oplysningen er interessant, fordi der her er tale om samme sogn som den gård i Fillerup, der har været nævnt så mange gange i begyndelsen af denne artikel. Det har ikke været muligt at finde noget belæg for denne oplysning, derimod er det sikkert at Christens søn, Henrik Steen, ejede

Hovedstrup. I et brev fra 1514 optrådte nemlig »Henrik Steen og Else Nielsdatter af Hovedstrup«. ⁸ At ægteparret optræder side om side, kunne måske tolkes som et vidnesbyrd om at de ejede gården i fællesskab, også andet tyder i samme retning.

Efter hvad der her er fremlagt om slægten Steen, er der ingen antydning af at Henrik Steen kunne have arvet Hovedstrup, hverken efter sin fædre eller sin mødrene slægt, og det er derfor nærliggende at undersøge om han kan have giftet sig til gården. Hovedstrups ejerrække er ganske godt oplyst lige fra begyndelsen af 1300-tallet. Den tilhørte på det tidspunkt ridderen Laurids Trugotsen af Gylling ⁹ og gik siden i arv til hans datter Cecilie gift med Markvard Rostrup og datterdatter Elsebe Rostrup gift med Jens Allisen. Det sidstnævnte ægtepar havde en søn Lasse Jonsen der skrev sig til Hovedstrup 23.6. 1438 og 2.3. 1444. I de følgende år skrev han sig til enten Helstrup eller Viskumø, som han – formentlig omkring 1442 – havde arvet ved sit ægteskab med Karen Henningsdatter Podebusk. ¹⁰

Lasse Jonsen levede endnu 6.4. 1468, men var død 21.10. 1484. Der er ingen grund til at tro at han har solgt Hovedstrup, og derfor må denne hovedgård – ligesom Viskumø og Helstrup – være tilfaldet hans arvinger. Vi ved at han havde efterkommere, og man kender med sikkerhed to døtre. Den ene var gift med Ove Henriksen Lunov, men de synes ikke at have arvet nogen af hovedgårdene. En anden datter, Anne, var gift med Erik Bugge (af slægten Gyldenstjerne) og de arvede Viskumø. ¹¹ På Helstrup træffer man som ejer i årene efter 1473 væbneren Johan Pors, der var gift med fru Ingeborg af en hidtil ukendt slægt. Det er næppe for dristigt at slutte, at hun må have været en datter af Lasse Jonsen og Karen Podebusk. Tilbage står Hovedstrup, og som arving hertil vil det være naturligt at lede efter endnu en datter og svigersøn til Lasse Jonsen. Det er heller ikke svært at finde to navne der kunne passe: 7.4. 1488 omtales nemlig Jens Nielsen i Hovedstrup. Han solgte en gård i Assedrup – den har formentlig hørt til Hovedstrup, da den kun ligger ca. 5 km derfra – og han var ikke ene om at sælge den. Dokumentet siger udtrykkeligt at Jens Nielsen solgte gården fra sig og fra sin hustru, fru Lene, og han erkendte at »han og hans hustru« var blevet vel betalt. Der er ikke tvivl om at fru Lene har haft rettigheder i gården i Assedrup og dermed i Hovedstrup, så det vil være rimeligt at konkludere, at også hun var en datter af Lasse Jonsen. Det vil i så fald passe fortrinligt med at det næste ejerpar vi finder i Hovedstrup, som nævnt, er Henrik Steen og Else Nielsdatter i 1514. Else Nielsdatter kan enten være en søster (og enearving) til Jens Nielsen – eller hun kan for den sags skyld være hans datter, for i datiden brugtes navnene Jens og Niels i flæng om samme person. Ud fra kronologien kan man ikke afgøre hvilken af de to muligheder der er den mest sandsynlige.

Jens Nielsens segl er bevaret under dokumentet fra 1488, men det er

desværre i en meget dårlig forfatning. Repertoriet oplyser blot at det viser et utydeligt skjold, og det er så svært at identificere, at det ikke er medtaget i Thisets segludgave – end ikke under ubestemmelige våbenmærker. Det synes dog at vise et skjold med en rund figur, og det ville jo passe udmærket til at der, som tidligere omtalt, optræder et våben med et møllehjul på Else Steens gravsten.

Slægten Lunov

I begyndelsen af 1500-tallet fik adelsmanden Frands Andersen Hvittenstiern udlagt Bjørnstrup (Bjøstrup) i Tranbjerg sogn, Ning herred i arv af kannik Hans Olufsen, Mikkel Nielsen Hvas (af Gjerholm) og Christen Henriksen Steen til Hovedstrup. Det er uklart hvorfor disse personer havde arvekrav på Bjørnstrup, og det er svært at placere Hans Olufsen og Mikkel Hvas i billedet.¹² Det er nemmere at undersøge forbindelsen mellem Frands Hvittenstiern og Christen Steen. Frands Hvittenstierns far var Anders Jacobsen, der var køgemester hos Århusbispen, og Thiset har nok ret, når han mener at det netop er dette embede der har hævet slægten op i adelen.¹³ Der er derfor næppe grund til at tro at Bjørnstrup er en arv fra faderens side, adkomsten må gå gennem moderen, Maren Lunov. Ifølge Adelsårbogens stamtavle over Lunov-slægten er hun en kusine til Christen Steens kone Ingeborg Lunov, men forskelligt kunne tyde på at slægtskabet er nærmere. Maren Lunov skrev sig nemlig til Lundgård i Hammershøj sogn, Sønderlyng herred og Lundgård havde oprindeligt tilhørt Lasse Jonsen. Han synes at have pantsat gården, men i 1547 prøvede hans datter Annes søn, Jørgen Eriksen Bugge at gøre sine rettigheder gældende.¹⁴ Det var i den mellemliggende tid at Maren Lunov skrev sig til Lundgård, og hendes adkomst må altså bero på en eller anden forbindelse til Lasse Jonsen – en forbindelse der må have været noget tættere end blot det at være kusine til Ingeborg Lunov på Hovedstrup. Ifølge Adelsårbogen var Maren datter af Iver Eriksen Lunov, men ifølge samme kilde havde Ingeborg Lunov en søster der ligeledes hed Maren. Årbogens oplysninger om hende er ret usikre, så det er mere sandsynligt at det var Ingeborgs søster der var gift Hvittenstiern og som skrev sig til Lundgård.

Lunov-stamtavlen trænger i det hele taget til en grundig revision.¹⁵ Som alle Thisets stamtavler er den opstillet efter det såkaldte indrykningssystem, hvor der foretages en indrykning for hver generation, hvor de enkelte personer forsynes med vekslende kombinationer af bogstaver, tal og parenteser, og hvor for eksempel alle efterkommere af stamfaderens ældste søn behandles før næstældste søn og hans efterkommere opregnes. Det er et system der er vanskeligt for benytteren og her er det gået helt i fisk. Tre søskende (Johanne, Anne og Karen) er blevet betegnet som 2), 3) og 4) i stedet for (2, (3 og (4, hvad der gør dem til søskende til deres bedstefar, Otte Lunov

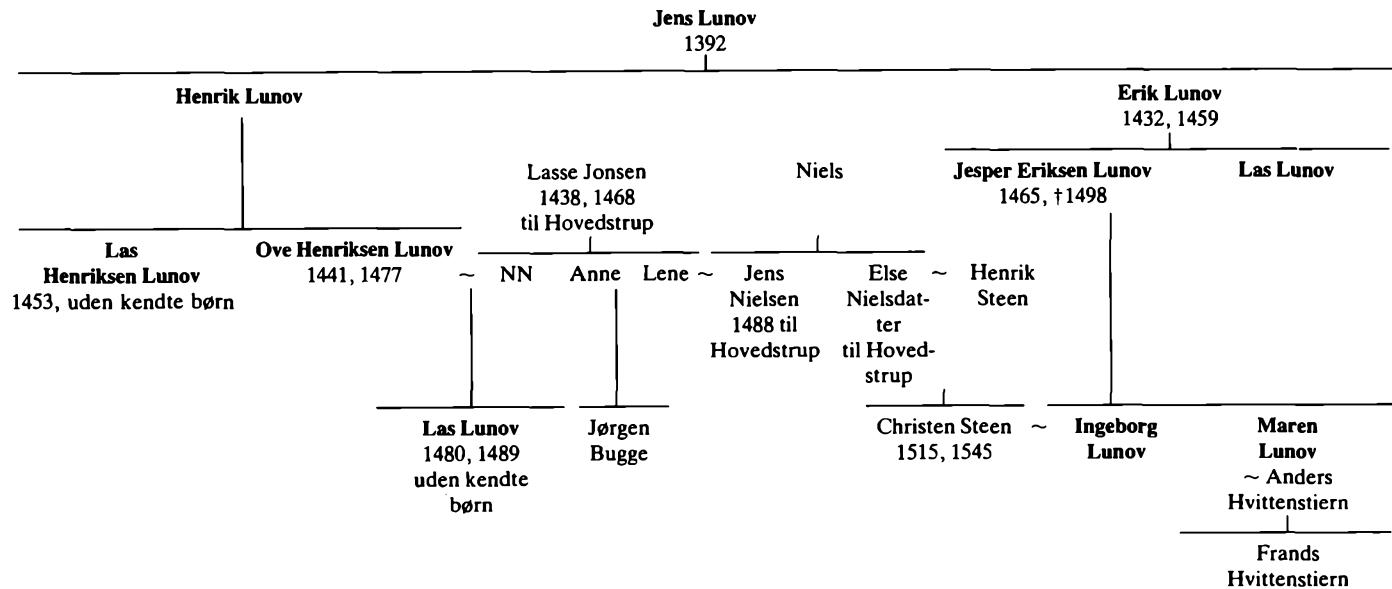

Fig. 3. Revideret opstilling af slægtsforbindelserne mellem artiklens hovedpersoner.

markeres med a) i stedet for a., hvad der gør hans placering meningsløs, og Erik Lunov er blevet rykket forkert ind, hvad der gør ham til søn af sin nevø. Der er imidlertid også andre fejl. Erik Lunov der levede 1432 og 1459 er blevet far til Otte Lunov hvad der er komplet umuligt, da Ottes svigersøn Jens Pedersen Taarnskytte optrådte allerede i 1395.¹⁶ Der er heller ingen grund til at tro at Johan Lunov, nævnt 1486 og 1511 i Aarhus stift (Årbogens stedfæstelse af Mårslet til Hing herred må være en trykfejl for Ning herred), skulle være far til Las Johansen Lunov der optræder i det nordenfjordske i 1480-erne. Den sidste var snarere søn af Jens (Johan) Lauridsen, som slet ikke findes på stamtavlen.¹⁷

Renser man nu Lunov-stamtavlen for de mest oplagte fejl og kombinerer den med de resultater der er udvundet af denne undersøgelse, får man opstillingen i fig. 3. Der kan være grund til at understrege at Las Henriksens og Ove Henriksens far aldrig er truffet i kilderne, og at hans placering på stamtavlen skyldes en konstruktion af Thiset. Den kan dog have en del for sig. Dels ved vi fra de to brødres signeter at de havde patronymikonet Henriksen, så der må have levet en Henrik Lunov, og dels vil det give Jens Lunov to sønnesønner med navnet Las, hvad der kunne skyldes opkald efter en fælles forfader. Endelig giver stamtavlen, som den nu foreligger, en rimelig forklaring på flere af de problemer, der har været behandlet ovenfor:

1. Der kommer sammenhæng i ejerrækken til Hovedstrup; fra Lasse Jonsen over Lene og Jens Nielsen til Henrik Steen og Else Nielsdatter. Man kunne endda få den tanke at ægteskabet mellem Christen Steen og Ingeborg Lunov har passet godt ind i et forsøg på at samle rettighederne til Hovedstrup. Ingeborg Lunov var nemlig næstsøskendebarn til den formentlig barnløse Las Ovesen, der var dattersøn af Lasse Jonsen, og Christen Steen var nevø (eller dattersøn) af Jens Nielsen, der var gift med en anden datter af Lasse Jonsen.
2. Det bliver også forståeligt at Maren Lunov, gift Hvittenstiern, som et andet næstsøskendebarn – og medarving (?) – til Las Ovesen Lunov kan skrive sig til Lundgård, som havde tilhørt Lasse Jonsen.
3. Opstillingen viser også at Christen Steen kunne være arving sammen med Frands Hvittenstiern – både på egne vegne (arv der hidrørte fra Lasse Jonsen) og på sin kone Ingeborg Lunovs vegne.

Gården i Fillerup

For den der ikke helt har glemt udgangspunktet for denne undersøgelse: gården i Fillerup og Mette Esbensdatters børn i bigamiægteskabet, giver oversigten endnu en interessant oplysning. Her har vi nemlig, som brødrene Las og Ove Henriksens far, en Henrik Jensen der både i tid, miljø og topografi passer fortrinligt til at være den ene af den utro fru Mettes tre ægte-

mænd: Henrik Jensen i Randlev og Fillerup, formentlig død før 1456. Retssagen fra 1542 om Fillerup-gården oplyser ganske vist intet om at Henrik Jensen havde været gift og havde børn før det ulyksalige ægteskab med Mette. Men det var heller ikke det, sagen drejede sig om. Christen Steen påstod, og hans kone Ingeborg Lunov mødte i retten for at påvise, at Henriks og Mettes børn var horbørn og derfor ikke kunne arve jorden i Fillerup – og altså heller ikke kunne sælge den til Mariager kloster. Når de rejste sagen var det fordi de selv var arvinger til Henrik, men på hvilken måde fremgår ikke af retssagen. Slægtskabet har formentlig været klart for samtiden, og ifølge stamtavlen her er sammenhængen da heller ikke indviklet: Henrik Jensen har været Ingeborg Lunovs grandonkel. Når der i udgaven af rettertingsdomme står: »Henrik Jensen (Prip?)« kan man nu skrive: Henrik Jensen Lunov.

Man kan sige at det har krævet mange sider (og et stort arbejde) blot at få udskiftet ét slægtsnavn med et andet, og at det er en lang vej at gå, blot for at få at vide hvem der har ejet en bondegård i Fillerup i begyndelsen af 1400-årene. Undersøgelsen har dog forhåbentlig demonstreret at man under en sådan vandring gør adskillige andre iagttagelser og når resultater, der var uventede og ofte af større betydning end det problem man havde sat sig for at løse. Dertil kommer det for middelalderhistorikeren meget opmuntrende resultat, at undersøgelser der kombinerer genealogisk, heraldisk og lokalhistorisk metode gang på gang kan supplere og nuancere gammel viden og aflokke selv ret sene kilder nye oplysninger om senmiddelalderlige forhold. Ikke mindst derfor må man være taknemmelig for gode og præcise kildeudgaver som for eksempel *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*.

Alle dokumenter der kun er citeret med dato og år kan findes i *Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*, Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1939.

1. Troels Dahlerup (Udg.), *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid* 1-2, Kbh. 1959-1969, Bd. 2, s. 105f.
2. *De ældste danske Archivregistraturer*, 1-5, Kbh. 1854-1910, Bd. 5, s. 735.
3. Der var i hvert fald ikke noget at se i skjoldet da arkivtegner Søren Abildgaard var i Hvilsager kirke for et par hundrede år siden (Abildgaards notebog VII i Nationalmuseet). Når Thiset anfører hendes slægtsnavn som »?Dyre«, skyldes det formentlig en skriftlig kilde der oplyser, at der på Århuskanniken Jens Lunovs nu forsvundne gravsten skulle være våbener for Rekkenberg og Lunge – og en gren af slægten Dyre kaldte sig Lunge. Kilden må i hvert fald indeholde én fejl, for gravstenen må under alle omstændigheder have haft et Lunov-våben, og dertil kommer at det ifølge Thiset er tvivlsomt om Jens Lunov var søn af den pågældende dame. Det er nok klogest, at anse hendes slægtsnavn for ukendt.
4. *De ældste danske Archivregistraturer* bd. 2, s. 141 og 161, bd. 5, s. 114 og breve af 31.5. 1426, 21.4. 1438, 3.2. 1439 og 29.3. 1439.
5. *Danmarks Adels Aarbog*, Kbh. 1884ff, 1901, Lange-stamtavlen.
6. Desværre har det ikke hidtil været muligt at påvise den indbyrdes forbindelse mellem de forskellige grene af denne slægt – se stamtavlerne i *Danmarks Adels Aarbog* 1945 – men der

er ingen tvivl om at der er en forbindelse. En nærmere undersøgelse af slægten og dens godsbesiddelser kunne være interessant.

7. *Danmarks Adels Aarbog* 1918 (Steen-stamtavlen) anbringer med urette Skovbygård i Hads herred.
8. *De ældste danske Archivregistraturer* bd. 2, s. 210.
9. H.L. Møller, Ridder Laurids Trugotsen af Gylling og hans Slægt, *Jyske Samlinger* 4. rk., 5. bd., 1925-27, s. 245-62. En undersøgelse af hans godskompleks og dets senere spredning kunne meget vel vise sig at være interessant.
10. Knud Prange, Fru Johanne i Vindum – en studie over slægtskab mellem højadel og lavadel, *Heraldik i Norden* (= *Heraldisk Tidsskrift* bd. 5, 2. halvbind), 1984, s. 261-73, spec. s. 263.
11. Sst., s. 262f.
12. Bjørnstrup var faldet i arv efter Ulf Kalf, hvis datter havde giftet sig ufri. Man kender ikke nogen tidligere ejer til stedet, men man kunne umiddelbart forestille sig at Ulf Kalf havde giftet sig til gården eftersom hans kone hed Karen Jensdatter Steen. Hun var dog af en slægt som egentlig hedder Steinfeld og hørte hjemme i en anden kant af Jylland. Ulfs plads på Kalf-slægtens stamtavle i Adelsårbogen 1899 er lidt usikker, men hvis det er rigtigt at han var sønnesøn af Niels Kalf, har der formentlig været slægtskab mellem disse personer og Lasse Jonsens oldefar, Laurids Trugotsen til Gylling og Hovedstrup. Ulf Kalf ejede Bjørnstrup i Tranbjerg, hans faster og hendes mand (Mette Kalf og David Saxesen) ejede jord i Brørup, Hylke sogn og Dyngby, Bjergager sogn, og hans bedstefar havde jord i Odder og Gylling sogne. Og i alle disse fem lokaliteter havde Laurids Trugotsen gods. Det kan yderligere nævnes at David Saxesen havde jord i det Fillerup, hvis tilknytning til Christen Steen er emnet for denne artikel. Kannik Hans Olufsens arvekrav er sværere at gennemskue, da han ikke umiddelbart synes at være i familie med andre af de implicerede. Hans segl findes under et brev fra 1533, og det viser »Friis-våbenet med den skaktavlede bjælke« (Henrik Petersen, *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, Kbh. 1886, s. 64), men han er ikke medtaget i Adelsårbogens stamtavle over slægten.
Hvad Mikkel Nielsen Hvas (af Gjerholm) angår, er han åbenbart beslægtet med Christen Steen. Allerede hans far og farbroder, Niels og Erik Henriksen solgte nemlig i 1506, sammen med Henrik Steen og dennes broder Knud, al deres ret i Vissing og Vissing sogn (*De ældste danske Archivregistraturer* bd. 1, s. 244), og allerede 1496 omtales Niels Henriksen til Gjerholms skøde på en søsterpart i Vissing (samme kilde). Forbindelsen mellem slægterne Hvas og Steen ligger altså (mindst) én generation forud for Steen-slægtens tilknytning til Lasse Jonsen i Hovedstrup. Ideen om et slægtskab understreges af, at Hvas'ernes stamfader hed Henrik og at Knud Steen i Løsning havde hele to sønnesønner ved navn Henrik. Når de to slægter havde fælles gods i Vissing, er det nok værd at nævne at man i samme lokalitet traf Erland Kalf i 1372 (samme kilde), og han var farfader til den netop nævnte Niels Kalf.
I Vissings nabosogn Låsby lå Flensted, hvor Trugils Jonsen og hans søn Jep Trugilsen ejede jord i slutningen af 1300-tallet. De ejede imidlertid også hovedgården Stensballe, kun 17-18 km fra Hovedstrup. Jeg har andetsteds argumenteret for at Jep Trugilsen var gift med en søster til Hans Podebusk, hvis efterkommere arvede den åbenbart barnløse Jep Trugilsen. (Den i note 10 nævnte artikel). Det er derfor interessant at notere, at Hans Podebusk var bedstefar til Lasse Jonsens kone Karen. En nærmere undersøgelse af disse spegede tråde kunne nok være fristende.
13. *Danmarks Adels Aarbog* 1898, Hvittenstiern-stamtavlen. Thiset nævner bl.a. at slægtens våben minder meget om bispens. Der kan således foreligge et af de tilfælde af »undervasalitet«, som netop Troels Dahlerup ofte har skrevet om, jfr. Troels Dahlerup, Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. IV, 1969-70, s. 27.
14. J.P. Trap, *Danmark*, 5. udgave, Kbh. 1953-72, Viborg amt, Hammershøj sogn.
15. *Danmarks Adels Aarbog* 1903. Allerede Thisets samlinger i Rigsarkivet (vedrørende Lunov og Steen) viser hans vanskeligheder ved at få opstillet stamtavlen.
16. Se for eksempel Vilh. la Cour og Hans Stiesdal, *Danske voldsteder fra oldtid og middelalder*, Hjørring amt, Kbh. 1963, s. 82ff.
17. Jfr. Knud Prange, En adelig kiste – og et heraldisk problem, *Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer* 1970, s. 38ff og note 8.

Roskildebispernes forleningspraksis i senmiddelalderen

Af Elisabeth Hertzum Becker-Christensen

Interessen for lensvæsenet har især ført til undersøgelser af de kongelige len, men det bør ikke glemmes, at der i det middelalderlige samfund også var en anden stor lensherre, nemlig kirken. Den foreliggende artikel er et uddrag af et speciale indleveret til professor Troels Dahlerup, og det havde til formål at kaste mere lys over den kirkelige lenspolitik. Som udgangspunkt for undersøgelsen er valgt Roskilde stift, hvis len i størrelse spændte lige fra Dragsholm slot og til en enkelt kirkes tiende.

Undersøgelsen af Roskildebispernes forleningspraksis vil i den foreliggende sammenhæng dreje sig om de personer, der fik tildelt lenene og ikke komme ind på de rent administrationstekniske sider af sagen. Opgaven bliver at undersøge fra hvilket socialt lag bisperne tog deres lensmænd, samt at undersøge hvorvidt kirken havde en rolle som socialt stabiliserende faktor for lavadelen i senmiddelalderen.

For at placere en adelig i social henseende vil der i det følgende blive benyttet en række socialkategorier eller klasser. Dette er blot tænkt som et hjælpemiddel til at se, hvorvidt en slægt socialt avancerer samt til at placere den i forhold til andre slægter. Inddelingen skal ikke tages for kategorisk, idet det er svært at placere en person i en socioøkonomisk sammenhæng, når man kun har senmiddelalderens ofte knebne kildemateriale at gå ud fra. De fem socialkategorier, der her vil blive arbejdet med, er identiske med de af Troels Dahlerup opstillede.¹ Når der i det følgende tales om lavadel eller højadel, hentydes der ikke direkte til en enkelt af disse grupper. Begrebet lavadel dækker nærmest de to nederste grupper og begrebet højadel de to-tre øverste.

Slægterne i det her behandlede materiale kan deles op i tre grupper:²

- 1) Slægter, hvoraf kun ét medlem er lensmand, og hvor det er vanskeligt at sige, hvorfor han har fået lenet.
- 2) Slægter tilknyttet bisperne, det vil sige ikke blot bispeslægterne, men også slægter knyttet til disse bispeslægter.

- 3) Lensmandsfamilier, det vil sige familier med mere end én lensmand, og hvis oprindelige adkomst til lenet ikke er forårsaget af familietilknytning til bisperne, eller hvis den er, er det et forhold, der ligger før den her behandlede periode. Det kan også være slægter, der får forleneringer på grund af slægtskab med andre lensmandsfamilier.

Til behandling af Roskildebispernes forleningspraksis hører ganske selvfølgelig en opgørelse over lenene, hvor mange og hvilke der var i den her behandlede periode. Det ville også have været formålstjenligt, om det havde været muligt at fastslå lenenes nøjagtige størrelse, men dette besværliggøres af materialets art; kun lensbrevene beskriver helt præcist, hvor store de forskellige len var, og af disse er der desværre bevaret for få til at kunne udsige noget konkret om areal og afgiftsydelse.

Til opstilling af en lensliste for periode 1450-1536 er medgået de tre lenslister, der kan sammenstilles af oplysningerne i Roskildebispens Jordebog, hvilket vil sige, at der er tre lenslister fra o. 1370. Den første af disse er en decideret lensliste, kaldet »Exactiones episcopales Syalandie«, ³ der samtidig er den længste, da det er den eneste af listerne, der er fuldstændig. Den anden liste kan opstilles ved hjælp af de len, der er behandlet i selve jordebogen. Desværre er der lakuner i denne, idet hverken Tybjerg eller Alsted herreder er behandlet. ⁴ Den tredje liste er den, der kaldes sogneliste I. ⁵ Den opregner hvilke sognes tiender, der hører til hvilke len; også denne er imidlertid ufuldstændig, idet f. 144 og 145 mangler.

I den anden ende af det her behandlede tidsrum findes lenslisten fra 1536, ⁶ udskrevet i anledning af inddragelsen af bispegodset. Man kan måske få mistanke om, at denne ikke er helt fuldstændig, blandt andet fordi skriveren ikke har kunnet få oplysninger om et af lenene, da lensmanden ikke var til stede. ⁷ Dette indikerer, at listen er skrevet i stor hast. Desuden mangler der len, f.eks. Hjortholm, der sikkert ikke er nævnt, da det blev ødelagt under Grevefejden. Desuden findes der en fortegnelse over alle danske len 1544-47, som kan bruges til at komplettere 1536-listen. ⁸

Ved at sammenholde disse lister med kildematerialet for den mellemliggende tid kan der opstilles følgende liste over de len, der eksisterede 1450-1536:

Dragsholm	Ellinge	Fredsgårde
Gjorslev	Selsø	Svenstrup
Hjortholm	Slagslunde	Horsetofte og
Saltø ⁹	Haveløse	Almstofte
Tureby	Ramløse	Hastrup

Lekkende	Lellinge	Farum
Bråde	Elmelunde	Skullerup
Rollerup	Venslev og Arløse	Rårup
Toksværd	Sterrede og Rude	Jonstrup
Tølløse	Hørby	Borreby
Birkende	Husum	Marup
Ellinge	Paddeborg	

For at finde frem til bispens forleningspraksis må man tage flere faktorer i betragtning. For det første hvor mange uadelige eller uidentificerbare personer, der sad på lenene, for det andet hvor mange af bispens slægtninge, der fik len, hvilke len disse fik, og hvor længe de sad på dem, samt hvilken social kategori de tilhørte. For det tredje må man tage de faste lensmandsfamilier i betragtning, se på hvor store de len var, som de fik, om de sad nogenlunde uafbrudt på deres len, og om deres sociale niveau ændredes. Samtidig må man se på de enkeltpersoner, der fik len, for at se, hvorvidt disse var af høj- eller lavadel, og på størrelsen af de len, de fik.

Der vil her ganske naturligt blive gået frem bisp for bisp, og der vil blive benyttet de i det foregående fastslåede kategorier for lensmændene. Alle henvisningerne til de tidspunkter, hvor lensmændene besad lenene, er taget fra lenslisterne i mit utrykte speciale.¹⁰

Bisp Oluf Då 1448-61

Det var ikke mange af Oluf Dås slægtninge, der fik len. Kun broderdatterens mand hr. David Hak fik Tureby som len.

Af uidentificerbare personer er der Jens Villumsen på Slagslunde 1460, Broder Pedersen på Lellinge 1461 og Saxe Pedersen i Fredsgårde, som sad på dette len siden 1436. Den Bo Jensen, der nævnes på Svenstrup 1454 og 1455, var sikkert klosterets lensmand eller foged, idet Svenstrup ganske vist blev tilmageskiftet 1454 fra Antvorskov kloster, men da han også sad der 1453, kan han ikke være tilknyttet bisp.

Af slægterne med kun én lensmand er der Henrik Meinstrup på Lekkende 1451 og eventuelt Anders Jensen Passow, der sad på Borreby 1432 og sidste gang er nævnt på det 1447, men den næste lensmand er først nævnt 1456, så den mulighed foreligger, at Anders Jensen også har haft lenet i den periode, Oluf Då var bisp. Desuden kendes hr. Peder Falster på Fredsgårde 1459 foruden Claus Henriksen Skade på Ramløse 1442-58 og Hans Navl på Marup 1457-80.

Af faste lensmænd var der Jep Halvegge på Gjorslev 1461, hr. Karl Markmand på Saltø 1456 (han var knyttet til den faste lensmandsslægt Jernskæg), Peder Jensen Halvegge (Væbner) på Bråde 1455, Poul Bille på Rollerup

1442-53, Anders Pedersen Jernskæg på Ellinge i Tuse herred, Anders Jensen (Væbner) på Havelse 1436-94, Niels Bille på Hørbygård 1454-55, Jens Tetzen på Farum 1457-72, Jep Halvegge på Rårup 1457 og Morten Skinkel på Borreby 1456-69.

Ser man efter denne gennemgang på den forleningspraksis, bisp Oluf Då har benyttet sig af, må man sige, at der i meget beskedent omfang er tale om nepotisme, så lidt at den nærmest må siges at være ikke-eksisterende. Hr. David Hak kendes jo egentlig først på lenet efter bisp Oluf Dås død, knap en måned efter, men at han har haft det før, er dog højst sandsynligt, idet man næppe har skiftet lensmand så hurtigt efter bispens død.

Der er ikke mange uidentificerbare personer, og af de uadelige har Oluf Då overtaget Saxe Pedersen på Fredsgårde. Til gengæld er der nogle af de faste lensmandsslægter, der kommer til nu, idet flere af dem får deres første len under denne bisp; de er næsten alle lavadelige. Flere af lensmandsslægterne har dog haft len før bisp Oluf Då. Det gælder for eksempel slægten Bille, idet Poul Bille allerede 1442 har Rollerup som len, hvorimod Niels Bille øjensynlig først får Hørbygård 1454, altså nogle år efter bispens tiltrædelse. Skinkel (Tinhuis) slægten får len for første gang under denne bisp, og det samme gælder Jens Tetzen af Rosengård-slægten. Slægten Væbner har allerede før været i Roskildebispens tjeneste, idet Anders Jensen af Havelse 1431 får kvittering for aflagt regnskab af Selsø; også slægten Jernskæg har før haft bispelen, nemlig det Ellinge, de fik af deres slægtning, bisp Jens Pedersen (1431). Slægten Halvegge har før haft gods af andre gejstlige institutioner, men det er først under bisp Oluf Då, at den kommer i bispens tjeneste.

Bisp Oluf Dås forleningspolitik har altså været at have lavadelige på lene. Hvor der er lavadelige, der allerede har haft len, inden han træder til, benytter han dem, men ellers er de nye lensmænd, han indsætter, alle af lavadel. Det gælder også nogle af de personer, hvis slægter ikke bliver i bispens tjeneste, nemlig Henrik Meinstrup, der på dette tidspunkt, hvor han endnu ikke er blevet landsdommer, må betragtes som værende af lavadel, og det samme må siges om Claus Henriksen (Skade eller Kraus) og Hans Navl på Marup.

Bisp Oluf Mortensen (Baden) 1461-85

Heller ikke bisp Oluf Mortensen begunstigede i særlig høj grad sine slægtninge. Det er kun to personer af hans slægtsgruppe, der har fået len under ham, nemlig Villum Sort, der 1480 er nævnt på Lekkende, og Jens Lauridsen på Ellinge 1480.

Uidentificerbare eller uadelige er Jes Tygesen på Lekkende 1463, Anders Nielsen foged på Selsø 1480, Jens Villumsen på Slagslunde 1472; han sidder på dette len allerede under bisp Oluf Då i 1460, og det samme gør sig

gældende for Broder Pedersen på Lellinge 1478. Han er nævnt første gang 1461 og er altså heller ikke ny lensmand. Niels Pedersen kaldet Jude på Horsetofte 1480-93 og Peder Jensen på Lellinge 1481 er uadelige.

Af personer, hvis slægt ikke fortsætter i bispens tjeneste, er Henrik Jensen (Dresselberg) på Dragsholm 1478-81. Desuden skulle hr. Axel Lagesen Brok ifølge registraturen over Mariager klostres arkiv (o. 1600) have haft Dragsholm 1480; dette må antagelig bero på en skrivfejl, idet der i kilden står Draxholm, mens den hovedgård, som hr. Axel Lagesen som oftest skrev sig af, var Claxholm (= Clausholm). Uidentificerbar er Folmer Jepsen på Gjorslev 1474.

Af slægter med kun én lensmand er Laurens Knob på Gjorslev, der tiltræder under denne bisp, idet han første gang nævnes på slottet 1479 og sidder inde med det endnu 1489, Didrik Friis på Ramløse 1464-86, Johan Serlin på Hørbygård 1473-77, Henrik Meinstrup på Fredsgårde 1464-85 og Hans Navl på Marup 1457-80.

I det følgende skal opregnes et antal personer, der tilhører de såkaldte lensmandsslægter. Det drejer sig om: Jens Lydiksen (Stjernemåne) på Dragsholm 1468, Peder Jensen (Væbner) på Saltø 1468, Jørgen Rud på Saltø 1475-86, Grib Jensen (Jernskæg) på Bråde før 1472 (han dør vist nok 1472, hans enke nævnes 1482), Herluf Bille 1476-87 på Rollerup, Mikkell Andersen (Jernskæg) 1473-75 på Tølløse, fru Gyde Jernskæg på Venslev 1474-78, (Jørgen Rud får ventebrev på dette gods 1482), Mads Rolofsen (van Levern) på Svenstrup 1480, Jens Tetzen (Rosengård) på Farum 1457-72, Morten Skinkel på Borreby 1456-69 og Jens Poulsen Grib (Jernskæg) på Borreby 1473-1503.

Sammenfattende må man konstatere, at der i Oluf Mortensens tid – som i den forrige biskops embedsperiode – er meget få slægtninge, der gør sig gældende: kun to af de mange, der var lensmænd i hans 24 år som bisp. Dette kan næppe kaldes nepotisme; de kommer begge til på et ret sent tidspunkt, idet de findes nævnt første gang 1480. Der findes også under denne bisp kun få uadelige lensmænd, nemlig Niels Pedersen på Horsetofte, Broder Pedersen på Lellinge og Anders Nielsen foged på Selsø foruden Jes Tygesen på Lekkende. Af ubestemmelig adel var Jens Villumsen på Slagslunde og Folmer Jepsen på Gjorslev. Også de slægter, hvor der kun var én lensmand repræsenteret, er alle af lavadel, selv om man måske kunne sige, at Henrik Meinstrup var ved at arbejde sig op. Der er imidlertid ikke tale om en decideret lavadel, idet både Henrik Meinstrup og Didrik Friis senere får riddertitel, og Johan Serlin og Laurens Knob hørte heller ikke til den laveste lavadel. De nye lensmandsslægter, der kommer til, er slægterne Stjernemåne, van Levern og Rud. Bispens egen slægt Baden fortsætter på lenene foruden et stort antal af de lensmandsslægter, der er kommet til under tidligere bisper, det gælder slægter som Væbner og Jernskæg.

Lensmændene har socialt set ikke været særligt højt placeret. Alle er enten ved at arbejde sig op, eller også tilhører de lavadelen, og her må specielt den allerlaveste del af lavadelen nævnes, repræsenteret som den er ved slægter som van Levern, Væbner, Jernskæg, Halvegge og Stjernemåne.

Der har altså endnu under denne bisp været rig mulighed for lavadelen for at komme i tjeneste hos bisp, idet hovedparten af alle lensmændene tilhørte den allerlaveste adel.

Bisp Niels Skave 1485-1500

Under bisp Niels Skave kom der mange af hans egne slægtninge på lenene, nemlig alle hans søskende undtagen Birgitte Skave og Oluf Då. Herluf Skave sad 1488-96 på Dragsholm, Søren Då 1493-95 på Gjorslev, svogrene Claus Næb og Mads Eriksen (Bølle) på Hjortholm henholdsvis 1489 og 1495-1500, Joachim Då på Saltø 1486-1501 og på Rollerup 1489-98, Søren Då på Rude og Sterrede 1498. Af fjernere slægtninge ses Evert Truidsen (Rosensparre), der sidder på Tølløse 1487-96, og Hans Iversen Juel på Svenstrup 1496-1502.

Uadelige og uidentificerbare er Severin Jensen på Lekkende, der blot var foged 1495, Laurens Hansen på Birkende 1500, Erik Tygesen på Slagslunde 1485-1502 og Niels Pedersen på Horsetofte.

Af slægter med kun én lensmand kendes Laurens Knob på Gjorslev 1479-89, Karl Saxtrup, der fortsætter fra bisp Oluf Mortensen Baden, Jacob Bjørnsen (Bjørn) til Lekkende 1493-94, Didrik Friis på Ramløse 1464-86 og Knud Barritsen på Svenstrup 1485-94.

Af personer tilhørende de faste lensmandsslægter møder vi Jørgen Rud på Saltø 1486, Herman Rolofsen (van Levern) på Bråde 1488-1502, Jens Lauridsen (Baden) på Ellinge 1480-1502, Mikkel Andersen (Jernskæg) på Ellinge i Tuse herred 1489-1502, Hans Skinkel (Tinhuis) på Selsø 1487-92, Morten Jensen (Stjernemåne) på Havelse 1494-1512, Eggert Andersen (Ulfeld) på Elmelunde 1499-1504, Godske Mogensen (Bielke) på Hørby 1490-1502, Tetz Jensen (Rosengård) på Farum 1487-1512, Mads Rolofsen (van Levern) 1493 på Rårup og Jens Poulsen Grib (Jernskæg) på Borreby 1473-1503.

Ser man samlet på de personer, som bisp Niels Skave gav len, kan det ikke nægtes, at han i høj grad favoriserede sine slægtninge, idet de næsten alle fik len, og vel at mærke slotslenene. De har ved bispens tiltrædelse kunnet få disse, men for de flestes vedkommende går der mere end 3-4 år, før man ser dem skrive sig af et slot; den eneste undtagelse fra dette er Søren Då, der må vente til 1493 med at få Gjorslev; Laurens Knob er dog sidste gang nævnt på lenet 1489, så Søren Då kan rent teoretisk have fået lenet allerede på dette tidspunkt.

Af uadelige og uidentificerbare personer er der ikke mange: der er en foged og en uadelig, nemlig Niels Pedersen på Horsetofte, som bisp har

overtaget fra sin forgænger, Laurens Hansen på Birkende og Erik Tygesen på Slagslunde er slægtsubestemmelige.

De faste lensmandsslægter fortsætter på lenene, dog kommer som en ny slægten Ulfeld på Elmelunde til. Anden generation af slægten Jernskæg kommer til på Ellinge, mens Jens Lauridsen på det andet Ellinge fortsætter. Også slægten Bielke kommer til som lensmandsslægt, idet den træffes på Hørby. Jørgen Rud på Saltø afløses ret hurtigt af bispens broder Joachim. Ellers sker der for de fleste af de faste lensmandsfamilier en forøgelse af antallet af lensmænd, idet der kommer flere medlemmer af de forskellige slægter til. Det gælder slægten van Levern, hvor Mads Rolofsen og hans broder Herman nu begge sidder på bispelen; der kommer også en ny generation til på Farum, hvor Tetz Jensen afløser sin fader som lensmand.

Ser man på det sociale niveau, som de fleste af disse lensmænd kommer fra, er det tydeligt med den megen indflydelse, bispens slægtninge får, at det sociale niveau generelt hæves, idet bispens ikke var af decideret lavadel, som de forrige bisper havde været, men fra den lavere adel, dvs. smågodsejere på vej ind i den gode lokaladel, idet jo både hans fader og stedfader var riddere. Det er nogenlunde det samme milieu, de nye bispelensmandsslægter kommer fra, idet både slægterne Ulfeld og Bielke må karakteriseres som værende fra den lavere adel og udpræget »bedre« end slægterne van Levern og Jernskæg.

Der er altså nu færre len til den faste kreds af lensmænd, og de nye slægter, der begynder at gøre sig gældende, er alle fra et lidt højere socialt niveau end lensmændene under de tidligere bisper.

Bisp Johan Jepsen Ravensberg 1500-12

Også under bisp Johan Jepsen fik en del af hans slægtninge len, nemlig broderen Erik Jepsen, der sad på Hjortholm 1502-03; den anden broder hr. Albrecht Jepsen sad på Ellinge i Tuse herred 1502-32, et len som hans enke endnu sad på 1536. Desuden får Laurens Grubbe Lekkende 1507, og da han er i familie med Urnerne, hvilket Ravensberg også var, er det muligt, at han af den grund har fået lenet.

Repræsentanter for de faste lensmandsslægter under denne bisp er Tetz Jensen på Gjorslev, Oluf Då på Hjortholm 1507, Godske Mogensen Bielke på Saltø 1501-02, Mads Eriksen (Bølle) på Tureby 1502-39, Herman Rolofsen (van Levern) på Bråde 1502, Godske Mogensen (Bielke) på Tølløse 1503, Jens Lauridsen (Baden) på Ellinge i Ods herred 1480-1502, Mikkel Andersen (Jernskæg) på Ellinge 1502, Morten Jensen (Stjernemåne) på Havelse 1494-1512, fru Karine Pedersdatter (Halvegge), Eggert Andersens enke på Elmelunde 1504-07. Søren Då på Rude og Sterrede og Jørgen Rud på Venslev og Arløse har begge livsbrev på deres gårde, og da deres arvinger senere sidder på disse len, har de, skønt det ikke er nævnt i kildematerialet, sikkert også

siddet der i mellemtiden. I øvrigt nævnes Godske Mogensen (Bielke) på Hørby 1490-1502, Herluf Skave på Fredsgårde 1502, Palle Då på Fredsgårde 1502, Mourids Skave på Tømmerup, der senere lægges til Fredsgårde, 1501, Hans Iversen (Juel) på Svenstrup 1496-1502, Tetz Jensen (Rosengård) på Farum 1487-1512, Mads Rolofsen (van Levern) på Rårup 1502 og Jens Poulsen Grib (Jernskæg) af Borreby 1473-1503.

Ser man på de lensmænd, der har len under bisp Johan Jepsen Ravensberg, er det tydeligt, at der ikke kommer nye lensmænd af uidentificerbare slægter til; den eneste, der er nævnt, er Erik Tygesen på Slagslunde, der også var lensmand under den sidste bisp. Heller ikke bispens slægtninge gør sig påfaldende gældende på de len, der hører til bispstolen, og der er slet ikke tale om, at bispens slægtninge sidder på slotslenene, som bisp Niels Skaves brødre gjorde. Johan Jepsens brødre sad på de mindre len såsom Ellinge, og kun broderen Erik Jepsen sad på et slot. Hans brødre sidder ganske vist på et slotslen, nemlig Haraldsborg, bispstolens pantelen fra kronen, og det synes, som om bisp Johan Jepsen har brugt det som et specielt »familielen«, idet både Erik Jepsen og hr. Jacob Jepsen har det en overgang (foruden at Erik Jepsens søn hr. Claus Eriksen Ravensberg har det 1534, altså længe efter bispens død).

Af slægter, hvor der kun er én lensmand, er kun Mads Lauridsen (Vaspyd), der sidder på Tølløse 1505-12, men på en måde kan han regnes ind i kredsen af lensmandsslægter, idet hans døtre er gift ind i bispelensmandsmilieuet; man kan næsten fristes til at sige, at hans slægt ikke fik tid til at komme ind som faste bispelensmænd på grund af reformationen. Den anden, der kommer til fra denne gruppe, er ellers Erik Madsen Gøye af den lavadelige gren af slægten. De to nye slægter, der kommer til her, er altså begge lavadelige.

Af de faste bispelensmænd fortsætter en længere række også under den nye bisp. Ganske vist bliver Jernskæg-slægten afløst på Ellinge i Tuse herred af bispens broder, hr. Albrecht Jepsen, men slægter som van Levern og Stjerne-måne fortsætter, og en slægt som Bielke kommer nu rigtig frem, idet Godske Mogensen sidder på Tølløse og Hørby. Slægten Baden fortsætter på det andet Ellinge, og slægten Rosengård fortsætter på Farum. Til de faste lensmandsslægter er her også henregnet de personer, der sad under den forrige bisp, og det vil sige, at de nytilkomne slægter i gruppen af faste lensmænd er slægterne Då og Skave, der må siges at være af den lavere adel/lokaladel. Alt i alt må man sige, at bisp Johan Jepsen har fortsat den lenspraksis, der var fremherskende under bisperne Oluf Då og Oluf Mortensen, idet han ikke giver ret mange af sine slægtninge len, og hvis de får nogen, er det ret beskedne len. Samtidig er det kun et fåtal af lensmændene, der er »løse« lensmænd, altså fra slægter med kun én lensmand, i dette tilfælde slægterne

Gøye og Vasspyd, og der er kun få uidentificerbare. Øjensynligt er lensmændene ved at dele sig i to grupper, nemlig på den ene side de faste lensmænd fra de slægter, der i længere tid har været tilknyttet bispestolen, og på den anden side bispens slægtninge.

Bisp Lage Urne 1512-29

Under denne bisp var der ret mange bispeslægtinge, der fik len. Af hans brødre var det dog kun hr. Johan Urne, der fik Borreby, som han skriver sig af 1528. Desuden har søsteren Alhed Urne måske haft Hjortholm 1519. Af bispens andre slægtninge, der får len, er der hans søstersønner Jens Tetzen på Farum 1536 og Jørgen Rosengård, der får livsbrev på Farum og Havelse og desuden en overgang sidder på Gjorslev. Desuden Niels Vincentsen Lunge på Selsø, Gjorslev og Svenstrup og Laurids Grubbe til Alslev, der allerede har fået Lekkende under bisp Johan Jepsen, som jo også var beslægtet med Urne'rne. Også slægten Brockenhuus får len, idet Mikkel Brockenhuus kan skrive sig af Saltø 1514-29 og 1527 får livsbrev på Toksværd, og slægten Då kommer igen til et len, idet Claus Då til Ravnstrup og Anne Lykke fik livsbrev på Paddeborg len; også slægten Ravensberg får fordel af slægtskabet med bisp Lage Urne, idet hr. Claus Eriksen får Marup, og også søsteren Eline Eriksdatters mand Emmike Ottesen Emmiksen har et bispelen, idet han 1514-44 sidder på Rollerup. Også hr. Jørgen Podebusk får et len under bisp Lage Urne, nemlig Svenstrup, som han skriver sig af 1525-31. Desuden har Anders Jacobsen (Reventlow) 1527-30 Dragsholm som len.

Uidentificerbar er mester Laurids på Gjorslev, mens Niels Markvardsen, der havde Bråde 1520-60, tilhører en slægt med én lensmand.

De faste lensmandsslægter er repræsenteret af hr. Knud Rud til Gjorslev (to gange) og Jørgen Rosengård, ligeledes til Gjorslev, Mads Eriksen (Bølle) til Tureby og Jens Då til Birkende. Endvidere nævnes Albrecht Jepsen Ravensberg på Ellinge, som han havde til sin død 1532, Oluf Skinkel på Selsø 1512-15 og på Slagslunde 1516-32, Jørgen Rosengård på Havelse og Farum (Havelse er blevet lagt til Farum), Knud Rud på Venslev og Arløse, Mogens Godske (Bielke) på Hørbygård 1526, Claus Då til Paddeborg 1528-36, Mourids Skave til Fredsgårde 1502-32 og Chresten Pors på Jonstrup 1522-35.

Det er meget markant, at bisp Lage Urne benytter mange af sine slægtninge på bispestolens len, idet 17 af de 24 personer, der har len i hans periode, er hans slægtninge, og det er også tydeligt, at mange af dem sidder på slotslenene, især Gjorslev, mens kun 14 lensmænd er fra den faste kreds af familier, som bisperne plejede at tage deres lensmænd fra (Rosengård er her regnet med i begge grupper). Samtidig er det tydeligt, at der næsten ingen er tilbage af de faste lensmandsfamilier af lavadel. Ganske vist må man regne med, at Jens Lauridsen (Baden) stadig sidder på Ellinge, idet hans kone sidder der

1536, men der er ingen Stjernemåne nævnt, ingen Jernskæg og ingen van Levern. Til gengæld er der kommet en slægtsgruppe af den lidt højere adel til, idet nemlig hele slægtsgruppen omkring bisp Lage Urne må siges at være af lokaladel, en socialkategori, de også hæver Rosengård-slægten op i. Af de lensmandsslægter, der var før, er der næsten kun Bielke og Skinkel tilbage af den lavere adel og Rud og Rosengård af lokaladelen; resten af de benyttede lensmænd er af tidligere bispeslægter og hører til gruppen lokaladel og højere adel; dette gælder også for hr. Johan Urne, der må siges at tilhøre den højere adel, og at hr. Jørgen Podebusk tilhørte højadelen, er der næppe nogen tvivl om.

Bisp Joachim Rønnow 1529-36

Da bisp Joachim Rønnow var i slægt med bisp Lage Urne, kan det ikke undre, at der er mange af dennes slægtninge, der beholder deres len. Hr. Johan Urne må regnes til de personer, der får len på grund af slægtskab med bispen, og en anden lensmand, der også kommer til under denne bisp, er Eiler Hardenberg, der får Dragsholm 1530, foruden Knud Ebbesen Ulfeld, der får slotslenet Gjorslev 1530. Desuden er der bispens broder Eiler, der kommer til at sidde på Saltø måske allerede 1531 og i hvert tilfælde sidder der 1533. Da bisp Joachim Rønnow ikke selv havde mange slægtninge, er det måske naturligt, at så mange af de lensmænd, der var kommet til under bisp Lage Urne, fortsætter, det gælder Emmike Ottesen Emmiksen, Mikkel Brockenhuus på Toksværd, Albrecht Jepsen Ravensbergs enke Sophie Podebusk, der sidder på Ellinge i Tuse herred 1536, Niels Vincentsen på Selsø 1525-36, Claus Då på Paddeborg 1528-36, Eline Stensdatter Bille, der var enke efter Mourids Skave, på Fredsgårde 1536 og fru Alhed Urne på Farum til 1544.

Af uidentificerbare personer er der Thomas Thygesen på Saltø og Lekken-de 1536 og hr. Claus Jensen, official i Roskilde, der har Tølløse og Svenstrup til fadeburet 1536.

Slægter med kun én lensmand repræsenteres af Arvid Jensen Ulfstand, der måske under bisp Joachim Rønnow har haft Gjorslev (tidspunktet er ikke sikkert). Niels Markvardsen (Skiernov) på Bråde og Sophie Gøye på Havelse, der atter er blevet skilt ud fra Farum, var også de eneste repræsentanter af deres slægt.

Af lensmænd af de faste lensmandsslægter nævnes Peder Godske (Bielke) på Hjortholm 1535, Mads Eriksen (Bølle) på Tureby 1502-39, Christine Holk, Jens Lauridsen (Baden)s enke, på Ellinge 1536, Oluf Skinkel på Slagslunde 1516-44, Laurids Jensen (Baden) på Ramløse 1532-44, foruden at hans søster Sille har livsbrev på Højby bispetiende 1536, Claus Eggertsen Ulfeld på Elmelunde 1530-36, Knud Rud på Venslev og Arløse 1517-36, Erik Då på

Rude og Sterrede, Mogens Godske (Bielke) på Hørbygård 1526-36, Peder Godske på Husum 1536-44, Alhed Urne og hendes søn Jens Rosengård på Farum 1527-44 og Chresten Pors på Jonstrup 1535.

Desuden får hr. Anders Bille og hr. Mogens Gøye brev på hver sin bispetiende, og de er begge af højadel; af lavadel er Christiern Nielsen (Dyre), der får Aversie bispetiende 1530.

Ser man på bisp Joachim Rønnows forleningspolitik, er det relativt få bispelensmænd, hvorom man intet ved, nemlig Thomas Thygesen, der måske var bispens egen foged på hans len Saltø og Lekkende; at hr. Claus Jensen, der var official i Roskilde, har fået Tølløse og Marup, skyldes sikkert, at han i forvejen administrerede fadeburslenet og bispegården i Roskilde.

Af enkeltpersoner, der har fået len, er Niels Markvardsen (Skiernov) også lensmand under bisp Lage Urne, mens Sophie Gøye på Havelse og Arvid Jensen Ulfstand står som nyttilkomne; begge er af højadel.

Af de faste lensmandsslægter fortsætter Baden-slægten på Ellinge, mens Laurids Jensen af samme slægt kommer til Ramløse, foruden at hans søster har livsbrev på en bispetiende; hr. Mads Eriksen (Bølle) fortsætter på Tureby, og det samme gælder for Oluf Skinkel på Slagslunde, Claus Eggertsen på Elmelunde, Knud Rud på Venslev og Arløse, Erik Dås enke på Rude og Sterrede, Mogens Godske Bielke på Hørby, Alhed Urne på Farum og Chresten Pors på Jonstrup. Af nyttilkomne på lenene er der næsten kun Peder Godske af lensmandsfamilien Bielke, der kommer til på Hjortholm og Husum.

Ser man på det sociale niveau hos lensmændene under bisp Joachim Rønnow, kommer der et utvetydigt element af højadel til. Det gælder hr. Anders Bille, hr. Mogens Gøye, hr. Johan Urne, Arvid Jensen (Ulfstand), Sophie Gøye på Havelse, Sophie Podebusk på Ellinge, Eline Stensdatter Bille på Fredsgårde foruden Knud Ebbesen (Ulfeld), Eiler Hardenberg og Eiler Rønnow. Dette må siges at være det største antal højadelige lensmænd, der hidtil er set på lenene. Af de nye lensmænd, der kommer til, er dog også enkelte lavadelige, blandt andet kommer slægten Baden til på lenet Ramløse, foruden at denne slægt stadig sidder på Ellinge, men ellers er det mellemklassen af lavadelen, der dominerer, idet de bliver siddende på de len, hvor de også sad i Lage Urnes tid.

Der er ikke i ret høj grad tale om, at bisp Joachim Rønnow fører en selvstændig lenspolitik. Han fører nærmere forgængerens videre, hvilket måske nok skyldes, at han for det første ikke havde ret meget familie selv, og at han for det andet kun var bisp i relativ kort tid, og i en tid, hvor han havde meget andet at gøre end at koncentrere sig om at skifte lensmændene ud med sine forbindelser. Han var jo involveret både i rigets styrelse og religionsstridighederne.

Konklusion

Povl Helgesen skriver om bisp Lage Urne i Skibykrøniken, at han tog vel meget hensyn til sine egne slægtninge, »han viste nemlig stor Omhu for dem, men uden at tage i Betragtning, om de fortjente det eller ikke, og herved gjorde han Kristi fattige en ikke ringe Uret, thi de ere dog de sande Arvinger til Kirkens Gods«. Skønt Povl Helgesen selv erkendte, at bisp Lage Urne var en fremragende gejstlig, bebrejder han ham dog hans lenspolitik, fordi den var præget af nepotisme.¹¹

Det er i høj grad rigtigt, idet det først er under denne bisp, man virkelig ser en bisps slægtninge begynde at dominere på lenene. Også før havde der været tilfælde af bispslægter på lenene, blandt andet ses det også ret tydeligt under bisp Niels Skave, men her var det dog den lavere adel, der kom til på lenene, da bispens familie var fra dette sociale lag. Niels Skave havde stadig et stort antal lavadelige lensmandsfamilier til at sidde på lenene. Det er disse lavadelige, der begynder at blive holdt ude fra lenene under bisp Johan Jepsen Ravensberg, og mere tydeligt under bisp Lage Urne og Joachim Rønnow. Bisperne Oluf Då og Oluf Mortensen Baden favoriserede ikke deres egne slægtninge i nævneværdig grad, men en sådan favorisering bliver efter 1500 mere og mere markant.

Tager man samtidig i betragtning, at antallet af len blev mindre og mindre, idet Havelse kom til Farum sammen med Strø og Skævinge, Tølløse og Svenstrup kom til fadeburet, og Tømmerup blev lagt til Fredsgårde, foruden at bispen selv fik Saltø som sin private ejendom, så forstår man, hvorfor lavadelen på herredagen 1526 klagede over, at de ikke kunne få len mere. Samtidig med at der blev færre og færre len, blev flere og flere af disse besat af bispens slægtninge, der var fra lokaladelen. Jo færre len der var, jo større procentdel af dem kom bispens slægtninge til at sidde på. Når man tager i betragtning, at løst anslået 80-85 % af alle lensmændene under bisperne Oluf Då og Oluf Mortensen var af lavadel, og det endog for store deles vedkommende den allerlaveste lavadel, er det markant at se, at denne gruppe under bisp Lage Urne optager under halvdelen af lenene. Det er måske på grund af, at denne gruppe holdes ude fra lenene, at deres sønner går i Christian IIs tjeneste. Det gælder medlemmer af slægterne van Levern, Jernskæg og Væbner, og flere af de øvrige slægter ser man ligefrem forsvinde ud af kildematerialet. De har øjensynligt ikke haft gods nok til at kunne overleve inden for adelsstanden.

Til gengæld er der også slægter, der stabiliserer sig eller kommer frem takket være bispelen. Det gælder for eksempel bispslægterne Då og Baden og bispelemmandsslægterne Ulfeld og Bielke.

Der er hele tiden to grupper lensmænd, der kører parallelt i lenspolitikken. Den ene er de faste lensmandsslægter, og den anden er bispens slægtninge.

Lavadelen starter med at dominere på lenene, men bliver senere presset mere og mere af bispens slægtninge, således at den deciderede lavadel er forsvundet fra lenene omkring 1515 og i høj grad erstattet af bispens slægtninge fra et højere socialt lag af adelen. Samtidig med at bisperne kommer fra et stadigt højere lag af adelen, kulminerende med Joachim Rønnow, bliver også lensmændene taget fra højere sociale lag; herved presses den »traditionelle« gruppe lensmænd fra lavadelen ud og efterlades uden overlevelsesmuligheder i adelstanden.

1. Troels Dahlerup, Danmark, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer*, Kbh. 1971, s. 45-80, specielt s. 48.
2. Gennemarbejdelsen af disse slægter findes i mit upublicerede speciale »Roskildebispens forleningspraksis i senmiddelalderen«, Aarhus Universitet 1974.
3. *Danske Middelalderlige Regnskaber* 3. rk. I: Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, Udg. C.A. Christensen, Kbh. 1956, s. 164.
4. Se indledningen sst., s. I-IX.
5. Sst., s. 143.
6. Sst., s. 329.
7. Sst., s. 330.
8. *Danske Magazin* 4. rk. bd. IV, 1878, s. 307-327.
9. Om de specielle vilkår, hvorpå slotslenene Dragsholm, Gjorslev, Hjortholm og Saltø blev bortforlenet, jfr. J.O. Arhning, *Roskilde domkapitels historie* II: 1416-(1536), Udg. Troels Dahlerup, Kbh. 1970, s. 93ff.
10. I øvrigt henvises der vedrørende de nævnte len og personer til registrene i *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil Utrykte*, 1. Rk. udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, 2. Rk. udg. William Christensen, Kbh. 1894-1939 samt til *Danmarks Adels Aarbog*, Kbh. 1885ff, for de omtalte adelsslægter.
11. *Lektor Povl Helgesens Historiske Optegnelsesbog sædvanligvis kaldet Skibykrøniken*, paa dansk ved A. Heise, fotografisk optryk, Kbh. 1967, s. 29.

Nordjysk lavadel omkring 1500

Af Annalise Dam Kofoed

Nærværende artikel vil forsøge at give et bidrag til et billede af den nordjyske lavadel og dens økonomiske og sociale situation i sidste halvdel af det 15. århundrede. Udgangspunkt for undersøgelsen er Mourids Nielsen Gyldenstiernes særdeles righoldige arkiv.¹ Foruden talrige adkomstbreve og missiver indeholder Mourids Niensens arkiv tre helt enestående kilder: regnskabsbøgerne fra 1493-94, der giver et indblik i dagligdagen omkring en travlt optaget lensmand og godsbesidder, julelagslisten fra 1496, der viser, hvilke personer der blev indbudt ved en festlig lejlighed, og mandtalslisten fra 1499, der opregner folkene på Mourids Niensens hovedgård Ågård med den tilhørende ladegård.² Igennem kildematerialet fra Mourids Niensens arkiv skulle det således være muligt at afgøre, hvilke forbindelser området lavadel havde til Mourids Nielsen. Af særlig interesse er det naturligvis at få konstateret, om vi også i Nordjylland træffer de tjenesteforhold mellem den godsrige højadel og den kriseramte lavadel, som Troels Dahlerup har henledt opmærksomheden på i sin adelshistoriske forskning.³

Mourids Nielsen og hans gods

Der er ingen tvivl om, at Mourids Nielsen var Nordjyllands rigeste og mægtigste adelsmand i slutningen af det 15. århundrede. Skønt han aldrig blev ridder, var han senest fra 1477 og til sin død i 1503 eller begyndelsen af 1504 medlem af rigsrådet, og han havde som len af kronen slottene Lundenæs og Ålborghus samt Han herred, Horns herred og Nørlyng og Lysgård herreder.⁴ Hans godsbesiddelse er ved hjælp af datteren Anne Mouridsdatters jordebog af Erik Ulsig beregnet til fire hovedgårde og 516 fæstegårde.⁵

Godset omfattede Ågård med 344 gårde i Nordjylland, Bregentved med 45 gårde på Sjælland og Markie med 65 gårde i Skåne, hvortil kom hustruen Margrethe Turesdatter (Bielke)s gods, der omfattede 9 gårde i Bjerre herred ved Horsens og Færløv hovedgård med 53 gårde i Gøinge herred i Skåne. Betragter man Ågård godskompleks' geografiske placering i Nordjylland, må det karakteriseres som bestående af en kerne, nemlig Ågård med nærmeste tilliggende i Han og Hillerslev herreder samt i Thy, hvortil der er knyttet tre mindre »komplekser« med karakter af strøgods, det ene beliggende i den vestlige del af Vendsyssel i Hvetbo, Børglum og Vennebjerg herreder uden egentligt administrationscentrum, det andet i den østlige del af Vendsyssel i

Børglum, Vennebjerg og Horns herreder med Ellinggård som hovedgård og det tredje syd for Limfjorden i Himmerland i Gislum og Års herreder med Elkær som hovedgård.

Hvor stor en del af godset Mourids Nielsen har arvet, og hvor stor en del han har erhvervet sig, er det vanskeligt at bestemme. Ågårds godsarkiv blev nemlig flammernes bytte, da gården blev brændt af under bondeopstanden i 1441, og vi kender derfor hverken Mourids Niensens farfaders, hr. Peder Niensens, eller hans faders, hr. Niels Pedersens, godsbesiddelse i detaljer. Ved en gennemgang af Mourids Niensens arkiv viser det sig imidlertid, at størsteparten af de 66 bevarede adkomstdokumenter er lovhævdsbreve, mens der kun kendes ganske få skøde-, mageskifte- og pantebreve. Dette synes at indicere, at Mourids Nielsen har arvet hovedparten af sine besiddelser efter sin fader.

Godset i den vestlige del af Vendsyssel i Hvetbo herred er ret spredt liggende og må have været arvegods, idet der ikke kendes adkomstdokumenter herpå, mens godset i de vestlige dele af Børglum og Vennebjerg herreder er erhvervet ved mageskifte og køb. Specielt har Mourids Nielsen interesseret sig for Krustruplund (Skt. Hans sn., Vennebjerg hd.), hvilket fremgår af den kendsgerning, at det tog ham omkring 30 år at erhverve alle rettigheder i gården,⁶ dog med undtagelse af en enkelt del, som ejedes af Guds Legems alter i Hjørring.⁷ Ligeledes foretog han sig målbevidste skridt for at erhverve gods i Størup og Knolde (Skallerup sn., Vennebjerg hd.), idet han i 1486 overtog panterettigheder her. Først efter hans død kom der dog fart i erhvervelsen, idet hans hustru 1505 20/2 og hans datter 1508 23/10 overtog resten af godset.⁸ Hvad angår godset i det østlige Vendsyssel med Ellinggård (Elling sn., Horns hd.) som centrum, så må det have været arvegods, idet der udelukkende findes tingsvidner om godsets tilhørsforhold.⁹ Et enkelt mageskiftsbrev foreligger, men ingen skøde- eller pantebreve.¹⁰ For godset i Himmerland med Elkær (Alstrup sn., Gislum hd.) som centrum synes noget tilsvarende at gøre sig gældende.

Godset omkring selve hovedgården Ågård og i Thy har Mourids Nielsen sandsynligvis arvet i den udstrækning, som det kendes fra Anne Mouridsdatters jordebog, idet der kun er bevaret et par skøde- og pantebreve på gods i Thy.¹¹ De øvrige adkomstdokumenter er lovhævdsbreve og tingsvidner om rettigheder i gods, af hvilke det vigtigste er det tredje dombrev på gods i Næsbo fjerding, som Mourids Nielsen fik på rettertinget i København i 1483.¹² I øvrigt har der, som Erik Ulsig nævner, formodentlig ikke været mere gods at erhverve i Han herred, når man tager Oksholm kloster på Øland og godserne Kokkedal og Barritskov i betragtning.¹³

Denne korte oversigt over Ågård godskompleks viser, at for Mourids Nielsen må arvegodset have været den vigtigste faktor ved godserhvervelsen,

idet købegodset og gods erhvervet ved mageskifter og pantebreve i forhold hertil har udgjort en ganske lille del. Man må derfor gå ud fra, at en forbindelse til Nordjyllands lavadel ikke alene kan være blevet formidlet via gods-køb eller panteoverdragelser. Om Mourids Nielsen på andre områder har knyttet livligere forbindelse til lavadelen i området, vil da vise sig ved en undersøgelse af godsadministrationen og de personer, der var knyttet til den.

Mourids Nielsens fogeder

Undersøgelsen af Ågård-godset tegnede billedet af et godssystem med én hovedgård, Ågård, som kerne og tre andre »komplekser« beliggende i Vendsyssel og Himmerland. Denne geografiske placering medførte et administrationssystem, der lagde ansvaret for godsets daglige drift på fogederne. For såvel Ågård, Ellinggård og Elkær kan fogederne følges, og det er muligt at få et indblik i deres arbejdsområder og vilkår.

Af de i alt otte fogeder, der 1458-1503 kendes på Ågård, kan kun to med sikkerhed regnes for adelige; på Ellinggård 1440-1520 er fire ud af fem fogeder adelige, og endelig på Elkær 1456-1504 er ingen af de to fogeder formodentlig adelige.

Blandt fogederne på Ågård træffes 1458-1460 og muligvis længere endnu *Niels Pedersen* af Restrup (Hvam sn., Rinds hd.) som den første foged, der kendes på Ågård i Mourids Nielsens tid.

1458 3/4 tog han på Han herredsting et tingsvidne angående noget gods i Klitten (formodentlig Lild sn., Han hd.) tilhørende Ågård, idet der fra anden side blev gjort krav på det. Vel sagtens fordi Ågårds arkiv var gået tabt under bondeopstanden 1441, og eventuelle adkomstdokumenter dermed gået tabt, måtte Niels Pedersen, der benævntes »beskeden mand«, skaffe vidner på, at godset ukæret i 50 år havde ligget til Ågård.¹⁴ Samme sag har åbenbart ikke fundet sin afslutning, idet den stadig verserede, men nu i naboherredet, idet 1458 11/4 Niels Pedersen, igen benævnt »beskeden mand«, atter tager tingsvidne i sagen på Hillerslev herredsting.¹⁵ Endelig i 1459 4/6 tog han, nu kaldet velbyrdig mand Niels Pedersen af Restrup, på Han herred tingsvidne i samme sag.¹⁶

Først 1460 3/5 benævntes Niels Pedersen udtrykkelig foged på Ågård, og han skrev sig stadig af Restrup.¹⁷ Efter dette tidspunkt synes han ikke længe at have været i Mourids Nielsens tjeneste, men i stedet at have opholdt sig i Restrup og Hvam, hvor han havde gods i pant af Albret Skeel til Hegnet (Tøndering sn., Harre hd.).¹⁸ I 1464 fik Niels Pedersen af Hvam på Viborg landsting dom for, at den frihed, som Danmarks riges råd tidligere havde dømt, og som kongen havde givet Niels Pedersen for hans bonde-, arve- og købegods, skulle stå ved magt, således at hans gods ikke igen skulle blive

bondegods.¹⁹ I 1484 fik Niels Pedersen i Restrup mageskiftebrev på en gård i Hvam, af hvem fremgår ikke, men da kilden er registraturen over Viborg stifts breve, kan det være et mageskifte med en kirkelig institution, måske Fjelsø kirke.²⁰

Efter dette tidspunkt kendes Niels Pedersen ikke mere, men i stedet skrev Jens Nielsen (Munk med vinranken) sig 1484 og 1485 8/2 til Restrup,²¹ som han synes at have erhvervet sig ved ægteskab med Niels Pedersens datter Johanne.²² 1497 11/8 opholdt Jens Nielsen sig i Kalmar, idet han her har beseglet et pantebrev fra hr. Oluf Stigsen (Krogno), som var Mourids Nielsens svigersøn, til biskop Niels Clausen af Århus sammen med blandt andre Mourids Nielsen og flere lavadelige fra Nordjylland.²³ Forbindelsen til Ågård og Mourids Nielsen synes således at være fortsat af den næste generation. Det bekræftes yderligere, idet Niels Pedersens anden datter, Marine Nielsdatter, sammen med sin søn, Niels Lauridsen Skadeland, i 1496 var indbudt til julelaget på Ågård. At Niels Pedersens efterkommere ikke har siddet i alt for sikre økonomiske kår, fremgår af et skødebrev fra 1508, hvormed Niels Skadeland i Restrup sammen med sin moder, fru Marine Nielsdatter, enke efter Las Skadeland i Kastrup (Testrup sn., Rinds hd.) solgte godset Restrup med al dets tilliggende til Niels Clemmentsen.²⁴ Om slægten er forblevet inden for lavadelen, er uvist, men det synes sikkert, at den har befundet sig blandt de mest udsatte lavadelige slægter og altså har haft vanskeligheder med at konsolidere sin stilling.

Som før nævnt vides det med sikkerhed, at kun to af otte fogeder på selve Ågård kan henregnes til adelsstanden. De øvrige seks omtales i kilderne udelukkende med titlen 'beskeden svend/mand' og besegler med bomærke. Dog synes der at herske et ganske nært forhold mellem Mourids Nielsen og fogederne. *Niels Palleesen* havde i over 10 år fra 1470 tæt tilknytning til Mourids Nielsen først som foged på Ågård og senere som besegler af dokumenter for sin daværende arbejdsgiver, der tilsyneladende pensionerede sin trofaste medarbejder med en gård i det nærliggende Kettrup.²⁵ Også *Jesper Henriksen* har hørt til de betroede igennem mange år, og en af hans opgaver som foged har været at bringe penge fra godset i Vendsyssel til Ågård, for at arbejdsfolkene der kunne få deres løn.²⁶ Da julen kom 1496, og der blev holdt julelag på Ågård, blev Jesper Henriksen inviteret sammen med sin hustru Bendit. At han da ikke var foged, fremgår af den kendsgerning, at *Oluf Skriver* 1495 6/2 af Mourids Nielsen fik overdraget nøglerne og dermed fogedstillingen på Ågård. I den anledning blev der udfærdiget et inventarium, så der ikke skulle være misforståelser om stillingens funktion.²⁷ Heller ikke Oluf Skriver synes at have tilhørt lavadelen, idet han i et skødebrev til Mourids Nielsens enke benævnes »bonde«.²⁸ Men at han har været familien

på Ågård en tro tjener, fremgår af, at han både har været slotsfoged på Ålborghus i Mourids Niensens periode som lensmand dér, har været foged på Ågård og endelig været besegler af ovennævnte skødebrev.²⁹

Der tegner sig således et billede af Mourids Nielsen som en højadelsmand, der har taget såvel adelige som ikke-adelige i sin tjeneste, og som har formået at opretholde de pågældende tjenesteforhold igennem flere generationer.

Endnu et bevis herpå synes væbneren *Jost Nielsen (Skovgård)* at levere, idet han allerede 1486 14/4 beseglede et skødebrev udfærdiget på Ågård til Mourids Nielsen. I årene til 1500 ses han jævnligt at have tilknytning til Mourids Nielsen, og 11/5 samme år benævnes han foged på Ågård, hvilken post han havde til 1502.³⁰ Også efter Mourids Niensens død fastholdes forbindelsen, idet han var til stede på Ågård 1507 5/10, da fru Anne Mouridsdatter førte sag mod sin foged, Mads Bygom.³¹ I 1511 skrev Jost Nielsen sig til Ellinggård, hvor fru Anne Mouridsdatter havde indsat ham som foged og administrator, en stilling han havde endnu i 1520,³² og som var vigtig, idet fru Anne ikke permanent opholdt sig i Nordjylland, men i stedet i Skåne. At han selv har besiddet gods, fremgår af, at han allerede i 1486 skrev sig i Egebjerg (Ugilt sn., Vennebjerg hd.) og fortsat gjorde det i 1505 og igen i 1525.³³

For Jost Nielsen er forbindelsen til Ågård blevet knyttet gennem hans mødrene slægt. Hans forældre var Niels Pedersen (Skovgård) til Egebjerg og Ingerd Mortensdatter (Vognsen af Stenshede). Hun var datter af Morten Nielsen, der 1455-1470 skrev sig til Ellinggård; på samme tidspunkt var hendes bror, Niels Mortensen, i Mourids Niensens tjeneste.³⁴ Det synes således at have været naturligt for Mourids Nielsen at benytte sig af sine gode forbindelser til Jost Niensens mødrene familie og tage ham i sin tjeneste; for Jost Nielsen selv bekræftede dette familiens tilhørsforhold til Mourids Nielsen og Ågård, ligesom han herved fastholdt sin families sociale position. Det er vanskeligt at få et dækkende billede af Jost Niensens private økonomiske situation, idet materialet om ham fortrinsvis findes i Mourids Niensens arkiv og derfor først og fremmest vedrører Jost Niensens forbindelse til Ågård. I rostjenestetaksationen af 1525 takseres han til at skulle stille et glavind og en skytte af Egebjerg,³⁵ og det kan være begrundelsen for at placere ham i den bedre del af lavadelen.

For fogederne på Ellinggård synes tendensen at have været, at også de fortrinsvis har tilhørt smågodsejerne på grænsen til marginaladelen. Væbneren *Jens Bagge* skrev sig allerede i hr. Niels Pedersens tid til Ellinggård, da han 1440 beseglede et skødebrev til Helligåndshuset i Ålborg, og igen i 1441, da han sammen med sine brødre Jeppe, Mads og Hans Bagge skødede gods også til Helligåndshuset i Ålborg.³⁶ Flere oplysninger om ham kendes ikke, men er hans broder *Hans Bagge* identisk med den foged, som Mourids

Nielsen 1494 17/8 indsatte på Bregentved, og som også tidligere havde tilknytning til Mourids Nielsen (jfr. nedenfor), ja, så kan det være en antydning af, at familien Bagge har tilhørt marginaladelen og har opretholdt livet ved at være i tjeneste hos Mourids Nielsen.

Som tidligere nævnt var *Morten Nielsen (Vognsen af Stenshede)* foged på Ellinggård 1455-1470, og i den periode beseglede han en række tingsvidner og adkomstdokumenter vedrørende Mourids Niensens gods i Vendsyssel. Allerede i 1444 skrev han sig af Hjermelevgård (Tolstrup sn., Børglum hd.), og i 1471 og 1481 fik hans to sønner, Niels og Johan, kongelig stadfæstelse på denne gård, ligesom der 1491 16/4 eller 13/8 foreligger en rettertingsdom, der stadfæster Morten Niensens køb af den. 1475 8/5 skrev han sig desuden til Lengsholm (Lendum sn., Horns hd.) og var da medbesegler af et orfejdebrev fra Henrik Kalf til Mourids Nielsen.³⁷ Herefter kendes han ikke, men som tidligere omtalt var først hans søn, Niels Mortensen, og senere hans barnebarn, Jost Nielsen (Skovgård), i tjeneste på Ågård. Morten Nielsen bestyrede inden sin tid hos Mourids Nielsen gods i Rolsø (Mols hd.) og pantsatte 1444 gods i Favrholt (Åsted sn., Horns hd.),³⁸ hvilket han ikke indløste igen. Hans giftermål med Mette Eriksdatter (Rotfeld), datter af Erik Nielsen (Rotfeld) til Bratskov, synes ikke at have givet ham økonomisk gevinst, idet det ikke ser ud til, at han har forøget sit gods i den anledning. Tværtimod sælger han i 1462 og 1465 sine sønners arveandel i Bratskov til svogeren Niels Eriksen (Rotfeld).³⁹

Hans situation synes således at have været økonomisk usikker, og løsningsen for ham har været at gå i tjeneste hos andre, at blive foged hos Mourids Nielsen. Morten Nielsen kan derfor henregnes til den lavere lavadel, idet han har fundet sit udkomme såvel ved at drive sin gård i Hjermelev som ved sit fogederhverv.

Mourids Niensens svende

Mourids Nielsen har som magnat og storgodsejer, som lensmand og rigsrådsmedlem haft brug for at kunne opfylde sin tjenestepligt med det af kongen ønskede antal svende, f.eks. til krigsbrug, hvilket fremgår af kong Hans' brev af 1500 20/2 til Mourids Nielsen, hvori denne takkes for sine »gode, tro karle« og deres tjeneste på Ditmarskertoget.⁴⁰ I øvrigt har kongen bedt Mourids Nielsen om, sammen med 20 udrustede svende, at følge ham på rejse til Kalmar fra 1495 7/6 (pinsedag) til 29/9, men også til den udvalgte kong Hans' bryllup 1478 og senere til dennes datters bryllup 1501 skulle Mourids Nielsen stille svende; ved begge lejligheder medfulgte nøje ordrer om påklædning o.l.⁴¹

Til hjælp ved administrationen af godsbesiddelserne i Nordjylland har han benyttet sine svende, hvilket især fremgår af regnskabsbøgerne fra 1493-94,

idet de har hjulpet med opkrævning af landgildepenge o.l., tillige med at de har udgjort følge for Mourids Nielsen. Dertil kommer, at situationen på det retsmæssige område formodentlig har været usikker, hvilket fremgår af flere kendte manddrab og fejder mellem forskellige adelige i Nordjylland,⁴² hvorfor Mourids Nielsen som andre højadelige, f.eks. fætterten Lage Brok, formodentlig har haft behov for at kunne støtte sig til de lavadelige i området for på den måde at kunne opretholde sin magtposition, samtidig med at områdets lavadelige har haft behov for at have et retsmæssigt værn, som de så har kunnet finde hos Mourids Nielsen.

Som nævnt var *Niels Mortensen (Vognsen af Stenshede)* i tjeneste hos Mourids Nielsen 1467-70, men allerede før havde han sammen med sin fader, Morten Nielsen, foged på Ellinggård, beseglet tingsvidner for Mourids Nielsen, og det er netop i disse retslige situationer, at vi også møder Niels Mortensen senere hen, mens han er svend på Ågård.⁴³ Herefter har han som nævnt overtaget Hjermelevgård efter sin fader, og han synes at være død omkring 1480. Disse sparsomme oplysninger er unægtelig ufuldstændige til en bedømmelse af hans sociale position, men en placering i overensstemmelse med hans egen familiemæssige baggrund vil føre til, at han må tilhøre den lavere lavadel.

Oplysninger om Mourids Nielsens svende er herefter yderst sparsomme, idet det faktisk kun vides, at *Gregers Knudsen* 1482 26/2 tog tingsvidne på Børglum herredsting. I denne sammenhæng kaldes han såvel beskeden som velbyrdig svend, tjenende på Ågård. Også skriveren har været usikker på hans sociale tilhørsforhold, og da hans segl/bomærke ikke er bevaret, kan han ikke nøjere placeres.⁴⁴

Det er først med regnskabsbøgerne fra 1493-94, at der igen fås information om svende i tjeneste hos Mourids Nielsen. I bøgerne fås et væld af oplysninger om dagligdagen på et gods og om de rejser, som Mourids Nielsen foretog i perioden, om de personer, som fulgte ham, og om deres funktioner i den forbindelse.

Blandt svendene træffes *Svend Madsen Orning*. 1493 23/7 var Mourids Nielsen undervejs til Kolding. Denne dag opholdt han sig i Brabrand ved Århus, hvor han sendte en af de ledsagende svende, Svend Madsen, til Århus for at købe papir. Næste dag, 24/7, fik Svend tærepengene, men der nævnes intet om, til hvilket formål han fik dem. I 1499 nævnes han i mandtalslisten for Ågård. Allerede året efter må han have forladt Mourids Nielsens tjeneste, idet han da skrev sig af Eget (Skærum sn., Horns hd.), som han arvede efter sine forældre, og 1510 6/6 beseglede han til vitterlighed et skødebrev til bisp Niels Stygge, idet han stadig skrev sig til Eget.⁴⁵ I rostjenestetaksationen af 1511 ses han ikke at være takseret, men 1520 4/3 nævnes, at han gav 10

gylden til Christiern II, selv om han ikke stod takseret i kongens brev til Hans Tolder i Ålborg, der om Svend Madsen skrev, at han »haffuer icky wden 2 lester korn«. ⁴⁶ Ved taksationen 1525 blev han sat til at skulle stille en skytte, og også i recessen af 1536 er han nævnt. Han skrives endnu i 1554 til Eget og er formodentlig død kort tid efter. ⁴⁷ Da hans godsforhold ikke kendes nærmere, må en social placering af ham basere sig på de forskellige taksationer, og det forekommer rimeligt at henregne ham til den del af marginaladelen, som dog har formået at holde sig inden for adelens rækker. Hans ægteskab med Maren Sørensdatter Munk (med vinranken), datter af Søren Munk til Havbrogård (Års hd.), der tidligere havde været foged hos Mourids Nielsens halvbroder, hr. Axel Lagesen (Brok) af Clausholm, og dermed indirekte havde tilknytning også til Mourids Nielsen, synes at pege i samme retning.

På samme tidspunkt var *Lars Munk* (med vinranken) i tjeneste hos Mourids Nielsen. Han var med på rejsen til Kolding i 1493, for på udturen fik han under et ophold i Horsens 25/7 et par sko. Under Mourids Nielsens visitationsrejse til sine godsbesiddelser i Vendsyssel samme efterår var Lars Munk også med, for på rejsen blev han yderligere ekviperet, idet han under opholdet i Hjørring 18/9 fik en hat og næste dag et par sko. 1493 5/10 var han til stede på Torderup, da Mourids Nielsen besøgte hr. Axel Lagesen. Det følgende år deltog han i rejsen til Sjælland og Skåne, og han fik 1494 22/5 et par sko, og på tilbagerejsen 23/8 endnu et par! Han synes fortsat at have tjent hos Mourids Nielsen, og 1496 var han til stede ved julelaget, hvori også hans forældre, Niels Gundesen Munk til Halkjær (Ejdrup sn., Års hd.) og Birgitte Ottesdatter (Bøjstrup) af Gjessinggård (Tvede sn., Nørhald hd.), deltog, og 1499 er han nævnt i mandtalslisten fra Ågård. Herefter synes han at have forladt Ågård, og i 1511 nævnes han til Hungstrup (Tvede sn., Nørhald hd.) i en sag med Mariager kloster. Samme år takseres han i rostjenestelisten til at skulle stille en skytte, hvilket giver et indicium om hans økonomiske og sociale forhold, og i taksationen i 1525 er han stadig sat til en skytte. I 1533 tog han lovhævd på gods i Kragelund (Vindblæs sn., Gjerlev hd.), arvet efter morbroderen Oluf Friis (Lange-Munk), og 1548 fik han dom på godset. Han nævnes i recessen 1536 og må være død omkring 1549. ⁴⁸

Lars Munk var gift med Anne Jespersdatter (Lunov), hvis forældre var Jesper Eriksen Lunov, der havde Ålegård (Skræm sn., Øster Han hd.) som len af bisp Niels Styggesen (Rosenkrantz), og Maren Jensdatter Munk (med vinranken) til Rugård. Lars Munks svigerfader har i talrige tilfælde været medbesegler af breve for Mourids Nielsen og i et par tilfælde også været til stede på Ågård for at besegle skøde- og pantebreve for Mourids Nielsen. ⁴⁹

Lars Munks egne forældre havde Halkjær i forlening af Viborg bispestol i 1462 og måske tidligere, men tilsyneladende har faderen ikke selv ejet ret meget gods; dog har han 1485 fået gods i Ebdrup i pant af hr. Erik Eriksen

(Løvenbalk) til Avnsbjerg, hvilket altså må betyde, at han havde likvide midler til sin rådighed.⁵⁰ Allerede Lars Munks farfader, Gunde Munk til Havbrogård, havde tilknytning til Mourids Nielsen, idet han i 1468 var til stede på Ågård, da Mourids Nielsen førte sag mod sin foged Jens Nielsen. Farmoderen var Karen Nielsdatter Skadeland, søster til Las Skadeland, hvis hustru og søn i 1496 også deltog i julelaget på Ågård. Familien Munk i Havbro har altså gennem flere generationer haft solide forbindelser til Mourids Nielsen og kan afgjort regnes for en af dennes støtter. Skønt omfanget af familiens godsbesiddelse er ukendt, har den formodentlig tilhørt smågodsejerne i den lavere lavadel.⁵¹

For Lars Munk kan det således konstateres, at han ved sin tjeneste som svend hos Mourids Nielsen har vedligeholdt forbindelsen mellem den lavadelige familie og magnaten. Også efter sin tjeneste er det lykkedes ham at fastholde sin og dermed familiens sociale position blandt smågodsejerne.

Mourids Nielsen har haft livlig forbindelse til lavadelen også i Himmerland. Blandt hans svende var *Fredberg*, som også deltog i Mourids Nielsens rejser bl.a. til Vendsyssel 1493, og i sommeren 1494 har Fredberg øjensynlig haft en betroet stilling på Ågård, idet Mourids Nielsen fra Kalundborg sendte et bud med breve til fru Margrethe Turesdatter og til Fredberg. I 1496 var han til julelag sammen med sin moder, fru Bodil, og sin broder Svend; i 1499 var han stadig på Ågård, idet han figurerer som en af de første på mandtalslisten. Om familiens forhold i øvrigt hersker der uklarhed, men det forekommer nærliggende at knytte familien til Fredbjerg og Fredbjerggård (Farsø sn., Gislum hd.). I 1552 skrev en Jens Fredberg, formodentlig ovennævntes søn, sig i Fredbjerg, og i 1543 blev samme takseret til 4 daler.⁵² Ud fra de beskudne oplysninger kan det lidt dristigt siges, at personen Fredberg i Mourids Nielsens tjeneste har tilhørt den lavere lavadel, måske marginaladelen.

Familien Benderup fra Hvidsten (Gassum sn., Nørhald hd.) mødte talstærkt op til julelaget i 1496, idet Anders Benderup deltog sammen med sine sønner Jep, Gunde og Christiern, der desuden medbragte egen »drenge«. En af sønnerne, sandsynligvis Christiern, var nemlig på dette tidspunkt i tjeneste hos Mourids Nielsen. Han var med på rejsen til Sjælland og Skåne i 1494, og i 1499 var han stadig på Ågård ifølge mandtalslisten. Om Christiern vides i øvrigt kun, at han sammen med sin broder Jep Benderup ejede en gård i Knudstrup (Vester Bølle sn., Rinds hd.), som blev solgt af hans enkes anden mand, Erik Høeg til Klarupgård. Hans kone skal have været Kirsten Christiernsdatter (Rekhals), hvis fader var biskoppelig lensmand på Eskær.⁵³ De meget få oplysninger om Christiern Benderup kan tyde på, at han må have tilhørt marginaladelen, hvilket bestyrkes af, at han heller ikke er nævnt i rostjenestelisten 1511.

Om hans ene broder, Gunde, vides intet yderligere, mens hans anden broder, Jep Benderup, i 1499 skriver sig til Hvidsten i forbindelse med et skifte efter svigerforældrene, Philip Ottesen (Bøjstrup) til Tvedegård (Tvede sn., Nørhald hd.) og Gyde Jepsdatter til Bigumgård (Bigum sn., Nørlyng hd.). Benderups svigermoder var i øvrigt kusine til Lars Munk (med vinranken), der jo var i tjeneste hos Mourids Nielsen sammen med Christiern Benderup.⁵⁴ Jep Benderup arvede altså Hvidsten mellem 1496 og 1499 efter sin fader, og i 1511 nævnes han i rostjenestelisten og atter i 1525; begge gange skulle han stille en skytte. Han ses ikke at have erhvervet sig gods i perioden og heller ikke i forbindelse med sit ægteskab. Han må derfor have tilhørt den lavere lavadels smågodsejere.

Jep Benderups forbindelse til Ågård konstateres også ad anden vej, idet hans datter Maren Jepsdatter (Benderup) blev gift med Erik Juul (med liljen), der i 1493 og 1496 var svend på Ågård. I mandtalslisten optræder han ikke, og han kendes først igen i 1536, da han dukker op i recessen.⁵⁵ I 1540'erne nævnes han i enkelte takseringer og er desuden nævnt som en af de riddermændsmænd, der i 1545 udlånte penge til kongen. Erik Juuls forældre, Søren Juul til Hedegård og Østergård (Djurs Nørre hd.) og Dorte Iversdatter (Skiernov) af Mejlgård (Glesborg sn., Djurs Nørre hd.), blev i taksationerne 1511 og 1525 sat til en skytte og et glavind, og familien må således have tilhørt den bedre lavadel.⁵⁶ Erik Juul synes ikke at have forøget sit fædrene gods, og han skrev sig i 1542 og 1543 af henholdsvis Østergård og Hedegård. Dog fik han ved sit ægteskab bl.a. Hvidsten og andel i Bigumgård. Han må siges at have fastholdt sin families sociale position og har ligeledes giftet sig inden for sit eget miljø.⁵⁷

Endelig er der i materialet fra Ågård en række personer nævnt i regnskabsbøgerne 1493-94, i julelagslisten 1496 og i mandtalslisten 1499, som det ikke har været muligt at identificere. Det gælder personer, der enten fører et navn, der peger i retning af adeligt tilhørsforhold, eller som fører patronymikonnavne.⁵⁸

En enkelt person i Mourids Niensens tjeneste, *Hans Bagge*, skal fremhæves som et særligt illustrerende eksempel på lavadelens økonomiske forhold omkring 1500.

Egentlig falder Hans Bagge uden for svendenes kreds, idet han ikke ses at have været i tjeneste på Ågård eller overhovedet at have stået i tjenesteforhold til Mourids Nielsen, før han 1494 17/8 blev indsat som foged på Bregentved i Sydsjælland.⁵⁹ På dette tidspunkt må Hans Bagge have været omkring 70 år, idet han allerede i 1441 sammen med sine brødre, Jeppe, Mads og Jens, der på daværende tidspunkt som før nævnt var hr. Niels Pedersens

foged på Ellinggård, solgte gods til Helligåndshuset i Ålborg. Fra 1451 til 1461 kendes han som væbner og skrev sig sidstnævnte dato af Vogn eller Baggessvogn (Sindal sn., Vennebjerg hd.),⁶⁰ og i perioden fra 1462 og til 1477 er han jævnlige besegler af dokumenter, hvori Mourids Niensens interesser afgøres.⁶¹ Baggessvogn har Hans Bagge haft i forlening af hr. Anders Nielsen (Banner) af Asdal i hvert fald fra 1461 4/7, hvor han første gang nævnes af denne; han modtog 1486 14/3 lensbrev på Baggessvogn for sig og sin hustru Ingerd Ottesdatter (Smalsted) og deres barn. Sandsynligvis er dette lensbrev en bekræftelse på et tidligere udstedt eller eventuelt en fornyelse af et gammelt lensbrev.⁶²

I disse år synes det, som om Hans Bagge af ukendte årsager må være kommet i økonomiske vanskeligheder, for i 1479 har han forhøjet et allerede i 1476 til Ø kloster givet pant i gods i Hillerslev sogn og herred, og i 1481 blev godset skødet til klosteret. I 1489 solgte han gods i Rubjerg sogn (Vennebjerg hd.) til sognepræsten i Hjørring, og i 1490 afhændede han til Hundslund kloster gods i Rakkeby sogn (Børglum hd.)⁶³ I denne sammenhæng kan det se ud, som om Hans Bagge ligeledes opgav sit len Baggessvogn, idet han først dukker op igen 1494 15/5, og denne gang i Mourids Niensens følge på en rejse til Sjælland. Han må altså være indtrådt i Mourids Niensens tjeneste, og 24/6 var han da også sammen med Mourids Nielsen på Bregentved. 17/8 fulgte så indsættelsen til foged på Bregentved, og i den anledning udfærdigedes et inventarium over gårdens beholdning af varer m.v. 1496 deltog han, Hans Bagge på Bregentved, i julelaget på Ågård, og han må være forblevet i hvervet, for 1499 11/7 sendte bisp Niels Skave af Roskilde i sin egenskab af mægler og med Mourids Niensens anbefaling et brev til Hans Bagge på Bregentved i anledning af en strid mellem ham og Anders Bille. 1502 22/8 nævnes Hans Bagge sidste gang som foged på Bregentved, og han skal være blevet begravet i Ringsted.⁶⁴

Hans Baggess karriere har således hovedsagelig været præget af, at han har ernæret sig gennem lensmandsvirksomhed, først hos hr. Anders Nielsen (Banner) af Asdal og senere hos Mourids Nielsen. Tilsyneladende har hans private godsbesiddelser været beskedne, og hans økonomiske vanskeligheder i 1470'erne og 1480'erne har medført en usikkerhed, der har fået ham til at søge nye veje. Hans ægteskab med Ingerd Ottesdatter (Smalsted),⁶⁵ der var datter af Otte Henriksen (Smalsted) til Villerup (Skallerup sn., Vennebjerg hd.) og Maren Pedersdatter Grøn og dermed søster til Esbern Smalsted, der var svend på Ågård i 1499, har heller ikke tilført ham gods af betydning. Han må således siges netop at have tilhørt den mest »udsatte« del af lavadelen. For ham har det været afgørende at kunne forblive lensmand, »undervasal«, for på den måde at holde sig inden for adelens rækker.

Det sociale netværk omkring Mourids Nielsen og Ågård

Et godt indblik i forholdet mellem Mourids Nielsen og den nordjyske lavadel kan ikke blot fås via de forskellige tjenesteforhold, som bestod dem imellem, men julelagslisten fra 1496 giver os en enestående lejlighed til at få viden om, hvem der kom på Ågård. Denne optegnelse er således grundstammen i vores viden om Mourids Nielsens forbindelser til lavadelen i området og dermed en væsentlig forudsætning for billedet af Mourids Nielsen og lavadelen i Nordjylland.

Blandt de 113 deltagere var naturligvis værtparret på Ågård, deres datter og svigersøn og deres børnebørn. Herefter forskellige medlemmer af værtparrets slægter. Ligeledes var Mourids Nielsens to fogeder på Sjælland og i Skåne indbudt og dertil to andre i hans tjeneste og endelig prioren af Ø kloster. De resterende var en række af Nordjyllands adelige samt flere af Mourids Nielsens tjenestefolk.

Selve listen giver ingen antydning af, hvorledes dette julelag skal opfattes. Var det udelukkende et stort julegilde for slægt og venner, eller var der måske tillige et religiøst islæt i festen?⁶⁶

Blandt de indbudte var *Jens Nielsen (Rotfeld)* til Bratskov og hans hustru fru Birgitte Andersdatter (Bing). Jens Nielsen havde allerede i 1481 forbindelse med Mourids Nielsen, og denne holdt sig i resten af Mourids Nielsens levetid, idet Jens Nielsen gang på gang beseglede nogle skødebreve fra lavadelige til Mourids Nielsen. Allerede Jens Nielsens fader, Niels Eriksen (Rotfeld) til Bratskov, havde tilknytning til Ågård, idet også han flere gange beseglede breve for Mourids Nielsen; sønnen har således fortsat familiens traditionelle forbindelse.

Jens Nielsens egne godsmæssige forhold kendes gennem et lovhævdsbrev af 1483, hvori omfanget af Bratskov gods opregnes, mens omfanget af hans besiddelser i Skåne er så godt som ukendte; med forsigtighed må han siges at have tilhørt den gode nordjyske lokaladel, og han må afgjort regnes for en af Mourids Nielsens støtter i området.⁶⁷

Gunde Nielsen Munk (med vinranken) var ligeledes på Ågård i 1496 i anledning af julen. Han var søn af Peder Munk til Havbrogård, der vedligeholdte sin families forbindelse til Mourids Nielsen, idet allerede hans fader, Gunde Munk, som nævnt i 1468 var til stede på Ågård, og sønnen Peder Munk 1471 23/4 sås på Ågård, hvor han beseglede et mageskiftebrev mellem Mourids Nielsen og Peder Eriksen (Løvenbalk), og atter 1475 8/5, da han beseglede et orfejdebrev til Mourids Nielsen. Materialet giver ikke oplysninger om faderens, Peder Munks, gods, men i hvert fald har han haft Havbrogård. Hvem Gunde Munks moder var, vides ikke, og der kan således ikke siges noget om eventuel godserhvervelse via moderen, men det må antages, at familien formodentlig har tilhørt smågodsejerne

Gunde Munk var vist nok ikke gift, i hvert fald oplyser materialet intet herom. Han skrev sig udelukkende til Torsgård (Havbro sn., Års hd.), som han sikkert arvede efter sin fader, mens hans bror, Søren Munk, som tidligere nævnt, fik Havbrogård.

I 1511 blev han i rostjenestelisten blandt adelen i Viborg stift sat til at skulle stille en skytte. 1517 19/4 skrev han sig til Torsgård og udstedte da et pantebrev på et bol i Havbro til kirken i Havbro. 1518 1/6 pantsatte han til bisp Erik Kås i Viborg for sig og sine arvinger en gård i Havbro by. Tilsyneladende blev han ikke takseret i 1525, og det sidste, vi hører om ham, er, at han i 1532 solgte en gård i Blære sogn (Års hd.) til Munk Elbeck (Vognsen af Stenshede), og da skrev han sig endnu i Torsgård.⁶⁸

Endelig skal det bemærkes, at han i julelagslisten er opført sammen med Mikkel Munk (Due), hvem han ikke direkte synes at have været i familie med, og at hans fætter var Lars Munk, der netop i 1496 ligesom Mikkel Munk var svend hos Mourids Nielsen.

Blandt de indbudte sås også *Niels Juel (Krabbe-Juel)*, der 1501 skrev sig i Idskov (Voer sn., Dronninglund hd.), hvilken gård han formodentlig havde som len af Børglumbispen. Tilsyneladende havde Niels Juel ikke snæver kontakt med Mourids Nielsen og Ågård, idet materialet ikke giver oplysninger herom. Han står i julelagslisten opført sammen med Niels Skadeland og dennes moder, fru Marine Nielsdatter, men hvorledes en eventuel forbindelse imellem dem skal etableres, er uklart.

En af Mourids Nielsens svende, Christiern Jensen, havde øjensynlig foranlediget, at *Iver (eller Jens) Clausen (Dyre)* med sin hustru Anne Poulsdatter (Dyre) blev indbudt til julelaget. Hvilken forbindelse Iver Clausen havde til Mourids Nielsen vides ikke, men 1507 5/10 var han igen på Ågård, da Mourids Nielsens datter, fru Anne Mouridsdatter, førte retssag mod sin foged, Mads Bygom.

Iver Clausen skrev sig til Sø (Sejerslev sn., Morsø Nørre hd.), og denne gård fik han ved sit første ægteskab med Anne Poulsdatter (Dyre). Hun havde tidligere været gift med Jep Andersen (Grubbe af Særslev), der ejede Sø. Efter hans død giftede hun sig altså igen og nu med Iver Clausen, der således blev ejer af Sø. Tilsyneladende blev det hans væsentligste besiddelse. I 1508 var han desuden blevet biskoppelig lensmand på Ålegård (Skram sn., Øster Han hd.), som han havde i hvert fald til 1518. Også han giftede sig igen, denne gang med Johanne Christiernsdatter (Skram), datter af Christiern Skram til Urup og Mette Timmesdatter (Rosenkrantz), men dette ægteskab synes ikke at have givet ham særlige økonomiske fordele, skønt hans nye ægtefælle kom fra adelens solide midte. Han må være død mellem 1520 og 1525, da hans søn Claus Iversen (Dyre) af Sø blev takseret til at

skulle stille en skytte. På denne baggrund må Iver Clausen formodes at være at finde blandt smågodsejerne i Nordjylland.⁷⁰

I det bevarede materiale fra Mourids Nielsens arkiv findes desuden nævnt adskillige adelige, der har besejlet breve for ham eller udstedt breve til ham.

Navne som *Anders Griis* af Slette (Hjortdal sn., Vester Han hd.) og sønnen *Palle Griis* af Slette træffes atter og atter som besejlere i brevene fra Mourids Nielsens arkiv. Anders Griis benævnes i kilderne både som bonde og fra 1468 som væbner, og det tyder på, at han er blevet adlet omkring dette tidspunkt. Hans segl er bevaret og viser et sortgående vildsvin i sølvfelt. Hans søns, Palle Griis', sociale position har ligeledes været usikker, idet han i kilderne flere gange omtales sammen med »hæderlige mænd« uden at blive benævnt væbner. Adskillige gange besejler han lige efter væbnerne, men alligevel blev han i 1511 takseret til at stille en mand, hvilket han også blev i 1525. Uklarhed har der i hvert fald hersket om, hvorvidt han skulle henregnes til adelen, for i 1532 efter sin død blev han omtalt som bonde i Han herred.⁷¹ Hverken faderens eller sønnens gods kendes; den eneste antydning fås for sønnens vedkommende via taksationerne i 1511 og 1525. Sammenfattende må det siges, at begge så afgjort tilhørte marginaladelen.

Også i Vendsyssel har en række lavadelsmænd været trofaste støtter for Mourids Nielsen og blandt dem *Høvd Henriksen* i Tofte (Vidstrup sn., Vennebjerg hd.). Muligvis har han haft Tofte som len, idet Mourids Nielsens halvbroder, hr. Axel Lagesen (Brok) til Clausholm, i 1471 tog lovhævd på Toftegård, tre øde byggesteder og andet gods. Høvd Henriksen førte i sit segl et marekors, og det er bevaret på adskillige breve, som han besejlede for Mourids Nielsen og hr. Axel Lagesen.⁷²

Thomas Jensen (Sehested) af Tofte (Vidstrup sn., Vennebjerg hd.) og af Vellinghøj (St. Olai sn., Vennebjerg hd.) har måske overtaget Tofte efter Høvd Henriksen, der sidste gang nævnes i Tofte i 1476. Thomas Jensen skrev sig af Tofte i 1481 og besejlede da skødebrev på Krustruplund til Mourids Nielsen. I 1501 skrev han sig endnu af Tofte. Hans økonomiske og sociale position synes at have været lig Høvd Henriksens, og hans giftermål med Inger Thomesdatter (Vognsen af Hørbylund) synes ikke at have ændret herpå. Begge har været at finde blandt den laveste adel.

Både *Knud Jensen (Rofeld)* til Lønstrup (Mårup sn., Vennebjerg hd.) og hans svoger *Otte Henriksen (Smalsted)* til Villerup (Skallerup sn., Vennebjerg hd.) var blandt lavadelige, der undertiden kom i forbindelse med Mourids Nielsen. Begge besejlede enkelte breve for Mourids Nielsen, der desuden havde Otte Henriksens søn, Esbern Smalsted, i sin tjeneste i 1499, mens Otte Henriksens datter, Ingerd Ottesdatter, var gift med Hans Bagge, der jo i 1494 var blevet Mourids Nielsens foged på Bregentved. For begge

svogre gælder, at de tilsyneladende kun ejede ret beskedne godsmængder, og i hvert fald har de i 1468 afhændet deres hustruers arvepart i en gård i Lønstrup, og senere solgte Knud Jensen gods bl.a. i Smidstrup (Sejlstrup sn., Børglum hd.). På denne baggrund synes begge økonomisk og socialt at befinde sig i gruppen af lavadelige smågodsejere, måske på grænsen til marginaladelen.⁷⁴

For *Henrik Jørgensen Friis* (af Haraldskær) må den økonomiske og sociale situation have været anderledes. 1474-76 var han blevet slotsfoged på Ålborghus, og 1480-82 var han biskoppelig lensmand på Sejlstrup, der tilhørte Børglum bispestol. 1487 skrev han sig for første gang til Odden (Mygdal sn., Vennebjerg hd.) som han erhvervede ved sit ægteskab med Anne Olufsdatter (Lunge), og hertil skrev han sig endnu i 1500. I 1489 fik han pantebrev på en gård i Bindslev sogn (Horns hd.), og det følgende år fik han skødet på den, og ligeledes erhvervede han sig gods i Ravnkilde sogn (Års hd.). I 1497 fik han af bisp Niels Stygge i Børglum brev på at beholde det bispegods, som han på den tid havde i væрге for livstid, men indtægterne af godset skulle tilfalde bispen.

Henrik Friis havde omfattende kontakter til områdets adelige, idet han beseglede breve for flere lavadelige, men også med mellemrum for Mourids Nielsen. Af afgørende betydning for Henrik Friis' karriere synes hans ægteskab med Anne Olufsdatter (Lunge) at have været, idet han herefter ikke længere var henvist til at ernære sig udelukkende som lensmand for andre.⁷⁵

Nordjysk lavadel omkring 1500

Nordjyllands lavadel ved slutningen af senmiddelalderen, således som vi kender den gennem Mourids Nielsen Gyldenstiernes arkiv, har ikke været specielt godsrig og ej heller i besiddelse af nogen særlig fornemhed.

Tværtimod har vi mødt en lavadel, der for den overvejende dels vedkommende besad temmelig små godsmængder, og som derfor i flere tilfælde måtte supplere indtægterne ved at gå i fogedtjeneste hos Mourids Nielsen. Det gælder f.eks. væbnerne Niels Pedersen af Restrup, Morten Nielsen (Vognsen af Stenshede) og Hans Bagge, der alle må betegnes som smågodsejere i den lavere del af lavadelen, om ikke ligefrem marginaladelen. Ligeledes møder vi på Ågård en række unge sønner af lavadelige slægter i Nordjylland, der har fået deres »uddannelse« ved at gå i tjeneste som svende hos Mourids Nielsen. De har her mødt en lang række sider af en magnats virksomhed, lige fra krigstjeneste og til administration af gods, ligesom de har truffet en mængde andre lavadelige fra hele Nordjylland. Det gælder f.eks. Svend Madsen Orning, Lars Munk (med vinranken), Christiern og Jep Benderup og Esbern Smalsted.

Det synes, som om Ågård har været en slags »læreplads« for en del af den

nordjyske lavadels sønner i Mourids Niensens tid, og at der i nogle lavadelige familier, eksempelvis Rotfeld, Munk (med virranken) og Skovgård, i flere generationer har været snæver forbindelse til Ågård, således at disse familier må betragtes som Mourids Niensens støtter eller »klientel« i området. Den af Troels Dahlerup beskrevne »vertikale opdeling« af adelsstanden kan altså også konstateres i Nordjylland.

1. Se *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 2. række, Udg. William Christensen, Kbh. 1928-39, VIII, s. 360f.
2. Rigsarkivet, Privatarkiver på papir. Mourids Nielsen Gyldenstjerne. G. Regnskaber 1493-94, H. Optegnelser 1496, 1499.
3. Troels Dahlerup, Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. IV, 1969-70, s. 1-43; Troels Dahlerup, Danmark, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, Kbh. 1971, s. 45-80.
4. Jfr. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Red. Sv. Cedergreen Bech, V, Kbh. 1980, s. 422f.
5. Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 230. Anne Mouridsdatters jordebog findes i *Fru Eline Gøyes Jordebog, med tilhørende Brevuddrag*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1892, s. 451-493.
6. Vedrørende erhvervelsen af Krustruplund se *Repertorium* 2. rk., nr. 4002 (1477 10/3, jfr. nr. 4575-76, 7481), 4931 (1481 29/11), 8229 (1496 4/10), 10023 (1504 16/2).
7. Sst., nr. 2571.
8. Sst., nr. 5930, 10316, 11119.
9. Sst., nr. 2182 (1466 7/12), 2294 (1467 3/8), jfr. nr. 2283, 2295.
10. Sst., nr. 5044.
11. Sst., nr. 5858, 5734, 5615, 9632, 9882.
12. Sst., nr. 5240.
13. Erik Ulsig, anf. arb., s. 233 med note 123.
14. *Repertorium* 2. rk., nr. 829.
15. Sst., nr. 838.
16. Sst., nr. 999.
17. Sst., nr. 1130.
18. *Udvalg af Gamle Danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting*, Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1842-48, I, s. 87f.
19. *Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*, Udg. Troels Dahlerup, Kbh. 1959-69, II, s. 317.
20. *De ældste danske Archivregistraturer*, Kbh. 1854-1910, II, s. 237 (F. 22).
21. Sst., s. 375 (J. 13); *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 303; *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, Udg. J.R. Hübertz, Kbh. 1845-46, I, s. 44.
22. *Danmarks Adels Aarbog* 1905, s. 303 oplyser, at Jens Nielsen til Restrup var gift første gang med Johanne Nielsdatter til Restrup og anden gang med Elna Mogensdatter. Oplysningen om hans første ægteskab stammer fra et brev af 1518 23/5 udstedt af prioren i Helligåndsklosteret i Ålborg angående afholdelse af sjælemesser, jfr. J. Lindbæk og G. Stemmann, *De danske Helligaandsklostre*, Kbh. 1906, Diplomatarium s. 179.
23. *Repertorium* 2. rk., nr. 8449.
24. *Danmarks Adels Aarbog* 1915, s. 495.
25. *Repertorium* 2. rk., nr. 2743, 2827-28 (jfr. nr. 2785), 3882, 4034, 4528, 4431, 4884-85.
26. Rigsarkivet, Privatarkiver på papir. Mourids Nielsen Gyldenstjerne. G. Regnskabsbog september 1493.
27. *Danske Magazin*, Kbh. 1745ff, 3. rk. III, s. 284f.

28. *Repertorium* 2. rk., nr. 10023.
29. Mourids Nielsen havde Ålborghus 1489/90-1496, jfr. *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 253 og *Danske Magazin* 4. rk. II, s. 150; *Repertorium* 2. rk., nr. 6975; se desuden Holger Rasmussen, *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering*, Kbh. 1968, s. 37 og *Repertorium* 2. rk., nr. 10023.
30. Sst., nr. 5858, 6066, 7577, 9070-71, 9632; *Danmarks Adels Aarvog* 1917, s. 478.
31. *Repertorium* 2. rk., nr. 10870.
32. Sst., nr. 11741; Troels Dahlerup, Danmark, anf. st., s. 67.
33. *Repertorium* 2. rk., nr. 5858, 10316, 10318, 12014; *Danske Magazin* 2. rk. V, s. 53.
34. *Danmarks Adels Aarvog* 1917, s. 477f og 1936, II, s. 96; *Repertorium* 2. rk., nr. 1886.
35. *Danske Magazin* 2. rk. V, s. 53.
36. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. række. Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1912, nr. 7091; J. Lindbæk og G. Stemmann, anf. arb., *Diplomatarium* s. 8, nr. 33.
37. *Repertorium* 1. rk., nr. 7818; *De ældste danske Archivregistraturer* III, s. 11 (A. 78), s. 7 (A. 36); *Repertorium* 2. rk., nr. 6931 og *Det kgl. Rettertings Domme* II, s. 743; *Repertorium* 2. rk., nr. 2894, jfr. nr. 6921, 4931.
38. *De ældste danske Archivregistraturer* III, s. 11 (A. 78).
39. *Repertorium* 2. rk., nr. 1528, 1578.
40. *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 289f.
41. Sst., s. 271, 273, 276, 277f, 288f, 293.
42. *Repertorium* 2. rk., nr. 765 (1457 13/10) er en afgørelse i en sag, hvor Børglumbispens svende har slået en af Mourids Nielsens eller rettere hans faders svende, væbneren Anders Thomesen, ihjel. *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 267 (1471 7/3) er et forlig mellem bisp Jep af Børglum og Mourids Nielsen, idet den omvendte situation nu foreligger. Jfr. i øvrigt *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 269 (1475 8/5) og *Repertorium* 2. rk., nr. 6988 (1491 12/10).
43. Sst., nr. 2182, 2258, 2294-95, 2837, jfr. nr. 2825.
44. Sst., nr. 4992.
45. Sst., nr. 11550; *Danmarks Adels Aarvog* 1907, s. 333.
46. Rigsarkivet, Danske Kancelli. B 38b. Indlæg til Registrarterne samt henlagte Sager 1519-23. Brev til Chr. II fra Hans Tolder 1520 4/3 med bilag.
47. Niels Krag og Stephan Stephanus, *Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge etc. etc. Hans Historie* II, Kbh. 1778, s. 167; *Danske Magazin* 4. rk. I, s. 145; D.H. Wulff, *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16de og 17de Aarhundrede*, Aalborg 1872-74, s. 115.
48. *Repertorium* 2. rk., nr. 12723, jfr. nr. 10314; *De ældste danske Archivregistraturer* V, s. 681 (G. 7); *Danske Magazin* 4. rk. II, s. 298; *Danske Magazin* 2. rk. V, s. 52; *Danmarks Adels Aarvog* 1905, s. 305; J.P. Trap, *Kongeriget Danmark*, 5. udg., Kbh. 1953-73, VII, s. 722; *Samling af gamle danske Love*, Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1821-46, IV, s. 158; Niels Krag og Stephan Stephanus, anf. arb., s. 162.
49. *Danmarks Adels Aarvog* 1903, s. 256f; *De ældste danske Archivregistraturer* V, s. 723 (OO. 2); *Repertorium* 2. rk., nr. 7577, 7664. Det sidst anførte brev datering stemmer dårligt med de oplysninger, som Regnskabsbog III fra 1494 giver om Mourids Nielsens færd, idet det siges, at han 1494 13/5 tog fra Ågård på vej mod Sjælland, og at han 1494 17/5 opholdt sig i Århus (s. 1 og 11).
50. *Repertorium* 2. rk., nr. 1571. Jfr. *De ældste danske Archivregistraturer* III, s. 303 (A. 711), II, s. 265 (H. 36), s. 249 (G. 3-5), jfr. s. 260 (G. 97).
51. *Danmarks Adels Aarvog* 1905, s. 304 og 1915, s. 494.
52. *Repertorium* 2. rk., nr. 4185; *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*, Kbh. 1885f, 1551-1555, s. 118 (1552 10/2?); *Danske Magazin* 4. rk. II, s. 298; Niels Krag og Stephan Stephanus, anf. arb., s. 166.
53. *Danmarks Adels Aarvog* 1888, s. 41, 1911, s. 377, 1949, s. 23.
54. *Repertorium* 2. rk., nr. 8808, jfr. nr. 8991 og *Danmarks Adels Aarvog* 1890, s. 148.

55. *Danmarks Adels Aarvog* 1888, s. 41; *Samling af gamle danske Love* IV, s. 148.
56. *Danmarks Adels Aarvog* 1890, s. 263 og 1916, s. 436; *Repertorium* 2. rk., nr. 6919; *Danske Magazin* 4. rk. II, s. 298, 2. rk. V, s. 52.
57. *Det kgl. Rettertings Domme* II, s. 63, 258; Niels Krag og Stephan Stephanus, anf. arb., s. 162; *Danmarks Adels Aarvog* 1888, s. 41.
58. F.eks. Hans van der Heyd, Per Rutthenskald, Nis Koch, Jes Esbensen, i alt 14 personer.
59. *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 283.
60. J. Lindbæk og G. Stemann, anf. arb., *Diplomatarium* s. 8; *Repertorium* 2. rk., nr. 107-08, 1451?
61. Sst., nr. 1515, 2294-95, 4034; *Danske adelige Sigiller fra det XV, XVI og XVII. Aarhundrede*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1905, Flviii 4; *Danmarks Adels Aarvog* 1885, s. 24, 1891, s. 474, 1897, s. 481; *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, Udg. C. Nyrop, Kbh. 1899-1904, I, s. 669; *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 269f.
62. *Repertorium* 2. rk., nr. 12669, 3894, 4615, 5840.
63. Sst., nr. 6650; *De ældste danske Archivregistraturer* III, s. 13 (A. 98), s. 122 (Z. 90), s. 125 (Z. 109).
64. *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 283; *Missiver fra Kongerne Christiern I.s. og Hans's Tid*, Udg. William Christensen, Kbh. 1912-14, II, s. 157f, 182; *Marmora Danica selectiora sive Inscriptionum* I, Udg. Erik Pontoppidan, Kbh. 1739, s. 178.
65. *De ældste danske Archivregistraturer* III, s. 41 (H. 146).
66. I W. Møllerup, *Bille-Ætens Historie* I, Kbh. 1893, s. 239-246 fortæles om en tilsvarende julelagsliste; men den omfatter kun 26 personer, hvoraf alle med undtagelse af to var i familie med indbyderen Bent Bille eller hans hustru, Ermegard Eggertsdatter Frille. På denne optegnelse står, at julelaget blev afholdt 1490 6/1 på St. Knuds dag Gud til lov, således at der i denne fest også har været et religiøst moment.
67. *Danmarks Adels Aarvog* 1888, s. 91, 1902, s. 313, 1912, s. 426f, 1936, s. 124; *Repertorium* 2. rk., nr. 829, 2723-24, 2937-38, 4931, 5342, 5612, 5734, 5858, 6066, 6551, 6760, 7241, 9834-35, 10316; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, Utg. Lauritz Weibull, Lund 1900-39, V, s. 91f; *Sverige* I, Utg. Karl Ahlenius, Stockholm 1908, s. 175, 261, 362.
68. *Danmarks Adels Aarvog* 1905, s. 307; *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 264, 4. rk. II, s. 299; *Repertorium* 2. rk., nr. 2937; *De ældste danske Archivregistraturer* II, s. 261, 268, 269.
69. *Repertorium* 2. rk., nr. 9395.
70. Sst., nr. 10870; *Dueholms Diplomatarium*, Udg. O. Nielsen, Kbh. 1872, s. 143; *Danmarks Adels Aarvog* 1890, s. 145, 150. Han førte i sit våben to vesselhorn, jfr. *Danske Magazin* 1. rk. II, s. 35; *Danmarks Adels Aarvog* 1895, s. 178; *Repertorium* 2. rk., nr. 11056, 11281, 11550; *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 82; Rigsarkivet, Danske Kancelli B 38b. Indlæg til Registranterne samt henlagte Sager 1519-23; *Danske Magazin* 2. rk. V, s. 53; *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1879, s. 75.
71. *Danske Magazin* 5. rk. II, s. 187, 3. rk. III, s. 264, 4. rk. II, s. 299, 2. rk. V, s. 53; *Repertorium* 2. rk., nr. 341, 499, 1499, 1528, 2135, 2296, 2379, 2719, 2723-24, 2743, 3253, 4025, 7670, 9882, 9632, 10023, 10318, 10870, 11056, 11281; *Danmarks Adels Aarvog* 1895, s. 133; *Dueholms Diplomatarium* s. 84f; *Kong Frederik den Førstes danske Registranter* s. 477. Se desuden Knud Prange, *Bonde af Thy. En standshistorisk studie*, *Bol og By* 5, 1964, s. 55f.
72. *Fru Eline Gøyes Jordebog*, s. 281; *Repertorium* 2. rk., nr. 1522, 2303, 3819; *Danske adelige Sigiller*, Llvii 12 og 13.
73. *Danmarks Adels Aarvog* 1936, s. 109, 1954, s. 19; *Danske Magazin* 3. rk. III, s. 267f; *Repertorium* 2. rk., nr. 3819, 4789, 4931, 5840, 5858, 6066, 6217, 6650, 9401.
74. *Danske Magazin* 5. rk. II, s. 194, 200.
75. *Repertorium* 2. rk., nr. 3454, 3828, 4575-76, 4716. 5371, 6015, 9109, 6216-17, 6639, 6861, 12839-40, 8395, 8903; *Danske adelige Sigiller*, Lxxiii 90, Cix 9, *Danmarks Adels Aarvog* 1902, s. 313, 1920, s. 487, 1955, s. 108.

Vesterbæk – en forsvundet hovedgård i Vestslesvig

Et bidrag til belysning af lavadelens krise i 1400- og 1500-årene

Af Henrik Fangel

1. En arvestrid

Søndag den 6. februar 1587 blev Hviding herredsting som sædvanlig sat ved Brøns mølle. Til stede var naturligvis herredsfogeden, Anders Nielsen fra Havervad, samt delefoged Anders Lund, men der var desuden den dag mødt usædvanligt mange af herredets menige bønder, for det var rygtedes, at en sag af stor vigtighed skulle behandles. Den velbyrdige junker Ludvig Nielsen til Høgsbrogård var selv mødt, og det var ikke noget, der skete hver gang, der blev holdt ting. Derfor var det nok værd at overvære forhandlingerne på tinget den dag. Da tinget var sat, trådte to bønder, Niels Hansen fra Roager Kirkeby og Jep Lassen i Vesterbæk, frem og bevidnede, at de personlig havde set, at Ludvig Nielsen den 27. december forrige år havde haft seks vogne i Stavedskov, hvorpå der blev læsset nogle fældede elletræer og »en liden eg«. Også den 29. december havde Ludvig Nielsen været på hugst i Stavedskov, og det var da gået ud over ni egetræer. På Helligtrekongersdag den 6. januar havde de seks vogne igen været i Stavedskov, og Ludvig Niensens folk havde da taget nogle træer og et læs ris.

På herredstinget den 23. januar var det blevet oplyst, at Anders Hansen, Niels Juels foged på Vesterbæk, på tre tingmøder havde klaget over denne skovhugst, men han var da blevet mødt med en tilsvarende klage fra Eske Nielsen, Ludvig Niensens foged på Høgsbrogård, over at Niels Juel lod hugge i Stavedskov. Samtidig havde Ludvig Nielsen sendt to mænd, nemlig Jens Christensen og Niels Knudsen i Høgsbro, til Vesterbæk for at meddele Niels Juel, at Ludvig Nielsen den 6. februar på herredstinget ville forlange et tingsvidne angående den rettighed, som han mente at have i Vesterbæk hovedgård, skov, mark og ejendom.

Nu den 6. februar skulle tinget så afgive sin erklæring i denne sag. Ludvig Nielsen stod personligt frem og erklærede, at en sjettedel af hele Vesterbæks ejendom tilhørte ham, og han forlangte desuden et tingsvidne af herredets

bønder, om der var nogen iblandt dem, der kendte noget til den retting, som han hævdede at have på Vesterbæk.

24 mænd bevidnede da, at det var dem vitterligt, at Ludvig Nielsen og hans salige fader havde haft deres fri skovhugst i Stavedskov og i Vesterbæk hovedgårds tilliggende samt fri tørvegravning på Vesterbæks mark. De havde

Fig. 1. Udsnit af Johan Heinrich Christian du Plat's kort over hertugdømmet Slesvig 1804/05. Målestoksforhold 1:100.000 (Udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Kiel 1983).

heller ikke hørt eller vidst andet, end at den sjette part tilhørte velbyrdige Ludvig Nielsen over al Vesterbæk mark, og de havde altid hørt, at salige Jens Ulf og hustru Anna gav Ludvig Nielsen og hans far til afgift 1 gylden i mønt årlig af samme Vesterbæks ejendom, dog hans tørvegravning og skovhugst altid fri. Dengang da Jens Ulfs salige hustru Anna lod indhegne Stavedskov, da fik Ludvig Nielsen også lod deri, og det var dem vitterligt, at Ludvig Nielsen havde sit led med lås derfor og har det endnu. Men Ludvig Nielsen lod sig ikke nøje hermed. Med sig havde han Bertel Marquardsen fra Mjolden, som på sin Helligånds ed bevidnede, at den tid han tjente i Vesterbæk, i salige Jens Ulfs tid, i samfulde 14 år, da var det ham vitterligt, at det forholdt sig således mellem Vesterbæks mark og ejendom og Ludvig Nielsen til Høgsbro, som de 24 mænd havde bevidnet. Og han sagde, at han selv havde ført den gylden i årlig afgift af Vesterbæk til Ludvig Nielsen og selv havde været hos i Vesterbæk, da salige Jens Ulf havde givet ham samme gylden til afgift.

Hvad der således var foregået på Hviding herredsting den 6. februar blev nedfældet i tre tingsvidner, der i beseglet form blev overladt til Ludvig Nielsen, men en uge senere var Ludvig Nielsens foged igen på herredstinget for at skaffe yderligere beviser for sin herres rettigheder. Han fremlagde her et dokument fra 1512, som han bad tinget bevidne. Brevet fra 1512 var udstedt af fru Karen Hartigs og Emmeke Hartigsen, som gjorde hr. Peder Løne fuldmyndig på al den del, som fru Karen havde i en række gårde, bl.a. flere gårde i Vesterbæk. I brevet stod der endvidere: »Disse gods og gårde kender jeg mig fru Karen en fuld tredjedel i, og har Knud Stygge optaget den årlige afgift, som mig kunne tilfalde af fornævnte gods. Thi forbyder jeg ham eller nogen at gøre hr. Peder Løne nogen hinder på samme gods og skyld på den tredje del, som mig tilhører, så længe [indtil] det skiftes efter loven.«

Også om fremlæggelsen af dette brev blev der udstedt et tingsvidne, og Ludvig Nielsen var nu godt udstyret med beviser på sine rettigheder. Dem kunne han så forelægge for en kongelig undersøgelseskommission, som var blevet nedsat af Frederik II den 6. februar, samme dag som herredstinget blev afholdt ved Brøns mølle. I kommissionen sad Albert Friis af Haraldskær, Frederik Lange til Markegård, Hans Lange til Brejning, Albert Galskøt til Sønderskov, Christen Vind til Lydom og Erik Lange til Skovgård. De fik til opgave at undersøge denne sag, idet Niels Juel til Kongstedlund mente, at der skete ham uret på grund af Ludvig Nielsens krav på Vesterbæk. Det var altså Niels Juel, der havde rejst sagen over for kongen, og derfor havde Ludvig Nielsen haft så travlt med at skaffe bevisligheder.

Sagens videre forløb interesserer ikke her. Blot skal det oplyses, at de to herremænd blev forligte og i efteråret 1587 skred til deling af en del af Vesterbæks tilliggende. Selve hovedgården Vesterbæk forblev i Niels Juels besiddelse.¹

Det, der interesserer, er derimod baggrunden for denne strid, og for at forstå denne baggrund er det nødvendigt at se på de implicerede personers ægteskabs- og slægtsforbindelser. Ludvig Nielsen var søn af Niels Ludvigsen, der 1543 nævnes til Høgsbrogård.² Dennes far var Ludvig Klausson, der nævnes 1469-83 og skrives af Hviding 1473 13/7.³ Ludvig Niensens slægt havde altså i 1587 været bosiddende på egnen i mere end 100 år.

Niels Juel til Kongstedlund sydøst for Ålborg var 1584 24/5 blevet gift med Anna Stygge, der 1608 22/8 nævnes som ejer af Vesterbæk.⁴ I 1613 solgte hun en gård i egnen omkring Ribe, men uvist hvor, og i 1615 Vesterbæk med tilliggende til statholder Gert Rantzau, der lod godset indgå som tilliggende til hovedgården Lindeved ved Flensborg. Det er altså sin hustru rettigheder, Niels Juel har forsøgt at hævde i striden med Ludvig Nielsen.

Knud Stygge, der nævnes i brevet 1512, var broder til Anna Stygges farfar og tillige broder til Karen, der var gift med Hartvig Christensen til Stubberup, og som udstedte brevet 1512. Deres fader var Christiern Stygge, der er det ældste (og eneste) medlem af denne nørrejske lavadelsslægt, der ses at have haft direkte tilknytning til det vestslesvigske område. Han nævnes nemlig 1474 8/10 og 1479 som Ribe-bispens foged på Trøjborg og er altså samtidig med Ludvig Klausson.⁵

Stridighederne om Vesterbæk i 1587 skyldes således, at både slægten Stygge og Ludvig Niensens slægt havde arverettigheder i Vesterbæk, og at disse arverettigheder i hvert fald går tilbage til Christiern Stygge og Ludvig Klausson.

2. Vesterbæks og Høgsbrogårds omfang i 1500-tallet

Før vi ser nærmere på disse to mænds aner, er det nødvendigt at undersøge det samlede omfang af det gods, som deres efterkommere ejede på denne egn. Brevet 1512 samt oplysninger om Niels Ludvigsens gods 1543 kan belyse dette, og da både Høgsbrogård og Vesterbæk med deres tilliggende fæstegods i 1600-tallet kom i slægten Rantzaus besiddelse, er det muligt at fastslå omfanget ret præcist. Vi kan således konstatere, at den gård i Roager, som i 1512 nævnes blandt Karen Stygges besiddelser, må være identisk med den gård i Roager, som Niels Ludvigsen ejede i 1543, ligesom den ene af Karen Stygges to gårde i Kirkeby i 1512 må være identisk med Niels Ludvigsens 1/3 gård i Kirkeby i 1543. Der må således efter 1512 være sket et delvis skifte af Karen Stygges gårde. Hermed stemmer, at det i brevet 1512 oplyses, at det nævnte gods endnu ikke var skiftet efter loven, og at Karen Stygge og Hartvig Christensen 1512 24/7 skødede halvdelen af et bol og en toft i Rejsby til Niels Ludvigsen. Tilbage har Karen Stygge og Hartvig Christensen haft fire gårde, der arvedes af Karen Stygges broder Christiern og fra denne kom til Anna Stygge, der 1613/15 skødede de fire gårde til Gert Rantzau. Dette

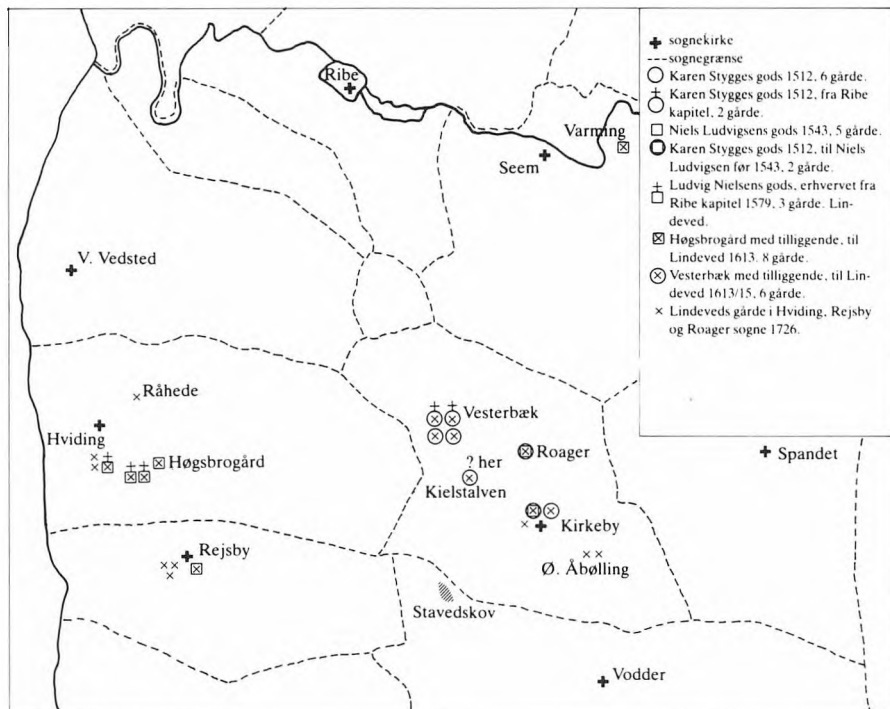

Fig. 2. Vesterbæks og Høgsbrogårds tilliggende i 1500-årene.

De enkelte gårdes tilhørsforhold på forskellige tidspunkter er angivet med forskellige signaturer, der er kombineret; f.eks. angiver cirkel + kryds således både, at gården tilhørte Karen Stygge 1512, at den senere hørte under Vesterbæk, og at den 1613/15 kom til Lindeved.

Målestoksforhold ca. 1:500.000 (Kilder: se note 1, 2, 6 og 7).

skøde må også have omfattet de to gårde i Vesterbæk, som i 1512 tilhørte Ribe kapitel, men som Karen Stygge nød indtægterne af (se afsnit 5 side 216).⁶

Det kan således konstateres, at Niels Ludvigsen, efter at der var foretaget delvis skifte, ejede fem af de i alt ni gårde, der her er tale om, mens slægten Stygge havde fire gårde. Hertil kom dog, at Niels Ludvigsen må have haft 1/3 ret i Vesterbæk hovedgård med tilliggende fæstegårde (= 1/6 ret i hele Vesterbæks mark), mens slægten Stygge har haft 2/3 ret i de samme gårde (= 1/3 ret i hele Vesterbæks mark).⁷ Det er denne ret, der er baggrunden for den gylden, som ifølge tingsvidnet 1587 blev betalt til Niels Ludvigsen og senere til Ludvig Nielsen. Også i Stavedskov havde Niels Ludvigsen tilsvarende rettigheder.

Hvis vi regner disse rettigheder med i Niels Ludvigsens gods, bliver resultatet, at Niels Ludvigsens del må forholde sig til slægten Stygges del nogen-

lunde som 2:1, dvs. ifølge Jyske Lovs arveregler har Niels Ludvigsen ejet en broderlod, slægten Stygge en søsterlod.

Det sandsynligste er derfor, at Christiern Stygge, fogeden på Trøjborg, var gift med en søster til Ludvig Klaussøn⁸ og med hende har arvet en søsterlod i svigerfaderens gods, dog uden at der skete nogen fuldstændig og klar deling. Den er blevet gennemført delvis efter 1512, men er aldrig blevet fuldstændig gennemført, således som tingsvidnerne 1587 viser. Forklaringen herpå er nok, at Vesterbæk hovedgård i hvert fald i 1500-tallet var forpagtet bort, således som det skal vises nedenfor. En del af forpagtningsafgiften, nemlig en gylden, er blevet betalt til Niels Ludvigsen på Høgsbrogård og senere til Ludvig Nielsen. I 1587 har der imidlertid rådet en vis uklarhed om baggrunden for denne afgift og Ludvig Nielsens rettigheder i Stavedskov; deraf striden mellem Niels Juel og Ludvig Nielsen.

3. Hvem var Ludvig Klaussøns fader?

Den godsmæssige og slægtsmæssige sammenhæng indikerer altså, at Ludvig Klaussøn var broder til Christiern Stygges hustru, men hvem var i så fald deres fader?

Ludvig Klaussøn opfattes traditionelt som tilhørende den sønderjyske gren af slægten Rosenkrantz og som søn af Klaus Pedersøn til Kogsbøl i Emmerlev sogn, der nævnes 1431-36.⁹ Ludvig Klaussøns navn kunne indicere en forbindelse til slægten Rosenkrantz via Klaus Pedersøn, idet navnet Ludvig forekommer inden for slægten Rosenkrantz' kongerigske gren.¹⁰

Spørgsmålet er imidlertid, om ikke Ludvig Klaussøn snarere skal opfattes som søn af den Klaus Svendsøn, der 1452 11/4 skrives af Hviding, ligesom Ludvig Klaussøn gør det 1473 13/7. Navne- og godssammenhæng indikerer denne forbindelse, og kunne der hertil føjes en heraldisk sammenhæng, ville problemet være løst. Heraldikken er imidlertid ikke i stand til at løse proble-

Fig. 3. Fra venstre Klaus Svendsøns (1427-46), Klaus Pedersøn (Rosenkrantz)s (1431-32) og Peder Klaussøns (1446-52) segl (Thiset, Danske adelige Sigiller, nr. F xlv 3, F xxiii 28 og G iii 7).

met fuldt ud, idet Ludvig Klaussøns segl kun er delvis bevaret og åbner mulighed for både at henføre ham til slægten Rosenkrantz og at opfatte ham som en søn af Klaus Svendsøn (slægten Rosenkrantz' våben har en skaktavlet skråbjælke, Klaus Svendsøns en skråbjælke med firkanter i og Ludvig Klaussøns en skråbjælke).¹¹

Den godsmæssige sammenhæng i sognene syd for Ribe i første halvdel af 1400-tallet tyder dog på, at vi trods denne heraldiske usikkerhed må opfatte Ludvig Klaussøn som søn af Klaus Svendsøn.

4. Lagesønnerne og deres efterkommere

Indtil nu er forholdene blevet beskrevet med udgangspunkt i kildemateriale fra slutningen af 1500-tallet, hvorfra blikket er vendt bagud. I det følgende vil udviklingen derimod blive beskrevet i sin fremadskridende, kronologiske sammenhæng, og udgangspunktet vil være forholdene omkring 1400.

I slutningen af 1300-tallet nævnes i sognene syd for Ribe en række personer, der fører en enhjørning i deres segl, dvs. de tilhører slægten Skram. Der er tale om Lage Petersøn Degn, der nævnes 1365-1398 og 1375 7/7¹² og 1393 24/3 skrives af Hviding, samt Lage Laurens søn (eller Lagesøn) Lille, der nævnes 1393-1403 og 1398 7/1 og 1403 28/9 skrev sig af Vesterbæk. Herudover nævnes med enhjørningen Jens Petersøn Hwibber, der 1385 24/4 var præst i Vodder, Laurens Jonsøn, der nævnes 1385-1400 og 1398 7/1 benævnes bonde, Niels Laurens søn, der nævnes som præst i Højer 1411 13/8,¹³ og Jens Lagesøn, der var præst i Højer 1429 18/7. Selv om vores viden er mangelfuld, er det dog muligt at knytte disse personer sammen i en slægtsammenhæng, der fremgår af vedføjede stamtavle.¹⁴

Da der er tale om flere grene af slægten, har der været flere mindre hovedgårde eller væbnergårde, som vi måske skal kalde dem. Lage Degn har haft sin gård i Hviding eller Høgsbro, således at hans gård formodentlig er identisk med den senere Høgsbrogård.¹⁵ Lage Lagesøn Lille har som nævnt haft sin gård i Vesterbæk. Lage Degn er død uden børn, og hans gods er derfor blevet arvet af hans farbrødres børn, blandt disse Lage Lagesøn Lille til Vesterbæk. Det er således i hans og hans efterkommeres gods, at vi skal søge Lage Degns gods. Da det imidlertid er vanskeligt at afgøre helt præcist, om en gård har tilhørt Lage Degn eller har hørt til Lage Lagesøn Lilles eget arvegods, må vi nøjes med at sige, at disse gårde har tilhørt Lagesønnerne. Det drejer sig i sognene syd for Ribe om i alt ca. 20 gårde. Hertil kommer så de to hovedgårde Høgsbrogård og Vesterbæk (jfr. fig. 5).

Ud fra denne gods- og slægtsmæssige sammenhæng må Lage Lagesøn Lille være kommet i besiddelse af begge de to væbnergårde i Hviding (Høgsbrogård) og i Vesterbæk, og hans dattersønner Klaus Svendsøn og Peder Klaussøn skrives da også af henholdsvis Hviding og Vesterbæk ved midten af

1400-årene.¹⁶ Væbnergården i Hviding må som nævnt nok identificeres med Høgsbrogård. Derfor må Ludvig Klaussøn, der selv skrives af Hviding 1473 12/7, og hvis efterkommere i 1500-tallet ejer Høgsbrogård, trods den heraldiske usikkerhed, være Klaus Svendsøns søn.

Da Peder Klaussøn ligesom sin broder Lage Klaussøn synes at være død uden arvinger, endte Vesterbæk med tilliggende ligesom hovedgården i Hviding (Høgsbrogård) hos Klaus Svendsøn eller dennes børn. Af disse fik sønnen Ludvig Klaussøn Høgsbrogård, mens en datter og svigersønnen Christiern Stygge, der som nævnt var foged på Trøjborg i 1470'erne, fik Vesterbæk; dog beholdt Ludvig Klaussøn, som det tidligere er sagt, rettigheder i Vesterbæk.

5. Vesterbæk efter ca. 1480

Slægten Stygges tilhørsforhold til Vestslesvig skyldtes udelukkende Christiern Stygges fogedembede (og dermed giftermål med Klaus Svendsøns datter), og selv om slægten stadig ejede gods på egnen, har den næppe været bosat her. Vesterbæk og dens tilliggende blev derfor drevet af en foged.

I denne forbindelse er det nødvendigt at inddrage Ribe kapitels gods i Vesterbæk, idet også Ribe kapitel i 1400-tallet synes at have haft en foged siddende i Vesterbæk. Kapitlet havde allerede ca. 1300 en gård (curia) i Vesterbæk, der ydede 1 mark korn i afgift.¹⁷ Ud fra afgiftens størrelse er der formodentlig tale om en brydegård, dvs. en temmelig stor gård. Hertil føjedes efter 1425 endnu en gård, idet Lage Klaussøn 1425 31/1 pantsatte bl.a. en gård i Vesterbæk til kapitlet. Da dette brev findes i kapitlets arkiv, er det i brevet omtalte gods næppe blevet indløst. Kapitlet havde således fra ca. 1425 to gårde i Vesterbæk.

Den første, der synes at have været foged for kapitlet i Vesterbæk, er Eggert Frille, der i februar 1438 i et brev udstedt af bisp Christiern skrives af Vesterbæk, skønt det kan påvises, at slægten Frille ikke ejede gods i Vesterbæk.¹⁸

Også Jes Wlff, der 1438 3/11 skrives af Vesterbæk, må antages at have været foged på Ribe kapitels gods. Da han ifølge slægtssammenhængen, som den er skildret her, må antages at være identisk med Jesse Pedersøn og altså dattersøn af Lage Lagesøn Lille af Vesterbæk, består dog den mulighed, at han har siddet på Vesterbæk hovedgård som ejer.¹⁹ Da Peder Klaussøn imidlertid skrives af Vesterbæk i selve det brev 1443 20/5, ifølge hvilket Jesse Pedersøn overdrager alt sit gods i Hviding herred til Peder Klaussøn, må denne mulighed dog nok udelukkes. Peder Klaussøn har ejet Vesterbæk hovedgård også før 1443 og formodentlig via sin mor arvet den direkte efter Lage Lagesøn Lille. Han skrives også af Vesterbæk 1446 12/3, men 1452 11/4 af Rejsby.

Stamtavle over Lagesønnernes efterkommere.

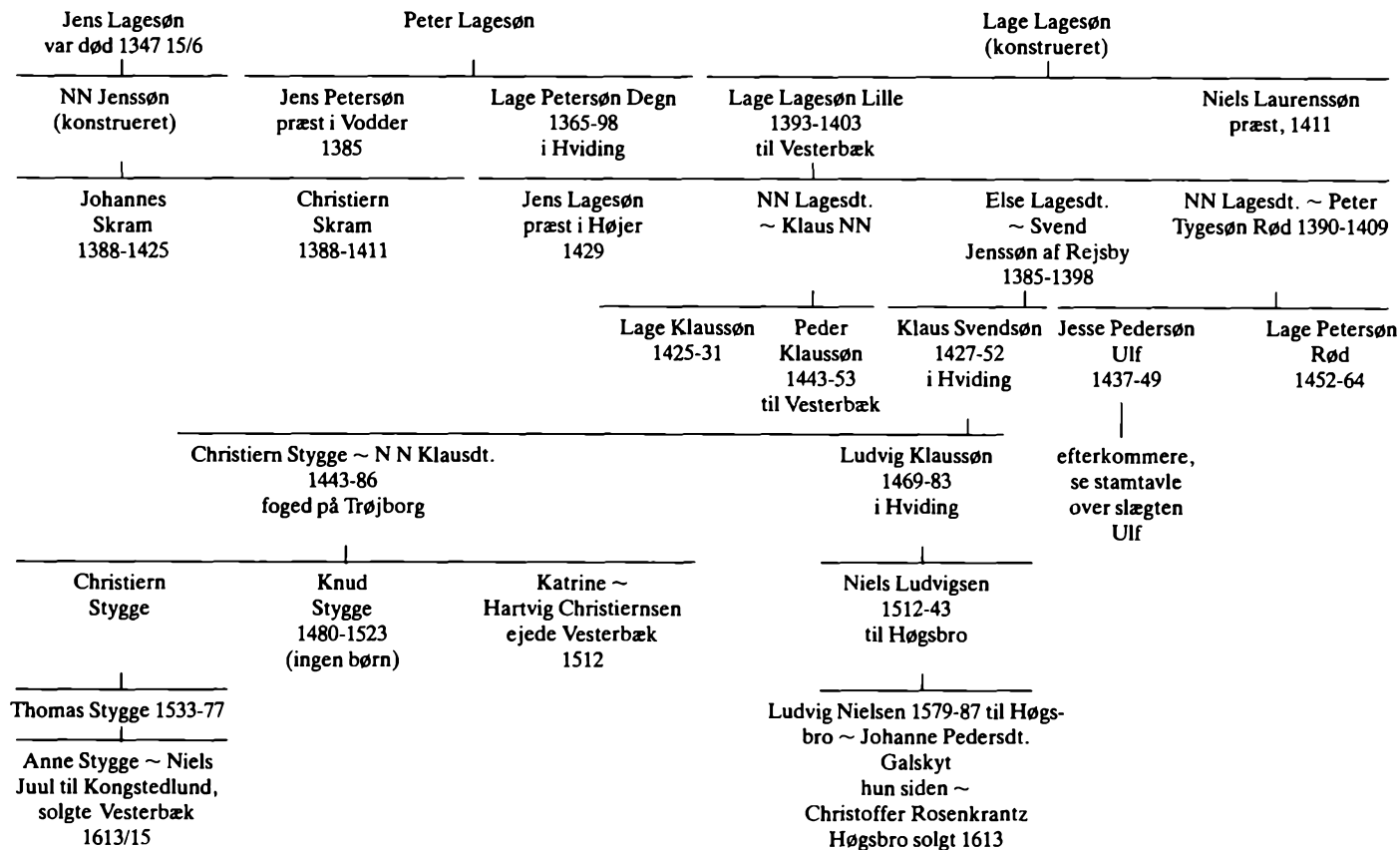

Fig. 4. Fra venstre Jes Ulfs (1438 3/11), Jens Ulf af Vesterbæks (1533 29/7) og Thomas Pedersøns (1487 30/4) segl (Thiset, Danske adelige Sigiller, nr. L xv 58, L xxii 37 og L xxviii 6).

I brevet 1452 11/4 skrives derimod væbneren Tjellav Henriksøn, der førte et egern i sit våben, af Vesterbæk.²⁰ Han medbeseglede også Jesse Pedersøns brev 1443 20/5, men da han er helt uden forbindelse med de her omtalte slægter, må han antages at være foged på Ribe kapitels gårde i Vesterbæk.

Denne opfattelse, at der i Vesterbæk både har været hovedgården Vesterbæk og en (større?) kapitelsgård, hvorpå der sad en foged, bestyrkes ved at se på forholdene, som de beskrives i et brev fra 1494. 1494 2/6 siges kapitlet at have to gårde i Vesterbæk »i værge og Thomes Pedersøn med deres minde«. Det bevidnes desuden i brevet af to bønder, at »de tjente Thomes Pedersøns »aldefadher« i Vesterbæk, Jes Wlff, i den samme gård, som Thomes Pedersøn nu ibor.«

Thomes Pedersøn knyttes her slægtsmæssigt sammen med Jes Ulf og havde altså de to kapitelsgårde i Vesterbæk i forpagtning. Han tilhørte den såkaldte Øster Lindet-slægt²¹ og var, som det fremgår af et brev 1481 23/2, søn af Per Nielssøn i Lindet, der var gift med Kirstine. Han havde desuden to brødre Klaus og Jens Pedersøn, der nævnes 1487 30/4 (se stamtavlen side 221).

I et brevudtog 1499 25/2 omtales en Thomes Wlf gift med fru Ide Jensdatter (Seefeld). Hans våben beskrives da som »et stykke mur med nogle tinder på«, netop det våben, hvormed Thomes Pedersøn besegler 1487 30/4. Med navnet Thomes Ulf bekræftes altså sammenknytningen af Thomes Pedersøn og Jes Ulf i brevet 1494 2/6, og vi har altså hermed et eksempel på en lavadelig, der tog sit slægtsnavn efter sin mødre, men våbnet efter sin fædrene slægt.

Oplysningen i brevet 1499 25/2 om, at Thomes Pedersøn Ulfs hustru hed Ide, kan kombineres med Karen Hartigs brev 1512, og dermed vise, at Thomes Pedersøn ikke kun har haft Ribe kapitels gårde i Vesterbæk i forpagtning, men også har været forpagter eller foged på slægten Stygges gårde sammesteds. Fru Ide nævnes nemlig på en af de fire gårde i Vesterbæk i

brevet 1512, og denne gård er ikke en af kapitlets to gårde. Disse omtales nemlig som »de to gårde, som hr. Per Ulf »skifte« til sig for det gods i Seest.« Nu kendes brevet 1512 kun i en vidisse fra 1587, og navnene kan derfor være forvanskede, men navnet Ulf er dog påfaldende. Man kunne derfor formode, at Per Ulf var Thomes Pedersøns morbror (evt. morfar), og at denne var søn af Jes Ulf.

Bemærkningen i brevet 1512 kunne således tyde på, at Per Ulf og dermed Thomes Pedersøn Ulf havde opnået en eller anden form for ejendomsret til de to kapitelsgårde. Ifølge Ribe kapitels jordebog 1530 ejede kapitlet da heller ikke noget gods i Vesterbæk.²² Hermed stemmer, at både fru Ide og Jens Juel (= Ulf) nævnes i Vesterbæk i frøkenskatregistret 1543,²² således at fru Ide har siddet på den tidligere Vesterbæk hovedgård, der ejedes af slægten Stygge, mens Jens Ulf har haft de to tidligere kapitelsgårde.²⁴

Skønt der således hersker en vis uklarhed med hensyn til Ulf'ernes ejendomsret til de tidligere kapitelsgårde i Vesterbæk i 1500-tallet, står det dog helt klart, at deres tilstedeværelse i Vesterbæk hænger sammen med en fogedfunktion. De havde intet arvegods i Vesterbæk, men har her kunnet kombinere to fogedfunktioner, der gav et tilstrækkeligt godsgrundlag. De har været fogeder på Ribe kapitels to gårde i Vesterbæk og på slægten Stygges gods i hele Roager sogn.

I alt har Ulf'erne haft seks gårde under sig, hvilket er det antal gårde, Jens Ulfs enke nævnes med i et landregister 1564.²⁵ Heraf stammede de fire fra slægten Stygge, nemlig 1 gård »Kielstavlen«, 1 gård i Kirkeby, 1 gård i Vesterbæk samt Vesterbæk hovedgård. Heraf betaltes forpagtningsafgift til slægten Stygge samt af Vesterbæk hovedgård 1 gylden til Niels Ludvigsen på Høgsbrogård. To gårde i Vesterbæk stammede fra Ribe kapitel.

Også efter at Niels Juel til Kongstedlund med sin hustru Anna Stygge kom i besiddelse af Vesterbæk, blev gården drevet af en foged, idet Anders Hansen i et af tingsvidnerne i 1587 omtales som foged på Vesterbæk.

Vesterbæk har altså, hele 1500-tallet igennem og formodentlig også i sidste del af 1400-tallet, været drevet som hovedgård, ikke af ejeren, men af dennes foged. Af de fogeder, der kendes, var i hvert fald Ulf'erne væbnere, mens Anders Hansen næppe var det.

6. Foged-slægten Ulf

Slægten Ulf er et eksempel på den foged-adel, som især Troels Dahlerup har beskæftiget sig med. Den ældste mand med navnet Ulf var som nævnt Jes Ulf, der 1438 3/11 var foged i Vesterbæk. Hans underordnede stilling fremgår også af hans placering i dette brevts vidnerække, hvor han nævnes efter præsten i Roager og efter herredsfogeden i Hviding herred. Som nævnt skrives Eggert Frille februar 1438 af Vesterbæk, og Jes Ulfs tilknytning til

Vesterbæk skyldes sikkert, at han har været Eggert Frilles foged på kapitlets gods i Vesterbæk, dvs. underfoged. Den Jøn Wlff, der 1449 20/12 erkendte at være Eggert Frille penge skyldig for et skarlaget, må nemlig antages at være identisk med Jes Ulf.

Den Jes Ulf, der 1492-1504 nævnes som kong Hans' slotsfoged på Koldinghus, må formodentlig være en efterkommer af Jes Ulf.²⁶ Også han viser nemlig tilknytning til Vestslesvig og Ribe kapitel. Han har formodentlig, før han kom til Kolding, været kapitlets foged på kapitelsgodset i Emmerlev med tilliggende sogne. 1489 9/3 nævnes han nemlig som den sidste af væbnerne i et vidne af Møgeltønder birketing, og 1500 9/2 udstedte han i Kolding et vidne angående en fiskegård, som lå til en kapitelsgård i Emmerlev, og som han tidligere havde haft interesser i.

Jes Ulfs våben er et andet end den ældre Jes Ulfs. Det er skrådelt med højre felt krydsvis afstribet,²⁷ og måske skal vi derfor regne med, at Jes Ulf ligesom Thomes Pedersøn Ulf nedstammede fra den ældre Jes Ulf på mødrene side og har benyttet sin fædrene slægts våben og sin mødrene slægts tilnavn.

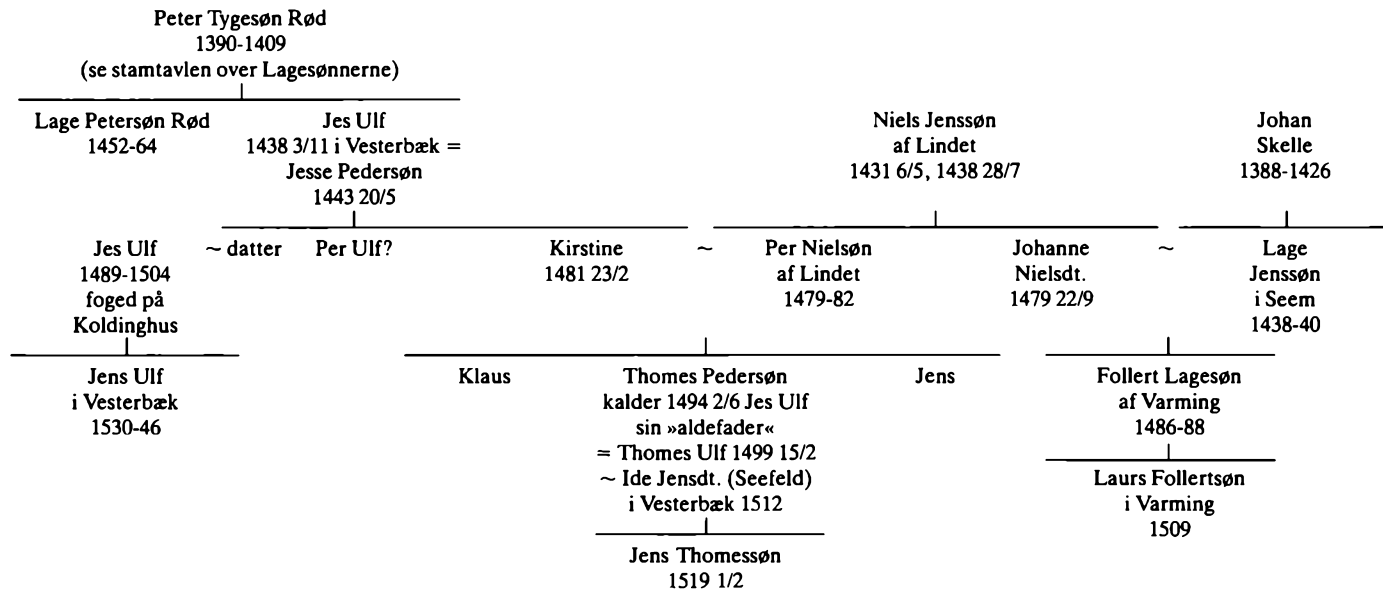
Den Jens Ulf, der nævnes i Vesterbæk 1530-46, er måske hans søn.²⁸ Han fører 1530 4/7 det skrådelte våben ligesom Jes Ulf og kan altså ikke være identisk med Thomes Pedersøn Ulfs søn Jens Thomessøn, hvis våben med en skråtindet mur kendes 1519 1/2.²⁹ Ulf'erne vedblev altså også efter Thomes Pedersøn Ulf med at være fogeder i Vesterbæk, men det var fra ca. 1530 tilsyneladende en anden gren af slægten, der sad her.

Jens Ulf nævnes 1530 4/7 som tingholder på Hviding herredsting, 1532 1/4 nævnes han som væbner, men er anført efter herredsfogeden i Hviding, og i et tingsvidne 1535 16/8 nævnes han efter herredsfogeden og sognepresten, men dog før sandemændene. Jens Ulfs status var således, som det gælder for hele hans slægt tilbage til den ældre Jes Ulf, kun ringe. Han sad som foged på et gods af meget begrænset omfang og stykket sammen fra tre forskellige ejere, til hvem han måtte betale forpagtningsafgift. Kun hans fogedembede, hans væbnertitel og hans funktion som tingholder løftede ham en smule op over bøndernes kreds. En så udpræget lavadelig væbner som Niels Ludvigsen stod derimod over ham, skønt dennes gods ikke var af større omfang end det, Jens Ulf sad inde med. Forskellen i status ser vi bl.a. i tingsvidnerne fra 1587, hvor Ludvig Nielsen omtales som junker.

7. Lavadelen syd for Ribe i 1400- og 1500-tallet

Det hører som nævnt til Troels Dahlerups fortjenester at have gjort opmærksom på denne fogedadel og tillige i adskillige detailundersøgelser at have vist, at eksemplerne på sådanne lavadelige fogeder er talrige, når først man har fået øje på problemet.

Stamtavle over slægten Ulf og Lindet-slægten (jfr. note 21).

Dette gælder også Ribe-egnen og dens herremænd. Udgangspunktet for den opstillede stamtavle side 217 var enhjørning-slægten, men stamtavlen inddrager også en række andre personer og slægter på Ribe-egnen. Den kranke skæbne, mange af dem fik, forstås bedre, når vi netop ser forholdene under synsvinklen »lavadelens krise i senmiddelalderen«.

I sit udspring var denne krise nok af økonomisk art. Lavadelen var ikke særlig rig på gods og havde derfor mindre at stå imod med, da den senmiddelalderlige agrarkrise slog igennem med bl.a. faldende landgilde. Samtidig hermed kunne arvedelinger splitte et gods op i mange mindre bidder, således at det blev vanskeligere og vanskeligere at fastholde det eksistensgrundlag, der betingede den privilegerede stilling.

Vi ser det tydeligt i forbindelse med Lagesønnerne omkring år 1400. Deres samlede gods syd for Ribe omfattede ca. 20 gårde, og selv om de også ejede gods uden for dette område (vel i alt ca. 15 gårde),³⁰ var slægtens samlede godsgrundlag særdeles ringe. Slægtens medlemmer hører da også allerede omkring 1400 til blandt lavadelen. Endnu Lage Degn var en mand af en vis

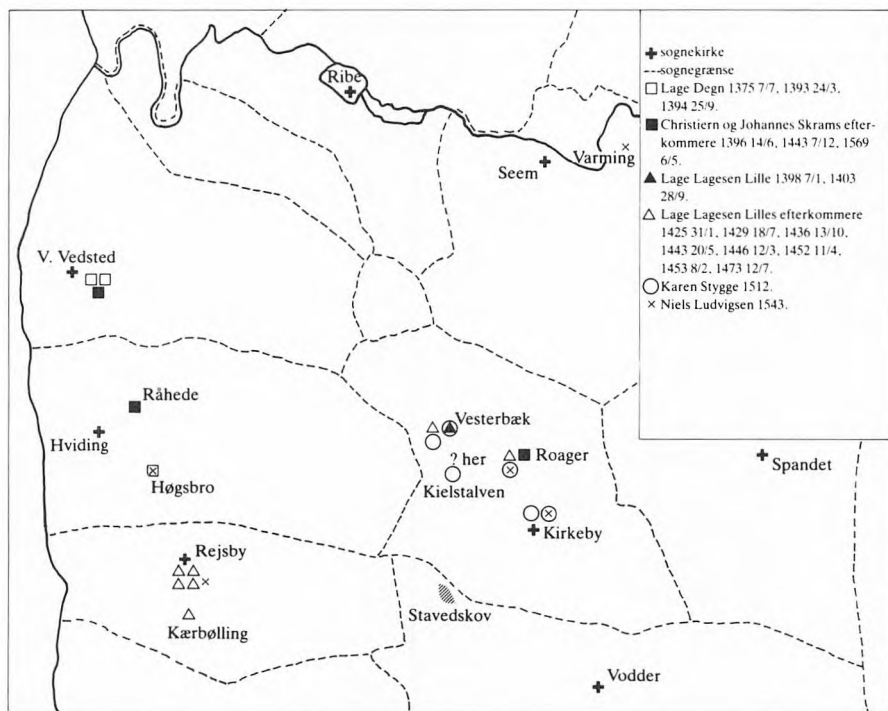

Fig. 5. Lagesønnernes gods syd for Ribe ca. 1400.

Ud over de på kortet anførte gårde havde Lage-sønnerne ca. 15 gårde i Brøns, Skærbæk, Vodder, Møgeltønder, Abild, Randerup, Ballum og Døstrup sogne (se note 30 og 32).

position, idet han, skønt kun væbner, 1375 7/7 nævnes som hertug Henriks justitiar.³¹ At vi ikke kender Johannes og Christiern Skrams fader, ikke engang gennem deres patronymikon, hænger måske sammen med, at de har brudt alle broer til deres vestslesvigske hjemstavn og er udvandret. Tilsammen har de formodentlig kun ejet ca. 12 fæstegårde spredt beliggende i Vestslesvig.³² I kongeriget har de skabt sig en ny godsmæssig position, dels gennem ægteskab og dels ved at træde i Ribe-bispens tjeneste. Begge betænkes således i Ribe-bispens Johannes' testamente 1388 2/12, og i hvert fald for Johannes Skrams vedkommende kan det sandsynliggøres, at han var Ribebispens lensmand i Nørrejylland, formodentlig på Brejninggård. Begge var de ved deres død riddere.³³

Måske var Lage Jonsøn, der fører enhjørning-våbnet, deres far. Han medbeseglede 1385 24/4 et skøde til Christiern Frellavson og 1398 7/1 et vidne om Lage Degns skøde af gods til Ribe kapitel. Han betegnes her som bonde, og i brevet 1400 22/3, som han medbesegler, nævnes han efter væbnerne. Af ukendte grunde må han altså have givet afkald på sin adelige frihed. Bemærkelsesværdigt er det også, at vi træffer tre medlemmer af enhjørning-slægten som præster. Forklaringen herpå kan være, at slægtens godsmæssige grundlag har været så ringe, at disse personer kun har set en mulighed for at kunne overleve materielt ved at gå i kirkens tjeneste.

Lage og Peder Klaussøn illustrerer på udmærket vis de problemer, som disse godsfattige slægter har stået overfor. Fra deres mor har de vel højst arvet seks gårde. Hvad de har arvet fra deres ukendte fader ved vi ikke, men det har sikkert også været stærkt begrænset. Af deres gods pantsatte Lage Klaussøn 1425 31/1 tre gårde til Jes Bosøn (senere til Ribe kapitel), og 1446 12/3 skødede Peder Klaussøn to gårde til kannik Anders Brok. Det var vel ca. halvdelen af deres samlede gods, der herved gled ud af slægtens besiddelse, og den længstlevende af dem, Peder Klaussøn, har vel derfor kun kunnet overleve som fri mand, fordi Jesse Pedersøn Ulf 1443 20/5 skødede al sin mødrene arv i Hviding herred til ham.

En af de måder disse godsfattige lavadelsmænd kunne overleve på, var at træde ind som godsadministratorer for bisper, lensmænd og højadelige. Gennemgår vi den vestslesvigske adel, som vi kender i 1400-tallet, vil vi konstatere adskillige eksempler på fogedadel og på undervasallitet. Der er først og fremmest tale om fogeder under Ribe-bisperne. Det er allerede nævnt, at Johannes Skram formodentlig var foged for Ribe-bispens på Brejninggård ved Ringkøbing. Lage Pedersøn Rød, der 1452 11/4 skrev sig af Rejsby og ifølge slægtssammenhængen her var broder til Jes Ulf, nævnes 1457 9/9 og 1464 9/2 som Ribe-bispens foged på Brejninggård.

I Sønderjylland havde Ribe-bispens befæstede borge i Seem, Møgeltønder, Trøjborg og Ballum. Flere af lensmændene her, især på Trøjborg og Møgel-

tønder, tilhørte mere godsrige slægter,³⁴ men af mere udpræget lavadelige nævnes her Christiern Stygge på Trøjborg i 1470'erne, Oluf Staverskov på Brink i Ballum 1492 18/2 og 1494 2/6 og væbneren Jesper Petersøn samme sted ca. 1501-10.³⁵ Den Lage Jonsøn, der nævnes i Seem 1438 28/7 og 1440 8/3, var formodentlig foged på bispens gård Seemgård.³⁶ Han førte en ørnklo i sit våben og var formodentlig søn af den Johan Skelle, der har beseglet en lang række breve udstedt i Vestslesvig 1388-1426.³⁷ Lage Jonsøn var gift ind i Øster Lindet-slægten, og det er formodentlig hans søn Follert Lagesøn og sønnesøn Laurs Follertsøn, vi træffer skrevet af Varming i Seem sogn henholdsvis 1488 18/4 og 1509 (se stamtavlen side 221).³⁸

Men også Ribe kapitel synes at have benyttet sig af fogeder. Eggert Frilles optræden i Vesterbæk februar 1438 forstås i hvert fald kun, hvis vi opfatter ham som foged på kapitlets gods. Den næste foged, vi kender her, er som nævnt den ellers ukendte væbner Tjellav Henriksøn med et egern i sit skjold. Jes Ulf den yngre har tilsyneladende arbejdet sig frem fra at være foged for Ribe kapitel i Emmerlev til at blive slotsfoged på Koldinghus. Også i andre tilfælde ser vi vestslesvigske lavadelsmænd som kongelige fogeder. Eggert Frilles fader, Christiern Frellavsøn beklædte således 1377 2/9 et kongeligt fogedembede i Ribe by og omtales 1382 21/2 som foged under Henneke Limbek, der da var lensmand på Riberhus.³⁹ Også til Johannes Thomessøn Lindenov, der i 1390'erne var høvedsmand på Koldinghus og efter 1400 blev dronning Margrethes rigsråd, knyttede han forbindelse.⁴⁰ En del breve tyder også på en forbindelse mellem Christiern Frellavsøn og bisp Eskil af Ribe, for hvem han omkring 1390 synes at have været foged på bispens gods i bl.a. Favrholdt i Seem sogn.⁴¹

Direkte undervasallitet, dvs. tilfælde, hvor en lavadelig er knyttet til en mere godsrig herremand, er vanskeligere at påvise. I gennemgangen her er omtalt Jes Ulf den ældre, der formodentlig har stået i Eggert Frilles tjeneste. Også Christiern Frellavsøns tilknytning til Henneke Limbek og senere til Johannes Thomessøn Lindenov er eksempler på sådan undervasallitet. I forbindelse med slægten Limbek, der spillede en betydelig rolle i Nordslesvig omkring 1400, kan det konstateres, at medlemmer af slægterne Emmiksen, Tedinghusen, Pors af Vranderup og Godendorp har fungeret som Limbek'ernes fogeder rundt omkring i Nordslesvig.⁴² Det er interessant at se, at den Johannes Thomessøn Lindenov, til hvem Christiern Frellavsøn var knyttet, og som efter 1400 var dronning Margrethes rigsråd, 1376 1/9 nævnes som Henneke Limbeks foged.⁴³

Disse eksempler på undervasallitet og på foged-adel fra det vestslesvigske område illustrerer nøje Troels Dahlerups redegørelse i rapporten til det nordiske historikermøde 1971: den sociale mobilitet inden for adelen var betydelig i 1400-tallet, og mobiliteten gik både op og ned.

Johannes og Christiern Skram, Eggert Frille og Johannes Thomessøn Lindenov er eksempler på lavadelige, hvis godsgrundlag var meget begrænset, men som ved at knytte sig til bisper og lensmænd formåede at nå helt til tops og opnå ridderværdighed og endog blive rigsråder. Også helt personlige kvalifikationer må have gjort sig gældende her.

De lavadelsslægter, der blot sikrede deres sociale position, træffer vi især på de større bispegodser Møgeltønder og Trøjborg, bl.a. Christiern Stygge, mens de mindre fogedembeder på de mindre bispegodser i 1400-tallet ikke synes at have skabt grundlag for at bevare endsiges styrke den sociale position. Det gælder for Lage Pedersøn Rød, for Oluf Staverskov og for Lage Jonsøn i Seem, ligesom det gælder for Tjellav Henriksøn og Jes Ulf på kapitlets gods.

For dem betød fogedembedet blot en udskydelse af det tidspunkt, hvor de røg ud af den privilegerede stands rækker. Det er således bemærkelsesværdigt, at en bonde Gierløf Henriksen i Rejsby 1485 16/5 nævnes blandt vidnerne i et tingsvidne af Hviding herredsting. Om Lage Jonsøns sønnesøn Laurs Follert-søn i Varming vides det knap nok, om han var væbner, og hans eventuelle efterkommere har næppe været det. Jens Ulf til Vesterbæk i 1530'erne og 1540'erne var nok væbner, men samtidig tingholder i Hviding herred, og dette »embede« var nok sidste station, før han gled ud af de privilegeredes rækker.

Den eneste lavadelsslægt i Vestslesvig, der klarede sig igennem ind i 1500-årene og opretholdt sin status som jordejende herremænd, var Klaus Svendsøns efterkommere. På baggrund af den udvikling, som er skitseret her, må det egentlig siges at være ganske imponerende. Udgangspunktet – Klaus Svendsøns godsgrundlag – var unægtelig ringe: ca. 10 fæstegårde, der endog måtte deles ved Klaus Svendsøns død. Herefter formåede slægtens mandslinje imidlertid at fastholde sin del – vi kender i hvert fald ingen senere arvedelinger – og ved et heldigt ægteskab ind i den lavadelige Breide-slægt lykkedes det endog Niels Ludvigsen at udvide sit gods med fire gårde i Tyrstrup herred.⁴⁴ Hertil kunne Ludvig Nielsen føje tre fæstegårde i Høgsbro og Hviding, som han mageskiftede med Ribe kapitel i 1579 imod fem af sin hustrus gårde nord for Kongeåen.⁴⁵ Høgsbrogård omfattede således ved hans død i alt ca. 12 gårde.

Ludvig Nielsen havde tre søstre, hvoraf de to var gift, og en datter, der nævnes 1616.⁴⁶ Med hans død ca. 1590 uddøde slægten således i mandslinjen. Hans enke Johanne Pedersdatter Galskyt giftede sig senere med Christoffer Rosenkrantz til Kogsbøl. Hun døde i 1607, og Christoffer Rosenkrantz blev henrettet 1610 for at have forfalsket gældsbreve.⁴⁷ Hans kreditorer solgte i 1613 Høgsbrogård med otte tilliggende gårde til statholder Gert Rantzau for 7000 daler. Af Vesterbæk solgte fru Anna Stygge en gård til Gert Rantzau i 1613, og resten af Vesterbæk med Stavedskov solgtes i 1615 for 7200 daler. Vesterbæk og Høgsbrogård blev herefter fæstegårde under godset Lindeved ved Flensborg.⁴⁸

Den egn, der helt op i første halvdel af 1400-årene havde været så rig på lavadel, var hermed totalt rensat for adel. Egnens bønder var enten selvejere – og dem var der endnu mange af⁴⁹ – eller fæstere under kronen, som ved inddragelsen af kirkegodset i 1536 havde forøget sit fæstegods betydeligt. En del af det tidligere kirkegods blev forlenet bort, og der fandtes i Vestslesvig i 1500-tallet endnu enkelte spredtbeliggende fæstegårde, som tilhørte adels-slægter, der var bosat i andre egne, både i hertugdømmet og i kongeriget. I forbindelse med Frederik II.s opkøb af alt adelsgods i den nordligste del af hertugdømmet gik alt dette adelsgods over i kronens besiddelse.⁵⁰

I begyndelsen af 1600-årene etablerede slægten Rantzau sig nu på denne egn ved købet af Høgsbrogård og Vesterbæk og i 1616 af Spandetgård med et ret stort antal fæstegårde i egnen syd for Ribe.⁵¹ Hertil kom så, at mange fæstegårde, især længere imod syd, blev fæstere under Møgeltønder, da feltherre Hans Schack i 1661 købte det tidligere bispegods og oprettede grevskabet Schackenburg.⁵²

Disse to slægter, Schack og Rantzau, tilhørte imidlertid den højeste adel og stod i nær tilknytning til kongemagten. Historien om Vesterbæk er således også historien om den udvikling, der i løbet af et par hundrede år udskilte et bredt lag af lavadel fra den kreds af adelslægter, der dannede grundlaget for adelsvælden og den stærke kongemagt.

En stor del af de undersøgelser, der ligger til grund for denne afhandling, blev foretaget i årene 1970-72, da jeg som kandidatstipendiat ved Aarhus Universitet beskæftigede mig med den sønderjyske herremandsstand. Troels Dahlerup var min vejleder, og de samtaler og diskussioner, jeg i den forbindelse havde med ham, var en betydelig inspirationskilde for mit arbejde.

Alle middelalderlige breve er i afhandlingen anført med fuld dato, hvilket tillader identifikation i *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. rk., Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1912, 2. rk., Udg. William Christensen, Kbh. 1928-39. Kun i de tilfælde, hvor et brev ikke er citeret i Repertoriet, er kildehenvisning givet i noterne.

1. De her citerede dokumenter fra 1587 findes i LA Aabenraa, Lindeved godsarkiv, gl. sign. C XII,4 nr. 108. Kommissoriet til de nævnte adelige er gengivet i Stemanns samling i LA Aabenraa. Brevet 1512: *Repertorium* 2. rk., nr. 12437.
2. Niels Ludvigsen skrives af Hviding (»tho Widingen«) i et landregister 1543: *Neues staatsbürgerliches Magazin* bd. 3, 1835, s. 74, og af Skovhuse (Aller sogn, Tyrstrup hrd.) i et landregister ca. 1544: RA, TKIA A.X. Rentekammersager nr. 178, fol. 6a. Hans gods, i alt 4 gårde, 3 halvgårde og 1 tredjedelsgård opregnes i frøkenskatteregistret 1543: Anna Hude og F. Falkenstjerne, *Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden*, Kbh. 1895-99, s. 420; jfr. note 44.
3. *Danmarks Adels Aarbog* (herefter forkortet DAA) 1910, s. 441.
4. DAA 1921, s. 551; *Kancelliets Brevbøger*, Kbh. 1885ff, 1603-08, s. 686. Om Niels Juul se tillige *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., Red. Aage Roussell, bd. 11, Kbh. 1963-68, s. 90f.
5. DAA 1921, s. 550; 1474 8/10: P.N. Thorup, *Efterretninger angaaende Byen Ribe* bd. 2, Ribe 1833, bilag s. 10; 1479: *Scriptores rerum Danicarum*, Kbh. 1772-1878, bd. 8, s. 95.

6. LA Aabenraa, Lindeved Godsarkiv, gl. sign. C XII, 4 nr. 109, fol. 3b-4a (fortegnelse over, hvad de tre godser Tyrstrupgård, Høgsbrogård og Vesterbæk har kostet). Antal gårde og deres beliggenhed fremgår ikke af denne fortegnelse, men der må være tale om i alt seks gårde i Roager sogn, jfr. fig. 2. Den ældste samlede fortegnelse over det lindevedske gods i Vestslesvig er et register fra 1726 (RA, Johan Hvidtfeldts privatarkiv, afskrift af Heb- und Landschaftsregister 1726 i Lindeved Godsarkiv i LA Schleswig-Holstein, C XII, 4 nr. 221), men da der fra slutningen af 1500-tallet er sket gårddelelser, er det samlede antal gårde i 1726 større end 1613/15. Fratrækkes må endvidere gårde, som Rantzauerne erhvervede med Spandetgård i 1616; i de her nævnte lokaliteter synes Spandetgård dog kun at have haft gods i Rejsby, jfr. *Kronens Skøder*, Kbh. 1890-1955, bd. 1, s. 30 og 270; jfr. note 51.
7. Disse andele svarer til, at de to slægter tilsammen har haft ½ ret i Vesterbæk mark. Hermed stemmer, at to af gårdene (incl. hovedgården) tilhørte Karen Stygge, mens to gårde tilhørte Ribe kapitel, således at hele landsbyen var på fire gårde. Senere er gårdene blevet delt, således at der 1726 under Lindeved nævnes tre halve og fem kvarte gårde (jfr. note 6), og i 1782 fire på 2 otting, en på 1½ otting, en på 1 otting og to på ¼ otting, i alt otte gårde på i alt 11 otting (LA Aabenraa, Udskiftningsakter F 113c. Vesterbæk by 1782 2/5). Vesterbæk har således i 1512 formodentlig bestået af hovedgården på 4 otting, en gård (til Ribe kapitel) på 3 otting og to gårde på 2 otting.
8. Christiern Stygge var ifølge DAA 1921, s. 550f gift med Ellen Juul til Låge. Låge ejedes imidlertid først 1498 af en Juul, nemlig Palle Juul (DAA 1927, s. 16, jfr. J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg., Kbh. 1953-72, bd. 8, s. 1042), mens den tidligere ejedes af slægten Skeel (nævnes til Låge 1459 og 1464). Palle Juul havde ingen døtre med navnet Ellen (DAA 1927, s. 20), og kronologisk kan det heller ikke passe. Oplysningen bygger formodentlig på en slægtebogsnote.
9. Således DAA 1910, s. 441.
10. Navnet Ludvig forekommer ikke inden for den sønderjyske gren af slægten Rosenkrantz; inden for den kongerigske gren kendes to personer med navnet Ludvig i middelalderen. Den kendteste er rigsråd Ludvig Nielsen, der nævnes 1447-90 og formodentlig var hovedsmand på Riberhus 1454 (DAA 1910, s. 388). Det er den eneste af den danske gren af slægten Rosenkrantz med navnet Ludvig, som viser tilknytning til Ribe-området.
11. Klaus Svendsøns segl: A. Thiset, *Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. århundrede*, Kbh. 1905, nr. F xlv 3. Hans fader, Svend Jenssøns segl: Henry Petersen, *Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede*, Kbh. 1897, nr. 833 og 1100. Hverken Ludvig Klaussons eller hans efterkommeres segl er gengivet i Thisets sigilværk eller andetsteds. Ludvig Klausson anføres af *Repertorium* 2. række, nr. 2527 som havende en skråbjelke og i bemærkninger til brevet *Repertorium* 2. række, nr. 5307 anføres der Rosenkrantz med ? ved hans navn.
12. *Scriptores rerum Danicarum* bd. 8, s. 164.
13. O. Nielsen, *Harsyssels Diplomatarium*, Kbh. 1893, nr. 18.
14. Peter og Jens Lagesøn nævnes i et brev 1347 15/6 (*Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, 3. rk. bd. 2, nr. 359), da Jens Esgesøn til klostret i Løgum overdrog deres gods i Branderup, Branderup sogn. Jens Lagesøn nævnes i brevet som død. Deres våben kendes ikke, men den Nicolaus Bramdorff, der nævnes 1361 9/1 (*Diplomatarium Danicum* 3. rk. bd. 6, nr. 2), førte enhjørning-våbnet (Henry Petersen, anf. arb., nr. 544). Lage Lagesøn Lilles far, Lage Lagesøn, nævnes overhovedet ikke i kildematerialet og behøver altså ikke at være broder til Jens og Peter Lagesøn. Der kan heller ikke føres bevis for, at Jens Lagesøns børnebørn er Johannes og Christiern Skram. Disse formodede slægtsammenhænge bygger først og fremmest på den heraldiske og godsmæssige sammenhæng, at Lage Petersøn Degn, Lage Lagesøn Lille samt Johannes og Christiern Skram og deres efterkommere førte samme våben og ejede gods inden for de samme sogne. Deres segl er gengivet i Henry Petersen, anf. arb., nr. 793, 902, 909, 995, 1150 og Thiset anf. arb., B v 3. I oversigten over slægten Skram i DAA 1916, s. 460-64 er slægtsammenhængen opfattet anderledes end her. Der er i DAA kun i ringe grad taget hensyn til godssammenhæng, ligesom der ikke i alle tilfælde er taget hensyn til patronymika, således som de fremgår af segl.

15. Hviding og Høgsbro ligger tæt ved hinanden, således at den tidligere Høgsbrogård kun ligger ca. 1 km fra Hviding. Der er flere eksempler på, at de to landsbyer nævnes under ét, bl.a. i Riberhus lens jordebog 1537-38: Falkenstjerne og Hude, anf. arb., s. 401. Navnet Høgsbro forekommer første gang 1475: *Sønderjyske Stednavne* bd. 3: Tønder amt, Kbh. 1933, s. 123 med henvisning til Peder Terpager, *Ripæ Cimbricæ*, Flensborg 1736. Derfor kan den hovedgård, der ca. 1400 henføres til Hviding, udmærket være identisk med Høgsbrogård i 1500-tallet. Klaus Svendsøn skrives af Hviding 1452 11/4, Peder Klaussøn af Vesterbæk 1443 20/5 og 1446 12/3, men 1452 11/4 og 1453 5/2 af Rejsby.
16. Lage Klaussøn og Peder Klaussøn førte et våben med en måne og en stjerne i skjoldet (Thiset, anf. arb., G iij 6 og 7). Deres far kendes ikke, men 1431 6/5 betegner Lage Klaussøn hr. Jens Lagesøn af Højer som sin morbroder, og 1452 11/4 omtaler Peder Klaussøn Else Svendsøn som sin moster. Hun betegnes 1436 13/10 som Svend Jenssøn af Rejsbys enke. Herudfra kan Else Svends, Jens Lagesøn samt Lage Klaussøns og Peder Klaussøns moder altså opfattes som søskende og ud fra Jens Lagesøns enhjørning-våben som børn af Lage Lagesøn Lille.
17. *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis)*, Udg. O. Nielsen, Kbh. 1869, s. 67.
18. *Repertorium* 1. rk., nr. 6924s.
19. Jesse Pedersøn betegner i brevet 1443 20/5 Peder Klaussøn som »sin broder«. Hans mor må derfor antages at være søster til Peder Klaussøns mor og dermed datter af Lage Lagesøn Lille. Jesse Pedersøns våben kendes ikke, men Jes Ulf, der 1438 3/11 skrives af Vesterbæk, førte et tværdelt våben med øverste felt lodret delt. Det samme våben førte Peter Tygesøn Rød, der nævnes på Ribe-egnen 1390 17/9 og 1398 1/1, og hvis søn Laurids (el. Lage) Pedersøn Rød skrev sig af Rejsby 1452 11/4 og førte samme våben som Jens Ulf og Peter Tygesøn Rød (Henry Petersen, anf. arb., nr. 941; Thiset, anf. arb., L xv 51 og 58). Vi kan derfor formode, at Jesse Pedersøns mor var gift med Peter Tygesøn Rød, og at Jesse Pedersøn er identisk med Jes Ulf, skønt dennes patronymikon og Jesse Pedersøns våben ikke kendes.
20. Thiset, anf. arb., C xi 7.
21. Slægtens våben var et skjold tværdelt ved en murgavl; Thiset, anf. arb., L xlvii 2-5. I Thomes Pedersøns segl er murgavlen dog sat på skrå, således at skjoldet nærmest er skrådelt; sst., L xlvii 6. Lindet-slægten er omtalt i DAA 1898, s. 211 under slægten Hundermark, selv om våbenligheden er den eneste forbindelse, der kan knyttes mellem de to slægter. Kilderne til Lindet-slægtens genealogi og historie er følgende breve: 1431 6/5 (Konrad Barner, *Familien Rosenkrantz's Historie* bd. 1, Kbh. 1874, Diplomatarium s. 61f), 1438 28/7, 1479 22/9, 1481 23/2, 1482 24/1, 13/2, 23/5, 15/6, 1487 30/4, 1488 18/2 (*Repertorium* 2. rk. nr. 6226s), 1494 2/6 (2 stk.), 1494 7 el. 14/7, 1499 25/2. Ud over de to børn af Niels Jenssøn, som er nævnt i stamtavlen side 221, havde Niels Jenssøn formodentlig endnu to børn, nemlig Lene Nielsdatter, gift med en Iver (1479 22/9 og 1488 18/2) og Erik Nielsøn, hvis søn Thomas Eriksøn 1482 13/2 gav sig i Sortebrødrekloster i Ribe.
22. Falkenstjerne og Hude, anf. arb., s. 461-63.
23. Sst., s. 423. Jens Juel er formodentlig en fejlskrivning (eller fejllæsning) for Jens Ulf eller Jens Wulf, jfr. note 25.
24. I registret 1543 nævnes Jens Ulf i Vesterbæk med 3 plove (= gårde) »efter register, der findes i vicarieregistret for Ribe«. Denne oplysning kunne tyde på, at Ribe kapitel stadig havde ejendomsret til disse gårde i Vesterbæk. Det er imidlertid ikke muligt i 1500-tallet at knytte gårde i Vesterbæk til Ribe kapitel. I hvert fald kommer alle gårde i Vesterbæk til Lindeved, der i 1726 ejer al jord i Vesterbæk. Ifølge matriklen 1688 fandtes der intet kongerigsk gods i Vesterbæk, jfr. J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg., bd. 10, s. 558.
25. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 4, 1873, s. 188. Hun benævnes her »Jens Wulffs nachgelassene Wydwe«. I et landregister 1565 (RA, TKIA A nr. 178), kaldes hun »fru Anna Jens Vllss nagelassene Wedewe«.

26. Han nævnes i en lang række breve som slotsfoged i Kolding. Yderdatoerne er 1492 5/6 og 1504 31/12, jfr. *Repertorium* 2. række, registeret.
27. Thiset, anf. arb., L xxii 36.
28. Kilderne til Jens Ulf er følgende: 1530 4/7: F.C. Sommer, *Slægten Astrup*, bilag s. 44 (Jens Ull i Westerbeck); 1532 1/4: *Scriptores rerum Danicarum* bd. 8, s. 77 (Jens Wll paa Westerbeck, webbener); 1533 29/7: RA, Ribe kapitel, tidl. Stiftskisten nr. 521b; 1535 16/8: LA Aabenraa, Linveded godsarkiv, gl. sign. C XII, 4 nr. 108 (Jinss Uff i Westerbeck); 1543: se note 23; 1546 21/6: Bølling hrd. 47 (Jens Wllff tyll Westerbeck); segl.: Thiset, anf. arb., L xxii 37.
29. Sst., L xlvii 7.
30. Lage Degn skødede 1394 25/9 1 gård i Misthusum i Skærbæk sogn samt 4 gårde i Brøns sogn til Ribe kapitel, Christiern Skrams søn, Niels Skram til Mattrup, skødede 1444 28/5 3 gårde i Møgeltønder sogn til kapitlet i Ribe, mens en anden søn, Peder Skram til Voldbjerg 1461 10/4 skødede 1 gård i Birkelev i Vodder sogn til Ribe dominikanerkloster, dennes søn Niels Skram til Stovgård skødede 1484 27/9 og 1485 16/5 4 gårde i Skærbæk sogn til Løgum kloster (*Scriptores rerum Danicarum* bd. 8, s. 78 og 76) og 1487 10/9 og 1489 11/9 3 gårde i Mjolden sogn til Ribe kapitel (sst., s. 102). 1490 14/6 bortskødede han en gård i Abild sogn og 1494 13/9 1 gård i Randerup sogn (senere til Løgum kloster: sst., s. 67 og 106). Af Niels Skram til Mattrups gårde stammede gårdene i Mjolden og Skærbæk sogne formodentlig fra hans hustru, Bege Andersdatter (Skram) fra Tovskov i Sommersted sogn. Senere efterkommere af Christiern Skrams to ovennævnte sønner ejede i 1500-tallet 1 gård i Kringelum i Ballum sogn (1569 6/5, LA Viborg C, 658-1, s. 90) samt tre halve gårde i Lovrup, Døstrup sogn (tiendeyderregister 1599; *Sønderjyske Aarbøger* 1937, s. 95f).
31. *Scriptores rerum Danicarum* bd. 8, s. 164.
32. Nemlig de tre gårde i V. Vedsted, Roager og Råhede, som fremgår af kortet side 222 samt følgende af de i note 30 nævnte gårde: 3 gårde i Møgeltønder sogn, 1 gård i Birkelev, 1 gård i Abild sogn, 1 gård i Randerup sogn, 1 gård i Kringelum og 3 halvgårde i Lovrup.
33. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, Udg. Kr. Erslev, Kbh. 1901, nr. 68, s. 156; J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, bd. 1, Ribe 1869, s. 273. Johannes Skram nævnes som ridder 1400 1/7, Christiern Skram 1399 26/11. I kildematerialet nævnes de overhovedet ikke med anden tilknytning til Vestslesvig end den, der kan ses af deres forbindelse med bisp Johannes af Ribe og af, at deres efterkommere bortskødede eller ejede gods syd for Kongeåen.
34. Se J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg., bd. 10, s. 672ff og 641f, og *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., bd. 16, s. 59ff og 43ff.
35. *Repertorium* 2. række, nr. 9417, 10216, 10305-06, 11468. Jesper Petersøn førte en stjerne over bølger i sit segl: Thiset, anf. arb., G xvii 28, dvs. det samme våben som (stjerne-)Juul, Harbou, Krabbe og Rekhals, jfr. sst., oversigten s. 59.
36. Seemgård blev erhvervet af Ribe-bispen før 1438 7/6: Terpager, anf. arb., s. 287f, jfr. *Repertorium* 1. række, nr. 6590. Lage Jonsøns segl: Thiset, anf. arb., D xlv 18.
37. Hans segl: Henry Petersen, anf. arb. nr. 885 og 1099; Thiset, anf. arb., D xlv 22. Johan Skelle er kun nævnt i indledningen til oversigterne over slægten Urne og slægten Glambæk i DAA, hhv. 1904, s. 463 og 1894, s. 137.
38. *Repertorium* 2. rk., nr. 6226s, der tillige viser, at Follert Lagesøns moder formodentlig var den Johannes Nielsdatter (af Lindet-slægten), der sammen med sin søster Lene havde givet to søsterlodder af den gård i Varming, som Follert Lagesøn ejede, til Sortebrødrekloster i Ribe. 1509: Thorup anf. arb., bilag s. 28. Follert Lagesøn er medtaget både i Urne- og Glambæk-stamtavlen som søn af hhv. Lage Jenssøn og Lage Lagesøn, hhv. DAA 1904, s. 467 og 1894, s. 138.
39. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* bd. 6, Neumünster 1962-71, nr. 403.
40. DAA 1922, s. 277-78.
41. O. Nielsen, *Harsyssels Diplomatarium*, nr. 11 (1378 21/4); *Repertorium* 1. række nr. 3447 (1384 20/5); Terpager, anf. arb., s. 293-94 (1388 3/4); Kinch, anf. arb., s. 256-57 (1391 21/11); *Magazin til den Danske Adels Historie* bd. 1, Kbh. 1824, s. 123-24 (1392 3/3).

42. Jfr. min afhandling Herremænd på Haderslev Næs i middelalderen, *Sønderjyske Årbøger* 1978, specielt s. 33-35 og note 64 side 46.
43. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* bd. 6, nr. 57 (= *Scriptores rerum Danicarum* bd. 8, s. 234).
44. Disse gårde, erhvervet med hustruen Anna Hansdatter Breide fra Vargård i Hejls sogn, Tyrstrup hrd., blev solgt til Gert Rantzau 1604 (LA Aabenraa, Lindeved godsarkiv, gl. sign. C XII, 4 nr. 109), men blev lagt til Tyrstrupgård, som Gert Rantzau havde erhvervet i 1599, og som han solgte til kronen 1617 9/2 (*Kronens Skøder* bd. 1, s. 389). De fire gårde er med i skødet 1617, men ikke i skødet på Tyrstrupgård 1599 (*Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* bd. 10, 1869, s. 196-200).
45. *Kronens Skøder* bd. 1, s. 215.
46. DAA 1910, s. 441.
47. Max Rasch, *Rittergut Koxbüll und die Geschichte der daraus hervorgegangenen Höfe Südergaard und Koxbüll Ladegaard*, Tønder 1954, s. 20f; jfr. Troels Lund, Om Dommen over Christoffer Rosenkrands, *Historisk Tidsskrift* 4. række bd. 3, 1872-73, s. 518-37.
48. Beliggenheden af Vesterbæks og Høgsbrogårds tilliggende fæstegårde ved salget til Lindeved kendes ikke. Placeringen af gårdene er sket ud fra kendskabet til, hvad slægten Stygge og Ludvig Niensens slægt tidligere ejede af gods, jfr. note 6.
49. I Hviding herred var i 1500-tallet ca. 25 % af i alt ca. 430 gårde selvejere (egen undersøgelse, ikke publiceret).
50. Jfr. P. Lauridsen, Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse, *Sønderjyske Aarbøger* 1889, s. 161-201, og *Sønderjyllands Historie* bd. 2, Kbh. 1937-39, s. 370-72 og 399-402 (af Johanne Skovgaard).
51. Spandetgård var opstået ved, at Christian III 1547 3/1 havde overdraget sin lensmand på Riberhus, Claus Sehested, det tidligere Ribe Skt. Hans klostres gods (*Kronens Skøder* bd. 1, s. 28, suppleret 1558 5/9, sst., s. 56). Heraf skødede svigersønnen Mourits Podebusk 1583 25/10 alle gårde i Roager by samt i Nr. Rangstrup herred til kronen (sst., s. 270f). Resten af Spandetgård kom i 1616 til Gert Rantzau (LA Aabenraa, Lindeved Godsarkiv, gl. sign. C XII, 4. nr. 108).
52. *Kronens Skøder* bd. 2, s. 102ff; jfr. J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg., bd. 10, s. 641.

Fra 'adelsproletariatets' sidste dage

Rønningesøgård ved midten af 1600-tallet

Af E. Ladewig Petersen

I

Trods en række fine enkeltundersøgelser – især Troels Dahlerups og Knud Pranges – er vort kendskab til den 'lavættede' adel og de tilgrænsende grupper sociale og økonomiske vilkår i 1600-tallet endnu særdeles beskedent. I disse grå grænsezoner mellem godtfolk og lavadel er kildematerialet ikke blot ufyldstgørende – usammenhængende mosaikstumper – men selv den begrebsmæssige afgrænsning til andre adelige statusgrupper er langt fra entydig. I modsætning til andre landes adel gjaldt de danske adelsprivilegier jo adelen som helhed; men ulighederne beror også på andet og mere end økonomiske skel: adgangen til embeder, fordelagtige ægteskaber, social mobilitet osv.

Det er fra alle synspunkter et næsten usandsynligt held, at et omfattende og i visse henseender sammenhængende skifte er bevaret fra en sådan kreds – formentlig på grund af den komplicerede skifteprocedure – for værgemålet for de to sønner og tre døtre, Frederik Markdanner til Rønningesøgård (Åsum h.) og hans hustru Anne Gyldenstjerne efterlod sig ved deres død 1639 og 1641. Om Markdannerne uden videre kan regnes til den lavættede adel er måske tvivlsomt; som andre ligestillede – en Claus Glambek (d. 1591) eller en Laurids Ebbesen Udsen (d. 1646) – tilhørte stamfaderen Caspar Markdanner (1533-1618) snarest det *clientelae regis*, hvis velstand og sociale mobilitet beroede på embedskarrierer på kronens 'fadeburslen'. Men slægtens ægteskabsforbindelser knyttede den entydigt til den fynske lavadel, slægter som Oldeland, Norby (Uggerslevgård) og Mylting. Skiftet giver os et indblik i netop disse adelige statusgruppers vilkår på et tidspunkt, da den højadelige godssamling allerede havde ryddet eftertrykkeligt op i den lavættede adel.¹

II

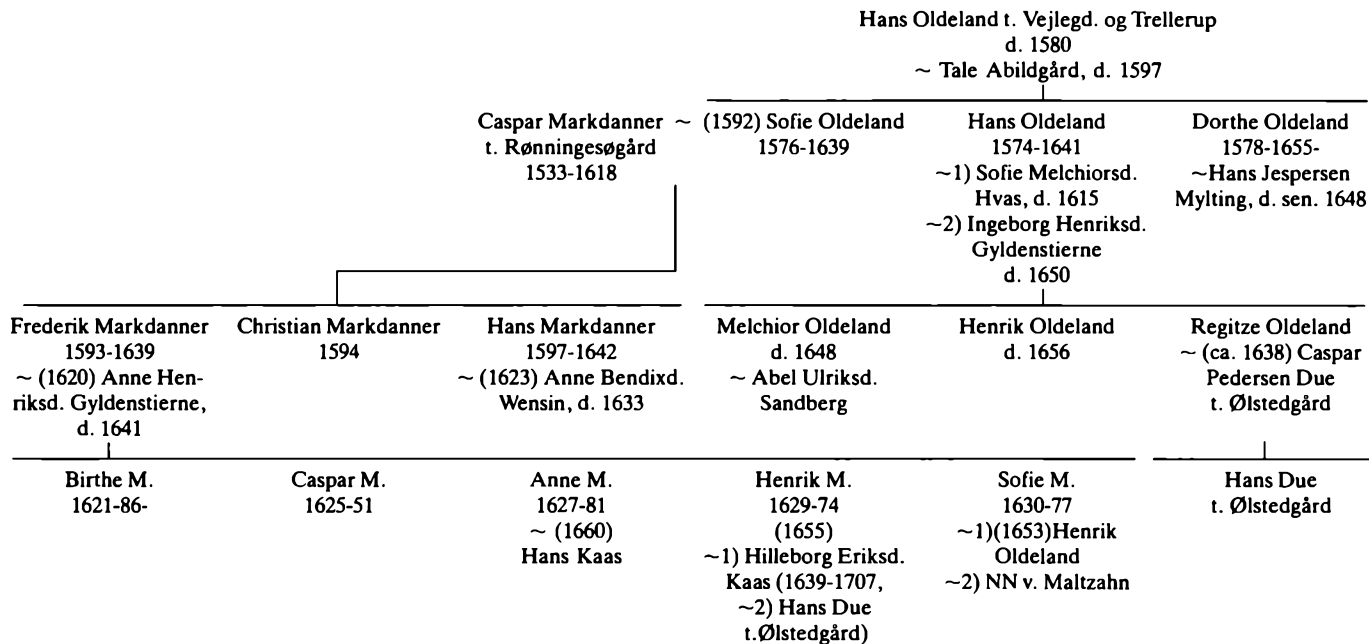
Uden at gå i enkeltheder havde Caspar Markdanner 1617 forladt lensmands-posten på Koldinghus efter næsten et slægtleds tjeneste – med nær tilknytning til kongehuset – og en godsejerkarriere, som siden midten af 1570'erne havde bragt ham op i de større hartkornskategorier. Han døde 84 år gammel 1618,

men efterlod så meget gods, at enken Sofie Oldeland 1625 registreres for ca. 400 td. htk. Til sønnerne Frederik og Hans – en tredje broder (d. 1594) hed forunderligt nok Christian – var der hver en hovedgård, Rønningesøgård og Vejlegård, og begge startede deres karriere med en akademisk uddannelsesrejse i ryggen. Frederik forlod dog karrieren allerede 1620 ved sit ægteskab med Anne Henriksdatter Gyldenstjerne fra Iversnæs, Hans lod sig 1617 nøje med en skibshøvedsmandspost.

Men begge kastede sig ihærdigt ud i 1620'ernes forrygende gældstransaktioner og godsspekulationer med berøringsflader til så tvivlsomme personer som svogeren Niels Henriksen Gyldenstjerne til Gelskov (som falledede 1623), Truid Bryske til Langesø og Frederik Munk til Krogsgård. Bekendtskabet med Claus Brockenhuus til Broholm kostede Hans Markdanner Vejlegård (med vel 100 td. htk., værdisat til 6.420 rd.), og kampen om Langesø magtede Frederik Markdanner ikke; gennem mellemed overtog Hans Markdanner godset, men måtte allerede 1631 sælge det videre til sin svoger Joachim v. Buchwald.² Frederik Markdanner synes dog at have klaret sig nogenlunde helskindet gennem hundeslagsmålet om hartkornet – han takseres 1638 for 293 td. htk. – medens broderen da var blevet reduceret til minigodsejer med 60 td. htk.

Men skæbnen vilde, at stumperne af Caspar Markdanners flid påny blev samlet. I juni 1639 døde Frederik Markdanner i Kerteminde, få måneder senere fulgte moderen Sofie Oldeland ham i graven og i sommeren 1641 også enken Anne Gyldenstjerne. Endelig døde den barnløse Hans Markdanner i maj 1642. De mange velplacerede dødsfald samlede påny godskomplekset omkring Rønningesøgård; men søskendeflokken – Frederik Markdanners børn, de eneste arvinger – bestod af døtrene Birthe (på 21 år og ældst), Anne og den 12-årige Sofie, ind imellem sønnerne Caspar og Henrik. Efter en række skiftende værgemål fra 1639 faldt det i maj 1642 i slægtningen rentemester Melchior Oldelands lod at varetage det på alle børns vegne: Godset skulde enten bortforpagtes eller forvaltes ifølge jordebogen således, at der årligt kunde gøres regnskab, eftersom varernes pris steg eller faldt, og at det ene år kunde bøde på det andet.³

Det samlede godskompleks' størrelse i 1642 lader sig nogenlunde fastslå. En simpel sammentælling af skiftets jordebogssummarum giver 601 td. htk., hvortil kom hovedgården, som flere gange ansættes til 72 td., tal som nogenlunde svarer til rostjeneste- og kontributionsansættelserne 1642-45.⁴ Men tallene inkluderer sikkert ikke strøgodsset i Skåne og Blekinge, som vistnok stammede fra Oldeland-slægten. Det sikreste udgangspunkt giver derfor den skifteopgørelse, der fandt sted efter Melchior Oldelands død 1648. Efter denne tilkom der hver af de to brødre 177,5 td. fynsk hartkorn – døtrenes lodder beregnes ikke – således, at godset efter de gældende skifteregler må

Kilde: A. Thiset o.a., Stamtavler over danske Adelslægter I-XI, Kbh. 1881-1915.

Note: Oversigten optager kun de i teksten nævnte personer.

have omfattet 621 td. htk., hvortil efter de samme normer må lægges strøgods i de skånske landskaber på 124 td. htk., i alt altså 745 td.

Vil man forsøge at vurdere godsets drift i formynderperioden 1642-48, må man straks gøre sig klart, at det regnskabsmateriale, som skiftet optager, er værgemålsregnskaber: De repræsenterer en anden 'virkelighed' end den aktuelle; de omfatter også udgifter til børnenes behov, gældssanering osv. Regnskabernes opbygning følger nok i hovedtræk det øvrige, sparsomt bevarede godsregnskabsmateriale, men adskiller sig dog ved dels ikke at indlede og afslutte med beholdningsstatus, dels og især ved helt at se bort fra naturlieregnskab. Bortset fra et 'rigtigt' regnskabsfragment 1642/43 specificeres varesalget ikke; det må formodes at være indregnet i jordebogsindtægten. Til gengæld meddeles det, at de varer af jordebogens indkomst, som er »solt och affhent, ... (er) beregnet effter dend taxt, gode mend derpaa effter ko. mt. naadigst befalling aarligen satt haffuer«. Regnskaberne, som efter alt at dømme er opgjort samlet af den regnskabskyndige Melchior Oldeland, får således et noget kameralt præg.

Værre er det for det første, at en økonomisk vurdering af godsets drift forudsætter, at uvedkommende poster skilles ud. Det gælder hovedsagelig to konti, indfrielsen af gælden og det dermed forbundne salg af løsøre fra hovedgården; den rensede regnskabsopstilling (tabel 1) bliver således på sin vis en konstruktion. For det andet kender vi ikke investeringsgrundlaget, som det tidlige tidspunkt og jordværdistigningen taget i betragtning *kan* have været fordelagtigt. Caspar Markdanner havde 1577 indløst godset med fem fæstegårde for pantesummen, 1600 dr., havde – som biskop Jakob Madsen vil vide – fået det 'skænket' af kronen.⁵ Hans senere investeringer i godssamlingen kender vi ikke. Men der er i den aktuelle periode ikke tale om investeringer eller reinvesteringer (ud over genopbygningen af en ødegård, som indgår i regnskabet), og vi er heller ikke i stand til at foretage en landskabsvis differentiering af fæstegodset. Det eneste brugbare holdepunkt giver skifteopgørelsen af godset; det fynske, skånske og blekingske hartkorn vurderes (meget realistisk) til henholdsvis 60, 50 og 45 rd. pr. tønde. Godskomplekset kan derved beregnes til en værdi af 43.227 rd. (64.840 s.dr.).

III

Med alle disse forbehold forsøger tabel 1 at sammenfatte et 'renset' regnskab for godsets drift under Melchior Oldelands værgemål 1642-48, en konstruktion, der som nævnt ikke afspejler værgemålsregnskabets 'virkelighed'. Der må nødvendigvis tages hensyn til alle de ydre omstændigheder, fordi de *kan* have øvet indflydelse på ikke blot driftsresultatet, men også på tilrettelæggelsen af godsets drift. Praktiske årsager kunde begrunde, at rostjenesten blev varetaget professionelt; den overtog Vincens Bille til Valbygård for den for-

Tabel 1. Rønningesøgårds drift 1642-48 (Beløb i sletdaler)

	1642/43	1643/44	1644/45	1645/46	1646/47	1647/48	1642/48
Forpagtning af hovedgård	525,0	600,0	615,2	600,0	–	1.236,0 ¹³	3.576,2
Fyn: Vis indtægt	1.200,9	1.275,4 ²	1.195,0	1.226,4 ⁵	1.207,7 ⁸	1.192,7	7.298,1
Uvis indtægt	83,5	220,0	446,6	255,9	119,9	167,0	1.292,9
Hoveripenge	36,0	58,5	54,0	61,5	61,5	61,5	333,0
Skåne: Vis indtægt	333,0	333,0	333,0	333,0	333,0 ⁹	333,0	1.998,0
Uvis indtægt	–	75,8	218,4	32,0	–	141,5	467,7
Diverse	–	–	42,4 ³	22,7 ⁶	2,3 ¹⁰	–	67,4
I alt indtægter	2.178,4	2.562,7	2.904,6	2.531,5	1.724,4	3.131,7	15.033,3
Afkortning af jordebog: Fyn	84,6	74,7	136,2	117,6	116,8	177,4	707,3
Afkortning af fogedløn: Fyn	30,0	30,0	–	–	–	–	60,0
Afkortning af jordebog: Skåne	14,0	14,0	–	39,0	226,5 ⁹	49,2	342,7
Afkortning af fogedløn: Skåne	10,0	10,0	–	–	–	–	20,0
Retsomkostninger	11,2	–	–	–	–	–	–
Materialer osv.	219,4	–	814,7	235,1	416,1	345,3	2.041,8
Kontributioner	75,0	–	–	1.375,0 ⁷	–	–	1.450,0
Rostjeneste	270,0 ¹	–	75,0 ⁴	270,0	255,0 ¹¹	240,0 ¹⁴	1.110,0
Diverse	–	–	–	–	150,0 ¹²	–	150,0
I alt udgifter	714,2	128,7	1.025,9	2.036,7	1.164,4	811,9	5.881,8
Beregnet overskud	1.464,2	2.434,0	1.878,7	494,8	560,0	2.319,8	9.151,5
Beregnet forrentning¹⁵	2,3%	3,8%	2,9%	0,8%	0,9%	3,6%	2,4%

Noter:

- Formentlig to år.
- Heri afgrøden af en ødegård i Søllinge (79,4 s.dr.).
- Af Jørgen Knudsen i Rønninge (for en ødegård?).
- Vincens Bille; resten af et års rostjeneste.
- Heri afgrøden af en ødegård i Rønninge (33,7 s.dr.).
- Føres til indtægt: 91 td. rug af adelens bevilgede kontribution; er leveret Falk Gøye (?).
- 'Udlånt til' kongen til krigsbehov (875 rd.); kontribution 500 s.dr.
- Heri: Hans Kaas for en ødegård i Søllinge (15,0 s.dr.).
- Indtægtsposten fradrages afkortningen; posterne er rekonstrueret.
- Jern fra en nedbrudt vindebro.
- Vincens Bille: 15 s.dr. på regnskab, som resterer af rostjenesten + den sidste del af hans 'besolding' i tre år.
- En veksler på 100 rd. til Caspar Due for Rønningesøgårds forpagtning (?).
- Heri 36 s.dr. renter for det foregående års forpagtning.
- Indgår ikke i regnskabet, men først i værgemålsoppgørelsen.
- Overskud beregnet i procent af godsets værdiansættelse ved skiftet 1648 (64.840 s.dr.); jfr. teksten.

holdsvis lave 'besolding' af 80 rd. årligt. På samme måde blev hovedgårdens drift bortforpagtet til den 1641 nyadlede eller genadlede »kaptajn udi Fyn« Caspar Pedersen Due, Melchior Oldelands svoger,⁶ for 400 rd. årligt. Det medførte, at boet kunde 'afkorte' fogedlønninger både på Fyn og i Skåne, men stadig måtte bestride en del materialeudgifter, retsomkostninger, transport osv. Til gengæld lykkedes det i værgemålets løb at ansætte et større antal afsides fæstebønder til betaling af hoveripenge, gennemgående 5,1-5,4 s.dr. pr. gård.

At Caspar Due straks lod optage tingsvidne på hovedgårdens bygfældighed er vel kun rimeligt; manglerne var ikke store og gjaldt først og fremmest tag og vinduer.⁷ Af udgifterne var rostjenesten mindst byrdefuld; den hvilede på godset som en offentlig prioritet med ca. 12 % af den årlige indtægt. De adelige kontributioner, som blev udskrevet med stigende hyppighed, blev en helt anderledes byrde. Kontributionen 1642 vejede ganske vist ikke tungt – og man undlod endda at skatteangive hovedgårdens hartkorn – hvorimod byrden under og efter Torstenssonsfejden blev en helt afgørende belastning, trods de specielle fynske bevillingsforhold: 54 % af godsindtægten. At de uvisse indtægter varierede stærkt kan ikke undre, hvorimod de 'kamerale' jordebogsindkomster (der for det skånske strøgods endda nærmest optræder som en takst) nok ændres med prisniveauet, men inden for en overraskende snæver margen (ca. 1.216 s.dr. ± 5 %), sikkert fordi de tungestvejende poster – korn og smør – i disse år bevægede sig inden for snævre rammer. De væsentligste udsving ligger i afkortningsposterne (tabel 2).

Tabel 2. Afkortninger af Rønningesøgårds jordebog 1642-48

	Fyn	Skåne		Fyn	Skåne
1642/43	7,0%	4,2%	1645/46	9,6%	11,7%
1643/44	5,9%	4,2%	1646/47	9,7%	68,0%
1644/45	11,4%	?	1647/48	14,9%	14,8%

Krigen 1643-45 ramte kun det skånske fæstegods og tilsyneladende endda ret forbigående. Regnskabet noterer lakonisk, at »en part af bønderne, for dend store skade och afbreck, de vdi forliden feigde thuuid liid haffuer, (er) for deris landgilde affslagen, en part paa halff, som beløber tillsamen 226½ s.dr.; er oppbaaren aff de andre, som nogit kunde samme aar vdgifue 106½ s.dr.«. Ødegårde spiller endnu ingen væsentlig rolle; der nævnes kun to, af hvilke man endda kunde opnå en forpagtningsafgift, og stedsmålet synes ligeledes at have været normalt, selv om regnskabet omtaler forarmede fæstere. Tør vi fæste lid til de procentvise afkortninger, har de ikke været alarmerende før krigen, selv om den forarmede Hans Markdanner straks

benyttede sig af den nye forordning 1639 om årlig tinglæsning af fæsteres gæld og restancer, og selv om også Melchior Oldeland 1644 gentog denne procedure.⁸ Først efterkrigstiden fordoblede eller tredoblede niveauet, som altså da blev mere foruroligende. Ganske den samme udviklingslinie kender vi fra Ulriksholm og Kjørstruppgård (Tåsinge); på begge godser lå niveauet i 1630'erne på 3-6%, på Ulriksholm i sidste halvdel af 1640'erne på 7-12%.⁹ Om der har været tale om en begyndende produktivitetsnedgang er vanskeligt at afgøre; under alle omstændigheder må der derimod lægges særlig vægt på skattebyrdernes enorme vækst og efterkrigstidens begyndende depression.

Drister man sig endelig til en samlet vurdering af hele gods-kompleksets rentabilitet 1642-48, er vi som nævnt henvist til den vurdering, som lægges til grund for skiftet 1648 (tabel 1). At forrentningen – som normalt – lå under markedsrenten, kan vi se bort fra; både investeringssikkerhed og social prestige spiller en rolle. Langt vanskeligere er det at opnå sammenligningsmateriale, og man bør være varsom med at sammenstille med de større godsers driftsresultater, som vi kender fra regnskaberne under krigskonjunkturbølgen 1629-43.¹⁰ På Ulriksholm – i størrelse den nærmeste parallel – androg udbyttet i 1630'erne 3,6%, i årene 1642-47 2,8%. Beregninger af denne art er måske dumdristige; de kan kun tjene til at fastslå, at udbyttet af driften af godser af den aktuelle størrelsesorden indtil midten af 1640'erne synes at have været forventeligt rimeligt, og at kontributionerne blev en væsentlig belastning.

Udslaggivende for værgemålsforretningen blev dog de ekstraordinære byrder, godset måtte bstride, ud over kontributioner først og fremmest arveladernes imponerende gæld, som 1642 må have andraget 15.-20.000 rd. Uden at gå i enkeltheder medgik 1642-48 i alt 15.011 s.dr. til amortisering og forrentning af gæld og købmandsleverancer, meget nær det samme beløb, som godsindtægterne indbragte brutto.¹¹ Der måtte sælges ud af Rønningesøgårdens inventar, som 1648 opgøres til 8.138 s.dr., hvoraf der under værgemålet blev solgt for 4.574 s.dr., to trediedele heraf 1642-44 og i kontributionsåret 1645/46 atter for 1.619 s.dr.

En detaljeret gældsopgørelse er overflødig i denne sammenhæng; vi kan nøjes med at fastslå, at fædrenes synder – 1620'ernes spekulationsvirksomhed – blev nedarvet på børnene. Udgifterne til søskendeflokkens behov vejede ikke tungt på budgettet,¹² men Melchior Oldelands sanering af gælden blev kun mulig ved at supplere godsindkomsterne ved salg af inventaret, uden at det dog bragte gælden ud af verden. 1648 resterede endnu ca. 9.300 s.dr., og endnu 1660 bebrejdede Henrik Markdanner sine ugifte søstre, at de misligholdt faderens forpligtelser.¹³ Endnu 1648 indløste Melchior Oldeland en obligation (fra 1637) hos Catharina v.d. Hamsfort i Odense på 200 rd.;

»ett aars rente moste man hannem lade falde, offuer ett halfft hundrit rd. er gjort paa thenne fordring, mens inthet derfor af hannem bekommet«, kommenterede hun – som sædvanligt – gnavent.¹⁴

IV

Skiftet 1648 forløb naturligvis ikke smertefrit. En kgl. kommission kunde afslutte det i november, men Melchior Oldelands enke Tale Sandberg mødte med fordringer på værgemålspenge – 2.082 s.dr. – som blev mødt med modkrav på 624 s.dr., et beløb, som dog blev 'efterladt' hende således, at svogeren Christoffer Lindenov kunde overtage værgemålet for døtrene. Men også familiesituationen ændrede sig de følgende år. I marts 1644 havde den 19-årige Caspar Markdanner meldt sig som menig soldat i Wulff Hieronimus Kratz' skånske regiment med løfte om forfremmelse »eftersom han skikker sig«;¹⁵ men efter en udenlandsrejse og ansættelse som hofjunker blev han dræbt 1651 af sin kollega Claus v. Buchwald. En ny skifteopgørelse blev derfor nødvendig 1652.

Uden at vi behøver at fordybe os i de komplicerede og nøjeregnende skifteopgørelser 1648-52, er hovedsagen, at sønnerne blev særligt begunstiget med fynsk gods på søstrenes bekostning, og at der ud over godtgørelse for andel i hovedgård og løsøre samt en andel af gælden tilfaldt hver af disse en andel på 106 td. htk. til en samlet værdi af 5.990 rd. Skiftet fulgte kun de gældende regler – recessen 1547 – men regnskabsmaterialet gør det – desværre langt mere summarisk – kun muligt at følge forvaltningen af jomfru Birthe Markdanners gods 1648-52 (tabel 3). De to andre søstre taber vi derefter helt af syne; den ene – Anne Markdanner – blev først ca. 1660 gift med Hans Eriksen Kaas, den yngste – Sofie Markdanner – ægtede 1653 »mod sine venners vilje« slægtningen Henrik Oldeland – Melchiors broder – som dog allerede 1656 blev »skjælmiskvis skudt«; senere indgik hun ægteskab med en tysk officer.

Tabel 3. Driften af Birthe Markdanners gods 1648-52 (Beløb i s.dr.)

	1648/49	1649/50	1650/51	1651/52	I alt
Vis indt. Fyn	99,9	126,7	122,0	118,2	466,8
Uvis indt. Fyn	61,0	39,3	54,2	21,0	174,5
Vis indt. Skåne	72,0	72,0	72,0	72,0	288,0
Uvis indt. Skåne	–	5,3	11,1	–	16,4
Tilsammen	232,9	243,3	259,3 ¹	211,2	946,7
Udgifter	115,5	208,7	129,7	535,9	989,9
Overskud	117,4	34,6	129,6	÷ 324,7	÷ 43,2

Note 1: Rgsk. har 268 dr. 3 ort 1 sk.

Også disse tal er vanskelige at vurdere, bl.a. fordi årene 1647-52 repræsenterer en af århundredets værste kornkriser, med misvækst og rekordpriser.¹⁶ Både 1648 og 1649 måtte Birthe Markdanner på lige fod med andre udrede kontributioner, men der foreligger ingen forklaring på det abnormt høje underskud 1652. Kontributioner kan have spillet en rolle,¹⁷ men mest afgørende er formentlig det nye skifte efter Caspar Markdanners død. Løsøre- og godsgodtgørelsen gik lige op, men hendes andel i gælden blev nu opgjort til 3.055 s.dr., hvorimod der må være tilfaldet hende ca. 42 td. htk., atter vist ensidigt skånsk. Henholder vi os til årene 1648-51, har udbyttet af det strøgods, hun var i besiddelse af, givet 1,6% af godsets taksationsværdi; ikke imponerende, men vel nok et udtryk for den ugifte adelsjomfrus lod.

Alligevel synes hun at have kunnet slå sig igennem på sin ny sædegård, Kappendrup (Rolsted s.) uden tab af gods. 1661-62 besad hun foruden sædegården (9 td. htk.) 117 td. fynsk hartkorn, hvoraf godt halvdelen dog var øde efter krigen.¹⁸ Også selv om broderen Henrik Markdanner i sommeren 1660 beskyldte sine søstre for økonomisk letsind og fandt det ansvarsløst, at regeringen havde bevilget dem fritagelse for Christoffer Lindenows værgemål. Anklagen sigter nok især mod Anne Markdanner, som imødegik hans bebrejdelser med ukvemsord; i hvert fald blev ophævelsen af værgemålet 'revo-ceret', og den genstridige søster blev omtrent samtidig bragt i havn ved ægteskab med Henrik Markdanners svoger Hans Kaas til Lindskov.¹⁹

Bebrejdelserne rettedes i mindre grad mod Birthe Markdanner, som viste sig i stand til fremdeles at tage vare på sine godsinteresser, selv på det ydmyge plan. Endnu 1686 kunde hun over for matrikelkommissionen i hvasse vendinger, men kyndigt besvære sig over ansættelsen af tre af sine fæstegårde, hvis naturlige ressourcer ikke kunde bære den nye skatteansættelse. Harmdirrende afslutter hun klagen:²⁰

Af forbemeldte demonstration kan klarligen fornemmes, at det ringe gods, som jeg har og udi min alderdom skulle nyde livs- og levnedsophold af, er altfor højt takseret; beder derfor tjenstligen, at lighed imod andre steder at måtte nyde. Thi dersom jeg overfor mit gods' taksering på min alderdom skulde geråde udi armod, som jeg dog fast er udi, kan jeg mig ikke indbilde, De den synd vilde påtage, og hvad nytte kunde så Hans kgl. majt. deraf have, at jeg fra godset kunde blive trængt, formedelst skatterne deraf kunne afstedkommes, og når vel mange eksempler at føre om sådant ødegods, som proprietæ-
rerne formedelst skatternes restance er frakommen, hvad nytte og indtægt Kgl. majt. er tilvokset, formoder meget tjenstligen det, som billigt er og nogenledes mit gods efter andres bliver modereret.

Birthe Markdanners salut – uden de sædvanlige, krybende former – rammer sømmet på hovedet: Enevældens fiskale interesser og meget begrænsede forståelse for landbrugets vilkår; men denne passage vidner også om sagkundskab og om, at den adelige selvbevidsthed sad hende dybt i blodet.

V

Afhandlingen har bevæget sig i de endnu uklare grænsezoner mellem lavættet adel og grupper af forholdsvis lav status. Undersøgelsen dokumenterer – hvad vi på forhånd ved – at 1620'ernes usunde spekulation medførte næsten uoverkommelige vanskeligheder endnu i den følgende generation. Det lykkedes at gensamle Rønningesøgård og at bevare den på familiens hænder; godset gik 1684 over til Henrik Markdanners (d. 1674) enkes Hilleborg Kaas' nye ægtefælle, Hans Due til Ølstedgård, Melchior Oldelands nevø.²¹ Men fremfor alt synes Melchior Oldelands forvaltning i 1640'erne at have været istand til at genskabe en rimeligt sund økonomi, selv om det ikke lykkedes at udrydde gælden.

Og selv om skifterne 1648 og 1652 reducerede Birthe Markdanner til hartkornsskalaens laveste trin, tyder omstændighederne på, at hun ved kyndig drift har kunnet bevare skindet på næsen. Hun undgik godstab, og hun undgik som svigerinden Margrethe Straale, Niels Henriksen Gyldenstiernes enke, at skulle spise nådsensbrød. 1661/62 ejede denne tre fæstegårde med 17 td. htk., hvoraf hun og datteren Helvig Gyldenstjerne beboede en. Godset var blevet skænket dem af 'familiens venner', og hun føjer til: »Jeg haffuer intted goods, och er gandske ringe for oss att leffue aff«. ²² Den fynske lavadel blev fremdeles decimeret, men ikke udryddet, i generationen inden enevældens; medens den (med 24 personer) i 1625 havde siddet inde med måske 4.500 td. htk., ejede 16 personer (især på Langeland) af dette format 1661/62 endnu ca. 2.000 td. htk., ca. 4,4% af det adelshartkorn, jordebøgerne registrerer.

Endnu et sidste træk. Det lykkedes endnu Henrik Markdanner og hans søster Anne at opnå 'konsiderable' ægteskaber med børn af officeren (og 1660 landsdommer) Erik Kaas til Lindskov. Men ligeså klart er det, at hof- og officerscharger kom til at spille en væsentlig rolle som supplerende indtægtskilde. Om Hans Markdanners hu stod til sønen, da han 1617 blev kaptajn (med 200 rd. løn), forlyder der intet om; 1633 blev han tillige 'generalissimus' for tugt- og børnehuset (nu med en løn af 800 rd.), men 'blev gået' allerede et par år senere, fordi han efter majestætens bramfri mening ikke gjorde gavn for føden.²³ Tydeligst fremgår pointen af et par breve fra Henrik Markdanner til øverstesekretær Erik Krag i sommeren 1660.²⁴ Som hofjunker og ritmester under svenskekrigene havde han oparbejdet betydelige tilgodehavender hos kronen, men også en personlig gæld (som først blev likvideret 1668). Han frygtede sin forestående aftakning og udbad sig sinecureposten som generaladjutant hos generalmajor Claus Ahlefeld, men med mulighed for senere at vende tilbage til en lønnet charge; han døde 1674 med rang af major.

1. RA. Privatarkiver nr. 5955 Frederik Markdanner (d. 1639): Skiftesager. Om slægtskredsen: A. Thiset, *Stamtavler over danske Adelslægter* (i det flg.: SDA) VI, Kjbh. 1905, s. 128-31, VII, 1910, s. 18f. Om godssamlingsprocessen og dens konsekvenser: Knud J.V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, Odense 1977, s. 121f, 147f, 170, 250f, 275, 279, 281, 287, 293, 299; E. Ladewig Petersen, Fra standsamfund til rangssamfund, *Dansk socialhistorie* III, Kbh. 1980, s. 265-77.
2. S. Mørch, Forsøg på en udredning af Claus Brockenhuus' økonomiske forhold, *Fynske årbøger* IX, 1965-67, s. 473, 475, 476f, 481f, 487, 493ff, 527; E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige*, Kbh. 1974, s. 73, 85f, 91, 99-101, 142f; Knud J.V. Jespersen, anf. arb., s. 121f, 170, 250f.
3. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*, Kbh. 1885ff, 1640-41, s. 1, 58, 150, 234, 261, 286, 351, 487, 563; 1642-43, s. 2, 132.
4. En sammentælling af arveladernes hartkornstal 1638 giver 687 td.; om der har været tale om andre arvinger vides ikke. 1642 svarede kontribution af 600 td. htk. (altså uden hovedgården); godset skulde stille 2 rostjenesteheste. Alle hartkornstal er hentet fra taksationerne 1625 og 1638 samt kontributionsregnskaberne i RA, Militære regnskaber.
5. L. Laursen m.fl., udg., *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Gods*, Kbh. 1892-1955, I, s. 165, 170; A.R. Idum, *Mester Jacob Madsens Visitatsbog*, Odense 1929-32, s. 54. – Der foreligger i skiftet ingen jordebog; en tingsvidneforretning 1644 omfatter kun godset i Åsum h. (54 gårde og huse); Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, *Aasum Herreds Tingbog 1640-48*, 1644 nr. 135; tingbøgerne fra Vindinge, Bjerge og Lunde herreder mangler. Et skøde 1623 (LA, Odense. Rønningesøgårds godsarkiv, adkomst) har heller ingen interesse, ligeså lidt som jordebøgerne 1660 og 1662 (RA, Rtk. 311.30), fordi godsbestanden ikke er identisk med situationen 1642-48.
6. SDA III, s. 52f. Først 1646 erhvervede hans hustru Ølstedgård; N. Rasmussen Søkilde, *Uddrag af Fyenbo Landstings ældste Skøde- og Pantebøger*, Odense 1890, nr. 2 og 19. Indtil da betegnes Caspar Due som 'zidtshafig udi Fyn'.
7. *Aasum Herreds Tingbog*, 1642 nr. 212; om retsforholdet til fæstebønderne, se navneregistret (Kbh. 1962), s. 80f; H.H. Fussing, *Herremand og fæstebonde*, Kbh. 1942/1973, s. 54, 91, 134f, 234, 264, 324f, 332, 338, 367f, 370, 372, 386, 412f.
8. *Aasum Herreds Tingbog*, 1640 nr. 52, 1644 nr. 79-80; jfr. E. Ladewig Petersen, *Dansk socialhistorie* III, s. 371.
9. RA, Div. lens- og godsregnskaber før 1660: Ulriksholms regsk. 1616/17-50/51; Kjærstrupgårds regsk. 1630/31-40/41; jfr. G. Olsen i *Historisk Tidsskrift* 10. rk. VI, 1942-44, s. 457f, 476f.
10. E. Ladewig Petersen, *Dansk socialhistorie* III, s. 329.
11. Herfra må dog trækkes tilstandende gæld på 2.463 s.dr. hos Claus Brockenhuus og Erik Kaas til Lindskov. Boopgørelsen omfatter ikke godsets bygninger, der 1648 og 1661/62 vurderes til 2.000 rd.
12. Caspar Markdanner, der deltog i krigen 1644-45, modtog 365 s.dr.; 1647/48 indløses obligationer i Amiens og Hamburg for 400 rd. Henrik Markdanner synes 1644/45 at være blevet sendt til Sorø akademi, formedelst 400-450 s.dr. årligt; søstrenes behov andrager hver 30-60 s.dr. årligt.
13. Henrik Markdanner t. Erik Krag 1660 5/6 og 17/8; RA, D.kanc. B 66. Koncepter og indlæg til fynske registre.
14. RA, Håndskriftsaml. XIV.L.3: Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandenes gæld, bl. 5r.
15. *Kancelliets Brevbøger* 1644-45, s. 41.
16. G. Olsen, anf.st., s. 458, 477f.
17. Birthe Markdanner mangler i de fynske kontributionsregnskaber 1652-53; LA, Odense, Karen Brahes bibliotek, håndskriftsaml. C.IV.45-47; RA, D.kanc. B 170.
18. RA, Rtk. 311.27 Jordebøger indsendt i.h.t. kgl. miss. 1661 29/3. Der foreligger ingen efterretning om det skånske gods.

19. Som note 13; jfr. *SDA IX*, s. 207.
20. RA, Rtk. 312.1957 Div. sager og protokoller fra landmålingsarkivet. Denne henvisning skylder jeg universitetslektor Finn Stendahl Pedersen, Odense universitet.
21. N. Rasmussen Søkilde, anf. udg., tillæg nr. 70.
22. RA, Rtk. 311.26 Jdb. 1661 19/4 og 1662 26/8; jfr. *SDA XI:1*, s. 140f, 144.
23. H.D. Lind, *Kong Kristian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm*, Kbh. 1889/1974, s. 214f.
24. Som note 13; S. Heiberg, *Afregninger med statsleverandører fra det 17. århundrede*, Kbh. 1980, s. 116; *Kronens Skøder II*, s. 274.

Tremarksmanden

Af Ole Fenger

Retssystemet er et tvangssystem. Retsregler er regler, som kræves overholdt, eftersom overtrædelse af dem gengældes på en eller anden ubehagelig måde. Lyder det ikke som en anvendelig definition? Der siges ikke noget om, hvem der kræver reglen overholdt, ej heller hvem der gengælder, og om det ubehagelige røbes heller ikke noget. Omvendt siges det, at der ikke kan tales om en retsregel, hvis overtrædelse af reglen ikke får følger.

Det er en smal sag at definere f.eks. nugældende dansk ret: »Dansk ret« er regler om monopoliseret udøvelse af fysisk tvang ved offentlig myndighed (d.v.s. staten).¹ Tvangen er ifølge denne definition stadig det vigtigste, men kun statens organer kan udøve den – og derved håndhæve retten.

I retshistorien beskæftiger vi os med en i fortiden gældende ret. For at kortlægge denne opgave er det vel nødvendigt at kunne trække en grænse imellem retsregler og andre regler eller normer. »At trække en grænse« er jo på latin at »definere«. Det kan gøres på flere måder; blandt dem disse to: Man kan give en sproglig definition, også kaldt en nominaldefinition. En sådan udsiger kun noget om udtryks eller symbolers betydning i forhold til andre udtryk eller symboler. Eller man kan tilstræbe en realdefinition, som udsiger noget om det, der er karakteristisk for det, som tilhører et begreb eller betegnes af et givet ord.

Her er i indledningen forsøgt opstillet en realdefinition på retsregler: Regler som kræves overholdt, eftersom overtrædelse af dem gengældes på en ubehagelig måde. Denne definition kan synes anvendelig på fortidens samfund, fordi offentlige myndigheder (eller staten) ikke indgår i karakteristiken. Eller med andre ord ret og stat er ikke gensidige betingelser.

En fintslebet definition udmærker sig ved at være entydig: Ligesom botanikeren med sin Flora i hånden kan bestemme denne vækst fra alle andre, skulle vor retsdefinition kunne befri retsreglen fra andre regler. Men det kan den ikke: Hvad den fremhæver som karakteristisk for retsregler – gengældelse med ubehag – gælder også for regler, som vi nødt, eller i hvert fald ikke plejer at kalde retlige: opdragelse, høflighed og konventionel opførsel er enkelte områder blandt mange andre, hvor overtrædelse gengældes på en eller anden ubehagelig måde: ved revselse, fornærmelse, udelukkelse af det gode selskab o.s.v.

Det kunne vi måske leve med: grænsen imellem retten på den ene side og

konvention og moral på den anden er ikke skarp. Men kravet om efterlevelse er dog langt mere kategorisk på rettens område. Værre for den her opstillede »uldne« definition er skellet imellem ret og religion. Hvis den ubehagelige gengældelse ikke er af iagttagelig, fysisk karakter – i form af fysisk vold, straf eller bødebetaling, men »kun« har karakter af overnaturlige reaktioner, forbandelse og fortabelse, som *kan* være følt som den ubehageligste gengældelse af alle, så er det værst for vor definition, hvis disse regler smutter ud af nettet.

Men det vil kun undtagelsesvis være tilfældet. Religionshistorikere og etnografer bekræfter, at religiøse forbud ikke blot omgærdes med overnaturlige følger: Overtrædelse af religiøse forbud eller generelt af forbud, som tilskrives guddommelige magter, medfører håndfast og jordnær gengældelse; jævnfør blot den omstændighed, at Moselovens ti bud er det systematiske og indholdsmæssige grundlag for strafferetten i Christian V.s Danske Lov. Dermed blev det gradvist kongens og dermed statens opgave at forfølge grove retsbrud med offentlige straffe. Altså en tilnærmelse til nutidens definition af retsregler som regler om monopoliseret udøvelse af fysisk tvang ved offentlig myndighed. Politiet oprettes under enevælden.

Men hvorledes stod det til før enevælden med dens centraliserede og stadig mere effektive magtudøvelse, og med en for alle undersåtter fælles lovbog som retssystemets fundament?

Selv om det lovgivende organ, konge og rigsråd, efter Reformationen gjorde sig store anstrengelser for at gøre retten til en entydig størrelse, var det ikke muligt at tale om »retten« eller »loven« som et entydigt og fælles begreb. Hvert land, Jylland, Sjælland osv., havde sin lov og ret, hver stand havde sin lov og sine privilegier, hver by havde sin stadsret og sine privilegier. Hvortil kom et vigtigt skel imellem gejstlig og verdslig ret. Reformationen ændrede forløbet af dette skel, men fjernede det ikke. Vigtigt var det, at for Guds lov måtte alle være lige.

Anvender vi nu den »stormaskede« definition på dette mylder af retssystemer og regler, hvad får vi så i nettet? I hvert fald må vi forlange, at de indfangede regler kræves overholdt. Deres overtrædelse skal medføre ubehagelig gengældelse imod overtræderen.

Her kan det konstateres, at den ovenfor antydede usikkerhed med hensyn til tvangen bag kirkens ret viser sig ubegrundet. Ikke mindst takket være Troels Dahlerup er der i vor tid kastet lys på den gejstlige jurisdiktion, dens organer og kompetence – og på gudsfrygtens motiverende styrke: »Det er måske en materialistisk Nutids manglende forståelse for, at evig fordømmelse kunne have en sådan skrækvirkning på datidens mennesker, der har ført til den udbredte negligering af kirkens indflydelse på det senmiddelalderlige retsvæsen, hvorfor det nok er på sin plads at erindre om, at den, der år og dag

har siddet kirkens band overhørig, skulle gives i kongens magt, dvs. henrettes.«² Netop Dahlerup har påvist, hvor vidt begrebet åndelige sager kunne strækkes – langt ud over hor.

Når vi således kan fastslå, at de af kirkens domstole anvendte regler klart er retsregler, fordi den fornødne tvang kan iværksættes, står de verdslige sager tilbage. Og her ser vi bort fra de mange muligheder, der i middelalderen udvikledes med det formål at gøre kirkens domstole kompetente i rent verdslige sager, f.eks. ved at lade debitor aflægge ed på sit betalingsløfte.

Herefter stiller vi det enkle spørgsmål: Hvori bestod tvangen bag de *verdslige* danske retsregler, inklusive rettergangsregler, i *middelalderen* – for at begrænse os til den periode, da den gejstlige jurisdiktion og dens tvang, i form af ekskommunikation, frembød en reel konkurrence til det verdslige system? Tager vi litteraturen til hjælp, får vi ikke noget enkelt svar på vort enkle spørgsmål. Tværtimod støder vi hos fremtrædende retshistorikere på nogle meget generelle konstateringer, som lader formode, at det var så som så med tvangen bag retsreglerne: Kolderup-Rosenvinge konstaterede i 1848, at »de Danske, maaskee længere end noget andet Folk, viiste en mærkelig Uvillie mod at benytte Øvrigheden til Execution i private sager«.³ Johannes Steenstrup udtrykker det samme således: »Bag hele denne Ordning mærke vi som sidste Princip den gamle Retsopfattelse, at *Øvrigheden skulde saa lidt som mulig direkte hjælpe til Opretholdelse af Freden i Samfundet*« (Steenstrups kursivering).⁴ Stig Iuul skriver, at mulighederne for at opnå tvangsfuldbyrdelse af private retskrav længe var meget begrænsede, idet kun nam (dvs. egenmægtig fratagelse) og kongebrevsforfølgning kunne benyttes af fordringshaveren.⁵

Henning Matzen er opmærksom på dette forhold. I sin »Strafferet«, som er 3. afsnit af hans »Offentlig Ret«, som er 2. del af hans *Forelæsninger over den danske Retshistorie* (1895), citerer han indledningsvis de retshistoriske forfattere for den konstatering, at der fra først af så godt som ikke eksisterede nogen straffemyndighed, da det var overladt den forurettede eller hans slægt at hævne retsbruddet eller fornærmelsen.

Hertil bemærker Matzen, at hvis denne selvtægt ikke var reguleret, befandt man sig i en tilstand af »fuldstændig Retløshed«. Selv om Matzen kan pege på regler, der begrænser selvtægten, kan vi konstatere, at den her opstillede retsdefinition ikke er betinget af begrænsninger i gengældelsen eller selvtægten: Retsregler er regler, som kræves overholdt, eftersom overtrædelse af dem gengældes på en ubehagelig måde. Lovlig hævn og selvtægt er en meget effektiv måde at håndhæve regler på. Jo strengere hævn, des mindre risiko for retsbrud.

Det er nemlig i den stik modsatte situation, retssystemet trues, og retsløsheden bliver fuldstændig: Hvis ingen reagerer på retsbrud, er der ingen tvin-

gende grund til at overholde reglerne, som dermed mister deres karakter af retsregler.

Når kyndige retshistorikere har fastslået, at øvrigheden ikke benyttedes til tvangsfuldbyrdelse af private retskrav eller til fredens opretholdelse, hvordan er de da i stand til at skrive *rettens* historie under sådanne vilkår? Under vilkår, hvor i hvert fald verdslig øvrighed, det være sig kongen, kongelige embedsmænd og fogeder, var fjerne størrelser uden mulighed for effektiv indblanding i private retstrætter.

Selv om Matzen behandler »Retsbrudets Følger« under titlen »strafferet« gør han dog opmærksom på, at ordet »straffe« ikke benyttes i lovgivningen før på Christian III.s tid; »men lige fuldt finde vi alt i Landslovene straffetretlige Virkninger knyttede til en hel Række Retsbrud«. Disse virkninger sammenfattes under de to hovedbegreber: bøde og fredløshed. Som ordet siger, er den fredløse sat uden for freden og dermed uden retsbeskyttelse. Alle kan hævne sig på ham, fordi han er retsløs. Men tilstanden er ikke udtryk for retsløshed, selv om selvtægten er så uindskrænket, at den fredløse kan dræbes af alle og enhver. Tvungen bag retsreglen er effektiv.

Men hvad med bøderne? Bliver de betalt, er alt i orden – forudsat at den, der modtog bøder ikke senere hævner sig. Men bliver bøderne ikke betalt, fordi retsbryderen ikke vil eller ikke kan betale, hvorledes er situationen så, når en øvrighed normalt ikke kan påkaldes? I disse situationer er bødeforpligtelsen fastsat af tinget ved en dom på grundlag af lovenes bødetariffer; men hvis retsbryderen end ikke møder på tinge, men sidder en lovlig stævning overhørig, hvorledes klarer ikke blot den forurettede, men hele retssystemet denne trods imod lovens bud?

Man kan straks konstatere, at *hvis* situationen ikke klares, *hvis* den fornødne tvang ikke kan mobiliseres, så ender man i fuldstændig retsløshed.

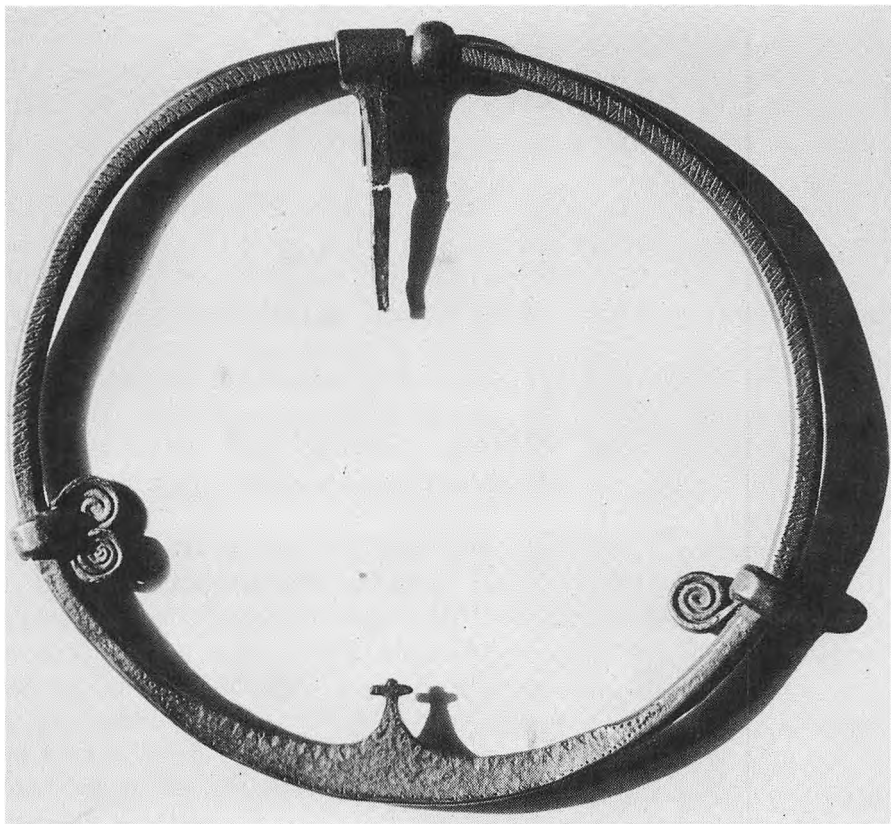
Selvfølgelig har det fungeret. Samfundet bygger på en fælles indsats; trods imod de for fællesskabet og freden helt nødvendige regler accepteres ikke. Samfundet ender ikke i retsløshed – men det gør den, der trodser systemet. Han gøres ganske enkelt retsløs, dvs. fredløs – helt eller delvis. Selvtægt eller hævn kan udøves imod ham. Med de nordiske loves udtryk: han berøves sin mandhelg, den tekniske betegnelse for den beskyttelse, som i nordisk ret tilsikres det frie menneske for sin person, besiddelse, fred og ære. Denne beskyttelse administreres af tinget ud fra princippet: Den, der handler retsløst, bliver selv retsløs. Berøvet sit mandhelg, er man offer for retmæssig hævn og selvtægt udøvet af den forurettede eller af alle og enhver.

De retshistoriske forfattere har nok været opmærksomme på eksistensen af denne indirekte tvang bag retsreglerne. Alligevel har den fået en sparsom behandling. Forklaringen herpå er utvivlsomt, at vi for middelalderens vedkommende kun har et begrænset kildemateriale ud over selve lovteksterne til

belysning af virkningerne af mandhelgsfortabelse. Lovenes sparsomme eksempler på øvrighedens bistand ved tvangsfuldbyrdelse og pålæggelse af egentlig straf har gradvist udfyldt billedet og fortonet selvtægten, som man har været på nippet til at forveksle med en generel tilstand af retsløshed. Den enevældige statsmagts effektivitet og dens kategoriske forbud imod at tage sig selv til rette har præget beskrivelsen af de ældre perioders retsliv.

Som nævnt kendes begrebet *mandhelg* i hele Norden, men dets funktion genfindes i mange varianter andre steder. Den ældste bevarede svenske retsoptegnelse er en runeindskrift på en smedet jernring, Forsaringen, som har siddet på en dør i den middelalderlige kirke i Forsa i Hälsingland. Den stammer fra begyndelsen af 1100-tallet og i teksten fastsættes bødetakster for det brud på kirkefreden, som kaldes messefald, dvs. forstyrret gudstjeneste.⁶

Bøderne er: For første messefald to gange værdien af en okse + 2 øre til biskoppen. For andet messefald værdien af to okser + 4 øre. Men for tredje

Forsaringen (Foto: Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm).

messefald fire okser + 8 øre; og beslaglæggelse af al ejendom, hvis han ikke gør ret for sig. Da værdien af en okse anslås til 2 øre sølv er den første bøde = 6 øre; den anden = 12 øre; den tredje = 24 øre = 3 mark vejet sølv. Det antages, at der er tale om en nordisk, kirkeretlig regel af grundlæggende betydning for bødesystemet og tvangsfuldbyrdelsen. Det tilføjes nemlig i runeindskriften, at det, som tilkommer de lærde, dvs. de gejstlige, efter landets lov, det blev bestemt og stadfæstet tidligere – og det genfindes senere som et almindeligt princip sammen med tolvtalesregningen og bødefordoblingen, med bøden på 3 mark sølv som højeste bøde for brud på kirkefred.

I de skånske og sjællandske kirkelove fra 1170'erne foreskrives ligeledes 3 marks bøde for brud på fred i kirke eller på kirkegård: »Men hvis det er så fattig en mand, som forser sig i kirken, at han ikke har de tre mark, da skal sognemændene skyde til, indtil han har tre mark«.

Ifølge Forsaringen blev den bødeskyldiges gods beslaglagt eller belagt med arrest. Han kunne ikke længere disponere over sit bo, førend han havde gjort ret for sig ved at betale de tre mark. De danske kirkelove foreskriver et kollektivt ansvar for sognemændene, hvis den bødeskyldige ikke var tre mark værd. At uskyldige skulle bøde for den skyldige var ikke god kirkeret, men bødesystemet er afmægtigt over for ikke blot de fattige, men også over for de rigeste. Andre former for tvang måtte mobiliseres imod de fattiges afmagt og de riges trodsige magt.

Bøden på de tre mark redder retssystemet. Ikke ved hjælp af et solidarisk ansvar, men ved et personligt ansvar, som kirken kunne acceptere. Ikke ved hjælp af en enkelt tremarksbøde, men ofte ved gentagne, akkumulerede tremarksbøder, indtil retsnægtelsen ophørte, og tremarksbøderne betaltes. Ifølge den ovenfor refererede beregning af Forsaringens tremarksbøde, var der tale om en klækkelig bøde svarende til værdien af 12 okser. Bødens værdi er dog utvivlsomt faldet hastigt; jævnfør Anders Sunesens bemærkning om den svingende møntværdi.⁷ Men langt vigtigere end selve værdien var et sæt af retsvirkninger, som var helt specielle for tremarksbøden for retsnægtelse eller retsløshed.

En af den ældre Västgötalags balker bærer overskriften »Dette er retsløse (retløsæ) balken«. Den indeholder 13 artikler, hvis komposition har givet anledning til mange spekulationer.⁸ Efter regler om valg af konge, biskop og lagmand følger nogle konkrete forbud imod selvtægt: Tager nogen en andens gods, som er ufældet – dvs. uden rettergang – ifaldes bøder; sønderhugger nogen en andens hus, som er usøgt – det vil ligeledes sige uden rettergang, så ifaldes også bøder. Dernæst forbud imod og bøder for grove injurier og sigtelser for svære synder. Om disse hedder det, at man skal tale med præsten om dem og ikke udslynge beskyldninger i had og vrede. Gøres det alligevel, skal der bødes tre mark. Så følger forbud imod håndran, dvs. den åbenlyse

tilegnelse af en andens ting. Derefter regler om, hvorledes man lovligt får dækning for gældskrav.⁹ Balkens sidste artikler handler om skjulte skadegørende handlinger på eller ved kreaturer, om lån og ansvar for trælle, lejede kreaturer og betroet gods.

Hvorledes gøres »retsløshed« til fællesnævner for så tilsyneladende forskellige regler? Kort sagt således: Efter balken om de grove fredsbrud, drab, sår, slagsmål og nidingsværk står tilbage nogle forhold, som har det tilfælles, at der handles egenmægtigt og lades hånt om de lovligt valgte autoriteter, som sikrer freden og retfærdigheden.¹⁰ Derfor først valgregler vedrørende disse organer, dernæst forbuddet imod selvtaget og håndran efterfulgt af den lovlige fremgangsmåde vedrørende udlæg (nam) for gældskrav. Også de sidste kapitler om kreaturer m.v. er konkrete eksempler på retsløshed i betydningen adfærd, som er retsstridig, fordi gerningsmanden ignorerer samfundets autoriteter – enten åbenlyst eller i det skjulte.¹¹ Den ukendte gerningsmand var lovenes største problem. Her er retsløsheden en følge af skadelidtes afmagt over for en modpart, som han ikke kender og ikke kan indstævne.

Bøden for retsløshed er 3x16 ørtuger, hvilket er ensbetydende med 2 mark. Om bøden hedder det i lovsproget ofte, at den er »tre mark, hedder tre, men er to«, så der er næppe tvivl om, at forklaringen er, at penningens sølvværdi er sunket med en tredjedel, så 3 mark penninge på tidspunktet for lovens nedskrivning svarede til 2 mark sølv. Altså en oprindelig tremarksbøde for trods imod retten og for unkladelse af at opfylde pligten til rettergang. Hermed stemmer også nogle steder i den ældste norske ret: Den, som nægter at vidne, eller som vidner falsk, mister retten til at vidne og til at påberåbe sig andres vidnesbyrd, han skal »fare retsløs«, bøde tre mark og hedde en dårligere eller ringere mand.

Retsløshed findes i samme betydning i de danske love. Ifølge Skånske Lovs kap. 73 skal den, der ikke vil stå til rette på tredje ting, bøde tre mark til sagsøgeren og tre mark til kongen for retsløshed (foræ rætløso). Samme regel findes i Skånske Lov kap. 14 og 41 og i den ældre redaktion af Valdemars sjællandske Lov kap. 200 (for ræt løsæ). Hvis arvinger ikke vil tilbageføre gods til nyt skifte efter tingsmændenes bestemmelse, skal de ifølge Skånske Lovs kap. 19 (Parafrazen kap. 11) bøde tre mark til kongen for retsløshed (foræ rætlosæ). I Arvebog og Orbodemål (Valdemars sjællandske Lov) III-23 kaldes det fuld retsløshed (ful retløza) at omhugge og bortføre træ imod ejerens forbud. Altså den situation, som i Västgötalagens retsløshedsbalk kaldtes håndran. I Eriks sjællandske Lov nævnes retsløshed to steder: I III-51 er bøden 3 mark for ikke at ville stå til rette, og i II-51 kombineres mandhelgsberøvelse og retsløshed (rætløsa) i reglerne om stævning og udeblivelse: Møder indstævnte ikke på fjerde herredsting, skal man tage hans mandhelg. Kommer han til det næste ting skal han love sagsøgeren bøder plus »tre

mark for den retsløshed (rætløse), han gjorde over for sagsøgeren ved ikke at svare, så at hans mandhelg kom i hans magt, og kongen tre mark, fordi hans mandhelg kom i en andens magt«. Betaler den indstævnte ikke de lovede bøder, lyses dette på tinge, og derefter må den, der søgte hans mandhelg,¹²

»slå eller såre ham, med hvad han vil, men dog kun således, at han ikke dræber ham eller tilføjer ham afhug og ikke således, at han langt ud i fremtiden bliver krøbling. Men hvis han hellere vil tage hans gods, da må han gerne tage nam til det dobbelte af det, han skulle bøde. Men sker det, at han ikke kan få fyldest, og den sagsøgte heller ikke har så meget gods, at sagsøgeren kan tage nam, indtil han er skadesløs, da kan den sagsøgte dog, når han har mistet sin mandhelg, ikke deltage i edsbevis med nogen mand, og han kan ikke rejse klage på tinget for noget, som er gjort imod ham, før han skaffer sagsøgeren sin ret, thi tinget skal ikke hjælpe dem, der for tingsdom ikke vil gøre ret.«

Mere pædagogisk kan det næppe forklares; den, der ikke opfylder sine pligter, kan ikke få tingets hjælp over for andre. Ved sin retsløshed er han selv blevet retsløs; ved sin foragt for retten bliver han selv genstand for foragt, mister sin mandhelg og bliver en dårligere mand, en mindre mand, en tremarksmand.

I Jydske Lov finder vi kun ordet retsløshed et par steder: Hvis ombudsmanden hverken vil udtage nævninger eller sagsøge den, som nægter at være nævning, kan kongen tage embedet fra ham, fordi han gør bønderne retsløse (II-53 ræt løøs). Dernæst i en lignende situation (II-88): Hvis ombudsmanden ikke vil tage imod den tyv, bonden kommer med, har han forbrudt sit embede, fordi han gør bonden retsløs (ræt løøs). Er her ikke tale om retsløshed i en anden og nyere forstand, eftersom ombudsmandens forsømmelse medfører fortabelse af hans embede? Herom nedenfor.¹³

Vi har ikke i de danske love en samlet behandling af retsløshed, som Äldre Västgötalagen har i retlosæ balkær; men med udgangspunkt i denne og de foreliggende udtrykkelige eksempler på retsløshed viser en gennemgang af de danske landskabslove en ret høj grad af konsekvens i behandlingen af begrebet – måske med undtagelse af Jydske Lov.

Det har været diskuteret, om mandhelgsfortabelse og retsløshed i de ældste nordiske lovbøger var forsvindende rester af et ældre system, eller om der er tale om udvikling og udbygning af denne form for tvang bag retsreglerne. Germanisten Karl von Amira (1848-1930) antog, at systemet var hendøende.¹⁴ Her skal argumenteres for det modsatte – med udgangspunkt i den afgørende forudsætning, at fjernes denne tvang bag retsreglerne, må noget andet sættes i stedet. Noget skal afløse den tvang, som Eriks sjællandske Lov omhyggeligt opregnede: domhaverens ret til at påføre den mandhelgsløse fysisk overlast eller til at tage nam for det dobbelte beløb samt den mandhelgsløses udelukkelse fra edsbevis og fra rettergang i øvrigt.

Hvis dette system var hendøende, kunne det forventes afspejlet i den yngste af landskabslovene, Jydske Lov fra 1241. Gennemgangen af forekomsten af retsløshedsbegrebet i de danske landskabslove viste, at ordet muligvis har ændret betydning i Jydske Lov, som heller ikke klart markerer, at tremarksbøden er virkningen af udeblivelse fra tredje ting, omend tre mark er bøden for at blive fældet i en ranssag (II-46) og for at sidde dommen overhøring (II-58, 60 og III-54). Men vedrørende ran, som i Äldre Västgötalagen var et hovedeksempel på retsløshed, foreskriver de danske love enstemmigt tremarksbøde, som i Eriks sjællandske Lov (II-46) og i Jydske Lov (II-39, 40 og 46) behandles af nævninger (ransnævninger).

Om disse nævninger siger Jydske Lov (II-50), at »der skal være otte i hvert herred, to i hver fjerding, og de skal være tremarksmænd (thriggi marc mæn), adelbønder og ikke bryder og landboer, men sådanne, som udreder fuldt landeværn for sig ...«. Med udtrykket tremarksmænd betegner Jydske Lov mænd, der er gode for tre mark. Hermed stemmer det, at bøden for den retsnægtelse ikke at ville være nævning (iflg. II-51, jfr. 80) var tre mark for hver nægtelse, »lige indtil han bliver så fattig, at han ikke har tre mark til at tjene som sikkerhed (with at hættæ)«. Ifølge samme lov (II-24) er den mand ejendomsløs (oræghæth = uden eget), som ikke selv har hus og jord og ikke udreder leding og landeværn. De tre mark betegner således i 1200-tallet et socialt skel: Af tremarksmænd kan man få bøde for retsløshed og retsnægtelse. De har penge at stille som sikkerhed, så de kan gøre ret imod dem, de forser sig imod, som det hedder i Jydske Lov II-55 (jfr. II-96: 3 mark i sikkerhed ved ransagning). Over for tremarksmænd virker bødetruslen – hvad den ikke gør over for de fattige. Men de må så tåle fysisk overlast og manglende retsbeskyttelse. Ulempen herved for domhaveren er, at hans krav ikke bliver opfyldt, hvis den domfældte er uden eget gods – eller gør sig fattig ved at forstikke eller afhænde sit gods til skade for domhaveren.

På dette sidste punkt søger Jydske Lov at råde bod. Ifølge Forsaringens forskrift skete beslaglæggelse af al den bødeskyldiges ejendom, hvis han ikke gjorde ret for sig. Jydske Lov søger en lignende løsning: I stedet for mandhelgsberøvelse tales i denne forbindelse om lovfældning: »Hvis en mand bliver fældet med ransnævninger eller på nogen anden måde enten til at bøde kongens ret eller bondens ret, så at han er pligtig at betale sine tre mark, da må hans gods ikke afhændes«, førend han gør ret for sig. I artiklerne II-67 til 70, som er usædvanligt velgennemtænkte og velformulerede, lægges alle fornødne hindringer for den lovfældte, som ønsker at gøre sig ejendomsløs: Han må ikke afhænde sit gods, andre må ikke optage ham i gård eller fællig eller udlåne gods til ham osv. Alt med det formål at sikre domhaverens fyldestgørelse.

Denne udbygning i Jydske Lov af domfældtes urådighed og inkompetence

tyder ikke på, at retsløshedsinstituttet er hendørende – tværtimod. Og vender vi tilbage til Jydske Lovs anvendelse af retsløshed (i II-53 og 88), er det betegnende, at ordet bruges om tyveri- og netop ransager, som ombudsmanden forhindrer. Ran er skoleeksemplet på retsløshed; ransmanden lader hånt om rettergang; det samme kan ombudsmanden gøre: ransmanden beskyttes, hvis nævninger ikke udpeges, eller hvis de nægter at fungere, og tyven beskyttes, hvis ombudsmanden ikke vil tage imod ham (II-88).

Allerede ved her og andre steder at demonstrere manglende effektivitet hos ombudsmanden røber loven, at det offentlige ikke kan præstere den fornødne positive tvang bag retsreglerne. Ligesom Äldre Västgötalagens Rättlösabalk indeholdt et forbud imod selvtægt, således udtrykkes dette princip i dansk ret først i Jydske Lov (II-72 og 87). Men selvtægt kan ikke forbydes, hvis rettergangen ikke fører til den forurettedes skadesløsholdelse og genopretning. Følgelig udvikles den negative tvang: mandhelgsberøvelse, lovsøgning, lovfældning og – med et yngre ord – fordeling.

At Jydske Lov er helt på linje med denne udvikling fremgår af III-28:

»Lader en mand en anden søge sin mandhelg, da bøder han først fulde bøder for den gerning, han er lovsøgt for og siden tre mark til bonden udover rette bøder og det samme til kongen. Dræber nogen den mand, hvis mandhelg er søgt, da beholder han sin fred; og slår man ham, så bødes ikke derfor.«

Påstanden om, at retsløshed og mandhelg skulle være hendørende fænomener, har tydeligvis ingen støtte i Jydske Lov. Udviklingen er den stik modsatte: Rammerne omkring retsløshedsbegrebet udvides, og dermed øges den forurettedes mulighed for lovlig selvtægt over for den mandhelgsløse tremarksmand. Men betingelsen herfor er den forurettedes forgæves forsøg på at få sin ret ved rettergang. Har han gjort det, og har ransnævninger fældet modparten, så at han er pligtig at betale sine tre mark, så bliver han ikke blot urådig over sit bo, men han må efter Jydske Lov II-67 heller ikke sagsøge nogen mand, hvis han kommer i retstrætte, og ingen må tage ham til bryde. Virkningerne af retsløsheden skærpes således i Jydske Lov: Den af ransnævninger fældede blev nægtet retsbeskyttelse af loven og af tinget. Da han ikke kunne føre sag, kunne han heller ikke være værge for kone og børn.

Ud fra de danske landskabslove kan følgende konkluderes: Retsløshed eller retsnægtelse kan begås *passivt*, ved at stævning, dom eller lovdag for opfyldelse af dom siddes overhørig, eller *aktivt* ved *enten i gerning* at ændre besiddelsesforhold, som kun kan ændres ved rettergang og dom – altså det retsbrud, som lovene kalder ran, hvortil kan føjes den domfældtes forstikkelse af sit gods – *eller ved i ord* at sigte eller beskyldte en anden for forhold, som kræver rettergang og dom – eller forelæggelse for præsten, som foreskrevet i

Rættlösabalken, hvis retsløshedsbegreb i øvrigt er i god overensstemmelse med det danske.

Juridisk-teknisk udbygges og udvikles retsløshedsbegrebet ved en udvidelse af ransbegrebet og øget anvendelse af ransproceduren og ransbøden på 3 mark. Med udgangspunkt i håndran (Arvebog og Orbodemål III-18 til 21: jernbyrd eller tre mark eller mandhelgsberøvelse; Skånske Lov 167: tylvtered eller tre mark) sker i Eriks sjællandske Lov II-46 en udvidelse:

»Samme regel (som om håndran) gælder, hvis man raner fra bonden i hans egen gård og i hans påsyn, da får han samme nævn (at nægte med), som hvis det var håndran, selv om det ikke drejer sig om mere end fem penning. Men begår han på anden måde ran imod ham, da kan her ikke anvendes nævn for mindre end for en værdi af en halv mark.«

I Jyske Lov indledes procesreglerne i 2. bog med sandemandsafsnittet kap. 1-38. Derefter følger afsnittet om nævninger, kap. 39-59, som overvejende handler om ran: »Nævninger skal sværge om håndran, boran, om jordran, som nogle kalder markran, om vådesgerning og om tyveri«. Ifølge kap. 46 er den mand, der bliver fældet i en ranssag af nævninger, skyldig at udrede til bonden, der fælder ham, det han fældes for (det ranede gods eller dets værdi), og desuden tre mark og det samme til kongen.

Stig Iuul var helt opmærksom på denne udvidelse af ransbegrebet.¹⁵ Men når han taler om en fuldstændig omdannelse af begrebet ran, som betød, at det næsten sprængtes, er det svært at følge ham. Som det fremgik af Äldre Västgötalagen, var der andre former for rætløsa end håndran (f.eks. ukvemsvord og sigtelser); men man finder næppe i de danske love eksempler på anvendelse af ransbegrebet uden for området af retsløshed i betydningen retsnægtelse. Den nære forbindelse imellem retsløshed og ran er i de norske love særlig tydelig: retsnægtelse kaldes her lovran eller retsran. Det, som ranes, behøver ikke at være ting, men den abstrakte ret til lovlig dom i en sag.

Følgen af retsnægtelse: mandhelgsberøvelsen, kendes i alle nordiske landskabslove, om end under forskellige betegnelser. I de danske love foruden mandhelg: madband, lovsøgning, lovfældning og senere fordeling. Mange ord for et og samme fænomen. Fællesnævneren er retsløshed, som medfører tremarksbøder til bonden (den forurettede) og til kongen. Poul Meyer har anført, at en del kunne tyde på, at tremarksbøden oprindeligt har været en særlig bøde for ran – intet i det her fremførte taler imod denne antagelse – og at den efterhånden er blevet anvendt på et voksende antal tilfælde af meget forskellig karakter.¹⁶ Når Meyer derefter taler om en særlig anvendelse af tremarksbøden ved den såkaldte lovløshed (rætløsa – manglende respekt for retsordenen eller undladelse af at opfylde en påhvilende pligt), er denne

anvendelse jo ikke »særlig« i forhold til ransbøden, eftersom retsløshed og ran oprindeligt har været næsten kongruente størrelser.

At tremarksbøden siden blev anvendt på områder, som lå uden for retsløshed og ran, illustreres bedst ved en gennemgang af det bødekatolog, som afslutter Ostensen Vejles *Glossarium Juridicum* (1652-udgaven: Tractat offer alle de Faldsmaal oc Bøder etc., s. 19-29). Her skal kun skitseres udviklingen på det oprindelige område, retsnægtelse. Allerede i de såkaldte Thords artikler fra ca. 1300, som knytter sig til Jydske Lov, udvides virkningerne af tremarksbøderne for retsløshed: Den lovfældte kan hverken være mededsmand, sandemand eller nævning (art. 79).

Nogenlunde samtidigt kan konstateres, at benævnelsen tremarksmænd devalueres. I landskabslovene var han en person, overfor hvem man var sikker på at få sin ret. I Valdemar Atterdags forpligtelsesbrev 1360 indtager tremarksmændene tilsyneladende en lavere social status: De nævnes blandt kongens retsbeskyttede undersåtter til sidst, efter borgere, selvejerbønder, købmænd, gæster og jorddyrkere. Benævnelsen tremarksmænd er endnu ikke vanærende; men det blev den. Fra at være god for tre mark gled betydningen gradvist over til ikke at kunne præstere tremarksbøden.

Denne udvikling afspejles for senmiddelalderens vedkommende i Rigens Ret; denne mærkelige blanding af lovstof, domme og responsa fra det 15. århundrede.¹⁷ Allerede i art. 1: Hvis en lovsøgt mand aflægger ed som mededsmand eller i et tingsvidne, skal han bøde 3 mark til bonden og 3 mark til kongen, og alle der sværger efter ham, ifalder samme bødestraf. Denne regel optoges i Christian III.s recesser (1558-recessens art. 17) og i Danske Lov (DL) 1-13-29.

Dernæst: Den, hvis vidnesbyrd underkendes, skal bøde 3 mark til den forurettede og 3 mark til kongen (art. 2, jfr. Thords art. 94). Hvis en indstævnt flygter, skal han fordeles efter loven (art. 6). Den uberettigede sigtelse for retstridigt forhold, som Rättilösabalken kaldte retsløshed, og som de danske landskabslove også gengældte med tremarksbøder, er stadig omfattet af begrebet; blot skal sigtelsen ifølge Rigens Ret være fremsat på tinge. Den, der fremsatte sigtelsen, skal bøde 3 mark og være mindremand, fordi han førte løgn til tinge. Det kan bemærkes, at en Viborg landstingsdom fra 1433 ikke stiller krav om, at sigtelsen skal være fremsat på tinge: Den, der ubeføjet sigter en anden, skal lide samme ret og dom, som den fornærmede skulle have lidt, hvis sigtelsen havde været sand, og kan herefter ikke være i lov (ed) eller lag eller samfund med dannemænd.¹⁸

At den lovligt indstævnte, der uden lovligt forfald udebliver, bliver nederfældig for den anlagte sag, og ikke senere kan tilstedes adgang til at føre noget bevis i sagen, fremgår af en dom eller et responsum sandsynligvis afgivet af rettertinget omkring 1450.¹⁹ Det tilføjes, at også den, der trodsigt

forlader tinget, behandles som værende udeblevet, dvs. nederfældig, som er ensbetydende med fældet for tre mark.²⁰ Fra slutningen af 1400-tallet bliver den gængse betegnelse herfor det fra tysk indlånte »fordele« (fordeling, fordelt mand etc.).

Det middelalderlige kildemateriale bekræfter således i et og alt, at mandhelgsinstituttet så langt fra at være hendøende, tværtimod var i vækst i senmiddelalderen. At det var ensbetydende med det nødvendige tvangselement bag hele det verdslige retssystem illustreres af den kendsgerning, at fordelingsinstituttet først ophæves i Christian V.s Danske Lov.²¹ Først enevælden går op med det element af lovlig selvtægt, som fordelingen var udtryk for.

Herimod kan indvendes, at allerede Christian II afskaffede fordelingsinstituttet i landretten fra 1521, art. 115:

»Om Mandhellelø.

Sker det, at nogen bliver mandhelgsløs her i Sjælland, da må man frit slå på ham så meget man lyster, hvilket herefter ikke skal ske. Har nogen noget at tiltale ham for, skal det ske for dommeren, som skal dømme derpå efter den forordning, der er givet herom, og udvurdere (gøre udlæg i) af hans bo, hvis han ikke redeligt vil betale, som foreskrevet står. Ligeledes skal ingen herefter lovsøges eller erklæres fredløs til tinge, men dommeren skal dømme derom, som før er sagt ...«.

Men hvis politik, herunder retspolitik, er det muliges kunst, viser Christian II sig her som en umulius – alle andre fremsynede lovreformer til trods. Problemet løses ikke ved at kræve dom afsagt; problemet er at få domme tvangsfuldbyrdet over domfældte, som ikke kan betale. Den forgæves fogedforretning er her et slag i luften, mens tremarksfordelingen er en effektiv og frygtet pression, lige indtil der betales.

Når de ældre forfattere talte om »mærkelig Uvillie mod at benytte Øvrigheden til Execution i private Sager« og ophøjer det til et princip at holde øvrigheden fra døren, er det at gøre nødvendigheden til dyd. Enhver domhaver ønsker dommen opfyldt; men øvrigheden i skikkelse af herredsfogden og nogle udmeldte tingmænd var afmægtige og frygtomme. Christian II.s afskaffelse af mandhelgsfortabelsen byggede på tillid til øvrighedens eksekution. Frederik I må have næret samme tillid. Men endnu i Frederik I.s brev om gældskrav (8/9-1527) findes det nødvendigt at understrege, at eksekution for gæld ikke er vold eller hærværk.²²

Samme konge forbød erhvervelse af kirkens dom for gæld. Men efter at denne mulighed helt forsvandt med reformationen, blev fordelingen dobbelt nødvendig. Det falder uden for de her afstukne rammer at beskrive tremarksmandens historie fra reformation til enevælde. Det er en kompliceret affære, som kræver inddragelse af domstolspraksis i udeblivelsessager. Opgaven venter på at blive taget op. Den lettes ved de sidste årtiers offentliggørel-

se og påbegyndte sagregistrering af domme fra perioden. Om resultatet kan man gætte på, at overtrædelse af visse regler i samfundet gengældes på en eller anden ubehagelig måde. Ellers truer »fuldstændig Retløshed«.

1. Jfr. Alf Ross, *Om ret og retfærdighed*, Kbh. 1953, s. 41ff.
2. Troels Dahlerup, Om kirkens dom for gæld, *Kirkehistoriske Samlinger* 1980, s. 109.
3. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Om Rigens Ret og Dele, *Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskabs Skrifter. Historisk og Philosophisk Afdeling* 5. Række I, 1848, s. 53.
4. Johannes Steenstrup, Fredløs. Betydningen af denne Straf og Tvang i de sidste Aarhundreder af dens Bestaaen, *Historisk Tidsskrift* 10. række 1. bind, 1930-31, s. 398.
5. *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder* (herefter cit. KLNLM) IV, spalte 86-87, artiklen »Execution, Danmark«. Jfr. Dahlerup, anf. st., s. 107.
6. KLNLM, artiklen »Forsaringen«.
7. Jfr. Parafrazen, kap. 65.
8. Jfr. Gerhard Hafström, Rætlösa, *Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland*, 97, årg., Helsingfors 1961, s. 141-157; genoptrykt i *Rättshistoriska perspektiv. Festskrift tillägnad Gerhard Hafström*. Rättshistoriska Studier, 10. band, Stockholm 1984, s. 102-114. I det følgende citeres sidstnævnte værk.
9. Jfr. Å. Holmbäck och E. Wessén, *Svenska Landskapslagar*, bd. V, Uppsala 1946, s. 109-132.
10. Gerhard Hafström, anf. st., s. 102ff.
11. I islandsk ret kaldes det ran at misligholde låne- og betroelsesforhold; jfr. Poul Johs. Jørgensen, Begreberne Tyveri og Ran i de danske Landskabslove, *Festskrift til Vinding Kruse*, Kbh. 1940, s. 173.
12. Citater af landskabslovene i reglen efter *Danmarks gamle Love paa nutidsdansk*, bd. I-III, Kbh. 1945-48.
13. Poul Johs. Jørgensen overser forekomsten af betegnelsen retsløs i Jyske Lov, jfr. det i note 11 anførte sted s. 189.
14. *Das altnorwegische Vollstreckungsverfahren*, München 1874, s. 107. Hafström, anf. st., s. 114, tager ikke stilling til Amiras antagelse.
15. *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk*, Bd. III, s. L-LI. I den i note 11 anførte afhandling s. 188ff omtaler Poul Johs. Jørgensen en udvidelse af ransbegrebet ved fiktion; men han afstår fra en redegørelse for sammenhængen imellem ran og retsløshed (s. 190).
16. KLNLM, artiklen »Böter, Danmark«.
17. *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, bd. VII, Kbh. 1984.
18. Jfr. det i note 17 anf. værk, bd. I, Kbh. 1978, nr. 8. Ligeledes Viborg landsting 1483, sst. nr. 30: den, som skriver eller besegler løgn på sin ven, skal være en løgner, og hans ord skal ikke stå til troende.
19. Sst., nr. 10.
20. Om sprogbugen vedr. virkningerne af den infamerende tremærksbøde jfr. E. Reitzel-Nielsens kommentar til Rigens Ret art. 1, *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, bd. VII, s. 346ff, note 6.
21. Jfr. Ole Fenger, Processen i Danske Lov, *Danske og Norske Lov i 300 år*, Red. Ditlev Tamm, Kbh. 1983, s. 433f.
22. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1879, s. 144.

Valdemar Atterdags mænd

Af Erik Ulsig

1.

Det er så sæd i Danmark
haver været af gamle dage:
når en svend ikke længer tjene vil
da må han orlov tage.

Der er ingen sammen viet
uden munken og hans kappe,
hovmand rider og hovmand bier
hvor han kan tjene til takke.

Niels Ebbesen-visen udtrykker – i poetisk form – et syn på forholdet mellem fyrste og herremand, som synes at dække holdningen i vide kredse af dansk, især jysk adel i det 14. århundrede.¹ Jyske herremænd rejste oprør imod Erik Menved i 1313, svigtede Christoffer II i 1326, gjorde oprør imod grev Gerhard og Valdemar III i 1329 og var i strid med grev Gerhard og hans sønner, da Niels Ebbesen og hans kommandogruppe den 1. april 1340 begik deres dristige drab på greven. Efter at Valdemar IV Atterdags rigssamling i løbet af 1340'erne var ført til en foreløbig ende, gik jyske stormænd atter ud i oprør. 1351-53, 1357-59 og 1368-72 bekæmpede de i alliance med grev Gerhards sønner og den sønderjyske hertug deres konge. En hovedfigur, som det synes hovedmanden, i disse oprør var den holstenske ridder Claus Limbek.² Han var i slutningen af 1330'erne grev Gerhards høvedsmand i Jylland og kom i besiddelse af Kalø slot og len for en pantesum, som i 1340-aftalerne mellem konge, hertug og grever vurderedes til opimod 10.000 mark sølv (!). I 1343 flyttede han sin loyalitet til kong Valdemar, blev dennes høvedsmand på Sjælland og hans drost. I 1351 »opstod der splid mellem kongen og Claus Limbek«, hedder det i Yngre Sjællandske Krønike,³ men efter Vindingeåforliget 26. juli 1353, hvoraf det i øvrigt fremgår, at hr. Claus havde bekæmpet kongens folk særdeles aktivt, øjensynlig med Kalø som base, blev han atter drost og var på Valdemars jyske rettertingsrejse i 1355 f.eks. med til at fratage sin gamle medkæmper i oprøret hr. Erik Nielsen (Gyldenstierne) omfattende bondegods til fordel for kronen. Hans rolle i det næste jyske oprør 1357-59 er ikke nærmere kendt, men han var hovedforhandleren fra

holstensk og jysk side, da man i vinteren 1360 nåede til forlig med kongen. Han blev derpå atter drost 1362-66 og var f.eks. chefforhandler over for hanseaterne i 1364 under Valdemars store europæiske rejse. Kalø må han derimod have mistet formentlig mellem 1355 og 1360.⁴ I 1367 brød samarbejdet mellem kongen og jyderne endnu engang sammen, og disse sluttede sig i januar 1368 til den svenske konge, de rendsborgske grever, de mecklenburgske hertuger og hanseaterne i det store forbund imod kong Valdemar. Det er et vidnesbyrd om Claus Limbeks særlige position, at han var medbesegler på den aftale om en deling af Danmark, som de kontraherende fyrster samtidig indgik. Allerede den 6. juli kunne han skrive sig som høvedsmand på Riberhus sammen med sønnen Henneke Limbek og var dermed atter i besiddelse af en militær magtbase i Danmark, men døde kort efter.

Når Claus Limbek kunne optræde så selvstændigt, når han, uanset hvilken fyrste han tjente, fik en fremtrædende position, må det have haft sine særlige årsager. For det første var han i meget lang tid i besiddelse af et fast militært støttepunkt, Kalø. Dernæst må han formodes at have haft fremragende politiske evner. Men endelig og først og fremmest fulgtes han altid af mange jyske stormænd, tilsammen udgjorde de et parti, en opposition imod Valdemar Atterdag, som i Sjællandske Krønike og i øvrigt⁵ i samtiden betegnedes som »jyderne«. Og Claus Limbek var ikke den eneste topadelsmand, der blev uenig med Valdemar. Han fulgtes i 1351 af tre af kongens fire vigtigste jyske rådgivere, Niels Bugge, marsken Erik Nielsen (Gyldenstjerne) og Niels Eriksen (Banner) af »Jerpelstrup«, kun Stig Andersen (Hvide) holdt fast ved kongen. I 1357 gik Palle Jensen (Munk), kongens ny marsk med i oprøret,⁶ og i 1359 – efter det uopklarede drab på Niels Bugge og på Stig Andersens søn Uffe, som 1353-56 havde været kongens kammermester – også Stig Andersen. I 1368-oprøret deltog foruden de gamle, Claus Limbek, Stig Andersen, Povl Glob og Iver Nielsen (Rosenkrantz), næste generation, hr. Stigs nevøer Anders og Laurids Uffesen, Niels Eriksen (Gyldenstjerne), Niels Bugges svigersøn Godskalk Skarpenberg og Lave Uffesen (Panter), søn af kongens betydningsfulde rådgiver i begyndelsen af 1340'erne Uffe Nielsen.⁷

Disse jyske stormænd udgjorde, med et Arupudtryk, en opposition til den kongemagt, som Valdemar Atterdag byggede op med Sjælland som basisområde, en tendentielt altid fronderende højadelsgruppe, hvilket naturligvis er noget andet og mere end det adelsideal, som Niels Ebbesen-visen giver udtryk for. De må have haft tungtvejende grunde til at lave oprør, med Sjællandske Krønikes ord: »De så, at kongen herskede som en tyran over sjællænderne, ... og ville hellere dø med ære end tage disse byrder på sig og leve med vanære«.⁸ Thi uanset at de havde ressourcerne til oprør og altid rede alliancepartnere i Holsten og Sønderjylland, var det selvfølgelig ikke uden

risiko at gå ind i en kamp med kongen. Niels Eriksen af Jerpelstrup blev i 1355, dvs. i fredstid, dræbt af kongens folk, og så vidt gørligt beslaglagde kongen under stridighederne de oprørske herremænds gods. Ved forligene fik de dog altid godset igen.

De gentagne jyske stormandsoprør udgør et særegent træk ved Valdemar Atterdags Danmark, men de tegner ikke dets hovedtræk. Herremændene var kongens mænd, og han styrede, administrerede og forsvarede sit rige ved hjælp af dem. Og Valdemar Atterdag havde til enhver tid, som andre middelalderlige konger, langt hovedparten af sine herremænd med sig. I modsætning til hans fader Christoffer II. På sin vis udgør derfor den lille gruppe stormænd, som valgte at følge Christoffer og hans sønner hele den vanskelige vej igennem, en parallel til de jyske oprørere. De trådte frem i forreste række i 1323, tre år efter at Christoffer var blevet konge. De to af dem, Peder Vendelbo, som blev marsk 1323-26, og Uffe Nielsen (Panter), stammede fra Vendsyssel, men havde eller fik deres meste gods på Randerseggen. Begge, dog vist især marsken, gled ud i den politiske periferi under Valdemar III og grev Gerhard 1326-29, og begge støttede Christoffer i hans sidste korte regeringsperiode, Peder Vendelbo blev endda drost. Det vides ikke, om de var med i junker Ottos restitutionsforsøg i 1333-34, fordi alle Ottos diplomer er udstedt på Lolland; men jysk støtte må junkeren have fået, idet det militære opgør med grev Gerhard fandt sted ved Viborg. I begyndelsen af 1340 var Uffe Nielsen og andre jyske stormænd i strid med grev Gerhard. Lybækafalterne vedrørende junker Valdemars indsættelse som dansk konge stipulerede derfor, at Uffe Nielsen skulle have sit stenhus igen. Også Peder Vendelbos borg Karmark nævnes særskilt i aftalerne, dog uden at det af bestemmelsen kan ses, om også han var i strid med holstenerne. De to herremænd blev i Valdemars første kongear sammen med bisp Svend af Århus kongens vigtigste rådgivere.

Den tredje mand i 1323 var sjællænderen Eskil Krage. Han var Christoffers håndgangne mand allerede i 1316 og 1318, da denne var hertug af Halland, og som hans høvedsmand hærgede han Skåne i striden mellem hertug og konge.⁹ I 1326 holdt han fast ved Christoffer længst muligt; i 1330 var han sammen med sønnen Bo Falk kongens forlængede arm ved fængslingen af bisp Tyge af Børglum, og han fulgte kongen til det sidste i opgøret med grev Gerhard: ved freden i Kiel 10/1 1332 tilsagde greven Uffe Nielsen og Eskil Krage fred sammen med kongen. – Bo Falk støttede i 1333-34 junker Otto og blev en af Valdemar Atterdags vigtigste råder. Han spillede ganske vist kun en birolle 1341-43, men var 26/8 1344 sammen med Claus Limbek Valdemars forhandler med holstenerne og var i 1350 med kongen i Tyskland i Bautzen som i Lybæk. Blev i 1352, mens kongen var på felttog, sammen med Roskil-

debispen, Stig Andersen og to andre riddere indsat som »landets vogtere«, men, fortæller Sjællandskrøniken, derefter udskrev de skat.¹⁰ Han besøgte landefreden af 1360 som nr. 6 af 42 riddere, men døde kort efter.

Hverken Uffe Nielsen eller Peder Vendelbo blev fattige i kongelig tjeneste, men Eskil Krage og Bo Falk blev rige. Valløregistraturen¹¹ demonstrerer deres godserhvervelser, kragen blev til en falk. I øvrigt var Bo Falk (vel som svigersøn) en af arvingerne efter Peder Vendelbo 25/3 1347.

Oprørere eller kongetilhængere: Stig Andersen (Hvide) af Bjørnholm på Djursland, søn af en oprører og sønnesøn af dansk middelalders berømteste oprører marsk Stig, var hverken eller, var ikke partigænger. Kortfattet skal anføres de vigtigste data om ham. Brevvidne for Christoffer II 1324-25, for Valdemar III 1327, begunstiget af Christoffer 1331, af grev Gerhard 1333, formidlede 1343 Claus Limbeks overgang til Valdemar Atterdag, 1344-46 høvedsmand i Estland, formidlede 1351 en udsoning mellem grev Gerhards sønner og Niels Ebbesens frænder, 1352 medlem af den ovenfor nævnte overordentlige regering, ved drabet på Niels Eriksen af Jerpelstrup en af kongens venner, gik i 1359 efter det uopklarede drab i Middelfart på hans søn den kongelige kammermester Uffe Stigsen med i det jyske oprør, indstiftede 1359-66 flere gudstjenester i Århus domkirke, desuden i Antvorskov, Lybæk domkirke, Lybæk dominikanerkloster og vist også i Viborg domkirke. Den årlige sjælemesse i Århus domkirke læstes på den dræbte søns dødsdag 29. december. O. 1340 byggede Stig Andersen på en holm i et mosedrag på Djursland borgen Bjørnholm,¹² som i 1343 på linie med Skanderborg betegnes som et sikkert sted i Nørrejylland. Sjællandske Krønike beretter med en vis skadefryd, at da kongens skib i 1359 gik ned ud for Djurslands kyst, stod folkene fra Bjørnholm inde på stranden og samlede vragrester og overlevende op.¹³ I 1360'erne var Stig Andersen igen kongelig råd, men etablerede nu flere ægteskabsforbindelser til den jyske opposition, og i januar 1368 gik han fra begyndelsen med i det sidste store opgør med kongen, men døde kort efter. Stig Andersens overordentlige position fremgår af de anførte data, samtidig anes en manglende lyst til politisk engagement, før han i 1359 blev trukket ind i stridighederne mellem konge og adel.

2.

Danmarkshistorien afgjordes imidlertid heller ikke i det 14. århundrede af enkeltpersoners valg eller stillingtagen. Hverken Claus Limbeks gentagne partiskift eller Stig Andersens sene tilslutning til den jyske opposition, ja selv ikke hele den jyske opposition imod Valdemar Atterdags kongemagt synes at have indvirket på det videre politiske forløb. Og Christoffers fåtallige tilhængere kunne selvfølgelig ikke retablere hans kongemagt 1329-32.

Perioden fra 1326 til 1340, de sidste otte år uden en konge, de første seks uden en virkelig kongemagt, fortæller os noget vigtigt om kongen og hans mænd. Christoffer havde i 1326 bragt sig i modsætning til øjensynlig næsten hele det danske aristokrati, adel som bisper. I stedet valgtes den sønderjyske barnehertug Valdemar som konge; regeringen kom til at bestå af Valdemars formynder grev Gerhard af Holsten (Rendsborg) og marsken Ludvig Albrechtsen (Eberstein). Håndfæstningen sikrede dansk kirke og adel alle tænkelige rettigheder, og regeringen påberåbte sig 1326-27 ved alle mulige lejligheder rådets eller rådernes godkendelse af, hvad den foretog sig, dvs. først og fremmest af det store udsalg af kronens rettigheder til kronens kreditorer. Således blev grev Gerhard hertug af Sønderjylland og marsken panteherre på Koldinghus og Riberhus. Reelt blev det da de udenlandske kreditorer og en meget begrænset gruppe af det danske aristokrati, som drog fordel af kongeskiftet. I hvert fald følte jyderne sig sat udenfor, og i 1329 foretog de hele to felttog ned i grev Gerhards Sønderjylland.¹⁴ Lederen synes at have været bisp Jacob af Ribe, og bevægelsen havde sympati eller støtte hos bisp Svend af Århus.¹⁵ Derimod kendes ingen adelige ledere, hvorfor Erik Arup betegnede den som den jyske væbnerbevægelse.¹⁶

Christoffers genkomst samme år med grev Johan af Holstens velvillige og velbetalte støtte førte til kongemagtens og dermed rigets/statsmagtens sammenbrud. Karakteristisk er det, at de bevarede diplomater opererer med Christoffers tilhængere, Johans tilhængere, Gerhards tilhængere.¹⁷ Før Christoffers død 2/8 1332 var riget opløst, grev Gerhard havde Jylland og Fyn i pant, grev Johan Sjælland og Lolland, mens skåningerne henvendte sig til den svenske konge Magnus og valgte ham til konge af Skåne. Det danske rige fik ingen ny konge, og dermed ingen drost, intet råd, ingen møder på danehof.¹⁸ Aristokratiet besad ingen rigsomfattende organisation uden om kongemagten. Og da den reelt var brudt sammen i 1329, var der ingen til at vælge en ny konge.

Der blev i perioden 1332-40 stor forskel på Skåne og de andre landes situation. Magnus var konge af Skåne. Hovedsmændene på Skånemarkedet blev ganske vist svenske, men et af flere vidnesbyrd om kongens samarbejde med skånsk adel udgør hans tildeling af ridderslag. O. 1338 fik Sakse Pedersen, som var flygtet fra Sjælland, brødrene Anders og Jacob Jonsen, Jens Hasenberg, som også kom fra Sjælland, Jens Ged og Jens Eriksen alle ridderslaget; hermed var halvdelen af Skånes riddere i 1340 udnævnt af Magnus.

Helt anderledes artede forholdene sig i de andre danske lande. Der var her tale om et fremmedherredømme, en militær besættelse, om en fremmed overklasse, som beskattede befolkningen. På kronens slotte sad holstenske hovedsmænd, oftest som underpanthavere. Grev Johan havde ikke megen kontrol med sine folk, og til de vendiske byers irritation drev de et udstrakt

sørøveri. Grev Gerhard havde givetvis langt bedre styr på sine mænd, til gengæld trak det i 1339 op til åbenlys uro i Jylland. Det er ovenfor nævnt, at Gerhard havde et samarbejde med Stig Andersen. Det værnebrev (af 13/1 1333), hvorved han fritager denne for inne, stud og leding (foruden at han privilegerede ham med 40 marks bøder m.m.) synes til gengæld at indicere, at greven ikke uden videre betragtede danske herremænd som herremænd, men snarere som skattebønder. Ser vi for disse lande på ridderslagenes vidnesbyrd, fås følgende: På Sjælland udnævntes ingen riddere i 1330'erne, og i 1340 var der følgelig blot to tilbage, Peder Grubbe og Jacob Nielsen. Jylland fik næppe heller nye danske riddere. Af 11 riddere i 1340 havde de 9 fået ridderslaget senest 1326. Og ridderen Mogens Dal, som blot nævnes i fire breve 1336-46, kan meget vel have opnået ridderværdigheden længe før 1336; jysk adel er dårligt belyst, i 1336 anføres således en ellers ukendt ridder Odinkarl Bondesen. Sværest at bedømme er hr. Ove Hase, som optræder i breve fra 1334 og 1338 samt nævnes i et brev fra 1341 (muligvis som afdød). Hvis han er identisk med den sjællandske væbner af samme navn 1320-32, har vi her en sjællandsk-jysk herremand, som må have fået ridderslaget af en af de holstenske grever, en mulighed, som jeg imidlertid ud fra det i øvrigt foreliggende anser for usandsynlig.

Der findes ingen positive vidnesbyrd om uddeling af ridderslag på Sjælland og i Jylland efter 1326. De manglende ridderslag – greverne tildelte jo deres egne mænd sådanne – er et vidnesbyrd om, at de holstenske grever ikke brugte de danske herremænd som deres mænd, eller i hvert fald om deres dårlige forhold til dem.¹⁹ På Fyn blev der dog uddelt ridderslag senest 1342, hvor Timme Timmesen (Abildgaard), som var væbner i 1334, samt brødrene Troels og Jens Pedersen og Jacob Jonsen anføres med riddertitel. De tre sidste var muligvis sønderjyder.

3.

I begyndelsen af 1340 eksploderede situationen i Jylland. Grev Gerhard havde ved et møde fået sine råder til at bevilge sig en bede,²⁰ givetvis betød denne skatteopkrævning, at der blev mindre til hans mænd,²¹ men den betød selvfølgelig også en ekstra byrde på befolkningen, Gerhard trak lejetropper til Jylland, kom i strid med hertug Valdemar og nogle af de mægtigere østjyske herremænd, Anders Jensen (Brock), Peder Munk, Uffe Nielsen, hvis befæstede gårde blev besat. Midt under uroen blev Gerhard den 1. april dræbt af den i øvrigt ukendte herremand Niels Ebbesen.

Situationen syntes moden til en retablering af den danske kongemagt ved Christoffers yngste søn junker Valdemar, men – som kraftigt betonet i al nyere forskning – den blev gennemført uden dansk medvirken ved et sæt af aftaler indgået i Lybæk i maj 1340 mellem de holstenske grever, hertug

Valdemar, og junker Valdemar, som af de kontraherende parter blev tituleret konge, uanset at han først blev valgt dertil i Viborg ved St. Hans.²² Ved den trekantede aftale fik Gerhards sønner Sønderjylland i pant af hertugen, der til gengæld modtog grevernes pant i Nørrejylland, dog excl. Vendsyssel, Thy og Himmerland, som kongen fik som startkapital i form af medgift ved hans giftermål med hertugens søster. De rendborgske grever beholdt Fyn, og 3/1 1341 – tydeligvis efter nogen tøven – bekræftede kong Valdemar Magnus' erhvervelse af Skåne. Nogen aftale mellem Valdemar og grev Johan om Sjælland er derimod ikke bevaret, men greven støttede de følgende år sammen med de vendiske byer kongens kamp imod de holstenske slotshøvedmænd på øen. Sjællandske Krønike udtrykker resultatet af de mange forhandlinger meget præcist: »Valdemar holdt bryllup med Helvig – og blev valgt af jyder og sjællændere til konge.«²³

Kong Valdemar blev i Lybæk kraftigt støttet af sin svoger markgrev Ludvig (Wittelsbach) af Brandenburg, en støtte som fortsatte de følgende år, hvor Friedrich v. Lochen blev Valdemars marsk (til 1342), Gebhard v. Bortvelde kansler, og markgrevens råd Hasse v. Wedel 21/5 1341 endog tituleres drost.²⁴ Helt uden kontakter til Danmark var Valdemar dog ikke, da han ankom til landet; bisp Svend af Århus, og væbneren Jens Bæger som allerede havde støttet junker Ottos forsøg på at blive konge, havde sluttet sig til ham i 1338, og i Lybæk var han ledsaget af bisp Svend og af den mecklenborgske ridder Johan v. Plessen, en af Christoffer II.s gamle medarbejdere, og som ovenfor nævnt var det tre danskere, som blev Valdemars nærmeste rådgivere de første par år, bisp Svend af Århus, Peder Vendelbo og Uffe Nielsen, alle Christoffers nære medarbejdere i hans sidste kongeperiode.

4.

Når den brandenburgske støtte og støtten fra dynastiets gamle tilhængere er påpeget, er tiden inde til at fremhæve, at mænds tjeneste bestemtes af, hvem der var herre dér, hvor de boede. Forholdene i Danmark i 1330'erne og 40'erne var ganske vist så forvirrede, at det gav et vist spillerum for, at mænd valgte, hvilken fyrste de ville tjene, men statsretten var klar. Det hedder i aftalen mellem hertug Valdemar og de rendborgske grever af 23/6 1340:

Fremdeles skal hertugen til os henvise alle sine mænd, som har gods i de lande, som hertugen har sat os i pant. De skal hylde os og aflægge ed til os, således som mænd retsmæssigt skal gøre det over for deres herre. På samme måde skal vi henvise vore mænd, som vi har i Nørrejylland, til hertugen.

Hertugen blev ganske vist ikke eneherre over mændene i sit nørrejyske pantområde, ved aftalen med kongen af 19. maj bestemtes det nemlig, at borge- ne skulle stå åbne for kongen, d.v.s. at hertugens slotshøvedsmænd skulle

aflægge ed også til kongen.²⁵ Men Valdemars pantsættelsesbrev til grev Henrik og Claus på Fyn gav ikke kongen nogen som helst rettigheder hverken med hensyn til »gejstlige eller verdslige len«, og da han 3/1 1341 stadfæstede den svenske konges erhvervelse af Skåne, afstod han landet »med al kongelig ret – med markeder, mønt, borge, vasaller«. Efter megen strid måtte Valdemar 18/11 1343 bekræfte afståelsen i mere bindende udtryk, og han løste nu explicit gejstligheden for afhængighed og lydighed og de øvrige stænder for tjeneste, mandsed og lydighed.

Det skal i det følgende undersøges, hvem der i Valdemars første regeringsår fungerede som hans rådgivere og mænd. Det meste af materialet er fremlagt og analyseret i de to bilag, som identificerer alle tidens mere fremtrædende danske herremænd og placerer dem geografisk. Kilderne udgøres af kongebrevene 1341-44. Blandt dem udskiller sig som en særlig gruppe de breve, hvorved Valdemar afstod Skåne til kong Magnus af Sverige, idet der blev lagt vægt på, at de blev beseglet af en alsidig og fornem dansk repræsentation. Desværre er netop disse breve dårligt overleverede, se bilag B. Det første af dem er Valdemars stadfæstelse 3/1 1341 af Magnus' erhvervelse af Skåne i 1332. Som garanter medbeseglede markgrev Ludvig af Brandenburg, hertug Bugislavs af Stettin, grev Johan af Holsten, bisperne af Roskilde, Børglum, Odense og Århus, de tyske riddere Heine Skarpenberg, Johan v. Plessen og Friedrich v. Lochen, 7 jyske og 2 sjællandske riddere og mindst 5 jyske væbnere. Forloverlisten er afbrudt i afskriften, hvorfor det ikke kan vides, om den også har omfattet ikke-jyske væbnere. Med dette forbehold var den jyske dominans bastant, hvilket stemmer med andre breve fra januar 1341, og dette karaktertræk var ikke afgørende ændret, da Valdemar efter megen strid med den svenske konge i efteråret 1343 i langt mere bindende vendinger solgte og skødede de skånske lande til denne og den svenske krone. I et brev af 18. november opregnes den danske konges medlovere, bisperne af Århus, Ribe, Roskilde og Viborg, abbederne af Ringsted, Essenbæk, Esrom og Sorø, dekanen i Roskilde, prioren af Antvorskov, byerne Roskilde, Ålborg, Holbæk og Slangstrup, 5 jyske riddere, 9 jyske væbnere, Jens Lauridsen (som sammen med sin broder Peder sad inde med Tranekær Slot og Langeland) samt 4 sjællandske væbnere. I fredsftalen nogle måneder tidligere, den 2. august, var der blevet nedsat et paritetisk sammensat voldgiftsnævn. De danske medlemmer, 12 mægtige og gode mænd født i Danmark, skulle udtages af en liste på 24, bestående af bisperne af Århus, Ribe og Børglum, dekanen i Roskilde, prioren af Antvorskov, 7 jyske riddere samt 6 jyske og 6 sjællandske væbnere. Der var næsten sammenfald mellem adelslisterne i de to breve, tilsammen omfattede de 7 jyske riddere, 10 jyske og 6 sjællandske væbnere samt Jens Lauridsen.

Brevene om Skåne viser, hvem der var den danske konges mænd. Det kan selvfølgelig ikke undre, at der i den givne situation ikke var nogen skåninge, men det bør bemærkes, at der heller ikke var nogen fynboer (med undtagelse af Odensebispen i 1341). Hermed passer en formulering i et brev fra det tidlige efterår 1343, hvori det hedder, at medlemmerne af voldgiftsnævnet var udpegede fra Jylland og Sjælland.²⁶ Den jyske dominans endnu i 1343 viser, at Valdemars magtbasis stadig lå i Nordjylland, men er dog også et udtryk for, at jysk adel var mægtigere og talrigere end den sjællandske. I 1341 eksisterede der kun to, i 1343 endog blot én sjællandsk ridder!

Vender vi os til tidens andre kongebreve, bekræftes det iagttagne billede. 6/1 1341 udstedte kong Valdemar i Roskilde et almindeligt amnesti- og privilegiebrev. Det besegledes af bisperne af Århus og Roskilde, af de samme 3 tyske riddere som tre dage før havde beseglet brevet om Skåne, af de jyske riddere Uffe Nielsen og Peder Vendelbo, den brandenburgske væbner Hasse v. Wedel, 10 jyske væbnere og brødrene Peder og Jens Lauridsen. Tre breve til Roskilde bisp og kapitel den 16.-17. januar bevidnedes af bisp Svend af Århus, Peder Vendelbo og Uffe Nielsen, de jyske væbnere Erik Nielsen, Niels Eriksen Røde og Povl Glob samt af Peder og Jens Lauridsen og Jens Bæger. Jyderne var således helt dominerende på dette tidspunkt.

Den tidligere nævnte fredsaftale med kong Magnus 2/8 1343 i Helsingborg besegledes af biskop og dekan i Roskilde, prioren af Antvorskov, den jyske ridder Claus Limbek, 5 jyske²⁷ og 14 sjællandske væbnere, 2 ellers ukendte væbnere (Godskalk Wotenike og Iver Iversen)²⁸, endelig af Peder Due, som på det tidspunkt vist må regnes for sjællænder.²⁹ Et forlig med Rendsborggreverne 3/5 1344 i Sønderborg besegledes af 4 jyske riddere, 14 jyske væbnere og Peder Due. Desuden tog 4 herremænd forbehold, hr. Johan Limbek, Niels Bugge, Jacob Jensen (ellers ukendt) og Peder Lauridsen. Overvægten af henholdsvis sjællændere og jyder i de to fredsaftaler hang naturligvis sammen med forhandlingsemne og mødested. Mens kong Valdemar ved Skåneforhandlingerne havde mobiliseret sit riges ypperste folk, herunder flere riddere på gravens rand, udgjorde beseglerne af de to fredsaftaler mere beskedne forsamlings, og flere af de deltagende væbnere kendes ellers ikke.

Det skal konkluderes, uanset slagsiden i det fremlagte materiale – Magnus, konge af Sverige og Skåne, kunne umuligt acceptere skåninge som garanter og beseglere for Valdemar –, at den danske konges herremænd udgjordes af jyder og sjællændere og af Peder og Jens Lauridsen på Langeland (som egentlig tilhørte den sønderjyske hertug). Herremændene tjente territorieherren. En lidt friere stilling indtog bisperne. Bisp Niels af Odense var med i Helsingborg 3/1 1341, og – mere bemærkelsesværdigt – ærkebisp Peder sendte ifølge Detmar i sommeren 1341 to koger med bevæbnet mandskab til hjælp for Valdemar ved kampen om Kalundborg.³⁰ Ved begge lejligheder var

kongens forhold til de relevante fyrster imidlertid godt eller tåleligt. I denne sammenhæng skal fremdrages Valdemars brev til bisp Jacob af Ribe givet i lejren foran Kalundborg 25/8 1341; kongen tog bisp i sit værn, idet han havde pantsat landet til hertug Valdemar, men »udtrykkeligt undtaget fornævnte biskop.« Bisp Svend af Århus må formodes at have indtaget den samme stilling, men Odensebisp gjorde det givetvis ikke, og ærkebisp var kong Magnus' mand.

Endnu rester imidlertid to kongebreve fra sommeren 1341, som nødvendigvis må inddrages i undersøgelsen, fordi persongalleriet afviger fra de andre breve. Det første brev, vistnok af 6. juni,³¹ til Roskildebisp garanteredes af Peder Vendelbo, Uffe Nielsen, Friedrich v. Lochen og Sakse Pedersen samt af de sjællandske væbnere Anders Ovesen og Jens Mogensen. Det vil ses af bilag A, at Sakse Pedersen var sjællænder, men 1332-39 havde været ærkebispens væbner og siden kong Magnus' ridder. Nu i 1341 vendte han altså tilbage til Sjælland. Ved det andet brev, af 15. juli, givet i lejren foran Kalundborg, sluttede Valdemar forbund med de vendiske byer imod sørøverne, dvs. bl.a. de sørøvere, der befandt sig i Kalundborg. Som vidner anføres som sædvanlig Peder Vendelbo og Uffe Nielsen, desuden Niels Erikson af Jerpelstrup, Jens Bæger og den sjællandske ridder Jacob Nielsen og – umiddelbart overraskende – den holstenske ridder Bent v. Ahlefeldt og den skånske ridder Jens Ged. Den første af de to hørte hjemme på Lolland og var grev Johans mand. Også i et brandenburgsk udkast til et diplom 21/5 1341 vedrørende Estland lader skriveren ham figurere som vidne for Valdemar, men ellers ses han først i kongens tjeneste fra 1349/50. Forklaringen på hans rolle i 1341 er givetvis grevens, kongens og de vendiske byers nære samarbejde imod sørøverne og Kalundborg.³² Jens Geds tilstedeværelse må forstås i sammenhæng med ærkebispens militære hjælp til kong Valdemar. De to diplomer giver således ikke anledning til at ændre tesen, Valdemars mænd kom fra Jylland, Sjælland og Langeland.

I den hidtil foretagne undersøgelse er årene 1341-44 blevet analyseret som en helhed. Et par udviklingstræk er dog strejft. Da kongen i efteråret 1340 kom fra Jylland til Sjælland, fulgtes han af tyskere og jyder, således som det fremgår af diplomerne fra januar 1341. De fleste af tyskerne nævnes sidste gang i det brandenburgske brevudkast af 21/5 1341, men Friedrich v. Lochen spillede som marsk en hovedrolle i 1342, før han i 1343 atter stillede sig til disposition for markgreve Ludvig.³³ På Sjælland indgik Valdemar straks i et frugtbart samarbejde med Roskildebisp, dekanen Jacob Povlsen blev en vigtig rådgiver,³⁴ og i det hele taget trådte efterhånden et sjællandsk element i kongens medarbejderkreds lidt stærkere frem.

Samtidig foregik der markante ændringer i kongens jyske medarbejderkreds fra 1341 til 1343. De absolut vigtigste rådgivere i 1341 var Peder Ven-

delbo og Uffe Nielsen, dertil Erik Nielsen, Niels Eriksen af Jerpelstrup og Povl Glob. I 1343 suppleredes denne kreds med Stig Andersen, Claus Limbek og Niels Bugge, som alle tre i årene fremover kom til at spille en hovedrolle. Stig Andersen blev straks brugt som høvedsmand i Estland, Claus Limbek blev drost og høvedsmand på Sjælland, mens Niels Bugge formentlig var med Valdemar i Jerusalem i 1347³⁵ og i 1350 var i Bautzen under forhandlingerne med Carl IV. Peder Vendelbo og Uffe Nielsen nævnes sidst i live henholdsvis 1345 og 1347, men der var ikke kun tale om et generationsskifte, hverken Stig Andersen eller Niels Bugge var unge i 1343, og det er virkelig påfaldende, at disse rige og mægtige mænd aldrig optræder i kongens nærvær i dennes første regeringsår.

Erik Arup havde fat i et hjørne af problemet. Det er jo en af hans *Danmarks Histories* store fortjenester, at han interesserede sig for, hvem der havde regeringsmagten, og han derfor i rigt mål oplyser, hvem der besegler og bevidner de kongelige breve. I det foreliggende tilfælde har han bemærket, at Claus Limbek på Kalø i april 1343 blev kongens mand, og mener herefter, at de jyske stormænd 18/11 tvang kongen til forlig med Magnus og til at fjerne Friedrich v. Lochen som marsk, hvorefter Claus Limbek blev drost og Erik Nielsen marsk.³⁶ Sammenkædningen af de forskellige forhold er ikke rigtig, især har Sven Tägil påvist, at det var Wittelsbacherne, som selv trak deres folk hjem og i det hele taget lod deres støtte til Valdemar falde, fordi de havde brug for deres ressourcer i Nordtyskland.³³ Men Arup har ret i, at indløsningen af Jylland, som finansieredes ved den faste årlige bede,³⁷ skred planmæssigt frem, og 15/4 1343 udbetalte kongen med Stig Andersen som mellemmand Claus Limbek en sum penge på Kalø, ikke nok til at indløse selve borgen, men hr. Claus flyttede sin loyalitet til kongen.³⁸ Givetvis må hertug Valdemar også omved denne tid have modtaget store beløb af beden, for i 1344 var han atter i besiddelse af Nordslesvig.³⁹ Uanset at detaljerne i indløsningsforløbet ikke kan opklares, kan der derfor ikke herske tvivl om, at Valdemars oprindelige nordjyske område i 1343 var forøget med Kalø og den fjerdedel af det pantsatte Jylland, som i 1340 regnedes til slottet.

Forklaringen på udvidelsen af kongens jyske rådgiverkreds i 1343 ligger herefter ligefor. Hans medarbejdere i 1341 hørte hjemme i eller havde kraftig tilknytning til det nordligste Jylland, Peder Vendelbo og Uffe Nielsen var vendelboer (omend de ejede store godser i Kalødelen af Jylland), Erik Nielsen hørte hjemme i Han hd. og Povl Glob var thybo, mens intet vides om Niels Eriksen. De nye folk i 1343 hørte hjemme i Kalødelen af Jylland, Stig Andersen på Djursland, Niels Bugge især på Viborgegnen. Herremændenes tjenesteforhold bestemtes af, hvem der var territoriets herre. Desværre kan tesen ikke verificeres ved at se på de mindre fremtrædende jyske herremænd, fordi vi ved for lidt om dem, hvortil kommer, at mange selvfølgelig besad

gods forskellige steder i Jylland. Men den kan sandsynliggøres, jfr. bilag A. Af de i 1341 (udover de ovenfor nævnte) optrædende jyder hørte Henrik Nielsen, Ingvar Udsen, Esger Ebbesen Krog og vel også hans broder Strange Ebbesen hjemme i kongens del af Jylland. Endvidere besad Peder Gødesen, Mogens Dal og Ebbe Galt gods dér, Ove Eskilsen er uoplyst, mens Anders Jensen boede på Estrup ved Randers. En række mere perifere personer, Jens Kaas; Peder Munk senior, Svenning Iversen og brødrene Palle og Peder Nielsen, som alle bevidnede kongebrevet af 6/1 1341, kan ikke placeres. Blandt de nytilkomne i 1343-44 var der folk fra Djursland-Randersegnen som Stig Andersens broder Uffe, Iver Nielsen, Jens Hviding og brødrene Jens og Peder Povlsen, men naturligvis også mænd fra kongens gamle område som Anders Jensen af Bodum (i Thy). Til nuancering af, hvad her er søgt påvist, skal jeg dog tilføje, at forholdet mellem kongen og hertugen var så nært, at det må have givet herremændene større bevægelsesfrihed, end f.eks. de fynske herremænd havde. Jfr. hertil om Anders Jensen af Estrup ovenfor.

Som et supplement til det fremførte er det værd igen at se på brevet til den svenske konge af 18/11 1343, nu ikke på herremændene, men på klostre og byer. Repræsentationen af disse institutioner var ikke omfattende, men karakteristisk. For Jylland nævnes blot Ålborg by og Essenbæk kloster (ved Randers), men for Sjælland de fire store klostre, Ringsted, Esrom, Sorø og Antvorskov, derimod ikke Næstved, og staden Roskilde (som var kongens hovedkvarter) og de ubetydelige byer Holbæk og Slangstrup, derimod hverken Vordingborg, København, Søborg, Kalundborg, Korsør eller Næstved, som alle var under de holstenske slotshovedsmænds kontrol.⁴⁰

Kongens mænd kom således fra det territorium han beherskede, de var pligtige at tjene ham, og de gjorde det, i egen velforståede interesse. Almindelig fornuft tilsagde herremændene at rette sig efter reglerne. Danmark var i 1340'erne splittet op mellem flere fyrster. Ved konflikter mellem disse beslaglagde man modstanderes gods. Det må have været et problem for mange adelsmænd og vel også for kirkelige institutioner, at de havde gods i flere fyrsters magtområde, og der er da også flere eksempler på, at skånske adelsmænd afhændede deres gods på Sjælland.⁴¹ Men også i fredstid må de indviklede politiske forhold have givet adelen problemer. Det var ikke glemt, at dens skattefrihed var givet af fyrsten som modydelse for tjeneste. Der kunne være god grund for Valdemar Atterdag til at betragte skånske herremænds sjællandske gods som skattepligtigt bondegods. Mens der ikke hersker tvivl om beslaglæggelserne af fjendtlig ejendom i en krigssituation, ville det være ønskeligt, hvis skattefrihedsproblematikken kunne belyses ud fra kildemateriale. Kun nogle få svært tolkelige breve strejfer problemet. Relevant er for så vidt Grev Gerhards tidligere (s. 262) nævnte brev til Stig Andersen, hvor-

ved han fritog denne for inne, stud og leding, idet det viser, at adelig skattefrihed ingenlunde var en selvfølge. Mærkeligere er Valdemars brev af 11/11 1340 til Bo Falk, hvorved denne fritoges for »bede, inne, stud, sagesfald etc.« af sit skånske gods. Brevet afspejler en situation, hvor kongen endnu ikke havde fraskrevet sig retten til Skåne. Mere forståeligt er brevet (ovenfor s. 266) til bisp Jacob af Ribe 25/8 1341, hvori kongen fritog denne for inne, stud og leding og al anden tyngde, idet han samtidig fritog bispen for al hjælp og ledingsudbud. Her (men der er tale om en Huitfeldt oversættelse) kædes begreberne skattefrihed og tjenestepligt nemlig sammen, blot at kongen gav bispen et særligt privilegium. Også aftalerne om Skåne leverer et bidrag til problematikken. Valdemar lovede 3/1 1341, at ærkebispens og Lundekirken frit skulle nyde deres rettigheder i enhver del af Danmarks rige, og såvel 2/8 som 18/11 1343 fastsloges det, at alle med gods i begge riger, uanset stilling eller rang, frit skulle nyde deres gods og gøre tjeneste af det. Desværre oplyses det ikke, på hvilken måde en herremand kunne (skulle) tjene to herrer. Det sparsomme og umiddelomme kildemateriale demonstrerer problemet, vanskelighederne for folk med ejendom i flere fyrsters magtområder, men viser lidet eller intet om, hvordan problemet løstes til daglig.

5.

I 1347 kunne kong Valdemar fejre sin hidtidige succes med en rejse til det hellige land, hvor han på Christi grav blev slået til ridder af hertug Erik af Lauenburg og derefter tildelte flere af sine mænd ridderslaget.⁴² Men da var Danmarks riddere næsten også uddøde. Blot fire af de gamle jyske riddere ses at have overlevet året 1347, Peder Gødesen, Stig Andersen, Claus Limbek og Johan Limbek, og ingen sjællandske. Den først bevidnede af de nye riddere er Niels Bugge i 1348, mens en række andre (formentlig fordi brev-materialet svigter for 1348-49) først kendes som riddere i 1350, Bo Falk, Jacob Olufsen, Peder Bæger, Henning Podebusk, Evert Moltke, Niels Eriksen af Jerpelstrup og Lyder Limbek, atter andre, Peder Falk og Palle Jensen (Munk) først i 1351.⁴³ Marsken Erik Nielsen var ikke ridder i 1349, men i 1350.

Allerede i 1351 stod kongens jyske riddere, Claus og Johan Limbek, Niels Bugge, Erik Nielsen, Niels Eriksen af Jerpelstrup og den ny biskop i Ribe (siden 1345) Peder Turesen i oprør mod kongen. Men det blev ikke de jyske oprørere, hverken nu eller siden, som kom til at bestemme udviklingen. Sjællandske Krønike beretter om kongens faste greb om Sjælland, og diplomerne fortæller os, hvem han satte på slottene. På København sad i 1349 Oluf Ebbesen (Huitfeldt); på Søborg 1354-55 Jens Ferke; på Ålborg i 1355 Tyge Skammelsen; på Kalundborg i 1355 Jens Madsen (Quitow), som 1356-61 var sjællandsk landsdommer; på Vordingborg 1351-56 Arnold Knap assi-

steret af Peder Dene, efter Jens Madsen blev Arnold Knap 1363-65 landsdommer. Krøniken fortæller, at Peder Dene i 1353 blev forlovet med Oluf Ebbesens datter, men at hun giftede sig med Sæntækæ, »som ikke var af adel«. ⁴⁴ Erik Arup har vist, at Sæntækæ er identisk med Jenseke Paris, en af Valdemars sjællandske riddere o. 1370. ⁴⁵ Foruden således at benytte udprægede lavadelsmænd i betydeligt omfang tog kongen i 1350'erne og endnu mere i 1360'erne også tyske adelsmænd i sin tjeneste, nogle af dem overtaget fra holstenerne på Lolland og på Fyn, andre nytilkomne fra især Mecklenburg. Da Stralsundfreden afsluttedes 24/5 1370, sad der tyske slotshøvedsmænd på 8 af de 18 danske slotte, som endnu var under rigsrådets og kongens kontrol. Da Valdemar døde i 1375, havde Danmark i rigsrådet en aristokratisk institution, som evnede at føre et kongevalg igennem i en endog meget vanskelig situation, hvor to fyrstehuse bejlede til tronen. Den dansk-norske linie vandt, og en del af den tyske adel forlod derefter landet. Under dronning Margrethe sad sønnerne af de jyske oprørere fast i rådet, og da Erik af Pommerns udenrigspolitik i 1430'erne fejlede, var der næppe nogen jysk adelsmand, som tænkte på oprør. Jyderne talte i stedet med deres kolleger i rådet, kongen blev afsat og en ny indkaldt.

1. Hvornår visen er forfattet, er ikke godt at vide. I moderne folkeviseforskning er man tilbøjelig til at placere hele visedigtningen i det 15.-16. årh. Kr. Erslev har i *Danmarks Riges Historie* II, Kbh. 1898-1905, s. 239 benyttet de her citerede vers til karakteristik af den danske adel.
2. For Claus Limbek som for afhandlingen i øvrigt henvises generelt til brevene i *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff og til bilag A.
3. *Annales Danici*, Udg. Ellen Jørgensen, Kbh. 1920, s. 175.
4. Han placeres i pavebrev af 31/10 1355 i Århus stift, 21/6 1364 var Gunnar Jacobsen høvedsmand på Kalø. Det synes sandsynligt, at kongen har fået hr. Claus sat ud af Kalø i forbindelse med oprøret 1357-59.
5. Se *Dipl. Dan.* 3. rk. IV, 445, VIII, 124, 132, 158-59, IX, 266.
6. Jfr. brev af 24/1 1373. – Måske dog først i 1359 som en effekt af Uffe Stigsens død, idet denne var gift med hans søster (*Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, Udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1939, 1. rk., 4036).
7. *Dipl. Dan.* 3, rk. VIII, 129-30, 142 og 156. Det sidste brev findes kun i udtog hos Huitfeldt, som har Lave Uffesen (i *Danmarks Riges Breve: Ovesen*) for Laurids Uffesen og Tage Uffesen for Lage Uffesen.
8. *Annales Danici*, s. 187.
9. *Ibid.*, s. 168f.
10. *Ibid.*, s. 176.
11. A. Thiset, *Danske adelige Brevkister*, Kbh. 1897, s. 126-65.
12. Sml. *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi*, Udg. M. Cl. Gertz, Kbh. 1917-22, II, s. 264; *Jyske Samlinger* ny rk. VI, s. 233f; *Dipl. Dan.* 2. rk. XI, 328 og 3. rk. I, 330.
13. *Annales Danici*, s. 187.
14. Jan Kanstrup, Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. VI, 1972, s. 1-19, se s. 8ff.

15. *Scriptores minores*, I, s. 483; *Dipl. Dan.* 2. rk. X, 244.
16. Erik Arup, *Danmarks Historie* II, Kbh. 1932, s. 82f.
17. *Dipl. Dan.* 2. rk. X, 172 og 348.
18. Dette er kraftigt fremhævet af Erik Kjersgaard i Politikens *Danmarks Historie* IV, Kbh. 1963, se især s. 246, i opposition til Erik Arup, anf.arb., s. 88f.
19. Foruden Stig Andersen ses dog Jens Bjørnsen og hr. Lars Larsen i holstensk tjeneste i 1333-34 som fogder på Bygholm og Kolding, *Dipl. Dan.* 2.rk. XI, 75 og 113.
20. *Dipl. Dan.* 3.rk. I, 10 (s. 11 l. 30-33) og 11 (s. 16 l. 22-25). Erik Arup, anf.arb., s. 93 mener fejlagtigt, at beden bevilgedes af landstinget.
21. Jfr. hertil Nebbegårdaftalen af 22/7 1348, hvori de holstenske grever får valget mellem selv at oppebære beder og gaver af deres halvdel af Fyn eller lade deres mænd få dem. I begge tilfælde skal der årligt afkortes 1500 mark sølv i kongens gæld til greverne.
22. *Annales Danici*, s. 162, jfr. *Dipl. Dan.* 3. rk. I, 38 (s. 46 l. 7f).
23. *Annales Danici*, s. 172f.
24. Den wittelsbachske støtte er fremhævet af Sven Tägil, *Valdemar Atterdag och Europa*, Lund 1962.
25. 28/9 1340 lovede hertugen kongen, at han ville løse vasallerne (o: herremændene) i Ribe len fra deres troskabsed, hvis hans fogeder på Riberhus ikke aflagde ed til kongen.
26. *Dipl. Dan.* 3. rk. I, 374.
27. Povl Glob, Niels Eriksen af Jerpelstrup, Palle Nielsen, Esger Krog og Peder Bagge (måske tvivlsom, men en Peder Bagge ejede 19/1 1346 gods i Thy).
28. Mon identisk med sjællandsk væbner af samme navn 1327-29?
29. Han ses 1344-55 i besiddelse af sjællandsk gods og pantsatte 13/12 1364 for 200 mark sølv Favrholt i Nordsjælland til kong Valdemar. I øvrigt ejede han skånsk gods, Sørup i Jærrestad hd. (Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 83), og besad 1358-64 store kronpanter i Sverige.
30. *Die Chroniken der niedersächsischen Städte* 19, Leipzig 1884, s. 490. Se Sven Tägil, anf. arb., s. 68. Om Magnus' stilling endvidere *ibid.*, s. 72.
31. Afskriften lader det være udstedt i Tjærebylund, men mon dog ikke der er tale om Kærbylund ligesom i brevet af 15. juli?
32. Jfr. f.eks. grev Johans brev 25/7 1341. Om Bent v. Ahlefeldt som sørøver (!) ved Gedser se Rostocks klage af 5/12 1342.
33. Sven Tägil, anf.arb., s. 104.
34. *Annales Danici*, s. 173, *Dipl. Dan.* 3. rk., I, 374. Da bisp Jens af Roskilde døde, blev Jacob Povlsen i 1344 bisp.
35. Jfr. nedenfor om hans ridderværdighed.
36. Erik Arup, anf.arb., s. 96f.
37. *Dipl. Dan.* 3. rk. I, 36 (s. 42 l. 10ff) og 330.
38. *Ibid.*, 314. Der er ingen grund til med udgiverne at foreslå, at Huitfeldts brevreferat er fejldateret.
39. Jfr. *Dipl. Dan.* 3. rk. II, 34, 70 (Kær hd.) og 75.
40. *Annales Danici*, s. 173f, specielt s. 174 om befæstningen ved Næstved.
41. Se f.eks. bilag A under Peder Jensen Pilgrim og Sakse Pedersen. Endvidere afhændede Erik Hasenberg (jfr. note 43) sjællandsk gods.
42. *Annales Danici*, s. 174; *Scriptores minores*, II s. 116f.
43. Desuden nævnes en ridder i Ribe stift, Lave Rød 1350-55. Kan han have fået ridderslaget af hertug Valdemar? Ridderne Jacob Hegle og Jens Povlsen på Fyn 1350 må vist skyldes de holstenske grever deres værdighed. Erik Hasenberg, v. 1345, r. 1350-55, var vel udnævnt af kong Magnus.
44. *Annales Danici*, s. 176. Oversat Ellen Jørgensen, *Valdemar Atterdag*, Kbh. 1911, s. 32.
45. Tage E. Christiansen, Bo Falk eller Mogens Jensen? *Historisk Tidsskrift* bd. 84, 1984 s. 4f.

Bilag A. Dansk adel omkring 1340 (excl. Fyn)

JYLLAND

- Ove Hase 1320-32, r. 1334-38 (1341?). Erhvervede 6/8 1320 Gåsetofte ved Kalundborg, beseglede 5/2 1329 brev fra samme egn og var 12/11 1329 grev Johans mand, fulgte Christoffer og grev Johan i det sidste opgør med grev Gerhard (jfr. 10/1 1332). Erhvervede 16/1 1334 og 1/3 1338 gods nær det senere Silkeborg og før 16/1 1341 gods i Framlev ved Århus. To personer?
- Ove Eskilsen/Essen 1316, r. 1326-41. Besegler som jyd 16/8 1326 danehoffets brev til grev Gerhard, 31/8 1328 medudsteder af Vendsysselsbrev, 28/3 1338 på Viborg landsting. Formentlig er det ham, som i den dårlige afskrift af 3/1 1341 bogstaveres Inge (dvs. Augo) Æskilson.
- Ebbe Galt r. 1326-41. Ejede gods i herrederne Hovbjerg, Hids og Gern. Godset i Hovbjerg hd. må senere være kommet i kronens besiddelse, og i 1494 ejede kronen gods i fire byer i Hindsted hd. i Himmerland »kaldes Ebbe Galts gods og var forbrudt« (*Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*, Århus 1983, s. 216 note 21). »Ebbe Galts gods«, 10 gårde, figureer endnu i Ålborghus lens jordebog 1562 (velvillig oplysning fra stud. mag. Carsten Porskrog Rasmussen).
- Jens Hviding r. 1318-44. Hans kone ejede 1318 4/9 sønderjysk gods, selv skrev han sig 1328 før 25/4 af Rolse på Mols, segl: *Danske adelige Sigiller* (DAS) 310. Han er ikke identisk med sjællænderen Jens Nielsen Hviding 1328-35, segl: DAS 240.
- Peder Vendelbo 1315-18, r. 1323-45. Var marsk 1323-[26], drost 1330. Anføres i pavebrev af 27/2 1329 som boende i Bøglum stift, men ejede 23/6 1340 »borgen« Karmark (Middelsom hd.).
- Henrik Nielsen (Panter) 1319, r. 1322/23-45. Erhvervede 23/5 1319 og 7/9 1335 gods ved Hjørring, hvor han ejede Åstrup, som hans arvinger i 1354 måtte afstå til kong Valdemar for deres lovbrud.
- Esker Frost (Bild) 1314, r. 1326-46. Erhvervede 19/1 1346 gods i Thy.
- Mogens Dal r. 1336-46. Ejede 1343 og 1346 gods i Rinds hd.
- Uffe Nielsen (Panter) 1315?, r. 1323-47. Yngre broder til Henrik Nielsen. Skulle 23/6 1340 have sit stenhus igen, d.v.s. formentlig Clausholm (Galten hd.), som skriveren af *Eline Gøyes Jordebog*, Udg. A. Thiset, s. 218 tillægger ham ejerskabet til. Han besad dertil omfattende gods i Vendsyssel, *ibid.*, s. 278f., jfr. i øvrigt E. Ulsig, *Da. Adelsgodser* s. 227f. Hans søn Niels besad Asdal (Vennebjerg hd.).
- Peder Gødesen 1314(?), r. 1326-54. Var marsk 1329, havde tilknytning til Djursland, men besad også gods i Rinds og Hvetbo hd., *Dipl. Dan.* 2. rk. X, 26, XII, 222 (uægte), 3. rk. II, 205, IV, 106-08; *Jy. Saml.* ny række VI, s. 234.
- Stig Andersen (Hvide) r. 1324-68. Skrev sig 1333 af Obdrup (*Jy. Saml.* ny række VI, s. 233), men byggede o. 1340 Bjørnholm (ligeledes i S. Djurs hd.), der tidligere blot havde været en holm med bøgetræer (*Scriptores minores* II, s. 264) men som 24/6 1343 på linie med Skanderborg betegnes som et sikkert sted. På Sjælland ejede han Tygestrup (nu Kongsdal, Merløse hd.).
- Johan Limbek r. 1335-57. Fik af hertug Valdemar Lundtoft hd. i pant 22/3 1344, Trøjborg (ved Tønder) og Rømmø 23/10 1348. To personer.
- Claus (Mulerth) Limbek r. 1337-68. Besad Kalø fra formentlig 1337 til efter 1355. Valdemar Atterdags drost 1344-66 med pauser.
- Niels Bugge 1332-45, r. 1348-58. Placeres i pavelig bevilling 13/11 1337 i Viborg stift. Besad gods mange steder i Jylland, vigtigst vel Hald ved Viborg og gods i Rødding sogn i Salling (*Dipl. Dan.* 3. rk. III, 386), dvs. muligvis det senere Spøttrup (velvillig oplysning fra stud. mag. Carsten Porskrog Rasmussen).

- Erik Nielsen (Gyldenstjerne) 1325-49, r. 1350-65. Var marsk 1345-50, ejede Ågård i Han hd. Ingvar Udsen 1341. Ellers ukendt, men antagelig fader til Niels Ingvarsen (Rotfeld) af Bratskov i Han hd. og søn af hr. Ugot af Bratskov († før 22/5 1307).
- Anders Jensen (Brock) 1337-41. Placeres i pavelig bevilling 13/11 1337 i Århus stift. Skrev sig af Estrup (S. Hald hd.) 3/1 1341. Den befæstede gård var indtil 23/6 1340 besat af holstenerne. Povl Glob 1331-68. Ejede 12/11 1348 og 1365 gods i Thy.
- Jens Kaas 1325-45. Erhvervede 1333 efter 6/1 jysk gods, besejlede 15/8 1342 brev af Stig Andersen, overlod 8/6 1344 sit pantegods Korup i Hindsted hd. til Peder Vendelbo. Næppe jdentisk med Jens Kaas 1355-63.
- Niels Eriksen Røde/af »Jerpelstrup« (Banner) 1328-46, r. 1350-55. Det antages almindeligt, at Jerpelstrup er Jerstrup i Skam hd. på Fyn (således i *Danmarks Stednavne*), men bevis herfor findes ikke. Deltog i oprøret 1351-53 sammen med hr. Jens Povlsen, blev 1355 dræbt af kongens folk, som det synes i Jylland (*Annales Danici*, s. 179). De fleste af hans slægtninge og venner i orfejdebrevet 2/7 1355 var jyder.
- Esger Ebbesen Krog (Bild) 1341-49, r. 1355-67. Skødede 23/5 1367 Morup i Thy til kong Valdemar.
- Strange Ebbesen (Bild) 1340-60. Broder til Esger Krog, havde 23/6 1340 pant i Mors. Hans søn Ebbe overlod 21/4 1365 sin part i Mors til kongen og skødede samtidig gods, som faderen havde erhvervet i Mors og Thy.
- Niels Eriksen af Linde (Saltensee) 1343-64. Linde i Nørhald hd. Efter sin første hustru arvede han Hørsholm i Nordsjælland (*Da. Adelsgodser*, s. 162).
- Iver Nielsen (Rosenkrantz) 1343-47, r. 1352(?) -69. Placeres i pavelig bevilling 7/9 1355 i Århus stift. Skrev sig 1352 (if. en sen og dårlig oversættelse af et diplom) af Gml. Estrup (S. Hald hd.); kilden støttes dog af hans erhvervelse af gods i nabosognet Ø. Alling 22/2 1347. Besad også sjællandsk og skånsk gods.
- Jens Povlsen (Munk) 1344, 1351?, r. 1353-55/56. Af Holbæk i Røvsø hd. (jfr. 2/2 1356 og 11/5 1396), broder til Peder Povlsen 3/5 1344, som var Peder Vendelbos svingersøn, men ikke nævnes efter 1347. Ikke identisk med den fynske ridder Jens Povlsen af Jersore (Skam hd.) 1350-55, hvis eneste broder if. *Rep. Dipl.* 1. rk., 3806 hed Rikvard Povlsen Føring.
- Peder Munk, flere personer. 23/1 1333 segl krydsvis afstribet bjælke: DAS 238, 23/2 1333 på N. Djurs herredsting; 23/6 1340 skal have sin befæstede gård Holbæk (Røvsø hd.) igen; 6/1 1341 Peder Munk senior, sa. 3/5 1344 segl tre roser: DAS 313; Peder Munk junior 3/5 1344 og 10/1 1347. – Peder Munk r. 1355-77. Fører bjælkevåben (DAS 440), skrev sig 23/5 1367 af Holbæk. – Peder Jensen Munk junior 14/5 1357, Peder Munk junior r. 18/11 1364 segl kløvet med 1. felt krydsvis afstribet: DAS 601.

LANGELAND

- Laurids Jonsen (Panter) r. 1314-40. Kom 1315 i besiddelse af Ærø; drost 1320-23 og 1326-29, var en hovedkraft bag afsættelsen af Christoffer II og opnåede herved at få Tranekær på Langeland (30/3 1326); støttede 1329 12/11 Christoffer II, men sluttede 3/3 1331 forlig med grev Gerhard, hvorved han opgav Ærø, og støttede derefter Gerhard (jfr. 1332 10/1); støttede 1333 junker Otto og tituleredes som Danmarks riges drost. Grev Gerhard lovede 2/2 1339 hertug Valdemar hjælp til at erobre Tranekær. † 1340 6/4 (*Script. Rer. Dan.* V, s. 545). Sønner to nedennævnte.
- Peder Lauridsen 1331-55 (28/4), r. 1355 (8/6) -61. Ejede både jysk, fynsk og sjællandsk gods. Anklagedes sammen med broderen 5/12 1342 af staden Rostock for sørøveri fra Tranekær samme år. Endnu 17/3 1345 på Langeland. Placeres i pavelig bevilling 7/9 1355 i Odense stift.
- Jens Lauridsen 1331-64. Skrev sig endnu 1351 af Langeland, men 27/3 1356 af Vemmetofte (Fakse hd.). Placeres i pavelig bevilling 7/9 1355 i Roskilde stift.

SJÆLLAND

Peder Grubbe r. 1313-41. (*Da. Adelsgodser*, s. 72f.).

Jacob Nielsen (Rani) 1318, r. 1325-46 (*Da. Adelsgodser*, s. 64). En jysk ridder af samme navn med Gyldenstiernevåben (DAS 213) kendes 1314-28.

Anders Ovesen 1327-44. Ejede østsjællandsk gods, men stammede fra Vendsyssel (se *Bol og By* 2. rk. II, s. 74). Beseglede 3/3 1331 Laurids Jonsens forlig med grev Gerhard om Langeland og Ærø; støttede 1334 (jfr. Laurids Jonsen 1333) junker Otto, anklagedes 5/12 1342 af staden Rostock for gentagne sørøverier 1336-42, dels fra Ravnsborg, dels sammen med Laurids Jonsens sønner fra Tranekær.

Jens Mogensen (Grubbe) 1319?, 1325-45. Ejede Gunderslevholm, Ø. Flakkebjerg hd., som danskerne erobrede 1345 (*Annales Danici*, s. 174). Sjællands landsdommer til 1333.

Mogens Todde 1322-50. Optræder ofte som brevvidne og på tinge.

Gødeke Mogensen (Drefeld) 1327-52. Optræder ofte som brevvidne og på tinge.

Bo (Eskilsen) Falk 1330-47, r. 1350-60. Både faderen hr. Eskil Krage, Christoffer II.s håndgangne mand, og Bo Falk omtales påfaldende hyppigt i Yngre Sjællandske Krønike. Begge deltog i Christoffers opgør med bisp Tyge af Børglum (breve af 22/9 1330 og 21/2 1337), og Bo Falk støttede junker Otto 1333-34. Allerede Eskil Krage ejede Vallø (Bjæverskov hd.). (*Da. Adelsgodser*, s. 82).

Jens Bæger 1333-46. Støttede 1333-34 junker Otto, var 10/6 1338 hos junker Valdemar i Greifswald. Erhvervede 15/1 1346 en gård i Avnstrup i Ringsted hd., som hans søn hr. Jens Bæger opgav igen 4/12 1360 (fejlskrevet som Jonstorp, men skal være Aanstorp, jfr. 4/3 1361).

Jacob Basse 1339-56, r. 1358-60. Hans første hustru døde før 16/2 1339 på Langeland (jfr. 1340 29/9 og 1341 15/4), og endnu 4/1 1342 havde han forbindelse med Peder Lauridsen (Panter), men hørte siden altid hjemme på Sjælland, hvor han ejede Uglerup (Tuse hd.) 1355. Pavelig bevilling af 7/9 1355 placerer ham i Roskilde stift.

Jacob Olufsen (Lunge) 1343-46, r. 1350-84. Ejede Højstrup med flere sjællandske hovedgårde (*Da. Adelsgodser*, s. 174).

Erik Barnumsen 1343-55, r. 1359-67. Ejede Skarsholm (Skipinge hd.). (*Da. Adelsgodser* s. 102 og 173).

SKÅNE

Jens Uffesen (Neb) r. 1314-40. Den førende skånske stormand, måtte 1/10 1339 afstå borgen Lindholm til kong Magnus.

Anders Nielsen 1313-14, r. 1318-41. Af Ingelstorp (Ingelstad hd.). Er næppe identisk med hr. Anders Nielsen (Due) af Skabersjø 1349-66.

Anders Jonsen (Galen) 1320-36/37, død før 1347 27/8, som ridder. Broder til Jacob Jonsen. Af Næsbyholm (Vemmenhøg hd.). Figurerer som besegler af breve 20/6 1349 og 26/3 1351, som må formodes at være falsknerier.

Jens Hasenberg 1315-37, r. 1339-46. Hørte først og fremmest hjemme på Sjælland. Beseglede 24/10 1327 og kautionerede 28/11 1328 for Jens Uffesen Neb. Modtog 1/10 1339 på kong Magnus' vegne Lindholm af Jens Uffesen. Skødede november 1343(?) gods til Magnus.

Peder Jensen Pilgrim 1330 og 1339, r. 1347. Af Hagestad (Ingelstad hd.). Pantsatte 1347 sjællandsk gods (men besad ikke derfor Hagested i Tuse hd.!).

Stig Pedersen (Krogno) r. 1327-53. Skrev sig af Tågerup (Harjager hd.), da han 24/9 1348 stiftede et alter i Lunds domkirke.

Niels Kyrming (Thott) 1315, r. 1326-54. Af Løddekøping (Harjager hd.), se C. Weeke, *Lunde Domkapitels Gavebøger*, s. 187 og 213. Bevidnede 1340 ca. 28/6, at han havde været med til at indkalde kong Magnus i 1332.

Niels Brock (jun.) 1314?, r. 1323-56. Optræder i 1320'erne på Fyn og Langeland og er i danehofets brev til grev Gerhard 16/8 1326 fynbo, men bevidnede 1/10 1339 kong Magnus' opgør med Jens Uffesen Neb. Sønnen Esger Brock ejede Hækkeberga (Bara hd.).

Sakse Pedersen (Uldsax) 1330-36, r. 1339-56. Var 1330 2/6 sjællandsk væbner, men deltog 1332-39 i skånsk politik og var 10/5 1334 ærkebispens væbner. Beseglede 6/6 1341 for kong Valdemar, og brevene 1346-56 viser alle hans tilknytning til Sjælland. Ved flere af dem (1347, 1348 2/9 og 1356) fik han sjællandsk gods i pant af skåninge. Ejede formentlig Skullerup (Volborg hd.), jfr. *Da. Adelsgodser*, s. 72f.

Jens Ged 1334, r. 1339-56. Var 10/5 1334 ærkebispens væbner, bevidnede 1/10 1339 opgøret mellem kong Magnus og Jens Uffesen Neb. Beseglede 27/12 1356 for kong Erik Magnussen.

Jens Eriksen (Galen) 1334-35, r. 1338-56. Hovedsmand og godsejer på Bornholm (1335 29/3, 1340 21/11). Beseglede 27/12 1356 for kong Erik Magnussen. Pavelig bevilling 8/12 1338 placerer ham i Odense stift som herre til Bursø (Fuglse hd.).

Niels Hak r. 1327-59. Af Hyby (Bara hd.). Bevidnede 1340 ca. 28/6, at han havde været med til at indkalde kong Magnus i 1332.

Jacob Jonsen (Galen) 1320-36/37, r. 1340-64/66. Broder til Anders Jonsen. Ejede Markie (Skytts hd.).

Hovedformålet med fortegnelsen er at placere den mere fremtrædende adel geografisk o. 1340. Bemærk her f.eks. Sakse Pedersen under Skåne. Desuden er markeret først kendte år for ridderværdighed.

For Jylland og Sjælland er fortegnelsen opdelt på riddere og væbnere 1340, mens for Skåne blot ridderne medtages. Riddernes rækkefølge er bestemt af deres seneste optræden i kildematerialet, men de jyske og sjællandske væbneres rækkefølge er taget fra brevene i begyndelsen af 1340'erne. Rækkefølgen i brevene udtrykker et anciennitetssystem (formhed, alder), men varierer en del.

Bilag B. De forskrevne personnavne i afskrifterne af de dansk-svenske traktater 1341 og 1343

De fleste af diplomerne kendes i dag kun i senere svenske afskrifter, som udelader vidne- og forloverlister. Tre af dem (3/1 1341, 18/11 og 20/11 1343, *Dipl. Dan.* 2. rk. I, 129, 386 og 391) findes dog også i en oversættelse, som moderniserer, forsvenser og fejlskriver mange af de danske adelsnavne. Med rette foreslås det i registret til *Dipl. Dan.*, at Esger Brok (nr. 129) eller Broch (nr. 386) er Esger Ebbesen Krog (Krok, Krook, Krogh), men sikkert er det også, at Hans Lauridsen (nr. 386) og Niels Lauridsen (nr. 391) er identisk med Jens Lauridsen (Panter).

Umiddelbart vanskeligere at forstå er det påfaldende patronymikon *Ingelson/Ingilson*, men det må være en fejllæsning for *Niclessun*, hvorved Jacob Ingelson (nr. 129) bliver til Jacob Nielsen (Rani) og Ivar Ingelson (nr. 386) til Ivar Nielsen (nr. 391). Den sidste tolkning er iøvrigt sagligt en nødvendighed, idet begge breve er udstedt i Varberg med to dages mellemrum, og beseglerne af det sidste brev klart udgør et udvalg af forloverne i det første.

Der er imidlertid flere problemer tilbage i brevet af 3. januar 1341 fra Helsingborg. Ved dette bekræftede Valdemar Atterdag kong Magnus' erhvervelse af Skåne, og som hans forlovere anføres 3 fyrster, 4 bisper, hele 12 riddere, men blot 6 væbnere. Ridderne var Heine Skarpenberg, Johan v. Plessen, Peder Vendelbo, Frederik v. Lochen, »Niels Nielson Wlff«, Henrik Nielsen, »Inge Æskilson«, Peder Gødesen, Peder Grubbe, »Jacob Ingelson« (dvs. Jacob

Nielsen), Mogens Dal og Ebbe Galt. Der var selvfølgelig ingen skåninge blandt Valdemars garanter, næppe heller nogen fynboer, derimod 3 tyskere, tidens 2 eneste sjællandske riddere (Peder Grubbe og Jacob Nielsen) og 5 jyder. Selv om jysk adel ikke er velbelyst – i brev af 20/9 1336 optræder således en ellers ukendt ridder Odinkarl Bondesen – er det naturligt at søge de 2 sidste, fejlskrevne riddere identificeret med ellers kendte jyske riddere, også fordi de har en pæn placering i forloverlisten. »Inge« Eskilsen må da formodes fejlskrevet for Augo/Augho/Øgo, dvs. Ove Eskilsen, mens Niels Nielsen »Wlff« kan være Uffe Nielsen, fordi det er meget påfaldende, at denne, som ellers altid (ligesom Peder Vendelbo) vidner for kongen i 1341, savnes her.

Mest forskrevet er den korte, formentlig meget ufuldstændige væbnerliste; til sammenligning bringes de 6 første af i alt 13 væbnere i Valdemars brev til Danmark udstedt i Roskilde 6. januar 1341 (i Bartholins udmærkede afskrift):

3/1 1341

»Styk Ingilson
Ingwar Ægwarson
Andhers Joanson aff Æstorp
Pawel Glop
Æsgær Brok
och Johannes aa wapn«

6/1 1341

Hasse v. Wedel
Erik Nielsen
Ingvar »Wtssen«

Povl Glob
Esger Ebbesen og
Strange Ebbesen brødre

Som ovenfor anført er Esger »Brok« fejlskrift for Esger (Ebbesen) Krog. At »Ingwar Ægwarson« må være Ingvar Ugotsen/Udsen, som foreslået i *Dipl. Dan.*, indses let. Sandsynligheden taler for, at »Styk Ingilson« [Nielsen] er Erik Nielsen.

Kalundborgmødet 1468

– stændermøde eller særdomstol?

Af *Thelma Jexlev*

Fra historikernes side har der gennemgående været vist større interesse for stændermøderne i Christian IV.s tid end for stændermødernes opståen og spredte forekomst i senmiddelalderen. Den svenske historiker Edward Kleberg, som i 1917 skrev om de danske stændermøder indtil Christian IV.s død,¹ havde øjensynlig ikke læst Erslevs middelalderafsnit i *Danmarks Riges Historie*,² eller også var han ikke blevet overbevist af Erslevs argumentation. I alt fald gik Kleberg ud fra, at det første danske stændermøde fandt sted i forbindelse med kongevalget 1482. I valgdokumentet siges udtrykkeligt, at valget skal ske med deltagelse af repræsentanter for købstadsmænd og bønder.³ Nu er der vel i og for sig intet nyt i, at »hele folket« deltager i hyldinger og kongevalg. I højmiddelalderens kongevalg på Isøre deltog såvel jævne, frie bønder som stormænd, og da det fra slutningen af Valdemarstiden blev almindeligt at lade kongehyldinger foregå på landstingene, var de endnu ret talrige selvejerbønder til stede, ligesom den fremvoksende borgerstand må formodes at have deltaget med rådmænd og senere også borgmestre – i alt fald fra landstingsbyen.

Kr. Erslevs fremstilling i *Danmarks Riges Historie* er stadig væk uovertruffen som den bredeste og grundigste behandling af dansk senmiddelalder, så det er intet under, at den kom til at danne skole. Forud for Erslev havde Kalundborgmødet 1468 været upåagtet, hverken Huitfeldt eller Holberg tager notits af det, Allen⁴ nævner det kort uden kommentar, og Paludan-Müller behandler det slet ikke i sin dog ret brede fremstilling af perioden,⁵ men giver andre forklaringer på Christian I.s strid og brud med Axelsønnerne end de senere gængse. Først med Erslev rettes projektørlyset mod Kalundborgmødet. I fortsættelse af omtalen af den tilspidsede strid med Axelsønnerne nævnes de af dem udsprede rygter og kongens modtræk ved i foråret 1468 at afæske landstingene vidnesbyrd om sin regeringsførelse, »men paa Fyn nægtede Eggert Frille at tiltræde sine Standsfællers Udtalelse«. Sammenstødet med kongen endte med, at Eggert Frille flygtede til Lübeck.

Selve årsagen til Kalundborgmødet ser Erslev dog i udsigten til en ny fejde i Sverige, der får Christian I til at foretage »et ganske usædvanligt Skridt,

idet han udskrev et Stændermøde til Kalundborg i Oktober 1468«. Ud over gejstlighed og adel skulle der møde en borgmester, to rådmænd og to borgere fra hver købstad samt to bønder fra hvert herred. Kongen ville på mødet over for rådet og andre tilstedeværende gå i rette med hvem der måtte have klager mod ham og specielt Eggert Frille.⁶

At mødet blev gennemført finder Erslev interessant i statsretlig henseende, men tilføjer, at vi uheldigvis intet ved om, hvorledes stænderne optrådte. Noget mindre overbevisende fortsætter Erslev: »At Kongen imidlertid har fundet Støtte i den talrige Forsamling, derpaa tyder de store Indrømmelser, Rigsraadet gjorde ham ved Mødet« – dette synes at være rent gætværk, men udbygges yderligere af Arup.

En stænderrepræsentation passede fint sammen med Erik Arups radikale historiesyn, og han ofrede derfor et kapitel på en malende skildring af Kalundborgmødet 1468 – i det store og hele dog overensstemmende med Erslevs fremstilling.⁷ Da Erik Kjersgaard skulle skrive det 15. århundredes historie til *Politikens Danmarkshistorie*, byggede han i udstrakt grad på Arup og Erslev.⁸ Kalundborgmødet som det første danske stændermøde har også fundet vej til adskillige skolebøger.

I virkeligheden bygger opfattelsen på et spinkelt kildegrundlag, nemlig alene på den indkaldelse, som Christian I 29. august 1468 sendte fra København til Fyns Stift.⁹ På grundlag af dette brev og en vending i rigsrådets svar til Eggert Frille 6. november (Bilag, nr. 1 og 13) har man regnet med, at tilsvarende breve er udgået til de øvrige bisper og landsdele. Ifølge indkaldelsen skulle Kalundborgmødet træde sammen 14 dage før Mortensdag, dvs. 28. eller 29. oktober. Fra mødet er bevaret en række dokumenter – dels i original, dels i afskrift – udstedt i dagene 31. oktober til 6. november,¹⁰ men blandt alle disse breve er der intet, der antyder, at borgere og bønder har deltaget i mødet.

Når mødet opfattes som et stændermøde, skyldes det som nævnt det ene, i samtidig kopi bevarede indkaldelsesbrev, men et andet forhold kan dog også have spillet ind, nemlig de vidnesbyrd, som Christian I i foråret 1468 afæskede landstingene om sin embedsførelse for at imødegå Iver Axelsens klage.

De originale vidnesbyrd er bevaret for Sjællands, Fyns og det nørrejske landsting.¹¹ Responsum fra Sjællands landsting er afgivet 6. april og besejlet af 32 adelige og gejstlige samt 3 borgmestre. 30. april afgav Fyns landsting sit

Christian I's åbne brev af 29. august 1468 til alle i Fyns bispedømme. Brevet er stilet til biskoppen, der bedes om at møde i Kalundborg 14 dage før Martini med medlemmer af sit kapitel samt prælater, provster, abbeder, priorer og menige riddere og svende, desuden borgmestre, to rådmænd og to af »menigheden« i hver købstad og to af »menigheden« i hvert herred. – Samtidig kopi sendt til Eggert Frille (Indsnit til brevlukning findes) (Foto: Rigsarkivet).

votum på kongens spørgsmål, der blev fremsat af bisp Mogens. Svaret blev beseglet af 35 gejstlige og adelige, men ikke af Eggert Frille, desuden af syv borgmestre. En uge senere meddelte Eggert Frille kongen sine bevæggrunde til ikke at kunne besegle de af kongen fremlagte artikler.¹² Denne episode er efter indkaldelsen at dømme medvirkende årsag til Kalundborgmødet.

7. maj fulgte så svaret fra Viborg landsting på det brev, kongen havde tilskrevet biskop Knud og hr. Niels Kaas. I mødet deltog mindst 23 adelige og gejstlige, otte borgmestre og rådmænd samt syv almuesfolk, deraf to herredsfogeder. Ikke alle tilstedeværende har beseglet, kun seks af de syv gejstlige, 13 af 16 adelige og otte personer fra de ufri stænder. Det fremgår af vidnesbyrden, at stænderne ikke har voteret under ét, men hver stand for sig.

Der kan næppe være tvivl om, at Christian I har set sin fordel i at gøre politisk brug af de lavere stænder, ligesom hans lovgivning afspejler sympati for et stænderdelt samfund. Dette fremhæves i *Gyldendals Danmarkshistorie* af Kai Hørby, der som den første sætter Kalundborgmødet i nær relation til landstingsvidnerne tidligere på året.¹³

Mens der lige siden Erik Lönnroths disputats i 1934¹⁴ har været forsket ivrigt i svensk 1400-tals historie, har perioden i nogen grad været forsømt af danske historikere indtil for nylig, da vi i løbet af et par år har fået ikke mindre end fire grundige behandlinger af den politiske historie 1434-81.¹⁵ Hørby måtte både i Danmarkshistorien og i sit tilsvarende afsnit i *Dansk socialhistorie*¹⁶ bygge på Erslev og William Christensen, hvis *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* (udkommet 1903) blev skrevet sideløbende med Erslevs afsnit i *Danmarks Riges Historie*.¹⁷ William Christensen behandler ikke rigsråd og stænderforsamlinger, men nævner Kalundborgmødet i forbindelse med lensforvaltningen og omtaler dokumenterne som rigsrådets beslutninger.

Ud fra det forfatningsmæssige aspekt behandles stændermødernes fremkomst kort i Poul Johs. Jørgensens *Dansk Retshistorie* (1940), der i det væsentlige bygger på de forelæsninger, han holdt over emnet fra 1904ff. De fleste steder nævner han stændermøder som eksisterende fra o. 1500 eller kort før. Et enkelt sted nævnes dog »de i det 15. Aarhundrede, første Gang i 1468, fremtrædende Rigsstændermøder« (s. 498). Poul Johs. Jørgensen slutter sig til den gængse opfattelse, at stændermøderne i højere grad er vokset frem af landstingene end af daneofferne. »Ved Aar 1500 kan Landstingenes politiske Rolle betragtes som udspillet, men kort forinden var der fremtraadt en ny Art Forsamlinger, de saakaldte Rigsstændermøder, der uden ligefrem at arve deres Retsstilling i visse Henseender kan siges at fortsætte dem. Politisk Indflydelse øvede de dog foreløbig ikke.«¹⁸

Da Aksel E. Christensen i 1945 udgav sin banebrydende studie *Kongemagt og Aristokrati* standsede han op ved Kalmarunionen. Få år senere holdt han

imidlertid et foredrag på det nordiske historikermøde i Åbo 1954 med titlen »Det danske stændersamfunds epoker. Et rids«. ¹⁹ Kongressens hovedtema var »ståndssamhällets upplösning«, og med udgangspunkt i rapporternes vidt forskellige resultater for de enkelte lande og stænderstrukturens forskellige grader giver Aksel E. Christensen en kort oversigt over den danske udvikling fra begyndelsen og frem til enevælden. Aksel E. Christensen fastslår, at et forfatningsmæssigt udtryk for stænderdeling tidligst i Norden forekommer i Danmark med valghåndfæstningerne 1320 og 1326. Udviklingen følges op over landefrede og de enkelte stænders repræsentation i kirkemøder, adelsmøder og købstadmøder samt den stændervise optræden på landstingene. »Fra stænderdelt landsting til rigsstændermøde var skridtet kort. Endnu samme år (dvs. 1468) lod kongen på alle landsting og herredsting indkalde stænderne til en samlet rigsdag, kaldet *mode* eller *dag* i Kalundborg, hvor kongens tvedragt med Eggert Frille og Axelsønnerne skulle afgøres og midler skaffes til ophjælpning af rigets finanser ... Mødet afholdtes, og de vedtagne beslutninger, der vel som på landstingene har været forhandlet stændervis, udfærdigedes af rigsråderne« (s. 267). Derefter følger en kort oversigt over de få kendte middelalderlige stændermøder. ²⁰

Aksel E. Christensens liste omfatter syv stændermøder i perioden 1482-1523, hvoraf ét næppe er blevet afholdt, af de resterende seks gjaldt halvdele kongevalg og hylding. Aksel E. Christensen pointerer, at i Danmark indkaldtes stænderne ikke blot ved kongevalg, men gentagne gange til bevilling af særskatter. I den nævnte periode er der dog kun to eksempler, nemlig møderne i Kalundborg 1510 og 1517.

Blandt de forskellige forfattere er der almindelig enighed om, at stændermøderne er længe om at opnå karakter af institution. Kleberg lægger vægt på, at i den ældste periode er rigsdag så godt som synonymt med valgrigsdag: 1482 gælder kongevalg, 1487 hylding i Lund med deltagelse fra hele riget og 1523 jysk kongehylding i Viborg. Kleberg mener videre, at udelelighedsbrevet 1494 ikke er en undtagelse, fordi det drejer sig om arvekrav på en del af riget, hvilket kan opfattes som en udløber af, at hele folket havde afgjort, hvem der skulle være landsherre over hele riget. ²¹

Både Harry Christensen og Jens E. Olesen gennemgår udførligt Kalundborgmødets beslutninger og dets følger. De godtager dets status af stændermøde som en hævdunden sandhed, idet ingen af dem beskæftiger sig med kildeoverleveringen, derimod nok med mødets plads i politiske sammenhænge. Harry Christensen koncentrerer sig naturligt nok mest om lensproblematikken, men hans redegørelse for bruddet med Axelsønnerne er den hidtil grundigste og mest overbevisende, bl.a. takket være hans forskningsoversigt (s. 101-05) og hans benyttelse af den lybske krønike sammen med Iver Axelsens opsigelsesbrev. Når Kalundborgmødets kildeoverlevering ikke er under-

søgt, skyldes det vel, at den forfatningsmæssige sammenhæng falder uden for hans undersøgelse.

Det kan mere undre, at Jens E. Olesen, der i sin indledning har et afsnit om 'stænder og rigsdag', der dog mest handler om den europæiske baggrund, er gået så let hen over kildeoverleveringen, at han for flere dokumenters vedkommende nøjes med at henvise til Skoglund.²² I øvrigt er hans oversigt over kildematerialet begrænset til en kort gennemgang af de berettende kilder for hele den omhandlede periode. I afsnittet 'Stændermødet i Kalundborg 1468' (s. 270-75) diskuteres problemet *stændermøde* slet ikke.

Desværre er det materiale, vi har bevaret fra og om de øvrige senmiddelalderlige stændermøder, sparsomt, men kan dog på enkelte punkter kaste lys over formuleringerne i brevene fra 1468-mødet. Det er lidt provokatorisk, at jeg har brugt udtrykket 'stændermøde eller særdomstol', da teorien om særdomstol næppe kan holde for en nærmere prøvelse. Jeg forestillede mig, at Christian I.s ønske om at involvere de lavere stænder udsprang af en frygt for, at rigsrådet ikke ville gå med til at dømme Eggert Frille. Kongen ønskede derfor i forbindelse med et rigsrådsmøde at etablere en særdomstol af en slags, muligvis som en overordnet kombination af landsting og de jyske sysseltings 'biskop og bedste bygdemænd'. På Fyn kunne der nok findes adskillige personer, der kunne ønske den i penge- og pantesager hårde forretningsmand en dukkert. Da det blev klart, at Eggert Frille ikke ville komme til Kalundborg, blev det store apparat med de ufri stænders deltagelse afblæst. Jeg indrømmer, at der intet foreligger, som positivt kan støtte en sådan tese. Måske er det rigtigere at foreslå, at mødet var planlagt som en almindelig rigsdag, men på grund af hovedpersonens udebliven blev det gennemført som et fuldtalligt rigsrådsmøde med deltagelse af en række menige adelige.

For en status som stændermøde taler ud over indkaldelsesbrevet til fynboerne, hvis udformning må have været specielt beregnet for Fyn, at indkaldelsesbrev(e) omtales i rigsrådets brev til Eggert Frille 6. nov. 1468 (nr. 13 i bilaget). Det er også rigtigt, som det almindeligt fremstilles, at nok var der borgere og bønder til stede på stændermøderne, men dokumenterne blev udstedt af rigsrådet. Det at de ufri stænder mangler i brevene kan derfor ikke tages som bevis på, at de ikke var til stede. Og dog. Fra de stændermøder, hvor vi har bevaret den fuldstændige ordlyd af dokumenter, står rigsrådet ganske vist som udstedere, men nævner den øvrige forsamling under en eller anden form. Indkaldelsen til kongevalget 1482 har en noget anden form end den fra 1468. I 1481 var det rigsrådet og i 1468 kongen, der indkaldte. Teksten til 1481-brevet kendes fra en bevaret brevbog fra Christian I.s og Hans' kancelli. Den indeholder mest korte brevnotitser, men i enkelte tilfælde som her gives teksten fuldstændig. Nedenunder står navnene på de

personer, der skulle besegle brevene til de enkelte 'lande'.²³ Desværre kender vi ikke selve valghandlingens ordlyd.

Både tronfølgerhyldingen 1487 og udelelighedsbrevet 1494 er bevaret.²⁴ Brevet af 22. september 1487 er udstedt af 36 gejstlige og verdslige rigsråder og yderligere beseglet af 79 personer, hvoraf ingen er ufri, men her hedder det i arengaen: »haffue wii nw met mene prelather, klerckerii, riddere oc riddermentzmen, borgemestere, radmen, købstedemen, bønder oc mene almwe i Danmarcks righe, the met oss oc wii met them samdrechtelige ... fuldburd oc samtøckt ...«. Dokumentet af 31. maj 1494 er udstedt i Kalundborg af 22 rigsråder, der også har beseglet det. De meddeler, at hertug Frederik tit og ofte har begæret at få Lolland, Falster og Møn med slotte og stæder, hvortil kong Hans har svaret, at det var en sag, som angik det ganske rige, og derfor kunne der ikke gives svar undtagen med alle indbyggerses samtykke. Derfor skulle alle, også købstadmænd og almue, møde et belejligt sted. »Tha møtte ther alle riigens raad, 4 riddermentz men aff hwert biscops sticht, een borgemestere, en rademan oc two aff menegehed aff hwer køpsted oc nogre aff almwgen, alle met fulde macht paa theres wegne, ther hieme sade ...«.

I intet af brevene fra 1468 findes blot antydning af noget tilsvarende. Af de 10 bevarede dokumenter fra tidsrummet 31. oktober til 6. november 1468 drejer flertallet sig ikke om mødets beslutninger, men er udstedt, fordi der gaves en lejlighed. Den 5. og 6. november er der blevet holdt retterting, og der havde de ufri stænder intet at gøre.²⁵ Derimod kunne man vente at finde dem nævnt under en eller anden form i det store brev af 4. november om lenene m.v. Hvis kongen havde brug for en pressionsgruppe over for rigsrådet, hvorfor findes der så ikke mindste antydning af dens tilstedeværelse?? Man kunne også have ønsket en tilkendegivelse af tilstedeværelsen af repræsentanter for Slagelse by (bilaget nr. 10), og hvorfor nævner rigsrådet så omhyggeligt i brevene til Eggert Frille (nr. 13 i bilaget), at der var indkaldt borgere og bønder, men intet om, at de var til stede.

Spørgsmålet om, hvorvidt Kalundborgmødet 1468 var planlagt som stændermøde, og om det i så fald blev gennemført som sådant lader sig næppe afgøre endeligt.

En anden mærkelig ting i forbindelse med dette møde er, at dokumenterne fra mødet ikke synes opbevaret i Folen på Kalundborg, da de ikke forekommer i de Kalundborgske registraturer. I den yngre fra 1551²⁶ findes ganske vist i den 17. »ledicke oc lade« 13 breve fra striden mellem kongen, Eggert Frille og Iver Axelsen. Bortset fra et enkelt fra 1471 fra det svenske rigsråd om et møde er de alle fra 1467-68 og synes at tilhøre tiden forud for Kalundborgmødet. Ingen af brevregesterne kan med sikkerhed identificeres med de i original bevarede breve. Når kildematerialet til og omkring mødet er så

relativt fyldigt, skyldes det først og fremmest Eggert Frilles velbevarede arkiv. Han er også en nøgleperson til forståelse af hændelsesforløbet 1467-68, men det er vanskeligt at finde en nøgle, der kan åbne alle låse.

På den knappe plads her lader det sig ikke gøre at få alle facetter frem i den strøm af breve, der på en eller anden måde har relation til begivenhederne. Jeg håber i løbet af et års tid at få brikkerne til at falde bedre på plads i nogle studier over Eggert Frilles arkiv.

1. Edward Kleberg, *De danska ständermötena intill Kristian IV:s död. Till belysning av de konstitutionella strävandena i Danmark under äldre tid*, Göteborg 1917.
2. Kr. Erslev, Den senere Middelalder, *Danmarks Riges Historie* II, Kbh. 1898-1905.
3. En fuldstændig kopi af indkaldelsesbrevet med angivelse af, hvem der besøger eksemplarerne til de enkelte landsdele, er indført i kancelliets optegnelsesbog fra Christian I.s og Hans' tid, *Danske Magazin* 4. rk. II, 1873, s. 147-148.
4. C.F. Allen, *Haandbog i Fædrelandets Historie*, Kbh. 1840.
5. C. Paludan-Müller, *De første Konger af den Oldenborgske Slægt*, Kbh. 1874 (reprint 1971). S. 134 nævnes, at rigsrådsmødet i Kolding (efterår 1481) bestemte at indkalde stænderne til en rigsdag i Kalundborg 1. maj 1482 til fuldbyrdelse af det danske kongevalg, »hvilket ogsaa er skeet saaledes«.
6. Erslev, anf. arb., s. 537-38 og 722-24.
7. Erik Arup, *Danmarks Historie* II, Kbh. 1932, s. 248-49, herimellem indsat som planche dokumentet af 4. nov. 1468 om tilbagekaldelsen af pantelen. Billedunderskriften lyder: 'Stændermødets Beslutning 1468' – men er i virkeligheden udstedt af syv bisper, tre abbeder og 16 verdslige rigsrådsmedlemmer.
8. *Politiikens Danmarkshistorie* 5, De første Oldenborgere 1448-1533, af Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt, Kbh. 1963, s. 51.
9. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, 2. rk., Udg. William Christensen, Kbh. 1928-39, nr. 2470, samt. kopi i Eggert Frilles arkiv, RA. Da brevet ikke tidligere har været trykt, gengiver William Christensen det omtrent ordret. Brevet har sikkert ikke været kendt af Paludan-Müller, der i så fald næppe ville have kunnet forveksle Eggert Frille med Jens Andersen Beldenak som udsteder af *Repertorium* 2. rk., nr. 2471-72. Eggert Frilles arkiv var dengang splittet på forskellige samlinger.
10. *Repertorium* 2. rk., nr. 2493 (1468 30/10 el. 6/11) er utvivlsomt dateret 6. nov. ligesom de øvrige rettertingsbreve, og et brev anført som 1468 29/10 el. 5/11 under Christian I.s itinerar i William Christensens samlinger (RA) synes at være en mangelfuldt dateret afskrift af et af brevene fra 5. nov.
11. *Repertorium* 2. rk., nr. 2399, 2411 og 2417, alle trykt i *Diplomatarium Christierni Primi*, Udg. C.F. Wegener, Kbh. 1856. Originaldokumenterne på pergament findes i RA. Rigets Arkiv B5. Der er intet, der tyder på, at spørgsmålet også blev rettet til Skånes landsting.
12. 5. maj 1468 (*Repertorium* 2. rk., nr. 2416), trykt *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*, Udg. William Christensen, Kbh. 1912-14, II, nr. 44 efter egenhændig koncept og en latinsk samt en nedertysk udfærdigelse skrevet af samme skriverhånd. Alle tre findes i Eggert Frilles arkiv.
13. *Danmarks Historie* bind 2, første halvbind, 1340-1559, Kbh. 1980. Kai Hørby skildrer tidsrummet frem til 1523, Kalundborgmødet omtales under Christian I.s indenrigspolitik, s. 191-93.
14. Erik Lönnroth, *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*, Göteborg 1934 (optryk 1969).
15. Jens E. Olesen, *Rigsråd – kongemagt – union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449*, Århus 1980; samme, *Unionskrige og stændersamfund 1450-1481*, Århus 1983; Poul Enemark, *Kriseår 1448-1451. En epoke i nordisk unionshistorie*, Kbh. 1981; Harry Christensen, *Len og magt i Danmark 1439-1481*, Århus 1983.

16. Niels Lund og Kai Hørby, Samfundet i vikingetid og middelalder 800-1500, *Dansk socialhistorie* bd. 2, Kbh. 1980, ganske kort s. 236.
17. Det pågældende afsnit af *Danmarks Riges Historie* blev trykt 1900-02, mens William Christensen skrev sin afhandling 1899-1901, trykt 1902.
18. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, Kbh. 1940, særligt s. 299, 304 og 348.
19. Aksel E. Christensen, *Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk Statsopfattelse indtil Unionstiden*, Kbh. 1945 (Optryk med supplerende noter 1968); samme, *Det danske stændersamfunds epoker. Et rids, Festskrift til Astrid Friis på halvårsdagen den 1. august 1963*, Kbh. 1963, s. 29-46. Genoptrykt i Aksel E. Christensen, *Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger*, Kbh. 1976, s. 261-276, se især s. 267-71.
20. Sst., note 17 på s. 269 henviser for udelelighedsbrevets vedkommende til *Danmarks Riges Historie* IIIa, s. 53, der imidlertid gælder overenskomst med Sverige 1494 29/8 (*Repertorium* 2. rk., nr. 7724), mens 1494 31/5 (*Repertorium* 2. rk., nr. 7672) findes sst. ved s. 32.
21. Kleberg, anf. arb., s. 8.
22. Alexandra Skoglund, *De yngre Axelsönernas förbindelser med Sverige 1441-1487*, Uppsala 1903. Den første analyse af de dramatiske begivenheder, men i dag forældet på mange punkter.
23. 1481 21/11 Kolding (*Repertorium* 2. rk. III, s. 199; *Danske Magazin* 4. rk. II, s. 147).
24. 1487 22/9 Lund (trykt fuldst. *Repertorium* 2. rk., nr. 6137) orig. perg., RA. Rigets arkiv B2; – 1494 31/5 Kalundborg (*Repertorium* 2. rk., nr. 7672; *Regesta diplomatica historiarum Danicæ*, Kbh. 1847-1907, nr. *5036) orig. perg., RA. Rigets arkiv B 5.
25. Bilaget nr. 8, 11-12.
26. *De ældste danske Archivregistraturer*, Kbh. 1854-1910, IV, s. 18-19.

Bilag. Oversigt over dokumenter med direkte tilknytning til Kalundborgmødet 1468

1. 1468 29/8 Kbh. (*Repertorium* 2. rk., nr. 2470) Chr. I.s indkaldelsesbrev stilet til Fyn om hvem der skal møde i Kalundborg 14 dage før Mortensdag. – Samt. kopi i Eggert Frilles arkiv, RA.
2. Udat. (e. 29/8) Lübeck (*Repertorium*, 2. rk., nr. 2471-72; *Missiver* II, 53 og 55) E.F. skriver dels til de fynske rigsråder, dels til bisp Mogens om det forestående møde i Kalundborg. – Koncepter med E.F.s hånd på samme ark papir, E.F.s arkiv, RA.
3. 1468 18/10 Lübeck (*Repertorium* 2. rk., nr. 2487; *Missiver* II, 56) Borgmestre og råd beder det danske rigsråd skaffe E.F. lejde til at komme til Kalundborgmødet. – Samt. kopi i E. F.s arkiv, RA.
4. 1468 21/10 Lübeck (*Repertorium* 2. rk., nr. 2488-89; *Missiver* II, 58 og 62) E.F. skriver dels til rigsrådet dels til kongen om lejde og om sit forhold til Erik og Iver Axelsen. – Besejlet kopi og koncepter med E.F.s hånd i hans arkiv, RA.
5. 1468 31/10 Kalundborg vig. omn. sct. (*Repertorium* 2. rk., nr. 2494) Biskop Oluf Mortensen og tre andre danske bisper udsteder afladsbrev til fordel for Slagelse St. Mikkel's kirke. – Orig. perg., RA.
6. 1468 4/11 (*Repertorium* 2. rk., nr. 2496; *Dipl. Chr. Primi*, 207) 6 bisper, hofmester, marsk, 16 riddere og 2 væbnere ... fredag efter allehelgensdag i K. »ware wii forsamlethe. Tha thaleda wor nathige herræ oss till om krone pant oc læzn ...« Da vare vi så overens, at hans nåde måtte straks igen tage til sig alle pant, etc. – Alle som har pantebreve skal møde i Kbh. til Valborgsdag for en kommission bestående af ærkebispens, 3 bisper, 7 riddere og 4 væbnere uden for rådet, »thesse werdughe fæthre oc gothe men aff hans radh oc vden hans nathes radh«. – Orig. perg., RA.
7. 1468 5/11 In castro nostro K., sabb. p. f. omn. sct. (*Repertorium* 2. rk., nr. 2497; *Regesta* nr. *6691) Chr. I.s birketingsprivilegium for bisperne af Ribe. – Afskr.

8. 1468 5/11 Lø. e. allehelgensdag for os og på vort retterting på vort slot K. (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2498), nærværende 3 bisper og 7 riddere med mange flere gode mænd gjorde prioren af Ø kloster lovhævd på noget gods ... teste dn. Jacobo Johannis m. de Sandby justiciario nostro. – Afskr.
9. 1468 5/11 (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2499; *Regesta* nr. 4339) Chr. I.s åbne brev stilet til Jylland med rigsrådets svar på, hvorledes adelen skal forholde sig ved udfordring til fejde ... skikket var for os og vort elskelige råd mange riddere og svende i K. lø. e. sjæledag og spurgte os, hvorledes en god mand skulle gøre en anden forvaring. Da berådede vi os med vort råd og sagde ... – Afskr. ca. 1550, RA. Da.Kanc.
10. 1468 6/11 (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2500) Chr. I.s brev, at indflyttede frimænd i Slagelse skal betale byskat sammen med borgerne. – Afskr. 17. årh. [Der står intet om, at borgmester og råd har klaget, som man kunne have ventet, hvis de var repræsenteret på mødet, kongen udtrykker sig: Vi har forstået at ...]
11. 1468 6/11 Dom. infra oct. omn. sct. for os og på vort slot K. på vort retterting i vor egen nærværelse (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2501), nærværende 6 bisper, (hofmester), marsk, 14 andre riddere og 3 væbnere [= rigsrådet] og mange flere gode mænd ... En strid mellem hr. Anders Nielsen (Banner) og prioren af Hundslund henvises til pådømmelse af bisperne i Jylland ... teste dn. J.J. ... – Orig. perg., RA.
12. 1468 6/11 (næppe 30/10, *Repertorium 2. rk.*, nr. 2493; *Danske Magazin 5. rk. II*, s. 29) Chr. I.s forbud mod at sætte dele på Markvard Juls gods. Forbyndendes etc. ... Datum in castro nostro K. dom. [post glemt snarere end ante, jfr. de foregående breve] omn. sct. ... relator dn. ep. Arusiensis. – Vidisse 1576 15/12 perg., RA.
13. 1468 6/11 (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2502; *Missiver II*, 63) Rigsrådernes svar til Eggert Frille i Lübeck på hans anmodning om lejde. Der refereres til E.F.s to breve (nr. 2) og brevet fra rådet i Lübeck (nr. 3). Dernæst refereres til indkaldelsesbrevet (nr. 1) »Tha kære her Eggert, formothe wii, at edher wel witherlicht ær, thet wor nadige herre hade nw lacht her eet mothe bode for ethert oc andre ærende skyld oc tilkalleth alt hans nades erlighe radh, riddere, swene, køpstedemæn, two aff hwer køpstædh oc two bønder aff hwert hærith ...« Imidlertid har rådet fået kongen til at beramme et nyt møde til førstkommende 1. maj, hvortil der vil blive givet E.F. lejde. Scriptum Kalundeborgis dom. ..., beseglet af bisperne af Roskilde og Odense samt to riddere på alles vegne. – Orig. pap. med modtagerpåskrift, E.F.s arkiv, RA. [Borgmestre og bønder har ubestrideligt været indkaldt, men der siges intet om, at de har været til stede. Deres tilstedeværelse kan være blevet afblæst, da det lå klart, at E.F. ikke kom.]
14. 1468 6/11 (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2503; *Missiver II*, 65) Rigsrådets brev til rådet i Lübeck, svarende til det foregående i form, men med et delvis andet indhold. Bl.a. omtales oprindelsen mellem kongen og E.F. på rådhuset i Kbh. – Samt. kopi i E.F.s arkiv, RA.
15. 1468 19/11 Lund (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2507; *Dipl. Chr. Primi*, 208) Ærkebisp Tue, prioren i Dalby og 6 andre skånske rigsråder samtykker i Kalundborgmødets beslutning om tilbagekaldelse af lensbreve. – Orig. perg., RA.
16. 1469 25/2 Viborg landsting (*Repertorium 2. rk.*, nr. 2561; *Dipl. Chr. Primi*, 211) Landstingshøreren, 3 gejstlige, 2 rådmænd og en borger meddeler, at biskop Knud på Chr. I.s vegne kundgjorde »hwre righens raadh lodet till i Kalundeburgh nw næst for jwl«, at de som har len i pant skal betale 1/3 af indtægten dette år til kongens fadebur. – Orig. pap., RA. Rigets arkiv B 3, domme.

Erik Madsen Bølle og rigsrådsmøderne i Christian III.s tid

Af Aage Andersen

En ikke uvæsentlig del af rigsrådets arbejde bestod i at dømme i sager, der blev indbragt for det kongelige retterting. Til belysning af denne side af rådets beføjelser foreligger for tiden efter reformationen et fyldigt materiale i rettertingets arkiv. Dette begyndte Troels Dahlerup at udgive i 1959 under titlen *Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*.

Uden her at beskæftige os med, hvad der foregik på de såkaldte herredage, skal det konstateres, at sådanne afholdtes i alle tilfælde en gang om året i Christian III.s regeringstid.¹ Til disse samledes rigsrådet, men dele af denne forsamling indkaldtes også tid efter anden, når der var behov herfor.² Der kendes eksempler på, at enkelte medlemmer, herunder genstanden for vor undersøgelse, nu og da har været fraværende.³ Det er hensigten i det følgende med udgangspunkt i Erik Madsen Bølles deltagelse i rigsrådsmøderne og herredagene og de beføjelser og/eller forpligtelser, dette måtte medføre, at undersøge, hvorvidt personerne i denne forsamling faktisk tog del i et eller flere af de gøremål, dette organ havde til opgave at varetage.

Erik Madsen Bølle (død 1562)

Erik Bølle blev optaget i rigsrådet hen imod slutningen af 1540, antagelig i forbindelse med herredagen, der afholdtes i København i oktober og november måneder.⁴ Han var søn af det tidligere rigsrådsmedlem Mads Eriksen Bølle (død 1539), der under Grevefejden havde sluttet sig til grev Christoffer. Dette kostede ham givetvis pladsen i rådet; i hvert fald optræder han ikke blandt dets medlemmer i tiden efter forliget mellem Christian III og hertug Albrecht og grev Christoffer i 1536. Han beholdt dog sine forleninger, der omfattede Turebyholm med Spanager, som indtil reformationen havde tilhørt Roskilde bispestol, samt Nagelsti birk, og i de følgende år blev han fra dansk side benyttet i forhandlingerne med svenskerne.⁵

Erik Bølle havde i slutningen af 1520'erne indgået ægteskab med Sofie Rud, enke efter Tyge Brahe, der var bror til rigsråden Aksel Brahe. Hun var

Erlig oc bespydig mand

Erick Bølle til Tureby/ Ønsker ieg
Peder Palladius Raade oc
fred aff Gud fader ved
Jesum Christum.

Rære Erick / Søndertlig gode Ven /
effter en euig tacksigelse for alle
velgeringer / loffuede ieg eder
nogen ydermere troff oc husua-
kelse / effter salig fru Sophies / eders kære
husfruis henferd / fra denne wile Verden til
der euige liff / Huor saar off burde vel at
gledte / at de som henfare / komme vðaff /
met alt det onde / som denne Verden / oc
verdens Høffding haffue at skencke vdi
saar off / oc hen til alt det gode / som er
euigt oc aldré saar ende / dog effterdi at det
gør kød oc blod ont / at wi skulle skilles
at / som Christit Disciplet waare brødrøff-
uede / der hand sagde dem / aff hans gong
A ii iii

til faderen oc hand troffede dem met det euige
ge liff / met dey hellig Land / oc at de skulde
bønne sig aff faderen &c. oc lerde hand off
der met / at troffte huer andre / Saa sender
ieg eder denne merckelig artickel om de døde
dis opstandelse oc om det euige liff / vð-
lagt / aff dey Høflerde mand Philippo
Melanchthone / som ieg oc gerne sette vð
paa danske / Huor met i kunde troffte eder /
vdi Herren / oc tage til tacke paa denne
tid / Gud almechtigste eder befalendis oc
hand troffte eder oc alle brødrøffuede hie-
ter Amen. Scressuit i Xben
haffn Søndag Deult.
M D L V.

En merckelig Tractat om de
dødes opstandelse oc om det
euige liff.

At

Biskop Peder Palladius' oversættelse af Philipp Melancthons Traktat om de dødes Opstandelse, der tryktes af Hans Vingaard i 1555, er dediceret til Erik Bølle. Hans hustru, fru Sofie Rud, var afgået ved døden den 1. marts 1555, og den trøstende dedikation er dateret den 17. i samme måned. (Foto: Det kongelige Bibliotek).

datter af afdøde rigsråd Jørgen Rud, og søster til et andet rådsmedlem, nemlig Knud Rud, der var gift med en søster til Erik Bølle,⁶ der med andre ord havde sin svoger siddende i rigsrådet. Erik Bølle havde tilgiftet sig Elvedgård på Fyn, og dertil kom som brugeligt pant Isolte len i Halland. Efter faderens død overtog han Turebyholm med tilliggender på Sjælland, og Nagelsti birk på Lolland.⁷ Han ejede desuden Tersløsegård nordvest for Ringsted og Orebygård ved Saksøbing.⁸ Alt i alt turde dette vel vise, at Erik Madsen tilhørte den kreds, hvorfra det var naturligt at rekruttere rådets medlemmer. Hverken faderens eller hans egne handlinger under Grevefejden, hvorunder også han havde sluttet sig til grev Christoffer, synes at have skadet ham.

– og rigsrådsarbejdet

Erik Bølle deltog i årene efter sin optagelse i rigsrådet flittigt i dets arbejde. Vi ser ham i funktion som meddommer. Desuden beseglede han de store lovgivningsarbejder fra disse år, ligesom han i adskillige tilfælde var blandt

de råder, der godkendte kronens dispositioner over dens gods.⁹ Det ser altså ud til, at hans virkefelt især var det indenrigspolitiske område.

I begyndelsen og midten af 1550'erne tog Erik Bølle trods gentagne indkaldelser næppe del i rigsrådsmøderne. At han ikke kom til herredagen i sommeren 1552, der var blevet indkaldt 28. april,¹⁰ skyldtes, at han sammen med Frantz Banner havde fået besked om, at blive på Kalundborg slot og varetage embedsførelsen efter den nyligt afdøde lensmand, Knud Pedersen Gyldenstierne. De skulle bl.a. »passe på« den aldrende livstidsfange Christian II.¹¹ Desuden fik de 5. juli bl.a. i opdrag at undersøge omfanget af vraggods fra et lybsk skib, der var strandet i Knud Gyldenstiernes tid. Undersøgelsen blev hurtigt tilendebragt og redegørelsen for resultaterne er dateret to dage senere.¹² Den 6. juli fik den nye lensmand Steen Rosensparre følgebrev til bønderne under Kalundborg len; det pålagdes Erik Bølle at udfærdige inventarium over slottet og forblive der, så længe Steen Rosensparre var hos kongen på herredagen.¹³ Erik Bølle havde således udmærkede grunde til ikke at deltage i herredagen i sommeren 1552.

I de følgende år ser det derimod ikke ud til, at han har været aktivt medlem af rådet; han optræder således ikke som meddommer, et arbejde hvor han tidligere havde gjort god fyldest. Nu skal man jo være varsom med at drage konklusioner ud fra kildernes manglende oplysninger. Det er forlængst konstateret, at adskillige af de afsagte domme ikke er indført i dombøgerne eller brevbøgerne i kancelliet,¹⁴ men det forekommer dog usandsynligt, at der ikke blandt de godt og vel 250 kendelser,¹⁵ vi har kendskab til mellem 1553 og 1555, skulle forefindes blot en enkelt dom, som Erik Bølle skulle have været med til at afsige, hvis han havde været til stede.

I årene efter 1555 stod han sammen med Hans Barnekow for opkrævningen i Østdanmark af den bevilgede skat til dækning af fæstningsbyggeriet.¹⁶ Dette arbejde har dog næppe kompenseret for de foregående års manglende indsats. Hans forlening Turebyholm overdroges med virkning fra 1. maj 1556 til Peder Bille,¹⁷ med den begrundelse at der på Sjælland var for få lensmænd, som kunne anvendes i rigets tjeneste, og at Erik Madsen i øvrigt var velforsynet med len. Han havde som omtalt pantelenene Nagelsti birk og Isolte. Desuden mindede kongen om, at Erik Bølle havde fået lov til at overtage lenet efter sin fars død, og det på trods af, at kongen i 1536 var kommet overens med regering og rigsråd om, at livsbreve kun skulle respekteres for den øjeblikkelige ihænde-haver; de skulle ikke have gyldighed for hustruer og børn, selv om de oprindelige forleningsbreve også indbefattede dem.

Hvad årsagen til den manglende mødeaktivitet har været, skal ikke kunne siges. Når han i et brev af 19. april 1556 til Peder Bille i forbindelse med dennes overtagelse af Turebyholm beklager ikke at kunne komme til ham,

fordi han ikke er ganske tilpas,¹⁸ skal det nok i højere grad ses som udtryk for almindelig træghed end for en længerevarende svaghedstilstand. I hvert fald mødte han frem ved herredagens åbning det følgende år.¹⁹ Tilsyneladende blev hans forventninger – en ny forlening? – ikke indfriet, og hans interesse for arbejdet »kølnedes ... hurtigt igen« for at bruge Astrid Friis' ord.²⁰ Få år senere »sagde <han> sig aff«,²¹ altså udtrådte af rigsrådet. Han beholdt dog de forleninger, han havde.²² Poul Colding har sat denne udtræden i forbindelse med hans misfornøjelse over kongens angreb på hans godsbesiddelser.²³ Erik Bølle havde ganske vist i 1561 tøvende (træghed?) indvilget i for 1000 daler at afhænde sit gods i Try og Holbo herreder.²⁴ Men da han stort set ikke deltog i rigsrådets arbejde efter 1557,²⁵ kan tidspunktet for hans udtræden ikke afgøres. Når man ser tilbage på hans manglende deltagelse i rådsarbejdet virker aftagende interesse og måske følelsen af at være aflagt med for få forleninger som en mere nærliggende årsag. Sine »svagheder« må han være kommet over, og alderen kan næppe have plaget ham (godt og vel 60 år?); i hvert fald indgik han på ny ægteskab i august 1561.²⁶

Andre medlemmers deltagelse i rådsarbejdet

Erik Madsen Bølle fratoges således i 1556 et af sine len muligvis på grund af manglende deltagelse i rigsrådets møder og de dermed forbundne forpligtelser. Efter en kortvarig tilbagevenden i 1557 ophørte han med at deltage i møderne og udtrådte af rigens råd. Et nærliggende spørgsmål må være, om dette tilfælde er et enestående i Christian III.s regeringstid. Har rådets medlemmer faktisk deltaget i arbejdet og/eller været til stede ved rigsrådsmøderne og herredagene?

Ved en gennemgang af materiale, der må anses for at hidrøre fra områder, der har ligget inden for rådets kompetencefelter, skal dette søges belyst. Takket være det omtalte rettertingsarkiv kan vi få indsigt i de domme, som blev afsagt på herredagene og specielle rettertingsrejser, af hvilke der kendes en del også fra Christian III.s tid. Bl.a. derigennem er det muligt at konstatere om de enkelte råder har været til stede, og hvorledes de udøvede den dømmende magt.

Den tidligere Viborgbiskop, hr. Jørgen Friis, rigsrådets eneste »gejstlige ridder« (Troels Dahlerup), deltog efter sin genoptagelse i rådet i 1540 i en række domsafsigelser, specielt på jyske rettertingsrejser.²⁷ Som man i overvejende grad ser Jørgen Friis fungere som dommer, hvilket han på baggrund af sin uddannelse var næsten selvskreven til, i årene frem til sin død i 1547, er der råder, der blev anvendt inden for andre af rigsrådets kompetencefelter f.eks. som gesandter i udenrigspolitiske anliggender, ja, måske netop på grund af deres særlige indsigt på dette felt har fået sæde i den snævre kreds. Som et antagelig enestående eksempel herpå kan nævnes den pommersk

fødte, senere naturaliserede dansker Peder Svave. Både i egenskab af kongelig råd, og senere som rigsråd var han en af de flittigst benyttede diplomater allerede inden reformationen.²⁸ Endvidere optræder han ved flere lejligheder i årene efter 1548 som meddommer på herredagene.²⁹ Peder Svave var dog langt fra eneste rådsmedlem med en all-round viden, der har gjort det muligt for ham at medvirke i stort set alle sider af statsadministrationen.³⁰

Pladsen tillader ikke en udførlig dokumentation. En gennemgang af hvert enkelt medlem efter de ovenfor omtalte retningslinier giver imidlertid det resultat, at samtlige rådets medlemmer, bortset fra ét tilfælde foruden Erik Madsen Bølle,³¹ deltog i en eller flere sider af rigsrådets arbejde, herunder aktiviteterne på herredagene.³²

Det nævnte andet tilfælde er Joakim Lykke, der siden sin morbroders, biskop Eiler Madsen Bølles, embedstid (1482-90) havde været lensmand på flere af Århus bispestols len. Hans ægteskab med Ove og Eske Billes søster, Maren, var antagelig af betydning for hans videre karriere.³³ Den aldrende mand, han var omkring 90 år, indkaldtes til herredagen i oktober 1536 som rådsmedlem,³⁴ men i den store reces, der besegledes ved mødets afslutning, er han opregnet blandt rigets menige adel.³⁵ Det følgende år er han blandt de råder, der er indbudt til kroningen,³⁶ men det er tvivlsomt, om han har været til stede; i hvert fald deltog han ikke i herredagens arbejde.³⁷ Han havde dog i foråret 1537 været med på den jyske rettertingsrejse.³⁸ I de følgende år var han ikke aktiv og sandsynligvis ikke medlem af rådet; i hvert fald blev han ikke indkaldt til dets møder.

Hans forlening Østrup overdroges i oktober 1537 en tysker;³⁹ det er dog bemærkelsesværdigt, at han endnu i marts og juli 1538 udsteder et par breve på Østrup.⁴⁰ En kort tid 1538-39 havde han Isgård.⁴¹ I de følgende år, han døde i 1541, har han næppe været aflagt med len.

Det kan næppe undre, at råderne således med et par undtagelser har deltaget i rigsrådsarbejdet, herunder møder og herredage. Både regeringen og de enkelte medlemmer har faktisk opfattet medlemskabet som forpligtende. Her skal fremføres et par eksempler – ganske vist »vægtige« personer – der turde vise dette.

I februar og marts 1554 afholdtes en herredag i Kolding. Hertil indkaldtes de sjællandske og skånske råder samt de, der opholdt sig i Norge. Desuden tilsagdes de jyske og fynske medlemmer, der ikke allerede opholdt sig hos kongen siden Helligtrekongersdag.⁴² Regeringen fritog lensmanden på Berghus, Christoffer Huitfeldt, for at møde frem, antagelig på grund af problemer med hanseaterne i byen.⁴³ Herredagen trådte sammen en af de første dage i februar måned; da Mogens Gyldenstjerne endnu den 16. ikke havde

indfundet sig, fik han besked på straks at give møde.⁴⁴ Sandsynligvis kom han til Kolding hurtigt efter; i alle tilfælde har han fået sin forlening Malmøhus ombyttet med grænsefæstningen Laholm i marts.⁴⁵ Når rigshofmester Eske Bille ikke deltog i rådets møde i København i september 1551, skyldtes det sygdom. Han havde ladet Johan Friis underrette kongen om sin byld i halsen; der blev svaret, at han først skulle indfinde sig, når han var blevet bedre.⁴⁶

Man kan således konstatere, at kun andre meget vigtige gøremål til rigets bedste samt sygdom har været gyldige undskyldninger for ikke at deltage i rigsrådets møder, lige så vel som det har været en selvfølgelighed at tage del i de forpligtelser, der fulgte med medlemskabet af denne forsamling. Erik Madsen er undtagelsen, der har siddet indkaldelser overhørig og i en periode ikke har deltaget i rådsarbejdet; hans faders fætter Joakim Lykke har heller ikke været flittigt arbejdende medlem i de første år efter reformationen. Manglende mødedeltagelse er antagelig årsag til, at Erik Bølle mistede Turebyholm 1556, en sammenhæng allerede Astrid Friis konstaterede.⁴⁷ Tilsvarende sanktion er tilsyneladende foretaget over for den anden, der heller ikke »levede op til« sine forpligtelser.

1. Jfr. registrene til *Danske Kancelliregistranter 1535-50*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1881-82; *Danske Magazin*, 3. rk. IV – 4. rk. II, 4. rk. V-VI, Kbh. 1854-86; *Det kongelige Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*, Udg. Troels Dahlerup I-II, Kbh. 1959-69, herefter citeret KR D; *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*, I Uddrag ved C.F. Bricka o. fl., Kbh. 1885ff, under opslagene herredag og rigsråd. Se også Astrid Friis, Kansler Johan Friis' første Aar, *Scandia* VI, 1933, s. 298ff, VII, 1934, s. 205ff, 243ff.

Materialet er så spinkelt, at det ikke er muligt at afgøre, om der har været afholdt nogen herredag i 1544; muligvis har en sådan dog været afholdt i Odense sidst på sommeren.

2. Se note 1.

3. Astrid Friis, *Scandia* VI, s. 318, VII, s. 227; Astrid Friis, Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid, *Historisk Tidsskrift* 10 VI, 1942, s. 95; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Red. Sv. Cedergreen Bech, I-XVI, Kbh. 1979-84, art. Erik Bølle.

4. Han optræder som meddommer i København 17. oktober. På dette tidspunkt har han næppe været medlem af rådet; i hvert fald nævnes han efter ikke-råder (KR D I, s. 320-21). Derimod har han 1. november som råd beseglet et dokument om afhændelse af krongods (*Danske Kancelliregistranter 1535-50*, s. 141).

5. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., art. Mads Bølle.

6. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., art. Erik Bølle, Aksel Brahe, Jørgen Rud, Knud Rud.

7. Sst., art. Erik Bølle.

8. Jfr. f.eks. *Danmarks Kirker. Holbæk Amt* I, Kbh. 1979-83, s. 445; KR D I, s. 589-90, 648; Sofie Rud daterer et par breve til Sofie Krummedige på Tersløse i 1534 1/11 og 1534 6/12, RA, Eske Billes arkiv. Breve på papir Bb.

9. KR D I-II; RA, Rigsdomstolen. Herredagens dombog nr. 5-6, Rigens dombog lit. B; J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, *Gamle danske Love* IV, Kbh. 1824; *Danske Kancelliregistranter 1535-50*, passim.

10. *Kancelliets Brevbøger* 1552 28/4.

11. Sst., 1552 24/6.

12. Sst., 1552 5/7; RA, Danske Kancelli B 44. Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1552 7/7.
13. *Kancelliets Brevbøger*, 1552 6/7 og 7/7.
14. KR D II, s. XI-XIII; Astrid Friis, *Scandia* VI, 1933, s. 263.
15. Opgjort på baggrund af *Kancelliets Brevbøger* og RA, Herredagens dombog nr. 6 og Rigens dombog lit. B og C.
16. *Kancelliets Brevbøger*, 1555 18/2. Kvittering for det oppebårne beløb er udstedt på herredagen 1557 i København, RA, Herredagens dombog nr. 6 f. 428r-v.
17. *Kancelliets Brevbøger*, 1556 27/2.
18. RA, Peder Billes arkiv. Breve på papir. Heri undskylder Erik Bølle også, at han endnu ikke er fraflyttet Turebyholm – men han har ingen vogne!
I forbindelse med kongens ønske om at tilmageskifte sig noget gods fra bl.a. Erik Bølle i Try og Holbo herreder synes der at skulle mere end én henvendelse til, inden der kom gang i sagen, *Kancelliets Brevbøger*, 1560 7/5, 28/6, 1561 1/1, 1562 14/3; Poul Colding, *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid*, Kbh. 1939, s. 142.
19. Han var således blandt dommerne på herredagen i april-juni 1557, RA, Herredagens dombog nr. 6 f. 394r-430, Rigens dombog lit. C s. 141-150.
20. *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., Red. Povl Engelstoft og Svend Dahl, Kbh. 1933-44, art. Erik Bølle.
21. RA, Danske Kancelli B 31. Tegnelser over alle Lande VI f. 1r; se også *Kancelliets Brevbøger*, 1559 før 9/1.
22. Se note 5.
23. Poul Colding, anf. arb., s. 142.
24. Se note 18.
25. Han ses at have beseglet håndfæstningen 1559 12/8 (*Aarsberetninger fra Geheimearchivet* II, Kbh. 1856-60, s. 95).
26. *Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle*, Udg. Gustav Bang, Kbh. 1897-99, s. 2-4.
27. April-maj 1542, KR D II, s. 41-145, 267-74; februar-marts 1546, RA, Herredagens dombog nr. 5 f. 15r-61r, Rigens dombog lit. B s. 35-40; maj-juni s.å., Herredagens dombog nr. 5 f. 61v-88v, Rigens dombog lit. B s. 69-74. Dog også november 1543 i Kbh., KR D II, s. 159-67, 328-30. Han synes at have fået overført sin anciennitet og er oftest nævnt, naturligt nok med de nye tingenes tilstand, efter de tre rigsebedsmænd.
28. *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., art. Peder Svave; Martin Schwarz Lausten, *Religion og politik. Studier i Christian III.s forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, Kbh. 1977, passim.
Hvornår han optoges i rigsrådet lader sig næppe afklare; han nævnes som rigsråd 1548 (*Danske Magazin* 4. rk. II, 1873, s. 307), men havde allerede da længe haft status af (kongelig) råd (*Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 147; *Danske Magazin* 4. rk. I, 1864, s. 216). Den herved »optjente« anciennitet synes overført; i hvert fald optræder han i vidnerækker blandt de i 1542 optagne råder.
29. RA, Herredagens dombog nr. 5 f. 210r-22v, nr. 6 f. 1r-5r; Rigens dombog lit. B s. 253-56, 370-87.
30. Aage Andersen, Christian III's rigsråd med særligt henblik på personkredsens sammensætning (Utrykt specialeafhandling indleveret ved Aarhus Universitet 1974); Martin Schwarz Lausten, anf. arb.; Frede Jensen anfører eksempler i Omkring Peder Oxes fald, *Historisk Tidsskrift* 79, 1979, s. 311-37.
31. Mogens Munk udtrådte i sommeren 1542 af det offentlige liv efter at have fået sin søn Oluf Munk genoptaget i rigsrådet, *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., art. Mogens og Oluf Munk. Har der været tale om en »handel« mellem Mogens Munk og regeringen? Mogens Munk optrådte ikke senere som aktiv råd; endnu 1545 tituleredes han rigsråd (*Danske Magazin* 4. rk. I, 1864, s. 114), anderledes 1551 29/10 (RA, Rigens dombog lit. B s. 476). Hans forlening Volstrup havde sønnen afkøbt kronen i december 1542 (*Danske Kancelliregistranter 1535-50*, s. 252).

32. Selv om vi ser bort fra, at årene 1543-44 kun i beskedent omfang lader sig belyse, kan enkelte personers manglende deltagelse i rådsarbejdet alligevel ikke forklares. Holger Gregersen Ulfstand (død 1542) er ikke konstateret i kilderne i 1538; Knud Rud, lensmand på Korsør, der efter hans død i 1554 overgik til sønnen Jørgen, ses ikke 1552-53 – mon p.g.a. den sygdom, som havde plaget ham tidligere? (jfr. f.eks. *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre*, Udg. E. Marquard, I, Kbh. 1929, s. 88). Desuden ses Eiler Hardenberg (død 1565) ikke i årene 1544-46 og 1549. Han var lensmand på Gotland 1544-1551, hvilket kan være forklaringen.
33. *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., art. Joakim Lykke.
34. *Danske Magazin* 3. rk. V, 1857, s. 320.
35. Kolderup-Rosenvinge, anf. arb., s. 157.
36. *Danske Magazin* 3. rk. VI, 1860, s. 128-29.
37. F. eks. KRD I, s. 205-302.
38. KRD, I, s. 126, 131-35, 143-44, 158-60.
39. *Danske Kancelliregistranter 1535-50*, s. 56.
40. RA, Esge Pedersen Billes privatarkiv. Breve på papir Ba2. 1538 20/3, 1538 21/7. Er det i virkeligheden et tegn på tiltagende alderdom, når Joakim Lykke daterer breve på sin tidligere forlening?
41. *Danske Kancelliregistranter 1535-50*, s. 61, 84.
42. *Kancelliets Brevbøger*, 1554 2/1.
43. *Norske Rigsregistrarer*, I, Kristiania 1861, s. 171.
44. *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre*, Udg. Emil Marquard, I, Kbh. 1929, s. 237 nr. 226, med forkert datering.
45. Denne rokade hænger sammen med, at hertug Frederik i 1554 tog ophold på Malmøhus, sst., I, s. 241 nr. 230; *Kancelliets Brevbøger*, 1554 13/3.
46. Sst., 1551 22/9.
47. Se note 3.

J.H.E. Bernstorff som patron

Af Lars N. Henningsen

Vilkårlighed ved embedsbesættelser, lakajisme og et grænseløst sollicitant-væsen hørte til de »skyggesider«, som Edvard Holm påpegede i sine værdifulde skildringer af den danske enevælde. Bestemte kvalifikationer eller eksaminer blev sjældent krævet, og i stedet fik anbefalinger stor betydning. Ansøgerens eventuelle forbindelser med højt stående mænd gjorde ofte udslaget. Lakajtjeneste hos kongen eller en stormand gjaldt lige til midten af 1700-årene som den mest praktiske vej til at opnå embede. Det blev så godt som umuligt at komme frem uden patroner.¹

I Christian VI.s breve kan vi følge, hvordan ledende ministre og kongens familie og venner anbefaler klienter.² Eksempler på embedsmænd, som under den ældre enevælde er kommet frem i kraft af protektion er legio.³ Det var ikke uden adresse, når Holberg i *Niels Klim* (1741) fremhæver, at embeder i mønsterlandet Potu blev givet til de værdigste kandidater efter en omhyggelig undersøgelse. Ved befordring til offentlige embeder så man især på personens duelighed, og der blev ikke gjort brug af familieforbindelser.⁴

Fra Christian VI.s tid blev der gjort en række beskedne forsøg på at undgå de værste følger af protektionssystemet. Kongen forbeholdt sig ofte en »enevældig« afgørelse, dygtighed og pålidelighed blev fremhævet som nødvendige forudsætninger, en juridisk eksamen blev indført i 1736, og i teorien blev der ikke givet expektance på embeder.⁵ Linjen blev fortsat under Frederik V. Alligevel bevarede »forbindelser« længe deres betydning.⁶ Man hørte fortsat om embedsmænd, som skyldte familieskab eller andre forbindelser deres stillinger. Helt op til Struensees tid kan man tale om »lakajisme«.⁷ »Rekommandation« vedblev at have betydning, om end fænomenet tenderede retning af hvad vi ville kalde en tjenstlig udtalelse.⁸ Det gamle ord »Når det regner på præsten, drypper det på degnen«, som man f.eks. kunne tage i anvendelse til forklaring af forleningspraksis og mobilitetsforhold i senmiddelalderens adelshistorie,⁹ bevarede længe sin gyldighed.

I Frederik V.s tid var det reelt konseilsministrene som sammen med overhofmarskallen og kollegierne afgjorde sagerne gennem deres forestillinger til monarken. Ville borgeren påvirke en sags afgørelse og f.eks. opnå en embedsstilling, gjaldt det om at skaffe sig anbefalinger og velvilje fra disse mænd, hvis ord blev tillagt vægt i inderkredsen omkring kongen. Når hoffet og de mægtige ministre var i provinsen, slog det ikke fejl, at mange gjorde

ministrene deres opvartning for at sikre sig en fortaler. Personer som i forvejen var kendt og velanskrevet på højeste sted kunne direkte udbede sig gunstbevisninger, og de kunne anbefale klienter, som ikke selv havde samme personlige kendskab til magthaverne.

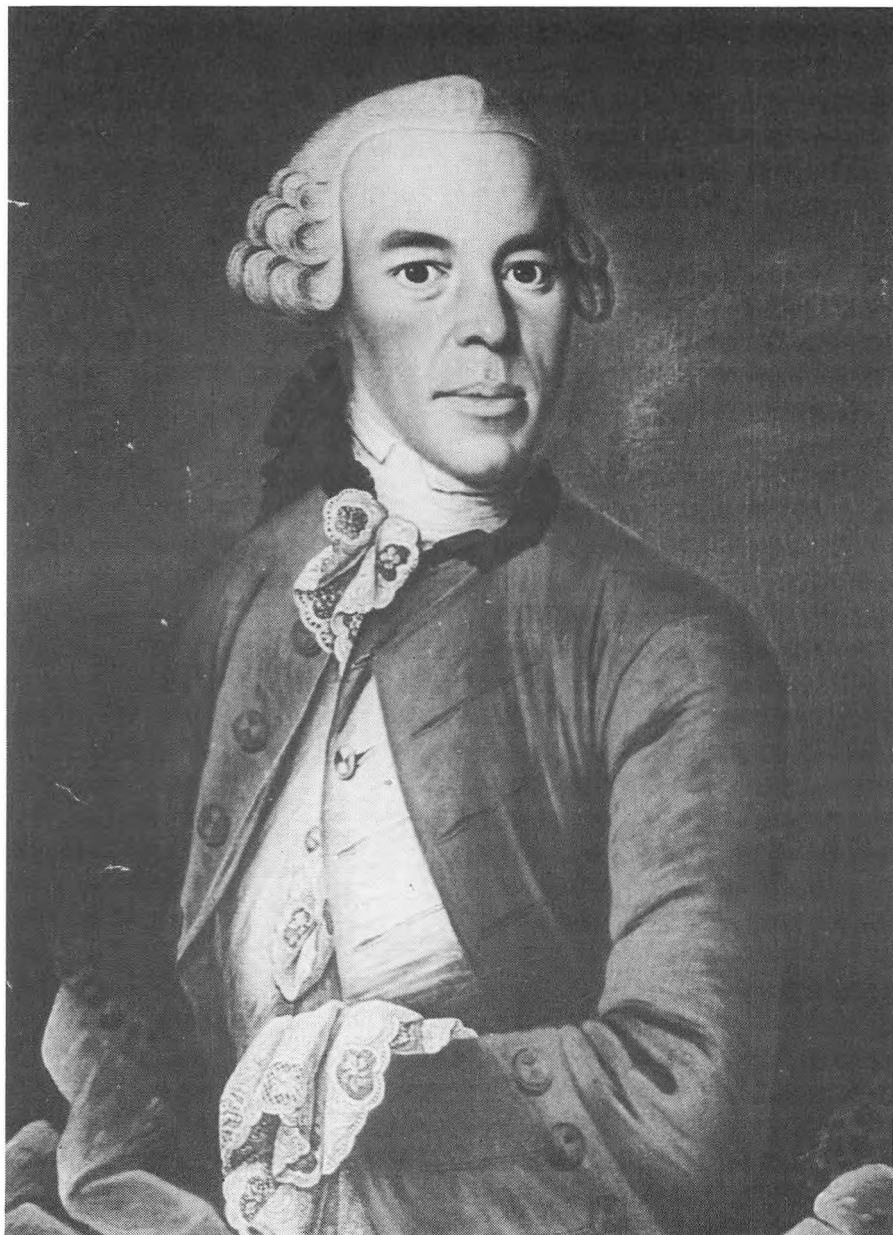
Omkring 1760 var J.H.E. Bernstorff ved siden af overhofmarskal A.G. Moltke nok den af kongens ministre, hvis ord havde størst vægt. Han var udenrigsminister, leder af hertugdømmernes indre, ikke-finansielle forvaltning, deputeret i kommercekollegiet og ikke mindst medlem af konseillet. Alle er enige om at prise Bernstorffs uegennytte og samvittighedsfuldhed.¹⁰ Spørgsmålet er nu: Hvordan kunne disse gode egenskaber leve side om side med tidens udbredte protektionssystem og de patron-klient-relationer, som heller ikke Bernstorff kunne se bort fra? Hvordan behandlede Bernstorff anbefalinger og ønsker om embeder eller gunstbevisninger – inden for sine egne embedsområder og over for ministerkolleger?

Sådanne spørgsmål er normalt vanskelige at besvare ud fra tidens administrative kildemateriale, hvor man kun får oplyst de faktiske forhold og den endelige afgørelse, ikke de skete overvejelser. I det følgende vil der blive fremlagt nogle eksempler, som ikke før har været kendt i den omfattende Bernstorff-litteratur. De gør det muligt at trænge ind bag de officielle aktstykkers administrative overflade og opleve ministeren »privat« som et led i 1700-årenes netværk af patron-klient-forbindelser.

En storkøbmand vinder yndest

Den økonomiske politik var et af Bernstorffs hjertebørn. Med lidenskabelig iver søgte han at udvikle handel og industri – og folk med talenter på disse områder nød hans bevågenhed. Blandt de erhvervsfolk, Bernstorff havde lagt mærke til, indtog Friedrich Wilhelm Otte i Ekernførde en særstilling.

Otte var født i 1715 i Ekernførde, hvor faderen indtil sin død i 1747 samlede rigdom som skibsreder og grosserer i tømmer, korn, jern og vin.¹¹ Den gamle købmands succes gav børnene en god start. Næstældste søn, Georg Christian (1702-78), blev uddannet som jurist og fik i 1735, kun 33 år gammel, stillingen som førsteborgmester i Slesvig. Statholderen havde forinden anbefalet ham som den bedst egnede »angesehen derselbe ... von guter bürgerlichen Extraction«. ¹² Den yngre bror Fr.W. Otte blev i 1741 manøvreret ind som ulønnet »borgmester adjunctus« i fødebyen, kun 25 år gammel, og uden forudgående erfaring fra kommunale embeder. Den gamle borgmester anbefalede den unge mand som søn af »eines hiesigen ansehnlichen Kaufmanns«, der kunne vente en god arv fra »seines wohlbegüterten Vaters«. Statholderen talte samstemmende til fordel for den unge købmand, som »durch seines Vaters, als eines wohl angesehenen und in der Kaufmannschaft gar vieles prästirenden Bürgers, von den Stadtverfassungen

Kancelliråd og borgmester Friedrich Wilhelm Otte (1715 5/7 – 1766 24/8), malet i Ekerneførde i 1761 af Peder Wichmann. Den energiske forretningsmand er afbildet i rød kniplingsbesat frakke med hvid vest. Billedet hænger i dag på godset Schierensee ved Kiel sammen med en pendant af hustruen Dorothea Charlotte v. Reventlow (1731-63). Et samtidigt billede af en af døtrene hænger på museet i Ekerneførde (Foto: Schierensee).

eine gute Connaissance sich erworben«. ¹³ Statsledelsen så med milde øjne på erhvervsdrivende med så udpræget en fremdrift som familien Otte – udnævnelsen i 1741 var derfor en naturlig sag.

I 1747 overtog Friedrich Wilhelm faderens forretning, og han udbyggede den kraftigt. Båret frem af de gode konjunkturer rådede han i 1761 over 24 skibe på i alt lidt over 1.300 kommercelæster. Det var et af landets største rederier. Han havde privat skibsværft på sit gods Binebæk, drev grossererhandel med »grove varer«, var parthaver i et sukkerraffinaderi og et »Grønlandskompagni« i Ålborg og investerede fra 1755 en stadig større del af sin kapital i ambitiøse fabriksanlæg i Slesvig og Ekerneførde og på familiens godser. ¹⁴

Alt dette vakte opmærksomhed i København. Og Otte holdt sig i erindring. Ved årsskiftet 1749/50 sendte han f.eks. nytårshilsen til lederen af Tyske Kancelli J.S. Schulin med ordene: »In der einmahl für mich aufgefassen hochschätzenden Grace bitte mir dann auch in Zukunft keinen Abgang leiden zu lassen«. ¹⁵

Under Schulins efterfølger Bernstorff lykkedes det i eminent grad at vinde denne »grace«. I 1750'erne tog ministeren ham med på råd om handelspolitiske forhold på linje med københavnske storkøbmand; han benyttede ham til hemmelige kommissioner; han tegnede som privatmand parter i nogle af Ottes skibe; han bistod Ekerneførde-rederiet med »inside-information«, da sejladsen på Middelhavet fra 1761 blev mere risikabel. ¹⁶ Da Otte for alvor kastede sig ud i fabriksanlæg, udtalte Bernstorff, for hvem landets industrialisering var en hjertesag, i marts 1762 i anledning af en ansøgning: »Da man sich von der bekannten Betriebsamkeit und den guten Vermögens-Umständen der Gebrüdere Otte zu Eckernförde und Crisebuy versprechen kann, dass sie zum Besten des Landes etwas vollkommenes in Fabrique-Sachen zum Stande bringen werden; so wird es sehr gerathen seyn, ihnen alles so leicht als möglich, zu machen und sie durch Vorrechte und Freyheiten, so weit es nur geschehen kann, aufzumuntern ...«. ¹⁷ Fire år senere udtalte Bernstorff i samme ånd, at det var ham »ein Vergnügen« ... »dem Ottenschen Hause, behuf Fortsetzung des bisher getriebenen wichtigen Handels, alle mögliche Erleichterungen zu verschaffen«. ¹⁸

Eksemplerne viser, hvordan Otte havde vundet Bernstorff som patron. Helt specielt blev forholdet, da Otte under krisen i 1761-62 blev Bernstorffs hemmelige kontaktperson til den holstenske adelsmand Caspar von Saldern, som i et indviklet dobbeltspil arbejdede for en fredelig løsning på det gottorpske problem. Det gav Otte en plads som Bernstorffs fortrolige. Han blev i kraft af sine tjenester for staten klient ud over gennemsnittet. ¹⁹ Som succesrig medarbejder i Bernstorffs handels- og industribestræbelser og som »hemmelig agent« i udenrigspolitikken havde han arbejdet sig frem til en høj

placering i klientsystemet. Selv kunne han gå direkte til Bernstorff og bede om støtte til sine ønsker hos kongen; og andre, der ikke havde så gode forbindelser, kunne benytte Otte som fortaler på højere sted.

Ottes ord havde vægt. Lad os nu se, hvordan han benyttede sine muligheder, og hvordan den uegennyttige og samvittighedsfulde minister tacklede patron-klientforholdets bindinger.

Tilfældet Lawätz

I sommeren 1762 var der liv i Slesvig by. Kongen, en del af hoffet og de ledende ministre var i byen. Magtens centrum var for en tid flyttet vest for Valby bakke. Mange gjorde ministrene deres opvartning.

Blandt sollicitanterne var proviantkommissæren i Rendsborg, justitsråd Heinrich Franz Lawätz, hans kone Hedewig Christiane født Otte (1723-92) og svogeren Fr.W. Otte. Proviantkommissæren var svagelig, og det gjaldt om at få en søn anerkendt som »adjunkt«, så familien kunne beholde de gode embedsindtægter, hvis familiefaderen faldt fra. De tre søgte foretræde hos den almægtige overhofmarskal A.G. Moltke og hos statholderen Frederik Ludvig von Dehn. De drog hjem med forsikringer om velvilje.²⁰ Velviljen var sikkert reel – for Fr.W. Otte var jo ikke ukendt i inderkredsen af ministre, især ikke hos Bernstorff.

Men en afgørelse lod vente på sig, og i december stod proviantkommissæren på gravens rand. Konen var bekymret og frygtede den skare af ansøgere, som ville melde sig, så snart mandens død rygtedes. Sønnen var højst 17 år gammel og ville under normale forhold ikke have en chance. Det hastede. I den situation gjaldt det om at »skyde genveje« til magtens centrum. Fr.W. Otte lod sig mobilisere. Han bad Bernstorff om at anbefale »die *unverweilte* Ausführung der übernommenen Gnadenbezeugung« hos A.G. Moltke, der havde den direkte kontakt til kongen.²¹

Her blev Bernstorff sat på en uriaspost. Faktisk anbefalede han sagen til Moltke. Denne lovede også at hjælpe, men foreså vanskeligheder med den indstillende myndighed, Krigskancelliet, fordi sønnen var så ung.²² Den 28. december 1762, samme dag som gamle Lawätz blev gravsat i familien Ottes familiegravsted i kirken i Ekernefærde, måtte Bernstorff svare sin klient: »... ob ich gleich voraussehe, dass derselbe [unge L.] bey noch so junge Jahren Schwierigkeiten finden werde, einen so considerablen Dienst davon zu tragen, so werde ich doch Ew. Wohlgeborenen Merita reden lassen, und dadurch suchen den Zweck zu erlangen«.

Det blev svært for Bernstorff. Den 14. september 1762 havde han skrevet til Otte: »Sie wissen, wie ich vor Sie gedenke und stets gedenken werde und wie sehr ich Ihnen Gerechtigkeit wegen Ihre patriotische ruhmwürdige Gesinnungen und geleisteten wichtigen Dienste wiederfahren lasse. Sie werden

also immer an mir einen richtigen und dienstbegierigen Freund haben, mir aber nicht zurechnen, wenn ich einige Dinge nicht durchsetzen kann«. Disse ord blev næsten et resumé af sagens forløb.

Ansøgningen sorterede under Krigskancelliet. Her kunne Bernstorff ikke trumfe en positiv afgørelse igennem, således som han kunne det i Kommercekollegiet eller i Tyske Kancelli, hvor han var enerådende chef. Uden for sine egne departementer var det svært for ham »wiedrige, und für den der Ew. Wohlgeb. [Otte] Verdienste nicht genugsam kennt, eben nicht unbillige Vorstellungen abzuwenden« (1763 4/1). »... auf den Vortrag kommt vieles an, und den habe ich in dieser Sache nicht«, måtte han indrømme den 15. januar 1763. Den 25. juni forsvarede han sine ringe resultater med, at »wäre die Sache in meine Departement, sollte sie bald berichtet seyn. Es ist aber nicht leicht, andero Leute Feder zu dirigiren«. Bernstorff frygtede at komme til kort, og bad derfor Otte om selv at arbejde for sagen på lokalt plan.

Alt blev forsøgt. Proviantkommissærens kaution blev fordoblet, der blev fremskaffet fordelagtige vidnesbyrd fra kommandanten i Rendsborg, og fru Lawätz fik generalmajor Peter Elias Gähler, som jo havde bedre mulighed end Bernstorff for at anbefale sagen i Krigskancelliet, til at intervenere hos overkrigssekretæren.

Alligevel blev resultatet negativt. Der var alt for mange kompetente ansøgere, som administrationen ikke kunne forbigå til fordel for en stor dreng, hvis eneste kvalifikation var forbindelsen til en storkøbmand, hvis fortjenester var ukendte for de fleste andre end Bernstorff. Den 5. april måtte Bernstorff meddele, at sønnen ikke kunne få embedet. Som plaster på såret ville enken få sikkerhed for at beholde sin pension også i tilfælde af nyt giftermål. For sønnen var det eventuelt muligt at opnå en expektance. Bernstorff lovede at arbejde for det sidste, men tilføjede: »Der König accordiert nicht gerne so etwas schriftlich. Wir wollen aber sehen was wir erhalten können«. Nu strandede sagen imidlertid i Rentekammeret, og i juli var Bernstorff nødt til at skrive beroligende til sin klient: »Ew. Wohlgeb. wollen versichert seyn, dass ich dero patriotische Eyfer und für des Königs und des Landes Dienst, erworbene Merita nicht vergessen, sondern stets zur Kgl. Erinnerung zu bringen bedacht seyn werde. Darauf können Sie rechnen«.

Klientens rekommandationer

Det må konstateres, at der kun kom sparsomme resultater ud af den megen pression. Otte kom til kort, og det gjorde også Bernstorff, om hvis gode vilje vi vel næppe kan tvivle. Alligevel søgte Otte ved mange andre lejligheder at gøre brug af sine forbindelser til gavn for familie og venner. Han modtog henvendelser fra venner, som bad ham anbefale en udnævnelse eller en anden gunst hos den mægtige minister. Hans ord blev tillagt vægt. »Ew.

Wohlgeb. vielgeltender Credit bey dem Hofe versichert mich von Dero Vermögen«, skrev en af »ansøgerne«. ²³ Da et købmandskonsortium i Ålborg i 1756/57 med kapitaltilskud fra Otte købte et sukkerraffinaderi, blev det Otte, der påtog sig at udvirke godkendelserne i Kommercekollegiet – han kendte jo Bernstorff. ²⁴ Og da Bernstorff og privatsekretæren Wasserschlebe vistnok i 1753 havde været sammen med Fr.W. Otte og broderen Johan Nicolaus, og sidstnævnte på opfordring lod Friedrich Wilhelm sende Wasserschlebe et tilbud på levering af allé-træer – måske til Bernstorff slot – bad han om broderens anbefaling hos ministeren. ²⁵

Familien nød i særlig grad godt af Ottes anbefalinger. ²⁶ Det kunne være svært for Bernstorff at honorere ønskerne, som ofte ville indebære helt usædvanlige forfremmelser. Hvor gunstbevisningen faldt uden for hans egne departementer, afviste han stort set at blande sig. Men også inden for Kommercekollegiets og Tyske Kancellis områder var der hensyn at tage. På den ene side ønskede han som ansvarlig minister at se de bedst kvalificerede folk i embederne; han kunne ikke, blot for Ottes skyld, medvirke til at skabe en uheldig præcedens, og usaglige anbefalinger måtte han se bort fra. På den anden side mente han faktisk at skylde Otte et vidtgående hensyn, først og fremmest på grund af hans indsats på det diplomatiske plan. Han prøvede at forklare, at ikke alle ønsker kunne efterkommes. Klienten forstod blot ikke de fine henstillinger. Resultatet blev en slet skjult irritation hos Bernstorff.

Et par eksempler viser de modstridende interesser. I 1764 anbefalede Otte og svogeren kancelliråd Benzen i Glückstadt en hr. Thormöhlen. Bernstorff lovede at se velvilligt på sagen, men tilføjede: »Ich kann aber nichts gewisses zusagen, denn vor einen Mann, der bisher noch gar keinen Character gehabt und nur Fourage Schreiber gewesen, ist der Sprung stark«. ²⁷ I 1765 anbefalede Otte en helt ung jurist ved navn Feldmann til et højere embede. Bernstorff måtte svare, at selv om Ottes »Vorwort alle Zeit recht viel bey mir gelten wird«, og han altid så en fornøjelse i »Ihnen auf alle mir mögliche Weise meine Gesinnung zu beweisen«, så mente han det dog rigtigst, at hr. Feldmann gjorde sig fortjent i praksis, før han blev sat i højere embede (1765 2/4). På samme tid havde Otte bedt om en stilling til sin unge slægtning Mecklenburg fra Slesvig. Bernstorff jamrede over, at der var så få stillinger og utallige Liebhabere, og at han ikke vidste, hvordan han skulle få en fremmed placeret. Alligevel for Otte fort, og man får næsten medlidenhed med ministeren, når man læser hans reaktion to uger senere: »Weil Herr Meckelburg Ew. Wohlgeb. so nahe verwandt ist, will ich mich gerne seiner annehmen. Ich beklage aber alle die etwas zu suchen haben, und alle die etwas bewürcken sollen, weil die Bedienungen nicht vermehrt wiederkämen, und alles mit Supernumerairen übersetzt ist. Doch verdient Herr Meckelburg, dass vor andern auf ihn reflectirt werde« (1765 16/4).

Der kan næppe være tvivl om, at Bernstorff forvaltede det udbredte re-kommandationsvæsen med stor ansvarsbevidsthed. Inden for hans egne embedsområder var det ikke *alene* nok, at en kandidat var anbefalet fra indflydelsesrig side. Kandidatens kvalifikationer blev undersøgt – og først når de var fundet tilstrækkelige, var anbefalingen eventuelt med til at give den pågældende fortrin for andre sagligt lige så kvalificerede.

At også Ottes anbefalinger blev efterprøvet, viser følgende eksempel. I 1763 var der problemer med det kommunale selvstyre i Frederiksstad. Den lokale toldforvalter, kancelliråd Hans Beeck, en velhavende mand, hvis embedsforretninger hovedsagelig blev bestyret af en skriver, kom på den tanke at søge indsættelse som bypræsident til overvågelse af magistraten og genoprettelse af god orden i byen. Beeck lovede i et »programskrift« at fremme spinderiet i byen – det var et af Bernstorffs »hjertebørn«! Ideen blev fremsendt af Otte med anbefaling. I første omgang kunne ministeren intet love; han kendte jo ikke Beeck personligt. En undersøgelse blev sat i gang. Bernstorff forhørte sig hos statholderen, som fandt Beeck egnet – kandidaten forlangte heller ingen gage! Resultatet blev en udnævnelse, og Bernstorff erklærede sig siden over for Otte yderst tilfreds med bypræsidentens optræden.²⁸

Klienten søger belønning

Fr.W. Otte og broderen J.N. Otte havde som nævnt udført en bemærkelsesværdig indsats i det hemmelige diplomatiske spil i 1762. Udenrigsministeren kom i »taknemmelighedsgæld« – var det egentlig ham der her blev klienten? I alt fald glemte hverken købmanden eller ministeren det passerede.

Netop i 1762 forringedes indtjeningen på skibsrederens vigtigste arbejdsfelt, fragtfarten. Jord syntes derimod at være et fordelagtigt investeringsobjekt. Otte meldte sig derfor som liebhaver til nogle af de statsejendomme, som blev planlagt solgt i disse år. Han prøvede selvfølgelig at udnytte forbindelsen til Bernstorff for at nå sit mål. Og der var håb om et godt resultat, for Bernstorff havde selv skrevet til Otte i september 1762: »Niemand weiss besser als ich, wie richtig und patriotisch Ew. Wohlgeb. und dero Herr Bruder in denen nun Gott sey Dank glücklich überstandenen Conjunctionen gehandelt haben. Ich bin und werde also allezeit begierig seyn Ihnen Merkmale der Kgl. Gnade und Gunst zu verschaffen ...«. ²⁹

Først prøvede Otte at få del i de eftertragtede kongelige plantager i Vestindien. Ministeren var imidlertid skeptisk, og den 7. september 1762 svarede Otte lidt skuffet: »Aus der Erfahrung weis ich, dass so bald Ew. Exc. in einer Sache zweifeln, dieselbe nicht woll durchgehend zu machen sey.« I stedet satte han nu næsen op efter et par mindre kongelige godser nær Ekerfærde.

Men atter kom Bernstorff til kort. Godssalget blev ordnet i Rentekammeret, og her havde han ligesom i de militære kollegier ingen indflydelse. Otte var klar over problemet, og lod sin ven P.E. Gähler tale sagen hos Rentekammerets chef. Saldern blev ligeledes mobiliseret og drøftede sagen med Bernstorff under et møde i september 1763.³⁰

Det blev for meget for ministeren. Irriteret skrev han den 20. september, at han, »nach der Aufrichtigkeit, mit welcher gegen Jedermann und sonderlich gegen meine Freunde zu handeln ich mir zur Pflicht mache«, måtte bekende ... »dass sich ein Fall zutragen kann in welchem es mir nicht wohl möglich seyn wird, Ihnen zu dieser Acquisition zu dienen, wie ich denn überhaupt wünschte, dass Ew. Wohlgeb. meine Dienstbegierde auf einen andern Zweck als auf die Erwerbung derer in dem Schleswigschen situirten Güther richten wollte«.

Endelig måtte Ekernførde-købmanden slå de slesvigske krongodser af hovedet. Men hans godshunger blev ikke mindre. Ved årsskiftet 1763/64 købte kongens yndling A.G. Moltke godset Nør tæt ved Ekernførde – for næsen af Otte. Det hjertelige forhold mellem Bernstorff og Moltke var kendt i datiden, og Otte bad da Bernstorff om at anbefale Moltke at videresælge godset: »Ich will es überdies als eine besondere Marque dero für mich aufgefassen Gnade nehmen und alsdann mein Augenmerk auf die Domainen vergraben ...« (1764 24/1). Beskedenhed var ikke klientens store dyd!

Faktisk talte Bernstorff købmandens sag hos overhofmarskallen, men han tvivlede på, »dass er [Moltke] es thun werde«. Med rette, for den bjærgsomme Moltke svarede tilbage: »Je suis bien aise d'avoir fait une bonne affaire, en achetant la ferme de Noer et c'est aussi par ce motif que je n'ai encore aucune envie de la revendre«.³¹

Konklusion

Det er kun sjældent, man kan trænge ind bag de officielle aktstykker i 1700-årenes administration og afdække, hvordan divergerende interesser »i kulisserne« søgte at påvirke sagsbehandlingen. Det foregående viser, hvordan patron-klient-relationer gjorde sig gældende på mange planer. Gennem et lagdelt mønster af anbefalinger blev der øvet indflydelse på afgørelserne – den mere indflydelsesrige anbefalede den mindre indflydelsesrige hos den mest indflydelsesrige.

Vi ser også, hvordan en succesrig erhvervsmand vandt sig øre hos landets nok mest erfarne minister. Som enerådende chef i Tyske Kancelli havde Bernstorff det afgørende ord, hvad angår mange embedsbesættelser. Men så vidt det kan skønnes, gik ministeren aldrig på akkord med det sagligt forsvarlige. Vi må give sekretæren H. P. Sturz ret, som i 1777 mente, at kun redelighed og viden fangede ministerens gunst.³² Hans opfattelse af det almene

bedste gik forud for personligt venskab. Derfor måtte han ofte afvise en bøn. I afslaget søgte han i så fald at overbevise om, at det skyldtes sagen, ikke manglende god vilje.³³

Vi får endelig bekræftet Bernstorffs egne ord, at han »aldrig havde gjort indgreb i noget ham ikke underlagt departements sager«. ³⁴ Han var ikke almægtig, og søgte ikke at blive det.

1. Edvard Holm, *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*, 2, Kbh. 1886, s. 142-150; samme, *Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Afslutning til Rigerens Adskillelse (1720-1814)*, Kbh. 1891-1912, 2, s. 330-333.
2. Kong Christian VI's egenhændige Breve til J.L. Holstein, *Historiske Samlinger og Studier*, 2, 1896, f.eks. s. 249, 267, 283, 297, 402, 407; Egenhændige Breve af Kong Christian VI, *Mnemosyne III*, 1832, s. CLVI, CLVII, CCLXXXVI.
3. F. eks. Albert Olsen, Et Bidrag til dansk Bourgeois Historie i første Halvdel af det 18. Aarhundrede, *Historiske Meddelelser om København* 3. rk. bd. 3, 1939, s. 513.
4. Niels Klims *Underjordiske Reise*, oversat af Jens Baggesen, Kbh. 1867, s. 35, 96, 101.
5. Edv. Holm, *Danmark-Norges Historie* 2, s. 333f.
6. Edv. Holm, *Danmark-Norges Historie* 3, 2, s. 17-21.
7. Sigurd Jensen, Lakajismen og Københavns magistrat omkring 1770, *Historiske Meddelelser om København* 1973, s. 29ff; Svend Cedergreen Bech, *Struensee og hans tid*, Kbh. 1972, s. 13, 35, 43.
8. Grethe Ilsøe, *Vejen til embede*, Administrationshistoriske studier I, Aarhus 1978, s. 106ff, 120f.
9. Jfr. Troels Dahlerup, Art. Danmark, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971*, Kbh. 1971, s. 45ff.
10. Edv. Holm, *Danmark-Norges Historie* 3, 1, s. 118ff; Aage Friis, *Bernstorfferne og Danmark*, 2, Kbh. 1919, s. 22.
11. H.F.v. Wobeser, *Eckernfördes Blütezeit und die Familie Otte*, Eckernförde 1920, passim.
12. LASH, Gottorp Abt. 65.2 nr. 2752¹.
13. LASH, Gottorp Abt. 65.2 nr. 2926¹.
14. Omfattende dokumentation af disse økonomiske aktiviteter vil blive fremlagt i Lars Henningsen, *Provinsmatadorer fra 1700-årene*, Flensborg 1985.
15. RA, privatarkiv 6309, 1749 30/12.
16. Rådgiver: RA, TKUA Portugal 2, 1758 15/3 Otte til B; hemmelige kommissioner: RA, TKIA Rescripten 1757 2/7 B. til O; B.'s skibsparter: RA, Komm. koll. 196, algiersk søpas-protokol 1758 13/4; »inside information«: RA, TKUA Rusland 34.
17. RA, Komm. koll. ty. sekr. jr. sag 1762/344.
18. RA, TKIA Rescripten 1766 6/9.
19. Vedr. Saldern-Otte se bl.a. Otto Brandt, *Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II*, Erlangen 1932, samt Carl-Heinrich Seebach, *Schierensee*, Neumünster 1974, s. 114ff.
20. RA, TKUA Rusland 34, 1762 23/12 O. til B.
21. RA, TKUA Rusland 34, 1762 23/12 O. til B. De i det følgende anførte breve findes, hvor ikke andet angives, sammesteds.
22. RA, privatarkiv 5129-25, A.G. Moltke til Bernstorff.
23. RA, TKUA Rusland 35, 1763 25/2 v. Preusser til O.
24. RA, Komm. koll. da. sekr. jr. sag G-623.
25. Kgl. Bibl., Ny Kgl. Sml. 2152^c 4°, Wasserschlebes arkiv.

26. F.eks. anbefaling af svogeren, major Carl Adolph v. Bülow til amtmandsembede 1765 24/8 og anbefaling af svigersønnen Niels Rybergs forpagtning af handelen på Færøerne 1765 14/9 RA, TKUA Rusland 34 B. til O.
27. RA, TKUA Rusland 34, 1764 26/6 B. til O. – LASH, Gottorp Abt. 65.2 nr. 6458, 1764 7/8 O. til B. Trods Bernstorffs betænkelighed fik manden den ønskede kancellirådstitel.
28. LASH, Gottorp Abt. 65.2 nr. 2539 samt RA, TKUA Rusland 34, 1763 11/10, 1764 3/7 og 1765 2/3 B. til O.
29. RA, TKUA Rusland 34, 1762 4/9 (?) B. til O.
30. RA, TKUA Rusland 34, 1763, 23/8 O. til B. og Rusland 35 1763 27/9 og 18/10 Saldern til O.
31. RA, privatarkiv 5129-25, 1764 28/1 Moltke til B.
32. H.P. Sturz, *Erinnerungen aus dem Leben des Grafen J.H.E. von Bernstorff*, Leipzig 1777, s. 76.
33. Jfr. (G.L. Ahlemann), *Ueber das Leben ... des Grafen J.H.E. v. Bernstorff*, u.st. 1777, s. 136, 138f.
34. Aage Friis, anf. arb., s. 18.

James Innes, Esq., opiumshandelens utrættelige forkæmper

Af P.C. Willemoes Jørgensen

*»Plate sin with gold,
And the strong lance of justice hurtless breaks;
Arm it in rags, a pigmy's straw doth pierce it.«
(King Lear, Act IV, Scene 6)*

Året 1834 står som en milepæl i den engelsk-kinesiske handels historie. Den 22. april ophørte det engelske East India Company's virksomhed i Kina.¹ Parlamentet i London havde truffet sin beslutning: Kina-handelen skulle i fremtiden ikke mere være underlagt et kompagnimonopol, men varetages af private handlende, »free and fair traders«, som de kaldte sig, hvis initiativ og dristighed bedre kunne fremme det engelske samfunds kommercielle interesser.²

Kompagniet havde ellers gjort det godt i Canton. Det havde gradvis specialiseret sig i handelen med te, som der i løbet af det 18. århundrede viste sig at være et umætteligt behov for – først og fremmest i England. Fra en beskedne start i slutningen af det 17. århundrede udviklede denne virksomhed sig til en af verdenshandelens mest omfattende og lukrative transaktioner, og kompagniets årlige teeksport fra Kina nåede i begyndelsen af 1830'erne op på ca. 30 millioner pund.³

Men der var andre end kompagniet og forbrugerne, der havde haft fornøjelse af denne udvikling. Den engelske stat havde tidligt set muligheden for en god og stadig voksende indtægtskilde i tebeskatningen. I begyndelsen af det 19. århundrede fandt over 3.000.000 £ årligt vej til den engelske statskasse på denne måde.⁴ Det var et smukt resultat, men kunne de private handlende, som de påstod, øge tehandelen endnu mere og tilmed rationalisere hele handelssamkvemet med Kina, så var det vel værd at lade dem prøve.⁵

Når de private handlende var i stand til at vinde gehør for sådanne synspunkter, skyldtes det, at også de havde nydt godt af kompagniets succes. I takt med at dette havde specialiseret sig i tehandelen og dermed var blevet den store opkøber på Canton-markedet, var behovet for importvarer til det

samme marked blevet stedse større. Kompagniet havde alle dage haft svært ved at finde varer, der kunne afsættes i Kina, og dette problem var det i løbet af det 18. århundrede i stigende grad blevet overladt til private handlende at finde en løsning på.⁶ Også de havde vanskeligheder med at finde brugbare importartikler, men efterhånden lykkedes det dem at oparbejde et ganske godt marked for indisk råbomuld i Canton.⁷

Hverken kompagniets egen begrænsede import eller de private handlendes energiske bestræbelser kunne dog til at begynde med holde trit med den voldsomme stigning i teeksporten fra Canton. Der kom først lidt mere balance i tingene, da man efter 1800 for alvor koncentrerede opmærksomheden om en anden indisk vare: opium.

Fra omkring 1820 blev det klart, at man her havde fundet en importartikel, der til fulde kunne stå mål med den omfattende teeksport, ja mere end det, afsætningen af opium i Kina viste sig at expandere endnu kraftigere end behovet for te i England.⁸ Da kompagniet tillige stod for produktionen af en betydelig del af det indiske opium, syntes der hermed at være fundet en genial løsning på det gamle betalingsproblem i Kina-handelen. Der var dog ét problem, som hverken kompagniet eller de private handlende kunne tillade sig at se helt bort fra: opium var forbudt i Kina!⁹

Det var derfor et ganske særpræget system, der blomstrede op. En legal og en illegal engelsk handel – med hver sit transportsystem, hver sin dominerende handelsvare og hver sin ankerplads i Kina – arbejdede hånd i hånd. Opiumshandelen havde nemlig i 1821 efter kinesisk pres måttet forlægge residensen fra Cantons traditionelle ankerplads ved Whampoa i Perlefloden til de såkaldte »ydre ankerpladser« – især ved øen Lintin – ud for indsejlingen til floddeltaet.¹⁰ Herfra foregik indsmuglingen af opium i samarbejde med kinesiske aftagere. Til Lintin ankom de private købmænds skibe tungt lastet med opiumskister opkøbt på kompagniets auktioner i Indien, og herfra returnerede de på det nærmeste i ballast; kompagniets skibe kom ofte halvtomme til Whampoa, men returnerede lastet til bristepunktet med te, der delvis var indkøbt for de midler, som opiumskøbmændene mod udstedelse af veksler havde ladet gå i kompagniets Canton-kasse.¹¹ Visselig ingen rationel udnyttelse af de kostbare transportapparater, men en glimrende ordening i en situation, hvor kompagniets monopol hindrede de private handlende i at deltage i tehandelen, og de kinesiske kontrabandebestemmelser holdt kompagniet ude fra opiumshandelen.

Omkring 1830 var det indlysende for enhver, at kompagniet både i sin virksomhed i Indien og Kina var stærkt afhængig af samarbejdet med de private købmænd. Spørgsmålet var imidlertid, hvor megen brug de private købmænd efterhånden havde for kompagniet. De havde i den forløbne tid demonstreret et initiativ og en dynamik, der var kommet til at stå i klarere og

klarere modsætning til kompagniets mere forsigtige Kina-politik. Nu fandt de tiden inde til at overtage hele Canton-handelen. I samarbejde med industrikredse i England iværksatte de en systematisk undergravning af kompagniets handelsmonopol,¹² og disse bestræbelser kronedes som nævnt med held. Den 22. april 1834 samledes både den legale og den illegale engelske handel på deres hænder, opiumskøbmændene fik så at sige frit slag i tehandelen.

Det var en skæbnesvanger afgørelse, hvis konsekvenser den engelske regering tydeligvis ikke kunne overskue. Den kunne nemlig ligeså lidt som kompagniet lægge navn til den illegale opiumshandel i Kina, og dermed kom den til at stille sine repræsentanter, der afløste kompagniets embedsmænd i Canton, i en håbløs situation, nu hvor den legale og den illegale handel så at sige flød sammen og i stigende grad påkaldte sig de kinesiske myndigheders opmærksomhed.¹³

Anderledes klarsynede var de private købmænd. For dem var sejren over kompagniet kun første skridt på vejen mod den nyordning af hele den engelske Kina-handel, de ønskede. Med kompagniet ude af døren og den engelske regering direkte involveret i Kina så de gode muligheder for at lægge et solidt pres på de kinesiske myndigheder med henblik på at opnå en accept af opiumstrafikken og en udvidelse af handelsmulighederne i almindelighed.

I årene efter 1834 udfoldede de private købmænd derfor store bestræbelser på at trække den engelske regering ind i en beskyttelse af hele deres handelsvirksomhed, altså også opiumshandelen, som London ligesom mange andre måtte betragte med et vist ubehag.¹⁴ De sparede heller ikke på provokationerne over for kineserne, og det var her, de scorede det afgørende point. De kinesiske myndigheders drastiske forsøg på i foråret 1839 at skille den legale og den illegale handel fra hinanden og tilintetgøre sidstnævnte bragte endelig den engelske regering på plads bag opiumskøbmændene.¹⁵

Perioden mellem ophævelsen af det engelske kompagnis monopol i 1834 og London-regeringens beslutning i 1839 om at tage en konfrontation med Kina udgør således en helt afgørende fase i de engelsk-kinesiske relationer. Adskillige samtidige havde en fornemmelse af, hvad parlamentets beslutning i 1833 kunne føre med sig, og der begyndte både i England og i Indien at rejse sig røster mod opiumshandelen. Disse røster blev som bekendt ikke så lidt kraftigere efter 1839.¹⁶ Men det var ikke kun i Europa og Indien, at spørgsmålet blev sat til debat, det skete naturligt nok også i Kina, hvor navnlig drøftelserne i Peking i 1836 og 1838 vakte opmærksomhed.¹⁷ Disse debatter er velkendte, ikke mindst fordi den sidste resulterede i det føromtalte kinesiske indgreb over for opiumskøbmændene. Mindre kendt er det, at der også udspillede sig en ganske skarp debat om dette spørgsmål i Canton, nærmere

bestemt i kredsen af europæere og amerikanere. Denne debat, der meget betegnende blev ført under pseudonymer, giver et interessant indblik i opfattelserne af det prekære emne hos en række af de personer, der så at sige befandt sig på åstedet.

I midten af 1830'erne fandtes der knap en halv snes trykkerier i Macao og Canton, hvorfra der udgik en strøm af tidsskrifter og pamfletter til det lille samfund af europæere, amerikanere og indere. Det skortede derfor ikke på muligheder for at føre en offentlig debat, skønt ikke alle emner var lige velsete. En kritisk diskussion af opiumshandelen i almindelighed og opiumskøbmandens moralske habitus i særdeleshed havde således næppe mange muligheder for at få spalteplass i f.eks. ugeaviserne *the Canton Press* og *the Canton Register*, der begge var talerør for opiumskøbmændene.¹⁸ Anderledes stillede det sig med tidsskriftet *the Chinese Repository*, der hver måned udsendtes af kredsen omkring den amerikanske missionær E.C. Bridgman, og som var økonomisk uafhængig af de merkantile interesser i Canton.¹⁹

Kredsen bag *the Chinese Repository* havde, som det snart skulle vise sig, ikke megen sympati for opiumstrafikken og dens udøvere; men tidsskriftet holdt i de første år efter sin introduktion i 1832 en lav profil i spørgsmålet, først i efteråret 1836 greb redaktionen om nælden. Anledningen kom fra Indien.

I novembernummeret aftrykte *Repository* et anonymt indlæg, som domprovst Dealtry i Calcutta havde forsynet med forord og ladet gå i trykken i Indien i august samme år.²⁰ Redaktionen understregede i sin korte introduktion, at opiumshandelen nu havde nået et sådant omfang, at det var på tide at tale rent ud om problemet. Det fremgik klart, at tidsskriftet her tog et centralt emne op, som det med læsernes bistand agtede at forfølge i de kommende numre. Hermed havde redaktionen på stedet imødekommet den indtrængende opfordring i domprovstens forord til pressen om at tage spørgsmålet op med entusiasme og pågåenhed. Hvorledes opiumskøbmændene ville stille sig til domprovstens henstilling til *dem* om at tænke på deres ansvar over for Gud og opgive handelen med denne »man-destroying merchandize«, ville fremtiden vise.

Den anonyme skribent,²¹ der tydeligvis havde et storartet kendskab til forholdene i Kina, lagde hårdt ud med spørgsmålet: »Is the opium trade moral or immoral?« Han leverede selv svaret gennem sin stærkt polemiske og følelsesladede behandling, der indledtes med en redegørelse for opiums skadelige virkninger på den menneskelige organisme og en understregning af det utilbørlige i at anvende stoffet som en stimulans. Konklusionen på disse betragtninger, »all use of opium, except under medical prescription, is an abuse of it«, ledte forfatteren til det centrale tema: »How far a man is justified in contributing to, and encouraging, the use of opium by others?«

I et vittigt afsnit præsenterede forfatteren herefter en række af opiumskøbmændenes standard argumenter. »If I don't trade others will«. »They will have opium in spite of every thing«. »But, indeed, I can't see that though I do sell them what we both know to be poison, I am therefore responsible for their guilt or folly in using it«. »I neither create that vice and misery, nor do I at all desire it. I only wish for my fair profit arising from it!« Genkendelsens glæde har sikkert været til at overse for den betydelige del af tidsskriftets læsere, der var involveret i opiumshandelen, og artiklens efterfølgende lille »lignelse« om lejermorderen Benjamin Weald har uden tvivl fået adskillige af dem op af stolen.

»In 1763, a man of the name of Benjamin Weald was convicted of shooting a farmer through the head, having been hired to do so for £ 150. He had no spite of the poor farmer – never saw him before in his life – and rather pitied the man than otherwise. He would have preferred receiving the £ 150 without shooting the man; but his employers told him that was impossible, and for his compunctious visitings of conscience, they were all thrown away, for the man's life they would have, if not by his hand, by some one's else. So Weald took the »commercial gains«, preferring on the whole that blood should be shed, and by his hand, rather than these commercial gains to go [to] another. Was he, or was he not, a murderer?«

Forfatteren var ikke i tvivl. Heller ikke om at opiumshandlerne var at sidestille med mordere. Han formulerede det generelle princip bag forsvaret for deres virksomhed på følgende barske måde: »Wherever there is sufficient ground for believing that a given injury will be done to the community by somebody or other, it then ceases to be a moral wrong for any one to inflict that injury.«

Artiklen mandede ud i en række skarpe spørgsmål til de ansvarlige: »How long is a British government to be seen drawing revenue from this source ...?«²² How long is a whole community of British merchants to be content with *earning the price of blood, because if they do not, others will in their stead?*«

Repository havde med valget af denne provokerende artikel, hvis ophavsmand ikke var tidsskriftet ganske ubekendt, tonet rent flag. Nu skulle alle den odieuse handels kendsgerninger på bordet, så offentligheden kunne se, at dette måtte stoppes eller i hvert fald begrænses. Det var derfor nok lidt af en overraskelse for Bridgman, at den første reaktion på novemberartiklen var et varmt forsvar for opiumshandelen.²³ Det blev leveret af »A Reader«. Bag dette intetsigende pseudonym skjulte sig ingen ringere end den berygtede opiumskøbmand James Innes²⁴ en af fagets gamle rotter, og han var mand for at tilføre opiumsforkæmpernes arsenal nye argumenter.

Mr. Innes startede med at minde læserne om, at indtægterne fra det pro-

dukt, som den emsige domprovst havde rettet sit angreb mod, gav den indiske regering midler i hænde til bl.a. at aflønne hans velærværdighed!²⁵ Var opium så forfærdelig en gift, som domprovsten og hans hjemmelsmand påstod, så ville produktionen heraf og handelen hermed snart ophøre af sig selv (!), og – underforstået – så måtte Dealtry finde sig et andet subsistensgrundlag. Men domprovsten skulle dog ikke fortvivle, Innes kunne glæde ham med, at opium var en ganske harmløs luksusartikel, en fremragende medicin, som kun skadede den, der misbrugte det.

Misbrugerne udgjorde, hævdede Innes, en lille – men beklagelig – minoritet. Det kunne han takket være sin store erfaring bevise sort på hvidt. For at være misbruger skulle man konsumere 1 tael rent opium pr. dag.²⁶ Da den totale årlige import androg 34.000 kister svarende til godt 33.000.000 taels opium, rakte dette kun til 912.000 misbrugerers forbrug²⁷ – et i sig selv latterligt lille antal set i forhold til en befolkning på over 300 millioner. Men misbrugernes tal måtte være langt lavere, for både han og andre med forstand på de dele kunne stå inde for, at der fandtes mange millioner opiumsbrugere i Kina. Med andre ord: den store import fordeltes blandt et utal af kinesere, der anvendte opiummet på en måde, der bedst kunne sammenlignes med de bedre engelske samfundslags anvendelse af vin. Var det da ikke ganske urimeligt, at denne store gruppe af fornuftige brugere skulle berøves deres uskyldige luksus, blot fordi et lille mindretal af misbrugere ikke kunne styre deres tilbøjeligheder?

Men ingen skulle sige James Innes på, at han ikke havde forståelse for misbrugsproblemer, og skulle den totale og absolutte renhed sættes i højsædet, ja, så måtte opiumshandelen naturligvis gå med i købet. »Depopulate the Rhine. Lay the vineyards of fair France waste! Abolish tobacco in Virginia, and in Manila! Prohibit the growth of barley in Norfolk;« forfatteren var fuld af ideer til, hvad de rene af hjertet kunne kaste sig over. Men han var også fortrøstningsfuld, når det gjaldt resultaterne af deres indsats: »The safe test of experience has shown that sovereigns and moralists are powerless against a pervading taste of a whole people.«

I slutningen af indlægget skærpedes tonen. Domprovsten blev belært om, at han ikke havde skygge af chance for at standse opiumshandelen, uanset om han havde ret i sine synspunkter eller ej! Alt, hvad han kunne opnå ved sin »tirade«, ville være at ødelægge et velfungerende forsyningssystem og berøve den indiske regering dens gode indtægter, »thus throwing its [opium's] supply into the hands of desperadoes, pirates, and marauders, instead of a body of capitalists.«

Med denne svada, der efterlod et billede af domprovst Dealtry og hans informator som fortalere for anarki i international handel, satte Mr. Innes punktum for sit første indlæg i debatten.

Spørgsmålet om anarki blev netop udgangspunkt for den næste deltager, den engelske købmand A.S. Keating. Hans indlæg blev offentliggjort i tidskriftets januarnummer 1837 under pseudonymet »Another Reader«. ²⁸ Mr. Keating måtte indrømme, at han havde grumme svært ved at skelne »a body of capitalists« fra »desperadoes, pirates, and marauders«, og under alle omstændigheder kunne han vanskeligt forestille sig, at situationen kunne blive værre, end den allerede var! »Were not great capital, skill, and enterprise embarked in this trade, it would never have arrived at its present magnitude; and this is, as far as I know, all the difference that the management of the trade by gentlemen has caused,« fastslog han og fortsatte: »On what has the opium merchant to plume himself, beyond his brother smuggler and law breaker, the contraband gin-importer into Great Britain?« Nej, når sandheden skulle frem, havde Keating trods alt mere respekt for ginsmugleren, han løb dog i det mindste en personlig risiko, medens opiumskøbmanden hyttede sit skind!²⁹

Keating satte i sit indlæg fingeren på et helt centralt punkt: Opiumshandelen havde format over sig, den involverede store og magtfulde interesser. »The saving clause in the opium-smuggling profession is that it is, not a vulgar one. It is a wholesale trade. Sales are made in thousands of dollars' worth. The amount is gentlemanly.«³⁰

Han karakteriserede James Innes' beregninger over antallet af opiumsrygere som paradetal³¹ og hans forsøg på at sidestille brug af opium med nydelse af vin som ren og skær »fudge«. Talartisteri og fjollede sammenligninger fandt han i øvrigt ganske ligegyldige for bedømmelsen af det afgørende spørgsmål om »morality or immorality of the practice«. Det var oprørende, mente Keating, at disse opiumskøbmænd ikke blot kunne sige rent ud, at det drejede sig om profit uanset konsekvenserne, og at de oven i købet, som James Innes havde demonstreret, ville forsvare deres aktivitet med, at det var en ganske harmløs forsyningsopgave, hvis effektive varetagelse alle havde grund til at glæde sig over.

Mr. Keating's opfattelser blev bakket op i samme nummer af *Repository* af en vis »V.P.M.«.³² Bag denne betegnelse skjulte sig den amerikanske købmand D.W.C. Olyphant, en af de yderst få fremmede købmænd, der ikke deltog i opiumshandelen. Mr. Olyphant var ikke blot en svoren modstander af opiumshandelen, han var også en varm fortaler for evangeliets sag, og han så en klar sammenhæng mellem de to spørgsmål. »There is not a greater barrier to the introduction of the gospel into China by the hands of foreigners, (and who else is to introduce it?) than the trade in opium by foreigners bearing the Christian name.« Han vendte sig voldsomt mod et af købmændenes centrale argumenter, »if I do not engage in it, others will«, med ordene: »If others will do it, let others do it.« Og James Innes' påstand om opiums

uskadelighed fik følgende hånlige bemærkning med på vejen: »Now is there another man in Canton who believes this?« Med næsten profetisk indsigt drog Olyphant dernæst læsernes opmærksomhed mod opiumskøbmændenes centrale placering: »The fate of China is dependent upon the issues of foreign action upon her, not, seemingly of western *governments* but of western *merchants*: and their impulse will be as their character.«

Indlægget sluttede med, at Olyphant på en vens vegne stillede 100 £ til rådighed for *the Chinese Repository*³³ som præmie for »the best Essay on the opium trade, showing its effects on the commercial, political, and moral interests of the nations and individuals connected therewith, and pointing out the course they ought to pursue in regard to it.«

Redaktør Bridgman tog med tak mod tilbuddet og påtog sig at sammensætte en bedømmelseskomité. Det viste sig imidlertid at være en vanskelig opgave, eftersom »nearly every one, in China, has formed an opinion, and might, therefore, be objected to, as not being an impartial judge«. Heller ikke i Indien eller Malakka-området syntes det muligt at finde uvildige folk.³⁴ Resultatet blev, at »the Society for the Diffusion of Useful Knowledge« i London fik overdraget opgaven, og fristen for indsendelse af bidrag blev sat til den 1. oktober 1838.³⁵

Bridgman ventede sig meget af denne konkurrence. Han og hans medarbejdere havde, siden debatten i *Repository* begyndte, ihærdigt søgt at fremskaffe og publicere så mange kontante oplysninger om dyrkning, forarbejdning og handel med opium som muligt; og han kunne derfor med en vis tilfredshed henvise mulige deltagere i den udskrevne konkurrence til at gøre brug af tidsskriftets artikler.³⁶

Medens Bridgman spændt afventede hvilke bud, der ville komme på Olyphant's 100 £, rullede debatten videre i *Repository*. I martsnummeret 1837 meldte »A Reader« (James Innes) sig igen med svar på tiltale til både Keating og Olyphant.³⁷ Efter et indledende hib til domprovst Dealtry, som Innes nu karakteriserede som en ren »stalking-horse« for en utilfreds Canton-købmand,³⁸ tog han sin yndlingspåstand op: opium er en harmløs luksus. »Prove that it is solely poison,« lokkede han, »and I tell you, when you do so, I will be as steadily your disciple and assistant, as I am now your opponent.« Ingen skulle sige, at James Innes ikke ville lade sig belære, men han krævede *beviser* ikke påstande! »All wine merchants and vine growers, all manufacturers of rum, all spirit dealers, all tobacco dealers or growers, all manufacturers of gunpowder, all institutors of races or breeders of race-horses, all billiard-table makers, all card and dice makers, – all these so employed, are situated precisely as the opium traders are; that is, they are dealing in articles which are innocent, useful, and safe, when used as luxuries; but which, when *abused*, are the means of sin and guilt!« Med denne hær

af påståede meningsfæller i ryggen mente Innes nok, at han kunne fejde ethvert argument fra Keating, Olyphant og Dealtry »and all his coterie« af bordet.

I øvrigt benyttede han lejligheden til atter en gang at ramme en pæl gennem påstanden om de mange opiumsmisbrugere. Der landsattes årligt for 15.000.000 \$ fremmed opium i Kina; troede hans modstandere virkelig, at en samling forhutlede misbrugere kunne aftage opium til dette formidable beløb? Det var da en latterlig påstand. Nej, sandheden var naturligvis, at konsumentgruppen talte millioner af fornuftige opiumsnydere, socialt velanskrevede folk med købekraft!³⁹

»V.P.M.« havde haft den dristighed at hævde, at han – Innes – var den eneste sjæl i Canton, der mente, at opium var en uskadelig luksus. Vråvl! Den ærede debattør havde vel ikke udsat en præmie på 100 £ blot for at overbevise én enkelt person om sit synspunkt. Under alle omstændigheder var »V.P.M.« for sent ude, for netop nu så det ud til, at den kinesiske kejser endelig havde forstået, at han og hans embedsmænd ikke havde en jordisk chance for at stoppe importen af opium, hvorfor man syntes indstillet på en legalisering – mod afgiftserlæggelse, naturligvis.⁴⁰ Se det ville efter forfatterens opfattelse være en viis beslutning, der ikke blot ville fremme en mere fornuftig brug af opium og begrænse misbruget til et minimum, men også rive grunden bort under »V.P.M.«s misforståede initiativ.

»The opium champion has, I see, come again to the charge«, sukkede Keating i aprilnummeret 1837.⁴¹ Han lagde ikke skjul på, at det næppe tjente noget formål at fortsætte diskussionen med »A Reader«, hvis syn på opiums virkninger han fandt »ultra ridiculous«. Af hensyn til de øvrige læsere ville han dog alligevel tage nogle af de berørte spørgsmål op. Først og fremmest denne snak om legalisering af opiumsimpporten. Det blev der nu nok ikke noget af, og selv om der blev, ville det efter hans mening ikke ændre en tøddel ved det centrale moralske spørgsmål, »I think it would be somewhat new to hear it maintained, that this was right and proper, because government made it a means of revenue.«

Mr. Keating tog også afstand fra »A Reader«s beregninger af opiumsmisbrugernes antal. Han ønskede ikke at overdrive, men fandt dog at 12½ million misbrugere var et ganske rimeligt skøn, når der toges højde både for mængden af importeret opium og den begrænsede indenlandske produktion. Holdt dette skøn, betød det efter alt at dømme, at hver femte mandlige kineser i de produktive aldersklasser var opiumsmisbruger!⁴² Og opiumsimpporten var stigende. »This is the horror which »A Reader« insists on calling »a harmless luxury«!« tordnede Keating.

Til glæde for læserne i almindelighed og »A Reader« i særdeleshed forsynede Keating sit indlæg med et omfattende appendix bestående af uddrag af

en lang række autoriteters beskrivelse af opiums skadelige virkninger på den menneskelige organisme. Det burde vel kunne lukke munden på »the opium champion«.

Redaktionen tog tråden op og publicerede i tilslutning til Keating's indlæg maleren Sunqua's beskrivelse af sin egen billedserie om en opiumsrygers grufulde skæbne.⁴³ Serien kaldte han betegnende nok »Formanende billeder«, og det var skrap kost; ikke underligt at Bridgman sammenlignede Sunqua's serie med Hogarth's berømte »Rake's Progress«.

Majnummeret bragte svar fra »A Reader«.⁴⁴ »The opium champion« var mere bidsk og kampberedt end nogensinde. »Another Reader« (Keating) og hans slæng havde fremsat en kriminel anklage mod en hel gruppe købmænd, og de havde ikke ført skygge af bevis herfor! Man havde plaget læserne med et alenlangt appendix, som jo blot dokumenterede, hvad han – Innes – hele tiden havde sagt, nemlig at *misbrug* var skadeligt. Og det var jo nøjagtig det samme budskab, der lå i Sunqua's glimrende serie. Den var både moralsk opbyggelig og særdeles nyttig, og han ville da foreslå redaktionen, at den anvendte præmien på de 100 £ til at trykke og distribuere serien i tusindvis af eksemplarer. Innes var overbevist om, at et sådant initiativ ville være langt mere værdifuldt end en række konkurrerende essays, som kun få ville læse. »I hope Sunqua may assist in putting down the *abuse* of opium and so greatly add to its *use* and consumption,« tilføjede han.

Efter denne overraskende brug af modpartens argumenter, fandt forfatteren åbenbart tiden inde til nøjere at definere, hvad *han* forstod ved brug og misbrug. Den ryger, der brugte 1 tael opium pr. dag, ville han uden tøven karakterisere som misbruger, men den, der blot behøvede fra 1 til 5 mace opium pr. dag, var en fornuftig bruger, der kunne passe sit arbejde.⁴⁵ Hvorledes rygere med et behov mellem ½ og 1 tael pr. dag skulle rubriceres, så Innes tydeligvis ikke grund til at delagtiggøre læserne i. Derimod ville han gerne slå fast, at der havde været en god portion mytedannelse omkring opiumsspørgsmålet. Opiumskøbmanden var mange steder blevet opfattet som en aggressiv og kriminel type, fra hvis side man kunne vente sig alt. Men der var lykkeligvis en større forståelse og indsigt på vej. »This nonsense has had its day, and a reâction has commenced, when men of thought perceive the absurdity of those conveying the most valuable production of the richest country in the world to its great consumers the Chinese, by any other mode than peace and good faith, and the still greater absurdity of a whole nation turned drunkards!«

Med denne salut trak James Innes sig ud af diskussionen, han havde andet at bruge sin tid til end at bekæmpe smædeskriveres moralske opstød i *the Chinese Repository's* spalter. Debatten ebbede ud. »Another Reader« forsøgt ganske vist i et indlæg i tidsskriftets juninummer 1837⁴⁶ at latterliggøre

Innes' skelnen mellem brug og misbrug af opium og at appellere til læsernes sunde fornuft; men også han havde tydeligvis mistet interessen for at fortsætte meningsudvekslingen. Han kunne dog ikke dy sig for at føje et par bemærkninger til Innes' betragtninger over en igangværende reaktion i opfattelsen af opiumskøbmændenes virke; han var af den overbevisning, at det nok i højere grad drejede sig om en reaktion »against vice« end en reaktion til fordel for den, og en sådan udvikling kunne han kun hilse velkommen.

Debatten i *the Chinese Repository* 1836-37 er på en gang spændende og deprimerende læsning. Skønt den kun havde få om end markante deltagere, tegner den et klart billede af de uforsonlige holdninger, der karakteriserede den store gruppe af opiumskøbmænd og deres få indædte modstandere i Kina. Den giver også i glimt indtryk af en stor og lukrativ handel med mange forgreninger og interessenter, drevet af folk, der ikke et øjeblik agtede at lade moralske betænkeligheder komme i vejen for deres virksomhed. Skønt James Innes – som det var hans vane – optrådte helt på egen hånd, var han i denne debat med sin aggressive og selvbevidste fremfærd på linie med den store gruppe af opiumskøbmænd.

Bridgman's og domprovst Dealtry's forsøg på at sætte en debat i gang, der kunne bremse opiumsinteressernes indflydelse på udviklingen i de engelsk-kinesiske relationer efter 1834, bar ikke frugt.⁴⁷ Der skulle mere end en samling moralske »tirader« til for at stoppe de dynamiske »free and fair traders«s fremmarch. Heller ikke Olyphant og hans ven Charles King, der havde udsat de 100 £ som præmie for en grundig behandling af opiumsproblemet, havde heldet med sig. Konkurrencen løb ud i sandet, og blev overhalet af de dramatiske begivenheder i Canton 1839 og den efterfølgende krig.⁴⁸

Samme King's bemærkelsesværdige forsøg på i den 11. time at sammenkalde sine købmandskolleger for at appellere til deres samvittighed og få dem til at opgive opiumshandelen demonstrerede med al ønskelig tydelighed opbakningen bag James Innes' bastante synspunkter i debatten. Der kom ikke én eneste til det annoncerede møde (Olyphant og Keating var rejst), og da King i desperation sendte en underskriftsliste rundt, kom den retur uden andre navne end hans eget!⁴⁹ Opiumshandelen var ikke blot en stor og lukrativ virksomhed, det var også et foretagende, der kunne mønstre fodslag.

1. Hosea Ballou Morse, *The International Relations of the Chinese Empire. The Period of Conflict 1834-1860*, London 1910, s. 88.

2. Det drejede sig først og fremmest om de private engelske og indiske købmænd, der navnlig siden midten af 18. årh. med licens fra kompagniet havde deltaget i handelen mellem Indien og Kina; jfr. Michael Greenberg, *British Trade and the Opening of China 1800-42*, Cambridge 1951, kap. I-IV.

3. Jes Bo Falk og P.C. Willemoes Jørgensen, *Opiumskrigen 1840-42, et kultursammenstød*, Grenå 1982, appendiks I.
  4. *British Parliamentary Papers. Area Studies: China*, bd. 40, Irish University Press 1972, s. 297.
  5. Greenberg, anf. arb., s. 183f.
  6. Hosea Ballou Morse, *The Chronicles of the East India Company trading to China 1635-1834* I-V, Oxford 1926-29, expeditions- og handelsregnskaber.
  7. Greenberg, anf. arb., s. 8ff.
  8.

Sæson	Antal kister	Værdi (\$)
1820/21	4.200	7,4 mio.
1825/26	10.100	8,0 mio.
1830/31	19.900	13,5 mio.
1835/36	26.000	17,2 mio.
- Falk og Willemoes Jørgensen, anf. arb., appendiks V. \$-tegnet står her som i det følgende for spanske dollars.
9. Det første opiumsforbud, der udstedtes i 1729, rettede sig mod de kinesiske forhandlere; i 1780 blev opiumsrygning gjort strafbart, og endelig i 1796 kom det første regulære importforbud. Hsin-pao Chang, *Commissioner Lin and the Opium War*, Harvard 1964, appendiks A.
  10. Greenberg, anf. arb., s. 48f.
  11. Falk og Willemoes Jørgensen, anf. arb., appendiks III og IV, tabel 5; *British Parliamentary Papers* 40, s. 79ff.
  12. Greenberg, anf. arb., s. 175ff.
  13. Gerald S. Graham, *The China Station. War and Diplomacy 1830-1860*, Oxford 1978, s. 45; *British Parliamentary Papers. Area Studies: China*, bd. 30, Irish University Press 1971, s. 242f.
  14. Sst., s. 68ff.; *Chinese Repository* bd. VI, Canton 1837-38, s. 540 ff., og bd. VIII, Canton 1839-40, s. 32ff. og s. 266f.
  15. Chang, anf. arb., s. 189ff. Kinesernes beslaglæggelse og destruktion af 20.000 kister opium, som opiumskøbmændene beredvilligt havde afleveret til Hendes Majestæts repræsentant i Canton, resulterede i Opiumskrigen 1840-42.
  16. Protesterne nåede i 1840 helt op i parlamentet. Hansard's *Parliamentary Debates: Third Series. 3° Victoriae*, 1840. Bd. LIII, London 1840, sp. 704-20.
  17. Frederic Wakeman, *The Canton trade and the Opium War; The Cambridge History of China*, bd. X, 1, Cambridge 1978, s. 178ff.
  18. Peter W. Fay, *The Opium War 1840-1842*, University of North Carolina Press 1975, s. 126.
  19. Tidsskriftet havde efter tidens målestok en rimelig stor læserkreds, men det, der gjorde det til en betydningsfuld faktor i opiumsdebatten, var læserkredsens geografiske spredning. Ud over de godt 200 abonnenter i Canton-området fandtes der ca. 150 i USA og et mindre antal i England og Indien. Fay, anf. arb. s. 83.
  20. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 297-305.
  21. Forfatteren var en vis J.C. Stewart bosat i Canton-området, men ved årsskriftet 1836-37 opført som midlertidig bortrejst; sst. s. 429. Man har lov til at gætte på, at han befandt sig i Indien. Kendskabet til forfatterens identitet skyldes det forhold, at redaktør Bridgman var så elskværdig at levere en liste over navnene bag samtlige anonyme indlæg, da han med udgangen af 1851 måtte lade tidsskriftet gå ind. *Chinese Repository*, General Index, Canton 1851.
  22. Her tænkte forfatteren naturligvis både på London-regeringen og dens »aflægger«, den indiske regering (East India Company); sidstnævnte veg i øvrigt ikke tilbage for at anvende opiumskøbmændenes argumenter eller for at bede Canton-købmændene foretage detaljerede markedsundersøgelser af kinesernes opiumsønsker; David E. Owen; *British Opium Policy in India and China*, Yale University Press 1934, s. 87; *British Parliamentary Papers* 30, s. 107.
  23. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 367-70.

24. James Innes var som så mange andre opiumskøbmænd skotte. Han kom til Kina i 1825 og gjorde sig fra starten bemærket som en yderst stridbar og til tider voldelig herre – selv målt med kollegernes alen! Hans provokationer over for de kinesiske myndigheder, kompagniets embedsmænd og – efter 1834 – den engelske regerings repræsentanter er legio, og hans »affærer« har sikret ham omtale ikke blot i samtidens korrespondance og indberetninger, men også i enhver senere behandling af den engelske virksomhed i Kina i 1. halvdel af 19. årh. Så meget mere besynderligt er det, at Mr. Innes interessante virksomhed som læser-brevskribent har undgået opmærksomhed (Fay har dog en henvisning til debatten og Innes' deltagelse heri, s. 122).
25. I sæsonen 1836-37 beløb den indiske regerings indtægter fra opiumsproduktionen i Indien sig til den nette sum af godt 2,9 mio £; *Chinese Repository* bd. VI, Canton 1837-38, s. 196.
26. 1 tael svarer til 37,7 g; John Robert Morrison, *Chinese Commercial Guide*, Canton 1834, s. 69.
27. Vægten af indholdet i en opiumskiste varierede en del afhængig af type og sæson, men en gennemsnitsvægt på 100 catties svarende til ca. 60 kg var samtidens tommelfingerregel; *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 551f. De 34.000 kister svarede altså til 54,1 mio tael. Imidlertid var der sjældent mere end godt en ½ tael tilbage af hver tael indkøbt opium, når brugerens tilberedningsproces var tilendebragt, og rygningen kunne påbegyndes; *Chinese Repository* bd. VI, Canton 1837-38, s. 197ff. Denne del af regnestykket var altså rimelig nok, derimod skulle tallet 912.000 naturligvis have været 91.200!
28. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 407-12. Keating havde så sent som i december 1834 været at finde på James Innes' og andre opiumskøbmænds side i et forsøg på at lægge pres på den engelske regering for at få denne til at gennemtvinge bedre handelsforhold i Kina; *British Parliamentary Papers* 30, s. 306ff.
29. Keating sigtede til det faktum, at selve indsmuglingen af opium fra skibene på de »ydre ankerpladser« blev foretaget af kinesiske mellemmænd. Indehaveren af det største opiumsfirma i Kina, William Jardine, kunne således i 1840 fortælle de måbende medlemmer af Underhusets opiumskomiteé, at opiumshandelen så absolut var den mindst risikobetonede virksomhed, en fremmed købmand kunne beskæftige sig med i Kina! »You got your money before you gave your order. Whatever the difficulty was in landing it afterwards, you had nothing to do with it. When the cash-keeper reported so much cash paid into the treasury, you gave an order for as much opium as the man wanted, and then you had done with it; it was his affair after that.« Sst., s. 109.
30. I sæsonen 1836-37 blev der indført opium til Kina for ca. 20 mio \$; Falk og Willemoes Jørgensen, anf. arb., appendiks V.
31. Et forbrug på 1 tael opium pr. dag betragtede Keating som noget nær en dødelig dosis. 1 mace (1/10 tael) var et mere realistisk kvantum, det ville række til 12 piber; *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 410.
32. Sst., s. 413-18.
33. Vennen var efter alt at dømme Olyphant's kompagnon, amerikaneren Charles King, en af *Repository's* trofaste støtter; Fay, anf. arb., s. 121f.
34. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 527.
35. Sst., s. 573.
36. Også eksperimenter med tilberedning af opium indlod Bridgman sig på. Det blev til ikke færre end 8 forskellige forsøg, der alle blev minutøst beskrevet for tidsskriftets læsere. Selve rygningen afstod redaktøren – ligesom alle opiumskøbmændene – dog klogeligt fra. *Chinese Repository* bd. VI, Canton 1837-38, s. 197ff.
37. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 524-27.
38. Innes var åbenbart kommet under vejr med, at forfatteren var hjemmehørende i Canton, jfr. note 21.
39. Helt uret havde han ikke. Senere undersøgelser tyder på, at den importerede opium på grund af sin gode kvalitet især konsumeredes i de bedre kredse, medens de mindrebemidlede var henvist til den begrænsede indenlandske produktion. Opiumsrygningen slog først for alvor igennem i de brede lag af befolkningen i sidste halvdel af 19. årh., da udbuddet af såvel

- kinesisk som importeret opium steg voldsomt; Jonathan Spence: *Opium Smoking in Ch'ing China*; Frederic Wakeman and Carolyn Grant (red.), *Conflict and Control in Late Imperial China*, University of California Press 1975, s. 151ff.
40. Innes sigtede til opiumsdebatten i Peking, hvor der i 1836 var fremkommet forslag om at legalisere opiumshandelen for at få den under kontrol. Debatten resulterede dog i en opretholdelse af opiumsforbuddene; Pin-chia Kuo, *A Critical Study of the First Anglo-Chinese War, with Documents*, Shanghai 1935, s. 51ff.
  41. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 560-71.
  42. Keating regnede i modsætning til Innes alle brugere for misbrugere, og hans tal baserede sig som tidligere anført på et gennemsnitligt forbrug på 1 mace pr. dag; sst., s. 565. Desværre lagde han kritikløst Innes' fejlagtige regnestykke til grund for sine beregninger, hvilket endte med at give ham et tal, der var ca. 10 gange større, end det ellers ville være blevet; jfr. note 27.
  43. *Chinese Repository* bd. V, Canton 1836-37, s. 571-73.
  44. *Chinese Repository* bd. VI, Canton 1837-38, s. 40-44.
  45. Det var anden gang, Innes fremførte sin forbløffende påstand om et forbrug på 1 tael pr. dag. Nok herskede der tvivl om en inkarneret opiumsygers årsforbrug, samtidige og senere vurderinger spænder fra under ½ kg til godt 3½ kg, men Innes' bud på knap 14 kg forekommer helt urealistisk. Sst., s. 302f.; Spence, anf. st., s. 154.
  46. *Chinese Repository* bd. VI, Canton 1837-38, s. 92-96.
  47. Bridgman fortsatte dog i den efterfølgende tid ihærdigt med at fremlægge graverende oplysninger om opiumshandelen: *Chinese Repository* bd. VII, Canton 1838-39, s. 107ff. og s. 391ff., bd. VIII, Canton 1839-40, s. 310ff. og s. 506ff., bd. IX, Canton 1840-41, s. 147ff., s. 289ff. og s. 425ff.
  48. I juli 1838 blev fristen for indsendelse af bidrag forlænget fra 1. oktober 1838 til 25. marts 1839, og igen i 1839 til januar 1841, fordi ingen præmieringsværdige bidrag var dukket op; *Chinese Repository* bd. VII, Canton 1838-39, s. 174, bd. VIII, Canton 1839-40, s. 425.
  49. Fay, anf. arb., s. 126.

»... mig fattige fremmede gamle mand ...«

Et konfiskationsbo fra 1530'ernes Odense

Af Anemette S. Christensen

Under indsamlingsarbejdet til såvel projekt »Middelalderbyen« som til jubilæumsværket »Odense bys historie«¹ registreredes også en udateret fortegnelse over Odenseborgeren Mikkell Clausens bo. I denne var omtalt flere rum og bygninger, og en nøje gennemgang af disse kunne måske sige noget om grundudnyttelsen. En opklaring af, hvem Mikkell Clausen var, og hvilke forbindelser han havde, kunne være med til en snævrere datering af fortegnelsen.

Denne findes i Rigsarkivet under følgende betegnelse – RA. Danske Kancelli B 46 [1481-1571] Diverse D III nr. 160 [c.1550]. Registrering paa Mikkell Clausens Bo i Odense.

Bofortegnelsen er indført med samme hånd på de seks første sider af et otte sider stort hæfte bestående af to ark, ca. 29 cm x 20 cm, brækket og sammensyet. Papirets vandmærke er et P med trekløver.

Tid og personer

Fortegnelsen er udgivet af Jørgen Olrik.² Desuden har den været benyttet af C.F. Allen,³ A. Heise⁴ og C.T. Engelstoft,⁵ der alle har sat den i sammenhæng med Christian II.s forsøg på at vende tilbage til magten 1531-1532. Disse forfattere har identificeret bofortegnensens Mikkell Clausen med en person, der optræder i en række breve fra 1531.⁶

I en indberetning den 24. september 1531 til Frederik I fra den udvalgte biskop over Odense stift, Knud Gyldenstjerne, omtales tre breve. To af disse var fra Christian II til Mikkell Clausen. Dem havde Mikkell Clausen tidligere overgivet til Knud Gyldenstjerne, der havde sendt dem videre til Frederik I. Det tredje brev var fra Christian II til en Jacob Skriver i Ribe. Det var også, men senere, blevet afleveret af Mikkell Clausen til Knud Gyldenstjerne, der i sin indberetning beder om, at Jacob Skrivers forhold må blive undersøgt.

Den 26. september 1531 skrev Mikkell Clausen et bønsskrift til Frederik I, hvori han meddelte, at han for nogen tid siden var blevet »paaførdhe« breve

fra Christian II, men at han havde sendt dem videre til Knud Gyldenstjerne, fordi han ville ses som en tro mand og ikke som en forrædder, hvad hans uvenner ville regne ham for. Mikkel Clausen bad om at få sin sag pådømt af kongen og rigsrådet på førstkommende herredag eller andetsteds efter kongens bestemmelse samt at få lov til at blive i sit eget hus så længe.

Den næste efterretning er fra den 10. november 1531, hvor rigsråd Tyge Krabbe i et brev til Frederik I med efterretninger om Christian II har vedlagt et bilag, der bl.a. indeholder en anmodning om, at forræddere som Mikkel Clausen med flere måtte blive straffede ved deres hals.

I det sidste brev, udstedt af de fire rigsråder Tyge Krabbe, Axel Brahe, Holger Ulfstand og Knud Bille den 11. november 1531, udtrykkes igen ønsket om, at forræddere, der befatter sig med Christian II.s bud, skrivelser eller andet, som Mikkel Clausen med flere har gjort det, måtte blive straffede ved deres hals og ikke slippe med bøder, som det før var sket.

I disse breve optræder altså en Mikkel Clausen, der er under anklage for forrædderi. Fortegnelse indledning – »*Thette effther*^{ne} godts ffindes ock er beschreffuidt vdi Michell Claussens boo i Othennsszæ«⁷ – samt dens afsluttede bemærkning om, at klædeboden mod gaden er forsegleet, peger mod, at inventaret er optegnet i forbindelse med en konfiskation. Da straffen for forrædderi bl.a. kunne bestå i konfiskation,⁸ må det være naturligt og rimeligt at antage, at bofortegnelse og 1531-brevenes Mikkel Clausen er én og samme person.

Hvis man kan gå ud fra, at konfiskation ikke kunne foretages før en domfældelse, må Mikkel Clausen være blevet dømt før fortegnelsen har kunnet udfærdiges. Hvornår er dette da sket? Ifølge Mikkel Clausens eget brev må det være efter den 26. september 1531. Men betyder udtrykket forrædder i novemberbrevene, at han på dette tidspunkt var blevet dømt ved en domstol? I bekræftende fald kan det have været på den herredag, der indkaldtes til at møde i Nyborg den 3. november 1531⁹ – hvis den da blev afholdt; thi Christian II havde indskibet sig i Nederlandene i oktober måned og gik i land i Norge den 8. november.¹⁰ Rigsrådernes opfordring til kongen om, at Mikkel Clausen og hans slags skulle straffes på livet og ikke slippe med bøder, kunne dog tyde på, at en domfældelse endnu ikke havde fundet sted, medmindre det var en kongelig benådning, rigsråderne ønskede at hindre.

Der har dog muligvis været tale om en domfældelse i 1531, idet afsnittet »[1531] Dom oc ransneffning« i Frederik I.s danske registeranter omtaler et brev til Mikkel Clausen.¹¹ Hele affæren synes at være afsluttet i 1536, idet tegnelserne for dette år omtaler et beskærmelsesbrev til Mikkel Clausen i Odense »in communi forma, cum ea clausula«, dog skulle han være pligtig »at stande tiill rethe effther loughen«, hvis nogle havde tiltale imod ham.¹²

Denne oplysning er af C.T. Engelstoft med rette blevet knyttet til bofortegnelsens Mikkel Clausen. Det ville også være mærkeligt, hvis der i Odense fandtes to personer med dette navn, som havde brug for rehabilitering og gengivelse af normale rettigheder.

Bofortegnelsen må således kunne dateres til perioden mellem den 26. september 1531 og 1536, eventuelt til efteråret 1531.

Navnet Mikkel Clausen kendes ikke blot fra 1531-brevene, men forekommer i Odense både før og efter 1531. Første gang der kan være tale om den mand, vi kender fra bofortegnelsen, er i Dronning Christines hofholdningsregnskaber og i toldregnskaber. Den 25. marts 1505 betalte en Mikkel Clausen fra Odense told i Ribe for 113 øksne,¹³ og samme år købte dronning Christines kapellan Peder Griis øksne af ham.¹⁴ Senere, i et toldregnskab fra Assens 1519-20, omtales en Mikkel Clausen fra Odense, som betaler 23 gylden for 460 øksne, og i Gottorpregnskabet den 4. april 1519 opføres han med 392 + 148 dyr.¹⁵

Navnet forekommer imidlertid også i andre forbindelser end øksnehandel i regnskaberne. I 1507 betaltes en Mikkel Clausen i Odense for to hatte¹⁶ og i 1508 for et ukendt antal hamburgertønder og et »emst fad« til at opbevare øl i.¹⁷ Endelig udbetaltes 1528-29 36 mk. til en Mikkel Clausen i Odense for 12 alen brunt klæde.¹⁸

Den forseglede klædebod vidner om, at bofortegnelsens Mikkel Clausen har drevet klædehandel. Øksnehandel kan naturligvis ikke aflæses på samme vis i en bofortegnelse. Men den ville sammen med klædehandelen kunne forklare både besiddelsen af de værdier, der opregnes i begyndelsen af boet, og omfanget af de udestående fordringer, manden synes at have haft ifølge en notits på fortegnelsens første side om et sort skrin, som Claus Daa havde sat i pant.

Fortegnelsen opregner to andre skrin med registre, »hand schreffttær« og breve. Og da håndskrifter kan betyde gældsbeviser,¹⁹ kunne disse f.eks. stamme fra familien Bryske og Jørgen Henningsen Qvitzow, der siden sagsøges af Mikkel Clausens søn for gæld.

C.T. Engelstoft har knyttet oplysningen fra en herredagsdom af 4. november 1541²⁰ til bofortegnelsens Mikkel Clausen. Sagsøgeren var da en Claus Mikkelsen, der fik dom for, at Gert Bryske skulle betale sin egen gæld (40 mk.), sin anpart af faderen Ejler Bryskes gæld (262½ mk.) og broderen Iven Bryskes gæld (55½ mk. 2. sk.) til Claus Mikkelsens fader Mikkel Clausen i de møntsorter, der var gængse, da gældsposterne skriftligt blev anerkendte.

Svend Larsen har fundet endnu en oplysning, der kan knyttes til bofortegnelsens Mikkel Clausen.²¹ I 1552 blev Jørgen Henningsen Qvitzows enke og datter tiltalt for deres part af hans gæld til Mikkel Clausen (107½ mk.

dansk).²² Hertil kan man sandsynligvis føje, at der på Dronning Christines vegne i 1520 blev lånt 30 gylden af Mikkel Clausen i Odense.²³

Mikkel Clausens forretningsforbindelser var fremtrædende folk på Fyn med tilknytning til Odense.

Forbindelsen mellem Dronning Christines hof og Mikkel Clausen, muligvis gennem en længere årrække, gør det forståeligt, at Christian II henvendte sig bl.a. til Mikkel Clausen, da han forsøgte at vinde fodfæste i landet.

Det er lidt usikkert, hvilken Claus Daa, der omtales i bofortegnelsen. Hvis denne kan dateres til 1531 eller kort efter, er en sandsynlig kandidat kannik Claus Daa i Roskilde, der var medlem af Elende gilde i Odense og i familie med Bryskerne,²⁴ hvis forbindelse med byen Odense og dens borgere går tilbage til 1400-tallet. I givet fald må pantsætningen have fundet sted inden Claus Daas død senest i 1520.

Iven Bryske					
Ejler Bryske til Dallund, Langesø, Margård og Slumstrup, † 1529. Lensmand				datter ~ Jørgen Daa	
Antonius B. til Langesø og Dallund † 1566. Rigskansler	Claus B. forlenet med Vissenbjerg † 1537	Gert Bryske til Dallund † 1552	Iven Bryske til Dallund † ?	Sidsel B. til Margård og Langesø, † 1573	Claus Daa kannik i Roskilde, † senest 1520

Transaktionen mellem Ejler Bryske og Mikkel Clausen kan for så vidt have fundet sted på et hvilket som helst tidspunkt i begges levetid, men det er sandsynligvis sket i perioden 1523-24, da Ejler Bryske var forlenet med Næsbyhoved. Hans omskiftelige lensmandskarriere medførte, at han ved sin død efterlod stor gæld. I 1527 stod han i hemmelig forbindelse med Christian II,²⁵ så også herigennem kan der være knyttet forbindelse mellem Mikkel Clausen og Christian II. Ejler Bryskes gældsbevis må være kommet i Mikkel Clausens varetægt senest i 1529.

Efterretningerne om Iven Bryske²⁶ er sparsomme. Han var studerende i Wittenberg 1518-19 og kaldes magister i 1521. I 1529 arvede han sin part af Dallund efter faderen. Oplysningen om, at han udstedte et gældsbevis til Mikkel Clausen i 1531 og døde kort efter, har ikke kunnet verificeres. Selv om man altid skal være varsom med at slutte e silentio, kunne det tænkes, at

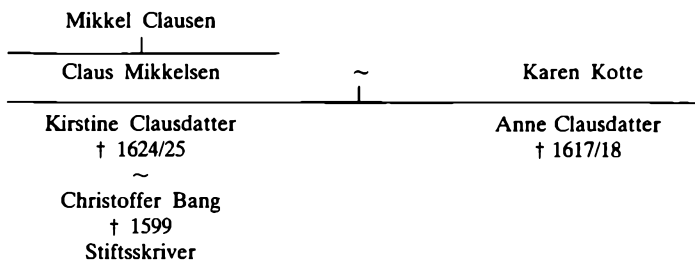
dette, at Gert Bryske i henholdsvis 1533 og 1537 købte to af sine søskende, Antonius og Sidsel, ud af Dallund, men ikke broderen Iven og broderen Claus, der dræbtes i duel i 1537, betød, at Iven Bryske må være død senest i 1537.

Gert Bryske²⁷ fik i 1529 kvittering for sin faders forlener og købte, som nævnt ovenfor to af sine søskende ud af Dallund. Han indklagedes i 1535 for Rådstueretten i Odense i anledning af sine plyndringer der og andetsteds under Grevens Fejde.²⁸ I 1536 omtales han i recessen og medbeseglede i 1550 den fynske adels forbund. Vi ved ikke, fra hvornår Gert Bryskes gæld stammer, men blot at gældsstiftelsen må være sket før 1541.

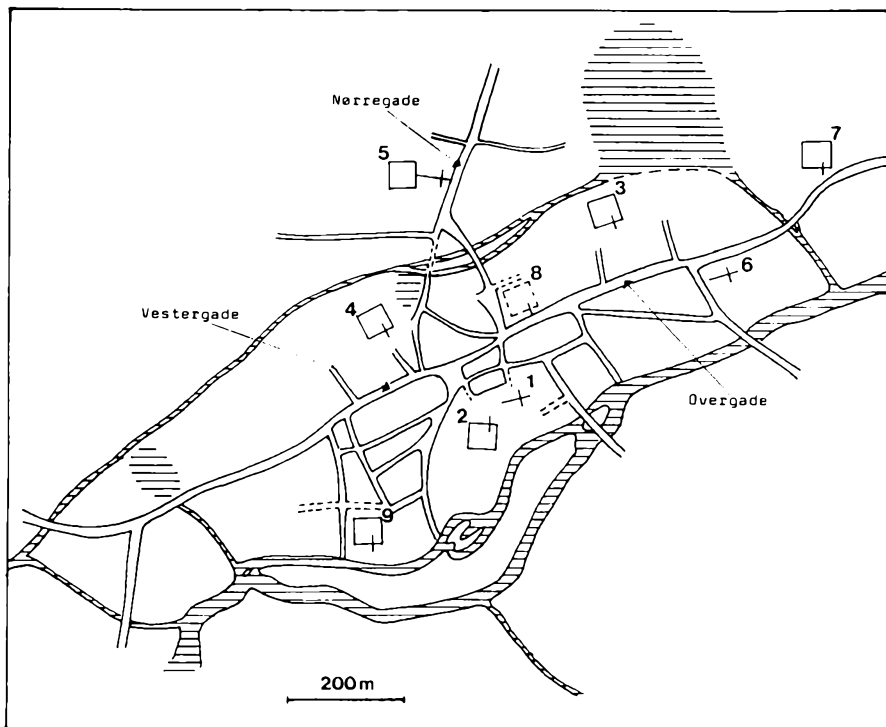
Jørgen Henningsen Qvitzow til Sandagergård, Rødbæk og Jerstrup²⁹ havde Rugård på Fyn i pant 1525-34. Han omtales fra 1527 som landsdommer på Fyn, og var i 1534 med til det møde i Hjallesø, hvor Christian III blev valgt til konge. Senere må han have skiftet side, idet han i 1535 var fange hos Christian III. I 1536 sagsøgte han borgerne i Odense og Bogense for at få erstatning for ødelæggelser på hans godser. Fra 1536 og til sin død i 1544 var han medlem af rigsrådet og rigskansler. Heller ikke her kendes tidspunktet for gældsstiftelsen, og igen er det eneste sikre, at den må være fra før 1541. Er det mon, fordi Jørgen Henningsen Qvitzow var landsdommer, at Mikkel Clausen bad om at få sin sag pådømt ved Herredagsdomstolen?

Hvis oplysningerne ovenfor vedrører én og samme Mikkel Clausen, tegner der sig et billede af en købmand med vidt forgrenet virksomhed, der virkede i de første årtier af 1500-tallet. Vi kender intet til hans skæbne eller opholdssted mellem 1531 og 1536. Efter det skånske oprør i 1520'erne og Grevens Fejde i 1530'erne lød dommene for brud på den undersåtlige troskabspligt på fortabelse af liv, ære og gods.³⁰ Hvis Mikkel Clausen havde været skyldig i en så alvorlig anklage, skulle man tro, at han havde fået en lignende straf. Men da han levede endnu i 1536 og blev rehabiliteret, bestod hans forseelse, som det fremgår af det overleverede kildemateriale, i at have modtaget og opbevaret breve fra Christian II, breve han afleverede. Denne forseelse har åbenbart ikke kunnet berettige til dødsstraf, men måske til bøde og konfiskation.

Mikkel Clausen var som før nævnt død før den 4. november 1541, da det var hans søn Claus Mikkelsen, der sagsøgte og fik dom over faderens skyldnere. Tidspunktet for denne retssag var måske ikke tilfældigt. Samme år søgte andre i Odense at få tilgodehavender hjem ved retssager, hvilket bl. a. indvarslede begyndelsen på købmand Herman Vales fallit.³¹ I modsætning til familien Vale klarede Mikkel Clausens familie sig og holdt sin sociale position, som det bl. a. vil fremgå af en slægtstavle, som kan opstilles efter Svend Larsen.³²

Familien fortsatte også med at drive handel bl.a. med kvæg, som mange andre fremtrædende Odensekøbmænd i 1500-tallet.³³

Kort over Odense ca. 1530. De skraverede områder er Odense Å, Rosenbækken og diverse damme. De gejstlige institutioner er opført i den rækkefølge, de første gang er omtalt i kilderne: 1. Sankt Albani sognekirke, 2. Sankt Knuds kirke og kloster, 3. Sortebrødre kloster, 4. Gråbrødre kloster, 5. Sankt Hans sognekirke og kloster, 6. Vor Frue sognekirke, 7. Sankt Jørgens Gård, 8. Helligånd's hospital, 9. Sankt Clara kloster (Tegning: Anemette S. Christensen 1985).

Boets indhold

Fortegnelsen opregner løsøre. Den falder i to dele, den første omfatter penge og genstande i ædelmetal, medens den anden opregner det øvrige løsøre rum for rum. Det er denne gennemgang, der gør det naturligt at forsøge at beskrive bebyggelsesstrukturen, rummenes indretning og brug.

Vi får intet at vide om grundens størrelse, form eller beliggenhed. Heller ikke andet kildemateriale oplyser om, hvor i Odense ejendommen lå. De oplysninger, der findes om familiens besiddelser, stammer alle fra anden halvdel af 1500-tallet og senere, og henfører dem til bl.a. Overgade, der hørte til byens prominente strøg sammen med Nørregade og Vestergade, se kortet. Da Hertug Ulrik af Mecklenburg gjorde ophold i Odense i 1572, boede han i Claus Mikkelsens enke Karen Kottes gård og fortærede for 60 mk. og 5½ sk. Muligvis lå denne gård i Overgade.³⁴ Om stiftsskriver Christoffer Bang oplyses, at han i 1578 opgav sit stiftsskriverembede og siden ernærede sig som købmand. Han var ansat som en af byens højeste skatteydere og havde sin gård i 10. rode, der bl.a. omfattede nordsiden af Overgade.³⁵

Om Mikkel Clausen har ejet grundstykket vides ikke, grundejer og bygningsejer behøvede ikke at være samme person.³⁶ Men bønner om at få lov til at blive boende i eget hus kunne tyde på, at han i det mindste har ejet bygningerne. Intet i beskrivelsen viser noget om husenes udseende, eller hvilke materialer de var bygget af. F.eks. er der ikke tale om vurderingssummer, så man kan heller ikke ad den vej få indtryk af, om der kan have været grundmurede bygninger. Muligvis kan dog kælderen have været stensat.

I fortegnelsen opregnes rummene/bygningerne i følgende rækkefølge:

øverste stue og sal	drengenes herberg
nye stue i gården	kælderen
bryggers	gården
kornloft	stegersloftet
sengeherberg	stegerset
et andet herberg	stuen mod gaden.
stuen mod abildgården	den lille bod mod gaden ³⁷
abildhaven	klædeboden mod gaden
stald	

Rækkefølgen kunne tyde på, at man ved gennemgangen af boet er gået systematisk til værks, idet stuen mod abildgården efterfølges af abildhaven, stegersloftet af stegerset og endelig de tre rum mod gaden: stuen, den lille bod og klædeboden. På den anden side er det lidt mærkværdigt, at bryggers og stegers ikke nævnes i sammenhæng; men det kan have noget med rækkefølgen i rundgangen at gøre.

Mod gaden har der således været en stue og to boder. Men for at kunne betjene rummene/bygningerne inde på grunden må der have været en indkørselsmulighed – heste og vogn har skullet kunne komme ud og ind. Trap-perum, forstuer eller lignende er ikke omtalt, så der har åbenbart ikke været løsøre på disse steder.

Vi vil nu prøve at følge med registrator rundt på ejendommen.

Hvis registrators rute er begyndt og endt ved gaden, må *den øverste stue og sal* ligge ud til gaden, enten i den ene ende af huset, der rummede stuen til gaden, eller som en overetage i samme hus. I dette rum er opregnet 4 blå og grønne norske lagner, 1 blå og 1 brunt fra Leyden, 1 blå fra Amsterdam, 1 brunt opskåret engelsk, 1 sort engelsk, 10 gode og dårlige hynder, 1 bolsterdyne, 1 hoveddyne, 2 sengeklæder, 12 store tinfade, 2 dusin tallerkener, 2 bordkranse af messing, 3 små tinkander, 3 bølner voks og 8 oste på en hæk. Dette løsøre må betyde, at stedet har været anvendt som oplagsrum bl.a. for klæde og måske som sengerum, som det også har været almindeligt op i nyere tid.

Fra den øverste stue og sal har man bevæget sig til *den nye stue mod gården*, som efter betegnelsen at dømme må vende mod gårdsiden. At der er tale om den nye stue, kan måske betyde, at huset mod gaden har fået en tilbygning ind mod gården. Fra dette rum er opregnet 2 skabe med dårlige låse, 1 skab med fyldninger,³⁸ 4 bogstole, 1 lille bordbænk, 4 bolsterdyner, 2 dundyner, 2 lange bænkedyner, 2 tæpper,³⁹ 2 par lagner, 2 gardiner, 2 sengeklæder, 2 små tinpotter, 1 lysestage, 1 vandfad og 1 knægts rustning. Løse- refortegnelsen fra dette rum tyder på dagligt brug bl.a. som sengested og måske til kontorbrug, idet der omtales de 4 bogstole.⁴⁰

Efter den nye stue nævnes *bryggerset*, der må ligge i forbindelse med og måske i forlængelse af den nye stue. I bryggerset opregnes remedier til ølbrygning som 1 bryggepande, 2 ølkar, 1 gammelt kar, 1 pibekar, dvs. et kar med afløbsrør, 1 sikar, 2 dejtrug samt 1 form til at støbe lys i. Fra bryggerset er man gået op på *kornloftet*, der må ligge over bryggerset, og hvor malten til brygningen opbevarede bl.a. i 6 sække.

Fra kornloftet er man gået videre til *to sengeherberger*, der muligvis har ligget i samme bygning som det næste rum, der omtales, nemlig *stuen imod abildgården*. Denne bygning kan da have ligget mellem abildhave og gårdsplads. I det ene herberg opbevarede 5 bolsterdyner, 3 hoveddyner samt en kiste med 29 par små og grove lagner, 30 små og grove håndklæder og 22 skiveduge⁴¹ og lange duge. I det andet herberg stod 1 stort skab med 11 par lagner og 3 blå gardiner, 1 slagbænk, 1 gammel kiste, 1 lille bord, 2 lysesta- ger, 2 små bækkener, 1 dundyne, 2 par lagner, 1 tæppe,⁴² 1 lille blåstribet dyne og 1 gammelt sengeklæde. Man kunne fristes til at antage, at der har

været drevet gæstgiveri på stedet. De 6 opredte senge i stuen mod abildgården skal måske også ses i denne sammenhæng.

Man er dernæst gået ud i *abildhaven*, der åbenbart har været anvendt som oplagsplads for 16 tyltver tømmer.

Efter abildhaven nævnes *stalden* med 2 brune heste med seler og tømmer samt 1 vogn. I forbindelse med stalden må *drengenes*, dvs. karlenes, *herberg* have ligget med 2 senge og tilbehør af dyner, lagner og sengeklæder samt 1 lille skab uden lås.

Fra drengenes herberg er man gået til *kælderen* med dens 2 bryggekedler med honning, 10 tønder med mjød og 4 tønder med bajsalt. Efter indholdet at dømme, har kælderen sandsynligvis ligget under bryggerset.

Efter kælderen omtales *gården*, dvs. gårdspladsen, hvor der lå 7 tyltver bøgerafter.⁴³

Dernæst er man gået til den bygning, der rummede *stegersloftet* og *stegerset*. På stegersloftet lå 6 flæskesider og ½ skippund fjer, og i selve stegerset opbevaredes remedier til tilberedning af mad som 4 kedler, 7 gryder, 2 pander til at sætte under stege, 1 pande til at sætte fedt⁴⁴ på over ild, 1 ildske,⁴⁵ 1 morter, 1 skrabe og 2 knive. Endvidere fandtes 13 tinfade, 12 tintallerkener, 3 messingbordkranse, 3 gamle sauceskåle og 1 krydderibøsse til borddækning. Endelig var der 1 messinglysestage, 1 gammel fodkiste og 2 »helle boor«, måske hellebarder, der hørte til den rustning/udrustning, der opbevaredes i den nye stue mod gården. Om stegersbygningen har stået alene eller været bygget sammen med bygningen mod gaden, vides ikke. Det mest praktiske ville være den sidstnævnte løsning.

Endelig opregnes de tre rum mod gaden. Først *stuen mod gaden*, der må have været familiens opholdsrum. Her findes 4 vægtapeter ophængt,⁴⁶ 1 malet skab, 1 lille bord, 1 foldebord,⁴⁷ 1 bordbænk, 1 børnebord,⁴⁸ 2 slagbænke, 1 kiste med lys og de snart sagt obligatoriske 4 bænkydner, gode og dårlige. Desuden opregnes 18 store og små tinkander samt 1 stor lygte. Dernæst er man nået til *den lille bod* – det må være den mindste af de to –, der ikke synes at have indeholdt handelsvarer, men snarere et sparsomt bohove: 1 lille skab, 2 blåstribede dyner, 1 hoveddyne, 1 dundyne, 1 par lagner og 1 tæppe.⁴⁹ Endelig omtales *klædeboden*, hvis indhold vi ikke får noget at vide om, blot står der, at den er forseglet. Men den må have indeholdt Mikkel Clausens varelager af klæde o.l.

Mikkel Clausens ejendom synes således at bestå af en bygning mod gaden med en stue og eventuelt en øverste stue og sal. Mod gaden lå desuden to boder, muligvis selvstændige bygninger adskilt fra den anden bygning af en indkørsel. I forbindelse med bygningen mod gaden har, eventuelt som tilbygninger, ligget den nye stue, bryggers med kælder og kornloft samt stegers

med stegersloft. Inde på grunden lå mellem abildhave og gårdsplads en bygning med en stue og to sengeherberger. På gårdspladsen lå desuden en staldbygning med plads til karlekammer, hestestald og vognstald.

Det er ærgerligt, at der ikke er bevaret en fortegnelse over huse og jord eller over klædebodens indhold. Der må i hvert fald have eksisteret en fortegnelse over klædebodens indhold, man havde vel ikke forsegleet den, hvis den ikke tilhørte Mikkel Clausen. Fortegnelsen indeholder intet gangtøj, fordi der hverken er tale om en arvesag eller om en person henrettet efter domfældelse.

Derimod opregnes i begyndelsen af fortegnelsen boets værdigenstande. I to skrin opbevaredes registre (dvs. fortegnelser), håndskrifter (dvs. gældsbeviser) samt breve. Desuden registreredes i et stort skrin ud over registre og Claus Daas lille skrin forskellige guld- og sølvgenstande. I guld opregnes 11 gylden, 4 ringe og 1 kæde. De fleste af genstandene var dog af sølv – 1 stor og 1 lille skål, 3 store og små stobe med låg, 6 små stobe uden låg, 4 små og store bæltter, 1 lille kæde, 28 skeer, 1 lille lænke med agnus dei og 2 små lænker med noget småt sølv liggende løst samt 6 brystknapper.

En sammenligning med bevarede bofortegnelser fra andre byer, t.eks. Malmø,⁵⁰ viser, at Mikkel Clausens værdigenstande og øvrige indbo kunne måle sig med det bedste, der er nævnt her. Mikkel Clausens slutbemærkning i bønsskriftet til Frederik I – mig fattige, fremmede, gamle mand –, der er sat som denne artikels overskrift, må således tages med et gran salt. Han har slet ikke været så dårligt stillet endda.

1. Blandt de byer, som projekt Middelalderbyen« under Statens humanistiske Forskningsråd har udvalgt til en undersøgelse af danske byers alder og topografiske udvikling, er Odense. Da Odense endvidere, i anledning af 1000-års jubilæet i 1988, er i færd med at udgive et større værk om byens historie, er indsamlingen sket i samarbejde med »Odense bys historie« og Møntergården i Odense.
2. Jørgen Olrik, Et borgerligt Inventar fra Middelalderens Slutning, *Fra Arkiv og Museum* I, 1899-1902, s. 429-432. Udgivelsen er mangelfuld, jfr. note 37ff.
3. C.F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* IV, Kbh. 1872, s. 115 og s. 300.
4. A. Heise, Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den Førstes Tid. Mogens Gøje og Mogens Munk, *Historisk Tidsskrift* 4. rk. V. bind, 1875-77, s. 331.
5. C.T. Engelstoft, *Odense Byes Historie*, 2. udgave, Odense 1880, s. 166 og s. 566.
6. RA. Danske Kancelli B 38. Indlæg til registrarerne samt henlagte sager [1481-1533]. 24. september 1531, 26. september 1531, 10. november 1531 og 11. november 1531.
7. Bofortegnelse indledning er ikke medtaget i den trykte udgave.
8. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 5. oplag, Kbh. 1971, s. 312.
9. *Kong Frederik den Førstes danske Registrarer*, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1879, s. 363.
10. Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt, De første Oldenborgere 1448-1533, *Politikens Danmarkshistorie* 5, Kbh. 1963, s. 527.
11. *Kong Frederik den Førstes danske Registrarer*, s. 363.
12. *Danske Magazin* 3. rk. VI. bind, 1860, s. 49.

13. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, Udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 169. Denne del er retteligt et toldregnskab, som bl. a. påvist af Poul Enemark, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*, Århus 1971, I, s. 33 og II, s. 98-99.
14. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, s. 191.
15. Poul Enemark, anf. arb., I, s. 34 og II, s. 201.
16. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, s. 252.
17. Samstedts s. 278.
18. *Danske middelalderlige Regnskaber* 1. rk. I. bind, Udg. Georg Galster, Kbh. 1944-53, s. 225.
19. O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)* I-V, Kbh. 1881-1918. Dette værk er tillige med *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 1-22, Kbh., Oslo, Sthlm. 1956-1978, benyttet til ordforklaringer.
20. *Det Kgl. Rertterings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid* II, Udg. Troels Dahlerup, Kbh. 1969, s. 38-39.
21. Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede* II, Odense 1965, s. 86-89.
22. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-55*, Kbh. 1885-86, s. 198-99.
23. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, s. 421.
24. *Danmarks Adels Aarvog* VII, 1890, s. 180-81. Det skal dog bemærkes, at Claus Daa i bofortegnelsen ikke tituleres hr.
25. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. III, Kbh. 1979, s. 18-19.
26. *Danmarks Adels Aarvog* VI, 1889, s. 122-23.
27. Samstedts s. 123-26.
28. LA. Fyn. Odense Magistrats Arkiv. Rådstueretten. Dokumenter til Rådstueprotokollen 1535. 2 dokumenter af 1. februar 1535.
29. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. XI, Kbh. 1982, s. 565.
30. Poul Johs. Jørgensen, anf. arb., s. 310ff; *Danske Domme 1375-1662* I, Udg. Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger, Kbh. 1978, s. 163-67; *Udvalg af Gamle Danske Domme afsagte paa Kongens Rerttering og paa Landsting* II, Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1844, s. 4-6.
31. Troels Dahlerup, En fallit. Handelshuset Herman Vales undergang, *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*, Århus 1983, s. 173-84.
32. Svend Larsen, anf. arb., II, s. 86-89.
33. H.V. Gregersen, Toldregnskabet fra Haderslev 1539, *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*, Århus 1983, s. 165-72.
34. G.L. Wad, *Fra Fyens Fortid* IV, Kbh. 1924, s. 414. Det er fra C.T. Engelstoft, anf. arb., s. 192 Wad har hentet oplysningen om, at Karen Kotte muligvis boede i Overgade 12.
35. Svend Larsen, anf. arb., I, s. 98. Det skal bemærkes, at C.T. Engelstoft, anf. arb., s. 208 skriver, at Christoffer Bangs gård lå på hjørnet af Vestergade og Skomagergade; men han har ingen kildehenvisning.
36. »I være have«. *Om ret til hus og jord i middelalderbyen*, Ved Ole Fenger, Bodil Møller Knudsen og Helle Reinholdt, Århus 1982.
37. Den trykte udgave angiver fejlagtigt 'imod Gaarden'.
38. Den trykte udgave »oversætter« »j skab mett panelle wthi« til 'I skab med Panelværk'.
39. Den trykte udgave angiver fejlagtigt '»sallueedt« (Salvet, Serviet)'. Egentlig står der »sal-lunndt«, hvilket betyder tæppe.
40. En bogstol er en pult/læsepult.
41. Skive = bord.
42. Som note 39.
43. Den trykte udgave angiver '»bagge rafter« (Bøgerafter?)'. Der står »bogge raffthæ«, hvilket ganske rigtigt betyder bøgerafter.
44. Den trykte udgave angiver fejlagtigt 'fade'.
45. Ildskeer brugtes til at bære gløder i.

46. Den trykte udgave læser fejlagtigt '4 Drætter »heginds« (utvivlsomt – hagenst, Tøj fra Hagen i Westfalen)'. Der står »4 dretther hengendes«, dvs. 4 vægtæpper hængende.
47. Mangler i den trykte udgave.
48. Den trykte udgave har fejlagtig 'En liden Flaske standende for Børnene'. Der står »1 lydenn skiibæ (bord) standendes fore børnenæ«.
49. Som note 39.
50. *Malmø Skifter* 1. Bofortegnelser 1546-1559, udg. Einar Bager, Kbh. 1977.

Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede

Af Jens Villiam Jensen

Arven var enhver adelig godsejers fundament, hvorfor principperne for skifte af det adelige jordegods selvsagt må påkalde sig interesse. Erik Ulsigs analyse af en række senmiddelalderlige skifter har vist et retfærdighedsprincip om lige meget og lige godt beliggende gods til alle arvinger, hvilket gjorde skiftedelingene til en kompliceret sag, da man naturligt nok samtidig søgte at undgå en for voldsom splittelse af godskomplekserne.¹ Retfærdighedsprincippet håndhævedes temmelig strengt, og det var en undtagelse, når man ved skiftet efter Stig Olufsen (Krogno) 1491 forfordelte søstrene til fordel for broderloden,² ligesom formuleringerne i skiftetbrevet efter Eskil Gøye 1508 synes at vise, at man ikke har fundet det helt i overensstemmelse med de almindelige principper, at man kun kunne enes om en fordeling af det efterladte gods således, at Mogens Gøye fik Krenkerup med alt lollandsk gods, Henrik Gøye Gisselfeld med godset på Sjælland og søsteren Ide Tunbyholm med det skånske gods.³

Skiftet efter Stig Olufsen 1491 foregreb tydeligt det princip, som godt 50 år senere nedfældedes i Christian III's Københavnske Reces 1547, i hvis § 24 »Om Sedegaarde« det bl.a. hedder: »Item schall Sedegaarde eblantt Adelen, som till Arff falder effter thenne Dagh, bliffue paa Swerdsiden oc hoss Brøderne, mett Ugedagis Mendt oc thett neste omliggendis Godtzt, saawiitt som Godtzet oc Arffuen, som fallen er, kandt tolle, oc Brøderne skulle gjøre Søstrene oc Swogerne Føllest mett andet Jordegodtz oc Pendinge, effter Samfrenders Tycke, oc saa skal hollis alletide udi allt Arff, som falder e-blandt Adelen, nar the ere alle lige ner.«⁴

Den nye recesbestemmelse 1547 er blevet tolket som et klart tegn på nødvendigheden af at holde godskomplekserne samlede p.g.a. adelens ønske om ved hjælp af bøndernes hoveri at udvide hovedgårdsdriften for at profitere af 16. århundredes højkonjunktur.⁵ Bestemmelsen falder da også helt i tråd med den fortsat almindelige opfattelse af en fra middelalderen og frem kontinuerlig og jævnt stigende arrondering, der som følge af de opadgående konjunkturer accelereredes i 16. århundrede og allerede da nåede et ret

fremskredent stade.⁶ Denne betoning af en kraftig arronderingstendens og øget hovedgårdsdrift forekommer imidlertid diskutabel som følge af forskningens ændrede syn på middelalderens agrar- og godssystem, der i senmiddelalderen og begyndelsen af 16. århundrede var et udpræget fæstegodssystem kendetegnet ved strøgods-komplekser, ringe hovedgårdsdrift og et beskedent hoveri.⁷

På denne baggrund skal det i det følgende søges nærmere at bestemme rækkevidden af det i 1547-recessen nedfældede nye skifteprincip ved en konfrontation af princippet med to samtidige skiftedeling. Det drejer sig om skiftet 1550 af Anne Mouridsdatter Gyldenstiernes efterladte gods, især det store Ågårdkompleks, samt et tokkeskifte, dvs. et foreløbigt skifte, 1551 af størsteparten af godset efter 16. århundredes største godsejer Mogens Gøye. Det kan her straks fastslås, at bestemmelsen om at holde hovedgårdene hos brødrene ikke efterlevedes, idet også søstre, som det vil fremgå, fik del heri. Dette forhindrer selvsagt ikke, at recessbestemmelsens klare arronderingshensyn kan have spillet en rolle. En nøjere analyse af de to skifter skulle muliggøre en sikrere vurdering af, om recessbestemmelsen på dette punkt skal tolkes som udtryk for en reel og grundlæggende ændring i godssystemet eller blot som en mere uforpligtende hensigtserklæring.

Skifte efter Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne 1550

Grundstammen i de omfattende godser, som Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne efterlod ved sin død 1545, udgjordes dels af arven efter moderen Margrethe Turesdatter (Bielke), efter hvem hun foruden 9 gårde ved Horsens havde fået den skånske hovedgård Færløv med 53 gårde, dels – og især – af hendes store arv efter faderen Mourids Nielsen, der ved sin død 1503 havde efterladt hende det nordjyske Ågård med 344 gårde, det sjællandske Bregentved med 45 gårde og det skånske Markie med 65 gårde.⁸

Anne Mouridsdatter havde fra sine to ægteskaber, først med Oluf Stigsen (Krognos), † ca. 1505, og siden med Predbjørn Podebusk, † 1541, følgende arvinger:⁹

- Af 1. ægteskab: Pernille Olufsdatter († 1533), g.m. Anders Bille († 1555)
Mourids Olufsen († 1550), g.m. Eline Gøye († 1563)
Anne Olufsdatter († tidligst 1574), g.m. Claus Podebusk († 1540)
Stig Olufsen († udenlands)
- Af 2. ægteskab: Jytte Predbjørnsdatter Podebusk († 1573), g.1.m. Niels Lagesen Brok († 1534) og 2.m. Knud Henriksen Gyldenstjerne († 1561)

Arven skiftedes i København 22/7 1550 og omfattede ifølge skiftebrevet¹⁰ godserne Bregentved, Markie, Ågård og Karsholm, hvilken sidste ikke hørte til Anne Mouridsdatters fædrene eller mødrene arv, men stammede fra ægteskabet med Oluf Stigsen.¹¹ Omvendt nævnes i skiftebrevet intet om Anne Mouridsdatters skånske arv efter moderen, som imidlertid må være blevet skiftet ved et andet møde i Malmø, hvor sønnen Mourids Olufsen fik halvdel af Færløv hovedgård, som – i alt fald 1552 – var bortfæstet til en bonde.¹²

Skiftebrevets 4 hovedgårde deltes som følger: *Mourids Olufsen* fik Bregentved med en mølle og et øde møllested, alt sat til 1½ sjællandsk læst korn, samt dertil halvdel af Ågård med halve Ågårds mølle, halve »Thienlaw« mølle og gård samt halvdel af 2 sjællandske skove i Axved, alt ligeledes sat til 1½ sjællandsk læst. *Anders Bille* fik på sine børns vegne Markie med Skibberup mark og en del skove, alt sat til 2 sjællandske læster, hvorfor han skulle udlægge ½ læst korn til skifte mellem alle arvinger. *Knud Henriksen Gyldenstjerne* fik på hustruen Jytte Podebusks vegne den anden halvdel af Ågård med halve Ågårds mølle, halve »Thienlaw« mølle og gård samt halvdel af de 2 sjællandske skove i Axved, alt sat til 1½ sjællandsk læst. Endelig fik *Anne Olufsdatter* Karsholm med Karsholms næs og skoven Egebjerg samt hertil som compensation for, at Karsholm var den mindste af de 4 hovedgårde, 5 gårde i Skåne, der var udlagt af arvingerne i fællesskab (Mourids Olufsen 2, de øvrige hver 1 gård), således, at Anne Olufsdatters lod ligeledes fik en værdi af 1½ sjællandsk læst korn.

Delingen af hovedgården Ågård i to halvdele kan forekomme lidt besynderlig, da hovedgårdens samlede værdi på 3 sjællandske læster korn åbenbart svarede til en broderlod, hvorfor det kunne synes naturligt, om Mourids Olufsen havde fået Ågård udelt, mens de resterende 3 hovedgårde, der stort set hver svarede til en søsterlod, var blevet fordelt på søstrene. Imidlertid blev den skete skade udbedret endnu, mens arvingerne var forsamlet i København, thi allerede et par dage efter skiftet mageskiftede Mourids Olufsen sin part i Ågård, Ågårds mølle samt »Thienlaw« mølle og gård til Knud Henriksen til gengæld for 9 gårde på Sjælland (jfr. nedenfor p. 337f), 7 gårde og 1 øde fæste i Skåne samt Knud Henriksens halvpart af de 2 skove i Axved.¹³ Skiftedelingen af selve hovedgårdene førte således – lidt snørklet ganske vist – til et resultat, der, om end langt fra at følge 1547-recessens ordlyd om at holde hovedgårdene hos brødrene, dog betød, at arvens enkelte hovedgårde forblev samlede.

Nok så interessant er det, om dette også var tilfældet ved delingen af det tilliggende fæstegods. Beklageligvis indeholder skiftebrevet ikke nogen specifikation heraf, men for et enkelt af godserne, nemlig det store Ågårdkompleks, kan arvedelingen rekonstrueres med temmelig stor sikkerhed på grundlag af andre kilder. Dels kendes de to arveparter til henholdsvis Mou-

rids Olufsen og Jytte Podebusk i deres fulde omfang fra de senere jordebøger over deres gods, dels kan de to søsterlodder til Anne og Pernille Olufsdatter rekonstrueres via præsteindberetningerne 1568 om fæstegods m.v. i Vendelbo stift.¹⁴ De problemer, der knytter sig til rekonstruktionen af de to sidstnævnte lodder, kan i langt de fleste tilfælde løses med ret stor nøjagtighed, og de usikkerheder, der måtte restere, vedrører så ubetydelige godsmængder, at de ikke afgørende kan påvirke helhedsbilledet af Ågårdgodsets deling.

Da Anne Mouridsdatter 1503-04 overtog Ågård efter faderen bestod gods-komplekset som nævnt af 344 gårde samt yderligere 15 kirkegårde i forsvar, dvs. i alt 359 gårde, hvoraf ikke mindre end 213 var koncentreret i Hanherred, mens resten bortset fra 9 gårde i Thy var beliggende i Vendsyssel og det vestlige Himmerland.¹⁵ Skønt der i Anne Mouridsdatters jordebog anføres enkelte mageskifter, hvortil kan føjes yderligere et par kendte med henholdsvis Ø kloster og Helligåndsklostret i Ålborg,¹⁶ undergik Ågårdgodset næppe væsentlige ændringer i Anne Mouridsdatters ejertid. Ved hendes død 1545 var godset efter en opgørelse på grundlag af de fire arvelodder ligeledes på knap 350 gårde.

Fæstegodstilliggendets deling ved skiftet 1550 fremgår af nedenstående opstilling, hvor der er set bort fra det fjernereliggende, deciderede strøgods, idet alene det nærmestliggende fæstegods omkring hovedgården har interesse i nærværende sammenhæng, der gælder en undersøgelse af 1547-recessens anvendelse i praksis. Oversigten omfatter derfor kun godset i hovedgårdssog-net Kettrup samt det »arronderede strøgods«, dvs. den første ring af strøgods i nabosognene og den næste strøgodsring inden for »området« (= radius på 15 km fra hovedgården), der i øvrigt svarer til Hanherred med undtagelse af den vestligste del, dvs. Hannæs samt sognene Lild og Tømmerby. Til sammenligning bringes på grundlag af Erik Ulsigs opgørelse Ågårdgodset ca. 1504, hvori er medregnet de 15 kirkegårde i forsvar.

Table 1. Skifte efter Anne Mouridsdatter 1550. Delingen af Ågårds centrale tilliggende

	Hgdssogn	Nabosogne	Område*
Ågård ca. 1504	33	65	80
Ågård 1545	33	65	77
1550: Mourids Olufsen	19	28	37
1550: Jytte Podebusk	5	14	13
1550: Anne Olufsdatter	4	10	14
1550: Pernille Olufsdatter	5**	13	13

* Excl. Slet hrd., hvor Anne Mouridsdatter havde 6 gårde, idet her kun kendes Mourids Olufsens og Jytte Podebusks arv (i alt 3 gårde).

** Her havde Pernille Olufsdatters arvinger 1568 desuden sammen med Ågårds daværende ejer Henrik Knudsen Gyldenstjerne 1 gård, som her er regnet til Jytte Podebusks lod 1550 (Præsteindberetninger 1568, p. 77f).

Tallene taler for sig selv. Det er tydeligt princippet om lige meget og lige godt beliggende gods, der er blevet fulgt ved delingen af fæstegodset. Det centrale tilliggende til Ågård blev ved skiftet splittet til ukendelighed. Det Ågård, som Knud Henriksen Gyldenstjerne overtog på hustruens vegne, havde ikke meget til fælles med det tidligere storgods. Af godskærnen på 33 gårde fulgte kun de 5 hovedgården, mens Mourids Olufsen med 19 gårde fik hovedparten af godset i hovedgårdssognet Kettrup, hvor Anne Olufsdatter og arvingerne efter Pernille Olufsdatter 1568 ejede 9 gårde; også i nabosognene fik Knud Henriksen kun en mindre del, 14 gårde, mens 51 tilfaldt de øvrige arvinger, og en lignende fordeling gjorde sig gældende for godset inden for »området«.

Der syntes således al mulig grund til for Knud Henriksen ved mageskifte med de øvrige arvinger at få mest muligt af det fraskilte fæstegods tilbage til Ågård. Bortset fra det tidligere nævnte mageskifte med Mourids Olufsen, hvorved kun selve hovedgården samledes igen, vides dette imidlertid med sikkerhed ikke at være sket, hvad en sammenligning med præsteindberetningernes oplysninger om Ågårdgodset viser. Der var ret nøje overensstemmelse mellem Ågård 1550 og det godskompleks, som 1568 ejedes af sønnen Henrik Knudsen Gyldenstjerne. Godset inden for »området« var ganske vist – uvist hvordan – øget fra 13 til 18 gårde, *men* godskærnen i hovedgårdssognet og det nærmeste strøgods i nabosognene var fortsat henholdsvis 5 og 14 gårde, præcist svarende til arvelodden 1550. Efter 1568 erhvervede Henrik Knudsen ved mageskifte med kronen 1579 om det vendsysselske Ulvskov len bl.a. 2 gårde i hovedgårdssognet Kettrup og 5 gårde i nabosognene,¹⁷ men vides derudover ikke at have arbejdet på en retablering af Ågårds centrale tilliggende, hvilket han eller måske snarere de senere ejere i 17. århundrede må have gjort, thi da Margrethe Rosenkrantz 1635 skødede Ågård til svigersønnen Henrik Rantzau bestod kærnen i Kettrup sogn af 18 gårde, mens godset i nabosognene var vokset til 32 gårde¹⁸ – en klar forbedring, men dog fortsat langt fra situationen fra før arvesplittelsen i 1550.

En tilsvarende rekonstruktion af skiftet af arvens øvrige godser er ikke mulig. Dog kan man for Bregentvedgodsets vedkommende få et rimeligt klart billede af delingen. Hovedgården tilfaldt som nævnt Mourids Olufsen, hvis Bregentvedkompleks kendes fra hustruen Eline Gøyes jordebog 1552.¹⁹ Trækkes herfra de 9 gårde, som Mourids Olufsen erhvervede ved mageskiftet med Knud Henriksen 1550 (se foran p. 335), og antages det, at Mourids Olufsen ikke derudover har tilmageskiftet sig gods til Bregentved, vil en sammenligning med Anne Mouridsdatters Bregentved ca. 1504 afsløre, hvor stor en del af fæstegodset, der ved skiftet fulgte hovedgården, hvilket er søgt vist i nedenstående oversigt.

Tabel 2. Skifte efter Anne Mouridsdatter 1550. Bregentved ca. 1504 og 1552

	Bregentved ca. 1504	Bregentved 1552	Heraf: Fra KH 1550	Arv 1550
Hgdssogn	5	3	1	2
Nabosogne	12	7	2	5
Område	12	12*	4	8
Øvrigt	16**	7	2	5
I alt	45	29	9	20

* Incl. 4 gårde i byerne Roholte (1), Dysted (2) og Fløjterup (1), der ikke figurerer i Anne Mouridsdatters jordebog.

** Incl. 2 gårde i de ikke lokaliserede byer »Skoudø« og »Nillsø«.

Sammenligningen viser, at faldet i Bregentveds tilliggende fra 45 gårde ca. 1504 til 29 ifølge jordebogen 1552 ikke blot ramte det fjerntliggende strøgods, men også godset i hovedgårdssognet Haslev og nabosognene. Det selv i Anne Mouridsdatters ejertid beskedne tilliggende på 17 gårde i hovedgårdens nærmeste omegn var 1552 reduceret til 10 gårde, hvoraf endog kun de 7 var Mourids Olufsens arvegods, idet 3 af gårdene her stammede fra mageskiftet med Knud Henriksen, der også betød, at godset inden for »området« i 1552 havde samme omfang som ved århundredets begyndelse.

Også for Bregentveds vedkommende bevirkede skiftet 1550 således en væsentlig reduktion og splittelse af det tidligere gods kompleks. Ikke blot det samlede gods, men også det nærmeste tilliggende halveredes ved arvedelingen, og bortset fra mageskiftet med Knud Henriksen synes hverken Mourids Olufsen eller efter ham sønnen Oluf Mouridsen at have mageskiftet med de øvrige arvinger fra skiftet 1550. Ganske vist viser Oluf Mouridsens morgengavebrev til Anne Hardenberg 1573 på Bregentved m.v. en betydelig vækst til i alt 72 gårde, hvoraf 3 lå i hovedgårdssognet, 21 i nabosognene og 14 inden for »området«, mens 35 var decideret og tilfældigt spredt strøgods.²⁰ En væsentlig del af denne forøgelse må i sagens natur være sket ved erhvervelser ad anden vej end mageskifter med Mourids Olufsens medarvinger, og – ud over det ene kendte – tyder intet på, at sådanne overhovedet har fundet sted, thi dels var de 2 i 1550 fraskiftede gårde i Lille Bregentved i hovedgårdssognet ikke erhvervet tilbage,²¹ ligesom Knud Henriksen ved mageskiftet næppe udlagde hele Jytte Podebusks sjællandske arvelod, idet sønnen Henrik Knudsens foromtalt mageskifte med kronen 1579 bl.a. omfattede udlæg af 1 gård i Bregentveds naboby Stenkelstrup,²² dels lå alt det 1573 nytilkomne gods i lokaliteter, hvor Anne Mouridsdatter ikke havde ejet gods.

Sammenfattende kan det konstateres, at resultatet af skiftet efter Anne

Mouridsdatter Gyldenstjerne for såvel Ågård som Bregentved var en klar adspaltelse af godskomplekserne, en splittelse, der rakte helt ind i hovedgårdenes godskærner, og der er næppe grund til at antage, at man skulle være gået anderledes til værks ved delingen af de skånske godser. Rettesnoren ved skiftedelingen har tydeligt været det senmiddelalderlige retfærdighedsprincip om lige meget og lige godt (eller dårligt) beliggende gods til alle arvinger. Skønt det med Anne Mouridsdatters godsrigdom, endda omfattende 4 hovedgårde, hvortil der kun var 4 arvinger, må have været muligt at hindre en splittelse af det centrale tilliggende til det enkelte gods, har den nye recesbestemmelse på ingen måde sat sig spor i skiftet, og lige så lidt har der været gjort forsøg på ved en række efterfølgende mageskifter mellem arvingerne indbyrdes at råde bod på skiftets splittende virkninger.

Skifte efter Mogens Gøye 1551

Med rigshofmester Mogens Gøyes bortgang 6. april 1544 døde med Huitfeldts berømte karakteristik »... en aff de mectigste oc rigiste Riddere paa Jordegods/hues lige icke haffuer verit her eller i Tydskland udi nogle Hundrede Aar«. ²³ Hans enorme godsrigdom, der beløb sig til 10 hovedgårde og vel op mod 1300 fæstegårde foruden huse m.v., stammede dels fra hans fædrene (Krenkerup) og mødrene (Skærsø) arv samt hans eget købegods (bl.a. Avnsbjerg og Blæsbjerg) dels for godt halvdelen vedkommende fra hans første ægteskab med Mette Albrechtsdatter (Bydelsbak), † 1513, der foruden den fædrene arv Torbenfeld og Løgismose via moderen Pernille Axelsdatter (Brok) bragte Mogens Gøye i besiddelse af den 1498 afdøde Axel Lagesens godser Clausholm, Skærvad, Gunderslevholm og Græse. ²⁴

Mogens Gøye var ubestridt 16. århundredes godsrigeste, danske herremand, og delingen af det omfattende efterladte gods var ikke nogen enkel sag. Allerede få måneder efter Mogens Gøyes død måtte Rettertinget dømme i en strid mellem arvingerne af første ægteskab med Mette Albrechtsdatter, repræsenteret ved Eskil og Albrecht Gøye, og arvingerne af andet ægteskab med Margrete Clausdatter (Sture), repræsenteret ved Christoffer og Falk Gøye, om sidstnævntes ret til andel i fru Mettes løsøre samt de oppebårne indtægter af hendes gods siden hendes død 1513. ²⁵ Rettertinget gav, efter fradrag af Mogens Gøyes rettigheder i sin første hustrus gods, arvingerne af første ægteskab medhold, og disse udstedte to år senere i 1546, da alle var forsamlet på Clausholm for at dele løsøret efter Mogens Gøye, kvittering til Christoffer Gøye, Falk Gøye m.fl. for modtagelse af 10.000 Joachimsdaler, »som the skulle giiffue oss for uppebørilse aff wort møderne godz«. ²⁶ I begge dokumenter skrives Christoffer Gøye til Avnsbjerg og Falk Gøye til Skærsø, hvilke hovedgårde altså må være tilfaldet de nævnte sønner, men derudover vides intet om, hvilket gods, der tilfaldt arvingerne af andet ægteskab, thi det

store skiftebrev 1551, som skal analyseres nærmere i det følgende, omfattede alene arvingerne fra første ægteskab. De 1551 levende arvinger, hvis arvekrav hidrørte fra Mogens Gøyes ægteskab med Mette Albrechtsdatter, var følgende:²⁷

1. *Eskil Gøye* († 1560), g.m. *Sidsel Eilersdatter Bryske* († 1573)
2. *Albrecht Gøye* († 1558), g.m. *Anne Ottesdatter Rosenkrantz* († 1589)
3. *Pernille Gøye* (var † 1/9 1551)
g.1.m. *Anders Ebbesen Galt* († 1529) → *Ebbe Andersen Galt* († før 1554)
g.2.m. *Børge Trolle* († 1571)
4. *Mette Gøye* († ?), g.m. *Johan Oxe* († 1534) → *Peder Oxe* († 1575)
5. *Eline Gøye* († 1563), g.1.m. *Mourids Olufsen Krognos* († 1550) og 2.m. *Vincent Juel* († 1579)
6. *Birgitte Gøye* († 1574), g.m. *Herluf Trolle* († 1565)
Axel, Sofie,²⁸ Ide og Lisbet var i 1551 alle døde uden livsarvinger.

Skiftebrevet, der er udstedt af de tre søskende Eskil, Albrecht og Eline Gøye, svogeren Herluf Trolle samt dattersønnerne Peder Oxe og Ebbe Andersen Galt, er dateret 1/9 1551.²⁹ Der er, som det fremgår af brevet, tale om en fornyet skiftedeling som følge af »... nogenh brist oc beswerringh som oss paa alle sidder emellom waar effthet thz førsthe skiffthe som oss emellom gick paa Klaxho(lm)...«, dog skulle de mageskifter, som siden denne første skiftedeling var foretaget mellem arvingerne vedr. såvel sædegårdene som deres tilliggende gods, stå ved magt. Hvornår arven skiftedes første gang er p.g.a. lakune i teksten uvist, men sandsynligheden taler for april-maj 1546, fra hvilket tidsrum der foruden ovennævnte deling af løsøre er bevaret et par dokumenter udstedt på Clausholm vedr. deling af købstadsgods og hovedgårdsbygninger.³⁰ Imidlertid førte ej heller skiftet 1551 til en endelig afslutning på arvedelingen, thi da Albrecht Gøye 1554-55 ville forfølge sine arvegodser Krenkerup og halvdelen af Clausholm til lås, gjorde bl.a. Eline Gøye og Christoffer Gøye indsigelse,³¹ og da sagen 1557 på foranledning af Christoffer Gøye og Gregers Truidsen Ulfstand, bror til afdøde Falk Gøyes enke Ide Ulfstand, kom for Rettertinget, fastslog dette, at Albrecht Gøye ikke kunne få låsebrev på arvegods tilfaldet ham ved tokkeskifte.³²

Denne såvel som andre stridigheder skal ikke forfølges yderligere i nærværende undersøgelse, der gælder klarlæggelse af de anvendte skifteprincipper. Skiftet 1551 omfattede i alt 6 hovedgårde, nemlig i skiftebrevets rækkefølge: Gunderslevholm, Torbenfeld, Løgismose, Clausholm, Krenkerup og Græse. Delingen af hovedgårdene fremgår af nedenstående oversigt, der foruden hovedgårdene og deres vurdering også angiver det fæstegods, der fulgte ho-

vedgårdene, men derimod ikke arvingernes andel i strøgodsset, der skiftedes særskilt (jfr. nedenfor tabel 4).

Tabel 3. Skifte efter Mogens Gøye 1551. Hovedgårdslodderne

Hovedgård	Vurdering*	Antal gårde	Deles mellem
Gunderslevholm	(18)**	29 + 11 gs.	Eskil Gøye, Ebbe A. Galt
Torbenfeld	9	16 + 16 gs.	Eskil Gøye, Peder Oxe
Løgismose	9	17 + 10 gs.	Eskil Gøye, Peder Oxe
Clausholm	18	29	Alb. Gøye, Eline Gøye
Krenkerup	9	18	Alb. Gøye, Herluf Trolle
Græse	9	17 + 8 gs.	Alb. Gøye, Herluf Trolle
6 hovedgårde	72	126 + 45 gs.	2 brødre og 4 søstre

* I pund korn.

** Lakune i teksten, men vel ansat til 18 pd. korn, da den tydeligvis skal ækvalere Clausholm; ved skiftet efter Eskil Gøye 1560 sattes Gunderslevholm incl. jus patronatus til kirken til 2 læster korn (RA. Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) IIG. Skiftejørdebøger efter Ebbe Andersen Galt 1554 og Eskil Gøye 1560 fol. 41r).

Med 6 hovedgårde til 6 arvinger samt broderlodder på 18 og søsterlodder på 9 pd. korn hovedgårdstakst skulle det synes muligt at undgå splittelse af hovedgårdene uden at forfordele nogen, idet Gunderslevholm og Clausholm hver svarede til en broderlod og de 4 øvrige hver til en søsterlod. Muligheden udnyttedes imidlertid ikke; tværtimod deltes samtlige hovedgårde i to halvdele, og det kunne næsten se ud som om, man har tilstræbt størst mulig spredning af hovedgårdslodderne, tydeligst for Albrecht Gøye, der fik 3 halve hovedgårde beliggende henholdsvis i Jylland, på Lolland og på Sjælland. Delingen går vel tilbage til det første skifte, formentlig 1546, hvilket år Albrecht Gøye i alt fald skiftede bygningerne på Clausholm og Krenkerup med de involverede medarvinger.³³ Den fornyede skiftedeling 1551 har ganske åbenbart ikke givet anledning til at fravige retfærdighedsprincippet til fordel for 1547-recessens nye bestemmelse.

Hvad angår skiftet af det omfattende strøgods, fremgår dettes landsdelsvise fordeling af nedenstående oversigt, hvor kun egentlige gårde, incl. de ganske få (6) øde, er medtaget, mens huse m.v. er udeladt.

Også her er det umiddelbart klart, at ledetråden har været princippet om lige meget og lige godt beliggende gods til alle arvinger, der i hver af de 5 landsdele fik praktisk taget samme godsmængde, dog naturligvis således, at broderlodderne var ca. det dobbelte af en søsterlod. Der er ved delingen af strøgodsset ikke taget det ringeste hensyn til, i hvilke landsdele de enkelte arvingers hovedgårde eller rettere hovedgårdsparter var beliggende.

Tabel 4. Skifte efter Mogens Gøye 1551. Strøgodslodderne

Arving	Sjælland	Skåne	Lolland*	Fyn	Jylland	I alt
Eskil Gøye	50	8	23	6	106	193
Albrecht Gøye	51	8	22	6	112	199
Eline Gøye	25	4	11	4	52	96
Herluf Trolle	29	4	11	3	52	99
Peder Oxe	28	4	12	3	50	97
Ebbe Andersen	25	4	11	2	54	96
	208	32	90	24	426	780

* Omfatter desuden Falster (7 gårde) og Langeland (6 gårde), idet de tre øer tydeligvis er betragtet under ét ved skiftedelingen.

Det er på baggrund af ovenstående indlysende, at skiftet 1551 medførte en fuldstændig nedbrydning af de gamle godsenheder. Af særlig interesse er selvsagt skiftedelingens virkninger for hovedgårdenes godskærner. Dette er søgt anskueliggjort i omstående oversigt over hovedgårdenes centrale tilliggende, der viser omfanget af fæstegodset i hovedgårdssogn m.v. ifølge henholdsvis jordebog 1532 over Mogens Gøyes gods og hovedgårdslodderne (jfr. tabel 3) i skiftet efter ham.

Opgørelsen af Mogens Gøyes gods er foretaget på grundlag af jordebøgerne over hans og Mette Albrechtsdatters arvegods suppleret med Mogens Gøyes erhvervelser frem til 1532.³⁴ Gårdsædegårdene i hovedgårdenes umiddelbare nærhed er ikke skilt ud, men slået sammen med de øvrige gårde, mens kirkegods i forsvar 1532 er udeladt, da det ikke indgår i skiftet 1551.

Skiftets skadelige virkninger for hovedgårdenes centrale tilliggende er i-øjnefaldende. Hårdest gik det naturligt nok ud over godskompleksernes arronderede strøgods i nabosognene og inden for »området«. Godset i disse to første ringe af strøgods reduceredes nærmest til ukendelighed. Taget for de 6 godskomplekser under ét faldt gårdtallet fra 1532 til 1551 i nabosognene fra 76 til 5 og i »området« fra 197 til 25. Om end arvingernes strøgodslodder (se tabel 4) bl.a. omfattede en del gods, som må regnes til de respektive hovedgårdes centrale tilliggende, kunne dette gods dog på ingen måde genoprette skaden: I nabosognene erhvervede arvingerne foruden hovedgårdslodderne i alt kun yderligere 21 gårde og inden for »området« 53 gårde.

Også godskærnerne i hovedgårdssognene reduceredes ved skiftet, om end væsentligt mindre, nemlig fra 192 gårde 1532 til 139 i 1551, hvortil yderligere skal lægges 7 gårde fra arvingernes strøgodslodder. Bortset fra Krenkerup, der tegnede sig for halvdelen af faldet 1532-51, er det tydeligt, at man ved

Tabel 5. Skifte efter Mogens Gøye 1551. Hovedgårdenes centrale tilliggende 1532 og 1551

Hovedgård	Ejere	Hgdssogn	Nabo- sogne	Område
Gunderslevholm ^{a)}	1532: Mogens Gøye	36	3	55
	1551: Eskil Gøye og Ebbe Andersen	25	1	14
Torbenfeld ^{b)}	1532: Mogens Gøye	34	8	16
	1551: Eskil Gøye og Peder Oxe	30	1	1
Løgismose ^{c)}	1532: Mogens Gøye	23	7	7
	1551: Eskil Gøye og Peder Oxe	21	1	3
Clausholm ^{d)}	1532: Mogens Gøye	26	27	46
	1551: Fælles	2	1	1
	Albrecht Gøye Eline Gøye	13 12	0 0	0 0
Krenkerup ^{e)}	1532: Mogens Gøye	46	29	46
	1551: Fælles	0	0	0
	Albrecht Gøye Herluf Trolle	8 9	0 0	0 1
Græse	1532: Mogens Gøye	27	2	27
	1551: Fælles	0	0	1
	Albrecht Gøye Herluf Trolle	10 9	0 1	2 2

- a) Grundet Gunderslevholms beliggenhed ved sogneskel er nabosognet Skelby regnet under hovedgårdssognet.
- b) Grundet Torbenfelds beliggenhed ved sogneskel er de nærmestliggende byer i nabosognene Skamstrup og Mørkøv regnet under hovedgårdssognet.
- c) Til hovedgårdslodden 1551 hørte desuden fjernereliggende gods på Fyn og i Jylland, i alt 4 gårde og 1 hus, som er udeladt her.
- d) Væksten i hovedgårdssognet Voldum fra 26 gårde i 1532 til 27 gårde i 1551 skyldes formentlig, at et hus i Rigtrup (1 sk. grot, EGJ p. 224) er blevet til en lille gård (1 ørte byg, 9 sk.), der tilfaldt Albrecht Gøye.
- e) Grundet sognestrukturen i det østlige Lolland og Krenkerups beliggenhed ved sogneskel er de nærmestliggende byer i nabosognene Saxkøbing og Fjelde regnet under hovedgårdssognet, mens omvendt hele nabosognet Majbølle samt de fjernereliggende byer i nabosognet Toreby er regnet til »område«.

selve skiftedelingen har bestræbt sig på at forene retfærdighedsprincippet med ønsket om at holde godskærnerne så intakte som muligt. Dette ønske måtte i sagens natur blive lidt af en illusion, al den stund samtlige 6 hovedgårde deltes mellem to arvinger – ved Clausholm, Krenkerup og Græse tilmed således, at der i selve skiftebrevet blev foretaget en faktisk opsplитning og fordeling af godskærnerne på de to involverede arvinger. *Men* der var dog det reelle i sagen, at man ved i skiftet at holde hovedgårdene med det nærmeste gods adskilt fra strøgodset opnåede, at alle godskærner med undtagelse af Krenkerups stort set kun blev splittet i to dele, hvorved man skabte grundlag for via interne mageskifter at gennemføre en nogenlunde retablering af godsernes nærmeste centrale tilliggende, godskærnerne.

Som det fremgår af skiftebrevet (se p. 340) må sådanne mageskifter have fundet sted i et vist omfang. Arvingernes arkiver er ganske vist uhyre sparsomme med hensyn til oplysninger om egentlige indbyrdes mageskifter, men man kan dog skaffe sig et begreb om omfanget og betydningen af disse eller andre transaktioner på grundlag af dels Herluf Trolles optegnelser om hustruen Birgitte Gøyes godser,³⁵ dels en sammenligning med senere oplysninger om godskomplekserne. Hovedtrækkene i de enkelte godsets udvikling efter 1551 skal kort skitseres.

Af marginaltilføjelser i Herluf Trolles ovennævnte optegnelser fremgår bl.a., at han ved mageskifte med svogeren Albrecht Gøye kort efter 1551 erhvervede hele dennes lod i Græse samt en del af hans sjællandske strøgods; lægges hertil mageskifterne med de øvrige medarvinger fra skiftet 1551 samt med et par af Birgitte Gøyes halvsøskende og enkelte andre, lykkedes det Herluf Trolle stort set at genskabe Græsekompleksets centrale tilliggende, der, da Græse og Hillerødsholm 1560 mageskiftedes til kronen for Skovkloster, havde følgende omfang: 26 gårde i hovedgårdssognet Græse, 3 i nabosognene samt 19 inden for »området«.³⁶ Denne markante forbedring i forhold til Birgitte Gøyes lod 1551 skyldtes i første række mageskifterne med de øvrige arvinger, nemlig henholdsvis 13, 1 og 12 gårde.

Tilsvarende bestræbelser udfoldede Albrecht Gøye omkring Krenkerup. Ved skiftet 1551 havde Albrecht Gøye foruden hovedgårdsslodden i sin strøgodslod arvet yderligere 2 gårde i hovedgårdssognet, 3 i nabosognene samt 7 inden for »området«, og ved ovennævnte mageskifte med Herluf Trolle erhvervede han hele Birgitte Gøyes lolland-falsterske arv på 20 gårde, ligesom han også må have mageskiftet med andre medarvinger, især broderen Eskil Gøye, hvilket fremgår af Albrecht Gøyes – ganske vist forgæves – låsebrevsforfølgning på sit lollandske gods 1555.³⁷ Ifølge denne havde Krenkerupkomplekset 1555 følgende udseende: 23 gårde i hovedgårdssognet, 15 i nabosognene og 15 inden for »området«. Om end Albrecht Gøye således nok ad denne vej mere end fordoblede godset i forhold til udgangspunktet i

1551, var der dog fortsat meget langt igen til en retablering af Mogens Gøyes storgods Krenkerup. Når godskomplekset godt en halv snes år senere var vokset til 96 gårde, hvoraf de 66 i nærliggende byer,³⁸ så hidrørte denne afgørende forøgelse og arrondering af godset ikke fra mageskifter med medarvinger eller andre standsfæller, men primært fra enken Anne Rosenkrantz' store mageskifte med kronen 1564, hvorved hun erhvervede ikke mindre end 29 gårde på Lolland.³⁹

Betydeligt større vanskeligheder havde Albrecht Gøye ved Clausholm, som han delte med søsteren Eline Gøye. Her lykkedes det ikke at genoprette hovedgårdens og godskærnens enhed. Allerede 1546 havde de to arvinger foretaget en første deling af bygningerne, som imidlertid gav anledning til problemer, hvorfor der 1554 blev foretaget en fornyet deling af hovedgården. Ej heller denne aftale og Eskil Gøyes afkaldsbrev på en fjerdepart i Clausholms bygninger 1556 kunne bilægge stridighederne, der tværtimod skærpedes efter Albrecht Gøyes død 1558, og først 1561 lykkedes det en af kongen udpeget kommission at mægle et forlig mellem Eline Gøye og svigerinden Anne Rosenkrantz.⁴⁰ Hovedgårdslodden forblev således delt, og selve hovedgården synes først at være blevet samlet igen i 1580'erne.⁴¹

Gunderslevholm deltes som før nævnt mellem Eskil Gøye og søstersønnen Ebbe Andersen Galt. Medregnes fra Eskil Gøyes strøgods lod 2 gårde i nabosognene og 6 inden for »området« samt fra Ebbe Andersens lod 3 gårde inden for »området«, bestod godsets centrale tilliggende 1551 af en godskærne på 25 gårde i hovedgårdssognet samt som arronderet strøgods 3 gårde i nabosognene og 23 inden for »området«. Gunderslevholm kendes igen ved Eskil Gøyes død, da godset 22/3 1560 skiftedes mellem hans 5 overlevende søskende Christoffer, Eline, Birgitte, Ide og Helvig Gøye.⁴² Ifølge skiftejordbogen bestod godsets centrale tilliggende 1560 af 28 gårde i hovedgårdssognet, 8 i nabosognene og 27 i »området«, altså en beskeden vækst i løbet af 1550'erne, primært i kraft af et mageskifte 1553 med svogeren Otte Rosenkrantz til Næsbyholm, hvorved Eskil Gøye fik 2 gårde i hovedgårdssognet og 4 i nabosognene.⁴³ Nok så væsentligt viser skiftet tillige, at Eskil Gøye mod udlæg af sin part i Torbenfeld, der ikke optræder i skiftet 1560, må have tilmageskiftet sig Ebbe Andersens halvdel af Gunderslevholm, der da heller ikke figurerer i skiftet efter denne 1554, som til gengæld omfatter gods fra Torbenfeldlodden 1551.⁴⁴ Om end den oprindelige godskærne ikke genskabtes i fuldt omfang, så samledes den reducerede godskærne dog igen efter 1551 og tilfaldt 1560 udelt broderen Christoffer Gøye, der desuden fik 1 gård i nabosognet Førslev samt 15 gårde i Skafterup inden for »området«, mens det øvrige arronderede strøgods atter fraskiltes og splittedes på de 4 søsterlodder.

Større usikkerhed hersker der om Eskil Gøyes to andre hovedgårdslodder,

Torbenfeld og Løgismose, som han arvede sammen med Peder Oxe. Især gælder dette Torbenfeldkomplekset, hvorom kun vides, at Ebbe Andersens fra Eskil Gøye erhvervede del i hovedgårdslodden splittedes yderligere ved skiftet efter ham. En part i selve hovedgården må derimod, uvist hvordan, være kommet i Christoffer Gøyes besiddelse, thi 9/7 1567 udstedte Albrecht Gøyes enke Anne Rosenkrantz åbent brev om, at han havde undt hende sin part i Torbenfeld til mageskifte;⁴⁵ hvorvidt hun også har erhvervet Peder Oxes andel er uvist, men denne må i alt fald have afhændet sin part i godset, da dette ikke er opført i jordebogen 1578 over hans efterladte gods.⁴⁶ Ligeledes er der visse uklare punkter omkring Løgismose, men det kan dog konstateres, at hovedgårdslodden – uvist hvornår og hvordan – er blevet samlet hos Peder Oxes broder Eskil Oxe, der 1555 forfulgte godset til lås og 1557 fik endeligt låsebrev på Løgismose, der da foruden en del strøgods af anden proveniens stort set var identisk med Løgismoselodden i skiftet 1551, nemlig 22 gårde i hovedgårdssognet, 8 i nabosognene og 3 inden for »området«.⁴⁷ Siden ejedes Løgismose af Peder Oxe og var ifølge jordebøgerne 1574 og 1578 for det centrale tilliggendes vedkommende så godt som overensstemmende med Eskil Oxes Løgismose.⁴⁸

Ser man bort fra de to sidste sparsomt belyste godser spores der tydelige bestræbelser på ved indbyrdes mageskifter at afbøde de uheldige virkninger af det i skiftet 1551 anvendte retfærdighedsprincip. Ved Græse og Gunderlevholm kronedes disse bestræbelser i vid udstrækning med held for godskærnernes vedkommende, hvorimod det ikke lykkedes Albrecht Gøye at genskabe Krenkerups gamle, kompakte godskærne, og endnu mindre held havde han og Eline Gøye ved Clausholm, hvor forholdene gik i hårdknude. Retableringen gjaldt naturligt nok i første række godskærnerne i hovedgårds-sognene, mens det øvrige centrale tilliggende for de fleste godskomplekser vedkommende forblev stærkt splittet. De gamle godsenheder fra før skiftet 1551 var og blev nedbrudt.

Afslutning

Analysen af de to store skifter efter Anne Mouridsdatter og Mogens Gøye har vist, at arronderingshensynet i den nye recesbestemmelse 1547 ikke har spillet nogen nævneværdig rolle i samtiden. Tydeligst er dette i skiftet af Ågårdkomplekset, men gælder også skiftet af Mogens Gøyes efterladte gods. Ganske vist arrangerede man sig her som nævnt således, at selve hovedgården med undtagelse af Clausholm ved mageskifte samledes igen, ligesom godskærnerne med vekslende held søgtes retableret, *men* i selve skiftedelingen var helt åbenbart det gamle retfærdighedsprincip lagt til grund.

Forklaringen på det i de to tilfælde anvendte skifteprincip må givet søges i

selve godssystemet. Dette var ved midten af 16. århundrede i helt overvejende grad et fæstegodssystem baseret på landgildeydelse fra fæstegodset, hvis beliggenhed derfor principielt var underordnet. Der var endnu meget langt til enevældens velkendte godssystem med dets hoveribaserede hovedgårdsdrift og – som forudsætning herfor – uhyre velarronderede godskomplekser. Skønt den stigende arrondering i slutningen af 16. århundrede fortsat fremhæves, placeres hovedgårdsdriftens egentlige ekspansion i den nyeste fremstilling af E. Ladewig Petersen klart i 17. århundrede, især efter 1630, og ses i forbindelse med de nedadgående konjunkturer og det stigende skattetryk i Christian IV.s tid⁴⁹ – en opfattelse, som i høj grad understøttes af udviklingen i godsstrukturen, hvor adelens arronderingsbestræbelser og godskoncentrationen først synes at forceres i 17. århundredes første halvdel.⁵⁰

Ændringen i godssystemet afspejler sig da også klart i ændrede skifteprincipper, hvad et par eksempler kan illustrere. Ved sin død i 1625 efterlod Esge Brok en godsmængde, der ikke stod tilbage for Mogens Gøyes efterladte godser, nemlig 8 hovedgårde og op mod 1400 fæstegårde m.v.⁵¹ Den omfattende arv skiftedes mellem Esge Broks 3 overlevende døtre Jytte, Birgitte og Lisbet således, at alle fik to eller flere hovedgårde med disses centrale tilliggende ureduceret. Også delingen af strøgodset afveg fra princippet i Gøyeskiftet, idet de alle primært modtog strøgods i den landsdel, hvor deres vigtigste hovedgård var beliggende. Skiftets godsrigdom gjorde det naturligvis enklere at holde godskomplekserne samlede og intakte, men der findes også fra første halvdel af 17. århundrede eksempler på, at dette princip praktiseredes ved mindre godsrige skifter. Det gælder bl.a. skiftet 1615 efter Peder Thott, der kun efterlod sig hovedgården Boltinggård med 41 gårde på Fyn samt yderligere 66 gårde, hovedsagelig på Sjælland, i Skåne og Blekinge.⁵² Foruden andel i strøgodset fik sønnen Christian Thott hele Boltinggård og alt fynsk gods med undtagelse af 2 gårde, der tilfaldt svigersønnen Erik Urne på børnenes vegne, men bortset fra disse 2 fynske gårde omfattede søsterloddet helt i overensstemmelse med recessen udelukkende strøgods i andre landsdele.

Forskellen mellem de ved midten af 16. og begyndelsen af 17. århundrede anvendte skifteprincipper er åbenbar. Den nye bestemmelse i Christian III.s Købehavnske Reces havde i første halvdel af 17. århundrede fået et reelt indhold, princippet var omsat i praksis, mens undersøgelsen af de to store skifter 1550-51 tyder på, at bestemmelsen ved sin fremkomst i 1547 snarest var en hensigtserklæring med et ønske om ved skifte at holde engang samlede godskompleksernes centrale tilliggende intakt, såfremt dette lod sig gøre. Materialet er ikke stort, men det står dog fast, at den nye recesbestemmelse ikke

afspejler samtidens almindelige skiftepraksis, hvorimod det kræver yderligere undersøgelser at klarlægge, hvornår det nye princip for alvor slog igennem over en bredere front.

Imidlertid kan der næppe herske tvivl om, at modsætningen mellem delingen af Mogens Gøyes gods 1551 og delingen af Esge Broks gods 75 år senere er signifikant, og ej heller om, at den ændrede skiftepraksis med efterlevelse af 1547-recessens § 24 er et centralt symptom på godssystemets grundlæggende forvandling fra 16. århundredes fæstegodssystem til 17. århundredes hovedgårdssystem, der gjorde det nødvendigt at holde hovedgårdenes nærmeste tilliggende intakt for effektivt at kunne udnytte godsets hoveriressourcer.

1. Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Kbh. 1968, p. 321ff.
2. *Ibid.*, p. 323, jfr. p. 246ff.
3. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, Udg. William Christensen, Kbh. 1928-39, 2. rk., nr. 10970.
4. *Samling af gamle danske Love IV* (Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme), Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1824, p. 228f; bestemmelsen gentaget i Koldingrecessen 1558 § 39, se *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* bd. 1, Udg. V.A. Secher, Kbh. 1887-88, p. 31f.
5. Se bl.a. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, Kbh. 1947/1969, p. 464ff. og C.G. Weibull, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*, Lund 1923, p. 66ff, jfr. p. 33ff.
6. Svend Cedergreen Bech i (Politikens) *Danmarks Historie*, red. John Danstrup & Hal Koch, bd. 6, Kbh. 1963/1970/1977/1984, p. 473ff; i outreret form hos Benito Scocozza, *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*, Kbh. 1976, pp. 62ff, 78, 118, 163f, 188ff (jfr. Troels Dahlerups anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 78, 1978, p. 298ff); Fridlev Skrubbeltang, *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, Kbh. 1978, pp. 34f, 36f, 49ff, 71f, 85ff. – Jfr. dog nedenfor p. 347 med note 49.
7. Erik Ulsig, anf. arb., pp. 306ff, 344ff; C.A. Christensen, Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. I, 1963-66, pp. 257-349, passim.
8. Erik Ulsig, anf. arb., p. 230.
9. *Danmarks Adels Aarbog* (DAA) 1926, pp. 17, 23f (Gyldenstjerne); jfr. 1890, pp. 70-72 (Bille), 1893, pp. 274-76 (Krogno), 1908, pp. 366-71 (Podebusk).
10. RA, Anne Mouridsdatter Gyldenstiernes arkiv (pergament) 1550 22/7.
11. Erik Ulsig, anf. arb., p. 246ff; jfr. *Danske Adelige Brevkister*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1897, p. 178.
12. *Fru Eline Gøyes Jordebog*, Udg. A. Thiset, Kbh. 1892, p. 13. – *Cit. EGJ*.
13. RA, Knud Henriksen Gyldenstiernes og Mourids Olufsen Krognos' arkiver (pergament) 1550 24/7.
14. Jordebog 1552 over Mourids Olufsens gods, herunder hans mødrene arv, i hustruen Eline Gøyes jordebog (EGJ pp. 24-39); skiftejordebog 1577 18/9 over Jytte Podebusks efterladte godser Ågård, Irup og Vosborg (RA, Knud Henriksen Gyldenstiernes arkiv (nr. 5502) II F); *Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599*, Udg. C. Rise Hansen, Kbh. 1964, pp. 1-151.
15. Erik Ulsig, anf. arb., bilag 36 p. 465ff.
16. EGJ pp. 470, 472, 475; *De ældste danske Archivregistraturer III*, Kbh. 1865, p. 116 Z 46; Johs. Lindbæk og G. Stemann, *De danske Helligaandsklostre*, Kbh. 1906, Diplomatarium nr. 484 p. 199.

17. *Kronens Skøder* I, Udg. L. Laursen, Kbh. 1892, 1579 30/11 p. 221f. – I de 7 gårde incl. kronens retlighed i 2 selvejergårde og herligheden af 3 kirkegårde.
18. *Viborg Landstings Skøde- og Pantebog 1624-1637* (Landstingenes Skøde- og Pantebøger I), Udg. Jens Holmgaard, Kbh. 1966-70, 1635 nr. 1 p. 234f.
19. EGJ pp. 40-42; Anne Mouridsdatters Bregentved ca. 1504 *ibid.*, pp. 480-83; jfr. Erik Ulsig, *anf. arb.*, pp. 230, 275, 310, 314.
20. Efter Anne Hardenbergs vidisse 1574 10/11: RA, Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1570-76 fol. 166v-169r, det sjællandske gods fol. 166v-167v.
21. De 2 gårde kan ikke være nedlagt, thi i Christoffer Gøyes skøde 1581 til Sten Brahe figurerer 5 gårde, hvoraf 2 øde, i Lille Bregentved, der ifølge Sten Brahes låsebrev 1592 omfattede 4 »gårdsæder« (hver på 1 pd. byg) og 1 »gadehus« (6 skp. byg). – Se C.H. Brasch, *Gamle Eiere af Bregentved*, Kbh. 1873, p. 513f; RA, Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1586-92 fol. 56r, 263r.
22. *Kronens Skøder* I, 1579 30/11 p. 222.
23. Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Christian III's Historie*, Kbh. 1595/1976, 1544 p. Q 4.
24. Erik Ulsig, *anf. arb.*, bilag 1 p. 399ff.
25. *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger* I: 1375-1553, Udg. Erik Reitzel-Nielsen, Kbh. 1978, nr. 101 p. 236ff.
26. RA, Mogens Gøyes arkiv (nr. 788) II D: 1546 8/6.
27. DAA 1896, pp. 151-53 (Gøye); jfr. 1889, p. 126 (Bryske), 1891, pp. 415-17 (Trolle), 1893, pp. 174 (Galt) og 275 (Krogno), 1907, p. 341f (Oxe), 1910, p. 379 (Rosenkrantz), 1927, p. 20f (Juel).
28. Om svogeren Esge Billes krav om via broderen Mogens Billes († 1538) ægteskab med Sofie Gøye († 1537) at få andel i dele af arven efter Mette Albrechtsdatter se *Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid* II, Udg. Troels Dahlerup, Kbh. 1969, p. 375ff samt *Danske Domme* I, nr. 145 p. 310ff.
29. RA, Mogens Gøyes arkiv (pergament) 1551 1/9.
30. RA, Mogens Gøyes arkiv (pergament) 15.. [1546]; Albrecht Gøyes arkiv (pergament) 1546 26/4 og 26/5, jfr. *Danske Magazin* 1. rk. bd. 6, p. 346ff; Eskil Gøyes arkiv (pergament) 1546 6/5; Mourids Olufen Krognos' arkiv (pergament) 1546 6/5.
31. RA, Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 156r-157v, 487r-491r.
32. *Udvalg af Gamle Danske Domme* II, Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1844, nr. 93 p. 174f; jfr. RA, Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) II E og Eskil Oxes arkiv (nr. 1471) II C.
33. Se note 30, Albrecht Gøyes arkiv. – Om senere delinger af bygningerne på Clausholm se nedenfor p. 345.
34. EGJ pp. 67-84, 191-99, 220-42, 286-303, 327-50, 394-96, 416f, 419, 432-35.
35. RA, Herluf Trolles arkiv (nr. 6459) II F.
36. *Kronens Skøder* I, 1560 1/7 p. 66.
37. RA, Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 156r-157v; jfr. i øvrigt foran p. 340.
38. *Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen*, Udg. Troels Dahlerup m.fl., Kbh. 1971, pp. 1-42; Jens Villiam Jensen, Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede, *Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By* 2. rk. 4, 1982, pp. 85-123, se p. 95.
39. *Kronens Skøder* I, 1564 20/6 p. 100. – Se om Krenkerups godshistorie også Niels Oxenvad, Krenkerup og slægten Gøye 1367-1568, *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog* 49, 1961, pp. 131-70 samt Erik Ulsig, *anf. arb.*, p. 238ff.
40. RA, Albrecht Gøyes arkiv (pergament) 1546 26/4, jfr. *Danske Magazin* 1. rk. bd. 6, p. 346ff; Hans Berner Schilden Holsten og Albert Fabritius, *Lehnbaron Hans Berner Schilden Holsten's Slægtetog* 3. del II (= Harald Langberg, *Clausholms Bygningshistorie*, Kbh. 1958), bilag 1-3 p. 139ff.
41. A. Heise, Bidrag til Familien Rosenkrantz's Historie i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel. Andet Afsnit, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. VI, 1886-87, pp. 1-158, 485-654, se pp. 581f, 585f.

42. RA, Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) II G. Skiftejordebøger efter Ebbe Andersen Galt 1554 og Eskil Gøye 1560 fol. 41r-60v; jfr. samme II F 1561 13/4 og pergament 1560 27/3 samt Eskil Gøyes arkiv (pergament) 1560 25/3.
43. RA, Eskil Gøyes arkiv (pergament) 1553 9/8.
44. RA, Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) II G. Skiftejordebøger efter Ebbe Andersen Galt 1554 og Eskil Gøye 1560 fol. 1r-38v.
45. RA, Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) II F.
46. RA, Peder Oxes arkiv (nr. 6086) II G. Skiftesager.
47. RA, Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 232r-233v.
48. RA, Peder Oxes arkiv (nr. 6086) II G. Skiftesager. Jordebog 1574 fol. 292r-299v, jordebog 1578 fol. 38r-43r.
49. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) *Danmarks Historie*, Red. Aksel E. Christensen m.fl., II:2, Kbh. 1980, pp. 383, 407f, 507ff, 547ff; samme: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, *Dansk socialhistorie* 3, Kbh. 1980, pp. 243ff, især 261-65, 319ff, især 348-75.
50. Jens Villiam Jensen, anf. st., passim; samme: Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede, *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, Århus 1983, pp. 255-76, se især p. 266f.
51. *Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626*, Udg. C. Rise Hansen, Kbh. 1965.
52. RA, Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1615-18 fol. 17r-22v.

Delefoged og sognefoged

Om fogder i lensadministrationen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet

Af Merete Dahlerup

I takt med udviklingen af den danske centraladministration voksede også lokaladministrationen i omfang med en større arbejdsbyrde for lensmanden til følge. Dette medførte, at der i tidens løb gradvist udvikledes et system af underordnede fogder med hver deres afgrænsede funktionsområde.

I 14. århundrede omtales kun een enkelt foged i tilknytning til lensmanden. Ifølge håndfæstningerne fra denne tid skulle lensmanden ansætte en officialis i hvert herred, og det er denne foged, der efterhånden benævnes herredsfoged. At han oprindelig i modsætning til senere tiders herredsfoged har haft mere omfattende administrative beføjelser, ses af forordningen for Nørrejylland 1466, der indskrænker hans funktion til at afsige dom og holde ting. Derfor er det nok ikke helt tilfældigt, at det netop er omkring denne tid, at ridefogden dukker op. I 1500-tallet optræder derudover en række fogder som medhjælpere for lensmanden med mere specialiserede hverv. I flere tilfælde kan man af fogedbetegnelsen se, hvori deres opgave bestod, men desværre ikke altid.¹ Det er disse fogders stilling og funktion fra slutningen af 1500-tallet og indtil 1660, jeg i det følgende vil redegøre for.²

Blandt dem er det især delefogderne og sognefogderne, der påkalder sig opmærksomhed. Når de undtagelsesvis har været omtalt i litteraturen, er der ikke i tilstrækkelig grad blevet sondret mellem betegnelse og funktion; der har været en tendens til at antage, at det var eet og samme begreb, der skjulte sig bag de to benævnelser. Modsat har det heller ikke af litteraturen fremgået, at bondefogder, bønderfogder og tredingsfogder er nøjagtig det samme som sognefogder. Da en del af den sparsomme omtale af emnet har været af lokalhistorisk art, har man ikke været opmærksom på, at der er tale om to forskellige administrative systemer: et delefogedsystem, omfattende Jylland og Fyn – dog med en afart af dette i dele af Nyborg len –, og et sognefogedsystem, omfattende Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Men forskellen mellem delefogder og sognefogder beror ikke på dette alene, idet der var en væsentlig forskel vedrørende deres funktion og deres virksomhedsområde.

Delefogden udnævntes af lensmanden, som det var tilfældet for herredsfogdens vedkommende. Recesser og forordninger opstiller regler for herredsfogdens virke, mens *delefogden* ikke omtales, antagelig fordi man i samtiden har fundet det indlysende, hvad hans opgaver gik ud på. Heldigvis giver betegnelsen *delefoged* dog en første antydning, idet at »dele« betyder at procedere, føre sager ved tinget. Vil man have det nærmere belyst, må man støtte sig til de få tilfælde, hvor andre kilder end recesser og forordninger på grund af særlige omstændigheder omtaler hans grundlæggende funktion, og ellers gå til kilder, som kan fortælle noget om hans virke i praksis.

Da Haderslev amt ved Hans d. ældres død 1580 tilfaldt kongen, fremgår det af et missive 1584 16. april til lensmanden, at der i lenet ikke hidtil havde været beskikket nogen til specielt at føre kongens sager for retten. I sådanne sager havde det været sædvane, enten at herredsfogden selv førte sagen med en anden som sættemommer, eller selv var både dommer og sagsøger. Men herefter, hedder det, må herredsfogderne ikke føre kongens sager eller uden lovligt forfald sætte nogen anden i deres sted. De skal altid dømme såvel i kongens som andres sager. Til at varetage og forfølge kronens sager ved herredstinget skal lensmanden beskikke en *delefoged* i hvert herred. Denne opgave, der vel må siges at være *delefogdens* væsentligste, omtales også i svarene på et par ansøgninger fra *delefogder* om afkortning af eller fritagelse for landgilde, idet bevillingen gives med den begrundelse, at *delefogderne* bl.a. havde stort besvær med at forfølge kronens sager.³

Endnu en omtale af *delefogdens* opgaver har vi fra en sag ved Aasum herredsting 1648.⁴ I dette tilfælde sker det kun, fordi sognepræsten i Fraugde i Aasum herred bestrider *delefogdens* ret til at blande sig i sagen. Præsten beskylder tre mænd for at have slået og bortfjernet græs fra hans enemærker, og da *delefogden* forlanger, at der fremføres bevis herfor, protesterer præsten, der mener, at han først bør fremlægge fuldmagt fra ridefogden eller fra dem, som sagen angår. Hertil svarer *delefogden*, at han er befalet at svare for alle hans husbonds tjeneres sager imod hvem, der kan have at beskyldt dem i Aasum herred, og dommeren udtaler, at *delefogden* har ret til at svare i denne sag, da han er befalet at forsvare kongens tjenere ved retten. Nok stod *delefogden* i et underordnet forhold til lenets ridefoged, hvilket også fremgår af, at han et par gange omtales som ridefogdens udskikkede *delefoged*, men han behøvede altså ikke ridefogdens fuldmagt i hvert enkelt tilfælde.

I øvrigt møder ridefogden i Odensegaard len meget sjældent selv op på herredstinget. Sker det, er det næsten altid i særligt alvorlige sager. Således på Aasum herredsting i to trolldomssager og i en sag, hvor en mand er fundet hængt. I disse tilfælde, hvor ridefogden selv er til stede, varetager han selv lenets øvrige sager de pågældende tingdage. Mens *delefogden* ikke tog del i de nævnte sager ved herredstinget, beskikkes han af retten til at føre den

anklagedes sag ved landstinget i den ene af trolddomssagerne. Bortset fra den ret udviklede sag med manden, der blev fundet hængt, er det ellers delefogden, der ved sådanne lejligheder begærer synsmænd udnævnt til at undersøge forholdene. Det sker for eksempel i Odense herred, hvor en kvinde er mistænkt for at have dræbt sit dølgsmålsbarn,⁵ og i Aasum herred, hvor to drenge er fundet dræbt under et nedstyrtet hus.⁶ I en sag fra Næsbyhoved birk, hvor en mand er død i slagsmål og af sandemændene var erklæret at ligge på eget værk, begærer delefogden, at den efterladte formue tildømmes kongen.⁷ Men i det hele taget virker delefogderne som anklagere ved alle former for lovovertrædelser; det kan være stjalne bier, ulovlig udpantning, udeblivelse fra mønstring eller vagtforsømmelse, og i ikke få tilfælde rejser de tiltale for bøderestancer.

Foruden at fungere som anklager og forsvarer i kronens sager havde delefogden også en vis form for politimyndighed. Arbejdsføre tiggere skulle anmeldes til delefogden, der skulle anholde dem og overgive dem til lensmanden.⁸ Dette gjaldt også med hensyn til krybskytter, idet delefogder ligesom skovridere, skovfogder og sognefogder skulle have opsyn med vildtbannerne, anholde krybskytter og overgive dem til lensmanden. Havde de anholdt en mand, og det kunne bevises, at der var tale om krybskytteri, fik de løfte om ikke mindre end et års landgildsfrihed.⁹ Som før nævnt, påhvilede det delefogden at sørge for, at der blev iværksat undersøgelser, hvis der opstod mistanke om, at en forbrydelse havde fundet sted, eller for at få placeret ansvaret ved dødsfald som følge af ulykker eller slagsmål. Også det må vel siges at falde ind under begrebet politimyndighed.

Da de fleste af kronens sager ved herredstinget angår lenets godsdrift, er det naturligvis i sådanne sager, at vi hyppigst møder delefogden. Det gælder sager om førlov, stedsmål, fogedpenge, udeblivelse fra ægt og arbejde, manglende gærding osv. Vi møder ham, når kronens gårde skulle synes for bygfæld, ved syn på humlekuler, pile, hamp osv., når han advarer mod ulovlige ildsteder, aflyser ulovlig sæd eller handel med øksne. Desuden opkræver han ofte syn på broer og skove, specielt med henblik på oldenmængde, stubbe, vindfælder og ulovlig skovhugst.

En anden vigtig side af delefogdens funktion var at opkræve kronens skatter, restancer m.m.¹⁰ Derfor møder han adskillige gange op på herredstinget og tiltaler bønder for deres skatter eller landgilderestancer. Af hensyn til skatteopkrævningen tager han også tingsvidner om ødegårde, gårdbrande, forarmelser, ugedagstjenere, og hvad der ellers kunne komme til at berøre skatten.

Ligesom Rentekammeret rykker lensmænd for restancer, og man hører om tidligere lensskrivere, der har restancer til gode hos bønderne,¹¹ således kunne delefogden også komme til at hæfte for ubetalte afgifter hos bønderne.

Kort sagt, for at undgå selv at komme til at hæfte økonomisk for de restancer, en lensskriver skulle opkræve på lensmandens vegne, måtte denne bevise, at han ikke havde modtaget dem fra de pågældende delefogder, der til gengæld for selv at holdes skadesløse måtte skaffe tingsvidner, der fastslog, hvilke bønder der ikke havde betalt. Det er baggrunden for, at Odensegaards ridefoged og skriver ved Aasum herredsting tiltaler delefogden for kgl. ma.'s skatter og anden restance, »eptersom hand her til haffuer werit forsømelig«, han mener, at delefogden selv bør betale eller »were nam wndergiffuen«. Følgelig har delefogden til samme tingdag ladet stævne de bønder i herredet, der er i restance.¹²

I Skast herred kom delefogden slemt i knibe efter den store stormflod 12. okt. 1634. Foruden at han havde lidt stor skade på kvæg og korn, klager han over, at hans restancer, bøger og breve, hvorefter han skulle indkræve restancerne hos bønderne, er flydt bort, så han er blevet omtrent 900 rdl. skyldig, og han beder derfor om udsættelse, så han kan indfordre pengene. Han får af kongen tilladelse til at skylde de 900 rdl. i 2 år uden at betale renter af dem.¹³

Som delefogdens hjælpere ved skatteopkrævningen stod i visse områder de såkaldte lægsmænd (om disse senere), som delefogden i Aasum herred i flere tilfælde ved herredstinget tiltalte for de beløb, de skulle opkræve.

Af Aasum herreds tingbøger kan man se, at delefogden dér, foruden – som andre delefogder – at tage sig af de ovenfor nævnte sager, ofte sad som bisidder (beseglingsmand) eller af og til som sættemøder, når det ikke faldt sammen med sager, han skulle tage sig af som delefoged. En delefoged, der tiltræder i 1643, sad allerede i årene inden næsten regelmæssigt som bisidder, og det er nok ikke mindst herigennem, han har fået en praktisk indsigt i retsvæsenet. Hvorledes delefogderne ellers har opnået deres viden om retsvæsen, er vanskeligt at konstatere, men man får dog et fingerpeg om det, når der findes ikke så få eksempler på, at en delefoged er søn af en herredsfoged eller delefoged. Muligvis fik de gennem delefogedstillingen yderligere en »juridisk uddannelse«, der kunne føre til en herredsfoged- eller birkefogedstilling. Det sker i Odensegaard len for i hvert fald tre delefogder mellem 1630 og 1640, og også fra andre dele af landet er der eksempler herpå. I Odensegaard len er delefogderne i perioden 1620-60 alle uden undtagelse bønder, der er altså ikke tale om noget indslag fra Odense eller Kerteminde. De er desuden, på een undtagelse nær, alle sammen fæstere eller endog ugedagstjenere. Ud fra hvad der findes af trykt materiale, får man ikke indtryk af, at delefogdernes sociale stilling i Jylland skulle være væsentligt forskellig fra delefogdernes i Odensegaard len, men at de også her var bønder, dog med den tilføjelse, at der i egne med flere selvejere også var flere selvejere blandt delefogderne. I det hele taget er der ikke meget, der tyder

på, at man ved udnævnelse af delefogder, og ej heller af herredsfogder, har lagt særlig vægt på, om den pågældende var selvejer eller fæster.

Hvad aflønningen af delefogderne angår, var der ikke noget ensartet system, idet der kunne være forskelle fra egn til egn. Hovedprincippet var dog fritagelse for gæsteri og for ægt og arbejde samt eventuelt en større eller mindre afkortning af landgilden. Det ser ud til, at delefogderne i Skanderborg len og Koldinghus len samt nogle i Sejlstrup len var fritaget for landgilde.

Vender man sig dernæst til spørgsmålet om, hvorvidt delefogedsystemet på denne tid fandtes i hele landet eller kun i bestemte områder, vil en undersøgelse vise, at det brugtes i Jylland og på Fyn, idet man dog i størstedelen af Nyborg len anvendte de såkaldte *lodsfogder*. Deres opgaver svarer til delefogdernes, men de har et mindre distrikt under sig, og ridefogden påtager sig en større del af sagerne end andre steder, idet der her var en ridefoged for hvert herred. Disse ridefogder er ofte borgere fra de lokale købstæder, Faaborg, Svendborg og Nyborg.

En lignende ordning synes at have eksisteret i Halland, idet der også her fandtes en ridefoged for hvert herred og derudover – svarende til lodsfogderne – *lensmænd* (bondelensmænd), der ved siden af ridefogden kunne optræde som anklager ved tinget, og ligesom lodsfogderne skulle sørge for opkrævning af skatter og landgilde.¹⁴ Antallet af lensmænd i herrederne svarer også nogenlunde til antallet af lodsfogder i Nyborg len, nemlig i Varberg lens fire herreder henholdsvis 2, 3, 4 og 6, hvor der ifølge Nyborg lensregnskaber 1620-21 var 6 lodsfogder i Vindinge, 4 i Gudme og 5 i Sunds herred. De distrikter, der her hører under de forskellige lodsfogder, omfatter fra 1-3 sogne og svarer ikke altid til lodderne i jordebogen. Systemet synes af gammel oprindelse, allerede 1462 nævnes Holme lod,¹⁵ og af jordebogen 1542 fremgår det, at Vindinge og Gudme herreder var delt i henholdsvis 5 og 11 lodder, men tallet og inddelingen synes dog at ændre sig i de senere jordebøger, især for Gudme herreds vedkommende.¹⁶ Inden for Odensegaard len var der bønder, der hørte under Nyborg len, og for dem var der fogder, der skiftevis kaldes lodsfogder og delefogder (een foged for bønderne i Lunde, Skam og Odense herreder, een for Aasum herred og een for Bjerge herred). Lodsfogderne aflønnedes som delefogderne i Odensegaard len.

Bevæger vi os fra Jylland og Fyn over Store Bælt, møder vi på Sjælland, Lolland, Falster og Møn andre fogedbetegnelser. Her omtales *sognefogder*, *bondefogder*, *bønderfogder* og *tredingsfogder*, men af kilderne fremgår det, at der er tale om een bestemt foged, der blot optræder under forskellige betegnelser. Eksempelvis kan anføres: i et missive til rentemestrene angående antegnelser til Vordingborg lensregnskaber nævnes »tredingsfogden i

Sverborg treding eller, som han også kaldes, sognefogden«;¹⁷ i et brev fra prins Christian (V) veksles ustandseligt mellem bondefoged, sognefoged og bønderfoged;¹⁸ i Vordingborg lensregnskaber 1644-46 benævnes en mand bønderfoged, mens han i et bilagt tingsvidne kaldes tredingsfoged. At fogdens distrikt, som det fremgår af sognefogedbetegnelsen, er et sogn, bekræftes bl.a. af ovennævnte brev fra prins Christian, hvori det hedder »bønderfogderne hver i sit sogn« og et andet sted »sognefogderne hver i sit sogn«, og i Sokkelund herreds tingbog nævnes sognefogden i Gladsakse sogn.¹⁹

Sognefogdernes opgaver falder i to hovedgrupper: tilsyn med bønderne, især ved ægt og arbejde, og medvirken ved indkrævning af skatter, landgilde, restancer etc. Så ud over at sognefogderne havde et betydeligt mindre distrikt under sig end delefogderne, adskiller de sig fra disse på et væsentligt punkt, idet de ikke skulle varetage kronens sager ved herredstinget. De var snarere en slags lokale tillidsmænd, der optrådte betydelig mindre selvstændig end delefogderne.

Pligterne for en tredingsfoged i Aalholm len udtrykkes således: »– tilsige bønderne til hove så vel som selv personlig at være til stede, når slottets avl året om skulle drives, tillige med flere andre bestillinger --«. ²⁰ Og i Vordingborg lensregnskaber 1644-46 tales der om bønderfogdernes »umage og tilsyn med slottenes og underliggende ladegårdes avling i sæde og høst tider«.

Foruden at tilsige til hoveri og have opsyn hermed skulle sognefogderne sørge for vedligeholdelse af gærder og broer. Ligeledes skulle de, når der var afholdt syn for bygfæld, undersøge om udbedringen af gårdene blev udført som krævet; var det ikke sket, var de forpligtet til at »anholde så vidt fældet vedkom«, såfremt de ikke selv ville lægge ud.²¹ En sognefoged blev dømt til at genopbygge nogle gadehuse i hans sogn, der var »faldet ned« på grund af hans forsømmelse.²²

Den anden vigtige side af sognefogdernes arbejde falder som nævnt ind under opkrævning af skatter, landgilde og restancer. Deres rolle i denne forbindelse illustreres udmærket af omtalte brev fra prins Christian (V) til bondefogderne og bønderne i Nykøbing len. Det siges heri: alle, der er tilbage med landgilden, skal inden 14 dage møde med det resterende på slottet og klarere tilbørligt for sig. Bønderfogderne skal hver i sit sogn drive alvorligt derpå og nøje påse, at restancen klareres rigtigt, og at landgilden fremdeles herefter årligt i rette tid ydes og klareres vedbørligt. Ved forsømmelser skal slotsskriveren straks fremsende en restanceseddel til hver sognefoged over den resterende landgilde i deres sogne. Sognefogderne skal derefter lade sætte tærskere på overhøriges bønderes lo, og lade tærskere af deres korn til fyldestgørelse af den resterende landgilde. De skal selv følge med og klarere det hos slotsskriveren, lade det afskrive og få kvittering. Hvis nogen sætter sig imod det, skal sognefogderne efter slotsskriverens anmodning brin-

ge dem til slottet. Derefter skal ridefogden tiltale dem og efter lovlig erhvervet dom straffe dem på forbrydelse af deres gårdfæste og ved sognefogdernes hjælp sætte andre til gårdene. Ved forarmelser skal der erhverves tingsvidner af slotsskriveren.

Som det fremgår, er sognefogdernes kompetence betydelig mindre end delefogdernes, idet de skridt for skridt må indhente lensskriverens direktiver, og det er ridefogden, der rejser tiltale ved tinget.

I forbindelse med opsynet med bønderne og skatteopkrævningen udøvede sognefogderne en vis politimyndighed. Vi har eksempler på, at bønderne henvender sig til sognefogden, når der opstår uenighed om ejendomsret. I eet tilfælde er det to mænd i Sokkelund herred, der strides om noget ved, og den ene henter sognefogden.²³ I et andet tilfælde fra Herlufsholm birk anmelder en bonde en forsvunden kiste, hvorefter bondefogden på anmelderens opfordring ledsager ham til en anden mands hus, hvor kisten identificeres, beslås og besegles.²⁴ Når der ved ulykkestilfælde udpeges synsmænd, er sognefogden en af dem. I Nykøbing len får sognefogderne pålæg om at holde opsyn med, at bøsserne opbevares i kirkerne, og at ingen bønder har dem hos sig.²⁵ Ligesom delefogder og skovfogder får sognefogderne ordre til at holde opsyn med vildtbanen og anholde eventuelle krybskytter.²⁶ Samme pålæg får de med hensyn til bissekræmmere.²⁷

Som en slags lokale tillidsmænd kunne sognefogderne imidlertid bruges på mange andre måder, der ikke direkte falder ind under de nævnte områder. For eksempel skulle sognefogderne i Aalholm len 1645 sammen med de bedste bønder i hvert sogn lave et overslag over indkvarteringsmuligheder hos bønderne.²⁸

Hvad aflønningen af sognefogderne angår, ser det ifølge Københavns og Vordingborgs lensregnskaber samt dronning Sofies kopibøger for Lolland og Falster ud til, at eftergivelse af en del af landgilden også var almindelig for deres vedkommende. At sognefogderne i Københavns len kun var fritaget for den halve ægt, fremgår af en bestemmelse fra 1636, hvorefter lenets bønder for fremtiden skulle give penge i stedet for ægt.²⁹

Foruden de allerede omtalte fogder kunne der findes forskellige *specialfogder* – fogder hvorunder et mere afgrænset og artsbestemt hverv sorterede. Hvor kronens skovareal var tilstrækkeligt stort, fandtes en eller flere skovfogder og eventuelt en skovrider. I Aasum herred hørte kun småskove under kronen, så her havde herredsfogden et vist tilsyn. Han fører i denne egenskab en skovbog og har med stemping af træer at gøre.

Hvor lenene grænsede til kyster, kunne der findes strandfogder. Disse var især påkrævet på steder, hvor der i særlig grad fandt ulovlige udskibninger sted. Således i Nyborg len på kyststrækningen ved Svendborg-Faaborg. Og

Nyborg lensregnskaber indeholder da også flere tingsvidner om beslaglæggelse af skibe og heste, som strandfogder har ladet optage.

Der fandtes desuden nogle steder en speciel foged, der tilsagde til ægt og arbejde. En sådan var især påkrævet, hvor der ikke fandtes sognefogder. Han kaldes nogle steder budfoged, andre steder, for eksempel i Odensegaard len og Nyborg len, varefoged.³⁰ Med henblik på befordring af dem, der rejste med kgl. pas, fik lensmændene på Riberhus, Koldinghus og Aarhusgaard i 1593 ordre om at ansætte budfogder.

En særegen stilling indtager de såkaldte lægsmænd. Jeg har kun fundet dem i Odensegaard len og i Nyborg len, hvor de inddriver skat på delefogdens vegne i en bestemt rode. De optræder også på herredstinget, hvor de stævner bønder for skat – i mange tilfælde optræder de ved den lejlighed to og to – og nu og da selv stævnes for den skat, de skulle indfordre.³¹ Af hensyn til skatteopkrævningen lader lægsmændene ofte optage tingsvidne om ødegårde, forarmelse etc. Betegnelsen lægsmand stammer fra et ældre system for skatteopkrævning, hvor skatteligningen foretoges lægsvis af udvalgte lægsmænd, der fordelte skatten inden for det enkelte læg.³² Men selv om betegnelsen lægsmand på denne tid endnu var bevaret i hvert fald i Odensegaard og Nyborg len, og de stadig havde med skatteopkrævning at gøre, er selve systemet opgivet, og indfordringen sker nu efter lægssedler (eller rodesedler), der udstedes på lenets skrivestue efter skattebogen.³³

På herredstingene kan man godt træffe andre repræsentanter for lenene end de her omtalte fogder, men det drejer sig i så fald altid om folk, der handler som lensridefogdens eller lensskriverens befuldmægtigede i en konkret sag. Det kan for eksempel være det underordnede personale på slottene, herredsskrivere osv. På grund af den store forskel på delefogedsystemet og sognefogedsystemet er der en tilsvarende forskel på ridefogders og skriveres arbejde i de to områder. I Jylland og på Fyn har delefogderne overtaget en væsentlig del af lensridefogdens og lensskriverens funktioner; herved kommer de administrativt og socialt til at udgøre et mellemed i lensadministrationen, mens der på Sjælland, Lolland, Falster og Møn var et stort spring administrativt og socialt fra lensridefoged og lensskriver ned til sognefogderne, der ikke adskiller sig så meget fra de andre bønder. Da ridefogderne her ikke personligt kunne overkomme alt helt ned til sognefogdernes område, bliver manglen i systemet da også i praksis søgt udfyldt ved anvendelse af personer, hvis hver ellers lå uden for dette område, og som ofte ikke hørte til bondestanden. Således træffer man på Sokkelund herredsting i sager, der vest for Store Bælt ville have været varetaget af en delefoged, både landstingsrideren og liggere fra Københavns slot.

Selv om der som nævnt var tale om to hovedsystemer, var der som påvist lokale variationer som lodsfogedordningen i Nyborg len, der dog ligesom »lensmændene« (bondelensmændene) i Halland på den tid – og formentlig i hele det danske område øst for Øresund – havde betydelige lighedspunkter med delefogedsystemet. Men derudover kan der have været yderligere variationer vekslende fra tid og sted. For på dette som på andre områder gjorde lokale forskelle sig ofte gældende i perioden inden enevælden.

1. En oversigt over udviklingen af et fogedsystem i ældre tid af Herluf Nielsen findes i *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, Kbh. 1956-78, under »fogde«. I øvrigt henvises til Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, Kbh. 1940, og William Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, Kbh. 1903.
2. Udgangspunktet for undersøgelsen var en analyse af emnet i Odensegaard og Nyborg len v. h. j. a. lensregnskaber (især de ekstraskattemandtallene bilagte tingsvidner) og kildeudgaver (bl. a. tingbogen fra Aasum hd.). Da jeg i dele af Nyborg len fandt afvigelser fra det mønster, der havde tegnet sig for resten af Fyn, udvidede jeg undersøgelsen til Jylland, Sjælland, Lolland, Falster og Møn ved kontrolgennemgang af lensregnskaberne og kildeudgaver. Bortset fra Halland (udgivne tingbøger) omfatter undersøgelsen ikke området øst for Øresund. Alle utrykte kilder findes i Rigsarkivet, Lensregnskaber.
3. *Kancelliets Brevbøger*, Kbh. 1885ff, 1635 28. marts, 1640 22. dec.
4. *Aasum Herreds Tingbøger* 1640-48, Kbh. 1956-62, Udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, 1648:134.
5. Odensegård lensregnskaber, bilagt tingsvidne 1653 29. marts.
6. Tingbogen 1644:205.
7. Næsbyhoved birk, tingsvidne 1653 14. juni.
8. *Kanc. Brevb.*, 1583 7. sept.
9. *Ibid.*, 1637 19. nov., 1638 7. dec.
10. *Ibid.*, 1635 28. marts, 1640 22. dec.
11. Se f. eks. *ibid.*, 1635 7. nov. Varberg len og Malmøhus len.
12. Tingbogen 1643:372, 373.
13. *Kanc. Brevb.*, 1635 30. marts.
14. *1500-talets Halländska Tingböcker*, Utg. av Albert Sandklef, Lund 1959, se bl. a. indledning s. 12. Formentlig har bondelensmændene i alle de danske områder øst for Øresund haft samme funktion som i Halland, se *Kult. Leks.* under lensmann og fogde.
15. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, 2. rk., Udg. William Christensen, Kbh. 1928-39, nr. 1485.
16. Svend Aakjær anfører i sin udgave af *Kong Valdemars jordebog*, Kbh. 1926-45, II, s. 100ff., at denne inddelingsform antagelig går tilbage til fjerdinginddelingen i kong Valdemars jordebog og har med skatteopkrævningen at gøre. I jordebogen 1619-20 er Sunds herred endnu opdelt i fjerdinge.
17. *Kanc. Brevb.*, 1634 23. aug.
18. *Prins Christian (V.)s Breve I-II*, Udg. E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen, Kbh. 1952-56, II, s. 222.
19. *Sokkelund Herreds Tingbøger* 1621-22, 1625-32, Udg. Ole Karup Pedersen, 1632-37 Udg. Karen Marie Olsen, Kbh. 1958-76, 1628:302.
20. *Frederik II.s Enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617*, Udg. Svend Thomsen, Kbh. 1937, s. 313.
21. *Sokkelund herreds tingbog*, 1626:449.
22. *Ibid.*, 1627:224, 285-86.

23. *Ibid.*, 1628:385.
24. *Herlufsholm Birks Tingbog* 1616-19, 1630-33, Udg. Karen Marie Olsen, Kbh. 1954-57, 1617:151.
25. *Pr. Chr. (V.)s Breve*, 1645 12. nov.
26. *Kanc. Brevb.*, 1637 19. nov., 1638 7. febr.
27. *Sokkelund herreds tingbog*, 1621:387.
28. *Pr. Chr. (V.)s Breve II*, s. 332.
29. *Kanc. Brevb.*, 1636 26. juni.
30. Om budfoged se Hans H. Fussing, *Herremænd og Fæstebønder*, Kbh. 1942, s. 205, 261.
31. Se f.eks. *Aasum herreds tingbog*, 1645:191, 1648:109.
32. Se P.V. Jacobsen, *Det danske Skattevæsen under Christian III og Frederik II*, Kbh. 1833, s. 24ff og 84ff.
33. Nyborg lensregnskaber: Horne sognevidne 1624 20. sønd. eft. trin., do. 1630 24. sønd. eft. trin., tingsvidne Bjerge hd. 1638 25. juni.

Bondeskifter i Skast herred 1636-49

Af Ejvind Venø

Som et eksempel på de danske bønders fattigdom i tiden omkring 1600 gennemgik Erik Arup i andet bind af sin *Danmarks Historie* (1932) et syd-vestjysk bondeskifte fra 1622. Skønt han konstaterede, at boets beholdning i alt var på 230 sletdaler, så han det dog som et »sørgeligt vidnesbyrd om den løn«, det pågældende fæstebondeægtespar havde fået »for et helt livs trælsomme arbejde«. ¹ I et tilsvarende afsnit i Danmarkshistoriens tredje bind (1955) havde Arup dog ændret sin opfattelse. Han indrømmede nu, »at bondeskifterne er en højst usikker kilde, fordi de altid søger at gøre den afdøde bondes efterladenskaber saa ringe som muligt, for at efterfølgeren kan overtage gaarden paa billigste vilkaar«. Som følge heraf blev vurderingen af fæstebøndernes økonomiske stilling da en ganske anden: »De kunde i alt fald som regel betale deres skat til staten, deres landgilde, deres tiende, deres stedsmaal og arbejdspenge, og endda sidde, de fleste og bedste af dem, helt godt i deres gaarde«. ²

Vurderingen af bondeskifternes kildeværdi er således temmelig afgørende for bedømmelsen af bøndernes økonomiske situation, og undersøgelser heraf er stærkt påkrævet. For det 18. århundrede haves en egentlig systematisk undersøgelse af skifterne i Sigurd Jensens artikel »Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi« (1937-38), ³ mens en tilsvarende analyse savnes for det 17. århundrede. I det hele taget er det karakteristisk, at de fleste landbohistoriske undersøgelser, der benytter bondeskifter, overvejende behandler skifter fra det 18. århundrede, ligesom de for øvrigt også har en geografisk slagside til fordel for det sjællandske materiale. ⁴

I nærværende artikel skal gives et første bidrag til en kildemæssig vurdering af det 17. århundredes bondeskifter i form af en undersøgelse af skifterne i Skast herreds tingbog 1636-49. Artiklen vil forsøge, dels at vurdere den praktiske skifteforvaltning i relation til den gældende lovgivning, dels at analysere skifteårsagerne, idet et kendskab til disse forhold turde være en forudsætning for enhver senere udnyttelse af skifterne som kilder til bøndernes økonomiske forhold.

Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie påbegyndte allerede i 1954 udgivelsen af en række herredstingbøger, og i Skast

herreds tingbog er indført et ret stort antal skifter, mens sådanne helt mangler i Herlufsholm birks tingbog og i Aasum herreds tingbog; her har skifterne sikkert ligget som bilag til tingbogen og er senere gået tabt. Det til artiklen gennemgåede materiale omfatter dels de trykte tingbøger 1636-40, dels de utrykte tingbøger fra 1644/45, 1648 og 1649 i Landsarkivet for Nørrejylland. Tingbøgerne fra 1646 og 1647 er gået tabt, ligesom der for øvrigt i tingbøgerne 1644/45 er visse lakuner.⁵ I dette materiale har jeg registreret i alt 100 skifter, hvoraf de 74 er fuldt specificerede med hensyn til såvel genstande som beløb, mens det enkelte skiftes bruttoværdi ikke har kunnet konstateres i 26 skifter. De registrerede 100 skifter skal ses i forhold til et samlet antal gårde i herredet på ca. 455, fordelt på ca. 695 brugere.⁶

Værgemål og arveregler

Indledningsvis er det nok værd at gøre opmærksom på, at det faktisk er et problem, at vi i det hele taget finder skifter i tingbøgerne.⁷ I den behandlede periode var et skifte nemlig ikke et offentligt, men et privat anliggende. Skifte mellem myndige personer var normalt et internt familieanliggende, og kun hvis familien ikke kunne komme overens, måtte det offentlige træde mæglende til. Dette princip fulgtes stort set op til 1792, da den almindelige arveafgift indførtes, og alle dødsfald derfor skulle anmeldes til skifteretten.⁸

I det tidsrum, der her er tale om, begrænsede den offentlige deltagelse i skifteforvaltningen sig da overvejende til at varetage umyndiges interesser. Dette var stort set ensbetydende med at skaffe dem gode værger, som det vil fremgå af den følgende undersøgelse af praksis i Skast herred på baggrund af den gældende lovgivning.

Såfremt en fader døde eller af anden grund var ude af stand til at forestå værgemålet for sine børn, overgik det til den, der var nærmest i slægt, dog således at fædrene frændre gik forud for mødrene frændre, og ældre foran yngre. Dog krævedes det naturligvis, at værgeren kunne være sin egen værge.⁹ Desuden skulle han være økonomisk vederhæftig, dvs. han skulle have lige så meget at hæfte med, som han tog under sit værgemål.¹⁰ Hvis der ikke fandtes nogen værge inden for den nærmeste slægt, var det øvrighedens pligt at bistå fader- og værgeløse, hvilket i praksis betød, at tinget på kongens vegne ikke alene beskikkede værger i sådanne tilfælde,¹¹ men også gav værgeren instrukser vedrørende udførelsen af værgemålet.¹² Ifølge Fussing skulle det i sådanne tilfælde være almindeligt, at man valgte herremanden som værge; i materialet fra Skast herred er dog kun fundet et enkelt eksempel herpå.¹³

Selv om kvinder i almindelighed ikke kunne være værger, gør der sig med hensyn til enker et andet forhold gældende. En enke kunne nemlig ifølge

Jyske Lov (I-29) beholde såvel børnene som deres gods hos sig, mens hun sad i enkesæde, dog under tilsyn af frænder.¹⁴ I samtlige de af tingbogens skifteforretninger, hvori der forekommer umyndige arvinger, optræder der i det mindste to uafhængige kontrolinstanser, enten faderen eller moderen og hendes værge contra en repræsentant for den afdødes slægt. Samtidig bliver der af herredsfogeden udpeget et antal tingmænd, hyppigst fire eller seks og aldrig under to, som medvirker ved skiftet som kontrol. Dette skulle sikre, at umyndige ikke blev forfordelt.

Hvis godsejerens foged medvirker i de tidlige skifter (1636-40), har det bestemte årsager, som f.eks. at han er værge for enken. Ellers er godsejeren kun indblandet i de tilfælde, hvor han har penge til gode. Dette ændres fra 1644 og fremefter, idet godsejerens foged samt herredsfogeden nu i mange tilfælde nævnes som værende til stede ved skifterne, herredsfogeden endog altid. Det er naturligvis tænkeligt, at dette skyldes de dårligere tider (Torstenssonkrigen). Det skal understreges, at det forhold, at godsejers foged er til stede ved skiftet, ikke betyder, at han er skifteforvalter.¹⁵

Ved enkers giftermål kunne der ifølge Jyske Lov (I-30) blive tale om, at stedfaderen kunne blive værge for eventuelle børn med de nærmeste frænders samtykke. Det almindelige er dog, at parter fra såvel den afdøde mands som enkens slægt deler værgemålet, mens børnene bliver hos moderen og stedfaderen.¹⁶

I skifterne fra Skast herred er det en næsten fast vending, at forældre, respektive stedforældre, skal føde og forse børnene med nødtørftig føde og klæde, til de er 15 år gamle. Ved forældreløse børn kan dog i stedet anføres et mere ubestemt tidsrum som f.eks. »... indtil dj nogen lunde kand behielpe denom selff«. ¹⁷ Til gengæld for forsørgelsen skal børnegodset stå uforrentet indtil det 15. år (jfr. dog nedenfor). Det er almindeligt i skifterne, at børnene foruden den lovmæssige arv får tildelt en seng, ofte tillige afdødes klæder, sølvskeer etc. Det fremgår her, at det, der tildeles ekstra, i modsætning til den lovmæssige arv skal forrentes. Ifølge Matzen skulle værgeren ikke tilsvare individuelle genstande, men enten en bestemt værdi eller en bestemt del af den samlede formue.¹⁸ Det er da også denne regel, der ses anvendt i Skast herred. Børnenes arveparter udtrykkes her i penge, men når arven udbetales, sker det oftest ved en blanding af naturalier, genstande og penge. Hvis der i øvrigt specificeres naturalier ved skiftet, er det normalt ekstraydelser ud over pengearven.¹⁹

I enkelte tilfælde anføres i tingbøgerne diverse tvistigheder i forbindelse med værgemål, således f.eks. i 1639, hvor en værge frasiger sig værgemålet, da børnene er 18 år gamle.²⁰ Børnene på deres side kræver indestående arv, men værgeren hævder, at al børnearven er hos stedfaderen. Undertiden løses

sådanne stridigheder ved voldgift,²¹ men oftest er de vel bilagt i mindelighed som ved et skifte i 1637, hvor en stedfader erkender, at noget uskiftet gods er kommet til veje, og lover at give børnene halvdelen.²²

Værgens opgaver bestod ikke alene i at bestyre børnenes arveparter, men også i at give dem »en god kristelig opdragelse« med oplæring i katekismus.²³ Det må dog vistnok anses for ikke helt almindeligt, at en fader lover at holde en dreng »til Schuole saa lenge, han kand læse, schriffue oc regne oc staa en god mands regenschab for«. ²⁴ Helt exceptionelt er dette tilfælde dog ikke. Af et andet skifte fremgår, at faderen har holdt drengene til skole i Hamburg hver et år.²⁵

Værgen havde krav på værgpenge, som udgjorde en tredjedel af renten af det gods, han havde under sit værgemål, dog kun indtil barnet nåede 18 års alderen. I enkelte skifter, hvor det oplyses, at renten er for lille, opføres værgpenge under udgæld.²⁶

Myndighedsalderen for mænd fastsættes i Jyske Lov (I-7) til 15 år.²⁷ En søn kunne på dette tidspunkt, såfremt hans moder var død, forlade hjemmet med sin mødrene arv, uden at faderen kunne hindre ham deri. Den generelle myndighedsalder forudsættes dog senere at være 18 år,²⁸ mens kvinder i praksis var umyndige uanset alder, idet de forblev under faderens – eller en anden værges – værgemål, indtil de ved et eventuelt ægteskab kom under ægtemandens værgemål.²⁹ Tingbogsmaterialet fra Skast herred viser, at 18 års grænsen for myndighed er fulgt i tre tilfælde.³⁰ I to tilfælde påtager formynderne sig at forsørge børnene, til disse er 20 år gamle, men hvis børnene vil forlade hjemmet forinden, da skal de have deres fædrene og mødrene arv udbetalt.³¹ Omvendt forholder det sig i et skifte fra 1637, hvor det drejer sig om, at et barn forbliver hos en broder. Her siges det, at arven skal stå renteløs i to år ud over barnets 15. år, mens forsørgelsen ophører ved det 15. år.³² I samtlige øvrige skifter fra Skast herred er 15 års alderen sat som myndighedsalder for mænd.

Efter reglerne i Jyske Lov (I-15) tager søn dobbelt lod mod søster, hvilket også i nogen udstrækning er fulgt i Skast herred, således at arven opdeles i søsterlodder, af hvilke drenge tager to. Der er dog adskillige eksempler på, at man er blevet enige om en lighedeling. I flere tilfælde siges det, at »effterdj der er icke uden en pige, da schulle den were udi lige arffue met en aff drengene«. ³³ I alle de tilfælde, hvor der kun er døtre, arver disse naturligvis lige.³⁴ En ugift pige, som ifølge sagens natur ikke havde fået tildelt nogen medgift, kunne kræve sin broder både for medgiften og for afståelsen i gården.³⁵

Uægte børn, dvs. børn avlet uden for ægteskab med en ugift kvinde, nød børns ret i forhold til moderen og mødrene frænder, ligesom kun sådanne

havde værgemåls ret og pligt.³⁶ En anerkendelse fra faderen var nødvendig, for at et tilsvarende forhold kunne indtræde mellem faderen og det uægte barn.³⁷ Ifølge Jyske Lov (I-22) måtte anerkendelsen ske ved lysning på tinge eller for kongen. Efter denne bestemmelse er lysning i kuld og køn tilstrækkelig, men barnet tager dog normalt kun halvt lod mod ægte børn. I Skast herred anførte man sædvanligvis en bestemt sum, som det uægte barn skulle arve,³⁸ og kun i enkelte tilfælde, at de gik i arv med ægtebørnene.³⁹ Sjovt nok kunne en sådan lysning åbenbart tilbagekaldes igen, hvis barnet ikke »arte-de sig«.⁴⁰ Horebørn, dvs. børn avlet uden for ægteskab med en gift kvinde, kunne aldrig arve, men faderen kunne sandsynligvis give barnet noget i hænde i levende live;⁴¹ eksempler herpå er dog ikke fundet.

Skifteårsager

Som allerede sagt var et skifte normalt ikke et offentligt, men et privat anliggende, og man må derfor på forhånd gå ud fra, at tingbøgerne ikke indeholder alle skifter i herredet, og at de skifter, der findes, ikke nødvendigvis er repræsentative. Mange af de mere velstillede bønder gik på aftægt og skiftede oftest frivilligt uden tingets indblanding. Endvidere er de helt små brug formentlig kun skiftet, såfremt boet var direkte insolvent, og kreditorerne derfor krævede skifte. I øvrigt må man formode, at forsiddergårdene er underrepræsenteret blandt skifterne, da disse gårde jo netop ikke var i samme fæstebondes besiddelse, indtil han døde eller gik på aftægt.

At skifter blandt myndige arvinger har fundet sted uden tingets medvirken, kan positivt påvises i materialet fra Skast herred, idet der er fundet et stort antal tingsvidner vedrørende afkald på arv (i alt 123). Sådanne arveafkald fungerede som kvittering for rigtigt udført og afsluttet skifte, hvorved den arving, der overtog gården, sikrede sig mod yderligere krav.

I det følgende skal jeg forsøge at kaste lys over de skifteårsager, der fremgår af materialet.

En ret stor gruppe på 20 skifter⁴² er forholdsvis uproblematisk, hvad angår skifteårsag. I de fleste tilfælde optræder den kommende ægtefælle ved skiftet som trolovet, forhåbendes hustru, børnenes tilkommende stedfader eller lignende, ligesom stedfaderen lover at betale gælden, tage godset til sig og føde og forse børnene. Det er her karakteristisk, at det langt overvejende er enker, der optræder som overlevende ægtefælle. Enkemænd ses kun i tre tilfælde. Forklaringen på det store antal ægteskaber blandt enker kan søges i, at enker må forventes at have langt større behov for en ægtefælle ved gårdens videre drift, selv om det forekommer, at en enke driver gården videre alene. Endvidere måtte, som Skrubbeltrang gør opmærksom på,⁴³ godsejeren være interesseret i, ikke alene at gården videreførtes, men tillige at enken og

børnene blev vel forsørget med mulighed for, at en søn senere kunne overtage gården. Den nye ægtefælles herkomst er oftest vanskelig at bestemme, idet de pågældende i langt de fleste tilfælde ikke optræder i tingbogsmaterialet tidligere. Det er dog næppe hvem som helst, der er kommet ind på disse større gårde, hvoraf kun to har nettoformuer under 100 sletdaler, og den største har én på 1.096 sletdaler.⁴⁴

I modsætning til ovenstående gruppe er 15 skifter⁴⁵ karakteristiske ved alene at fastslå boets aktiver og passiver samt børnenes arveparter, ligesom det her overvejende er mænd, der er overlevende, nemlig i 11 af de 15 tilfælde. Enkernes videre skæbne kan her i alle tilfælde konstateres senere i tingbogen, idet de enten bliver gift eller går på aftægt. I de tilfælde, hvor manden overlever hustruen, er det straks mere problematisk at finde frem til skiftets årsag, ligesom det ikke kan konstateres ved senere retssager. Det er dog sandsynligt, at en del af disse skifter skyldes indgåelse af nyt ægteskab. Netop det forhold, at det her drejer sig om enkemænd og dermed om husstandsoverhoveder, kan bevirke, at en eventuel trolovelse ikke nævnes. Det vil der efter tidens begreber ikke være grund til, idet manden i ægteskabet alene var juridisk ansvarlig for såvel gods som børn.

I en gruppe på 11 skifter,⁴⁶ hvor der skiftes med ægtefælles arvinger, er den overlevende ægtefælle i otte tilfælde en kvinde og i ét tilfælde en mand, mens der i to tilfælde ikke kan konstateres nogen overlevende ægtefælle. Med undtagelse af et skifte fra 1648, hvor enken går på aftægt,⁴⁷ og de to skifter uden konstateret ny ægtefælle, fortsætter i de øvrige skifter den efterladte ægtefælle tilsyneladende alene. I modsætning til skifte med egne børn, hvor boet bliver opgjort i penge (pengeregnskabsøkonomi), bliver her fem skifter delt i naturalier efter princippet »en til jer og en til mig«. Årsagen hertil må være, at arven ikke som ved skifte med egne børn bliver stående i boet. Når således op mod halvdelen af værdien skulle udbetales på én gang, ville der næsten aldrig være kontanter til dækning. Delingen foregår derfor således, at den efterlevende beholder bygningerne og så vidt muligt produktionsapparatet i øvrigt mod til gengæld at betale gælden. Yderligere fem skifter bliver dog opgjort i penge, men i et par blev der intet at skifte, mens arvedelingen ikke fremgår i et par andre af skifterne.⁴⁸ Et enkelt skifte skyldes indestående »oldarv«, dvs. at søskende har ladet arveparter fra forældre stå i boet, og disse arveparter skal nu ved mandens død udredes.⁴⁹ Denne oldarv er privilegeret også i forhold til enkens eget barn, således at oldarv og anden gæld skal udredes forlods af boet, ligesom oldarv skal forrentes på normale vilkår.⁵⁰

Ifølge Jyske Lov (I-26) skulle arvingerne kendes ved arven på 30. dagen efter et dødsfald og betale eventuel gæld. Vedgik de ikke arven, skulle de, der havde modtaget den afdødes gods til sikkerhed, betale gælden. Dette

sker enten udtrykkeligt, eller ved at arvingerne befatter sig med arven. Dog siger recessen 1547 art. 2, at når en ægtefælle dør, da skal vitterlig gæld først betales af fællesboet, så vidt godset rækker, ellers betaler enhver, som han tog i arv. At fragå arv og gæld var bogstaveligt, idet arven, såfremt boet skulle vise sig at være solvent, da var tabt. Såfremt boet var insolvent, var det almindeligt at fragå arv og gæld, ofte ved begravelsen, hvor enken da kastede nøglen på kisten, hvorefter fragåelsen normalt blev tinglyst.⁵¹ I tingbøgerne fra Skast herred er i 13 skifter⁵² arv og gæld fragået, men herudover optræder yderligere 15 fragåelser, hvortil der ikke findes skifter; her må der altså have været afholdt privat skifte. I ni af disse skifter er nettoformuen nul eller negativ, mens nettoformuen ikke kan konstateres i to skifter. I de sidste to skifter er der et meget lille overskud. Det er markant, at det så godt som udelukkende er skifter, i hvilke kvinden er den længstlevende (otte tilfælde), der skiftes på grund af gældsfordringer; kun i et enkelt tilfælde er længstlevende en mand, mens i et andet tilfælde begge er døde. En forklaring kan være, at husstande; i hvilke manden overlever hustruen, oftere drives videre med privat opgørelse med kreditorerne.

Godsejers fordringer behandles i de fire tilfælde, hvor sådanne findes, på forskellig måde. I det ene tilfælde kunne boet kun dække halvdelen af fordringerne, og godsejeren afskrev da halvdelen af sit tilgodehavende, nøjagtigt som de øvrige kreditorer.⁵³ I de tre øvrige tilfælde behandlede godsejers krav som privilegerede fordringer, der blev udtaget, før andre kreditorer blev fyldestgjort.⁵⁴ I et skifte i tingbogen 1644/45 bliver der endog kun dækning til husbond (dvs. godsejeren) og til begravelsesomkostninger, mens de øvrige kreditorer må afskrive hele tilgodehavendet.⁵⁵ Det er typisk, at godsejer altid får dækning ved udlæg i bygninger og kreaturer,⁵⁶ mens andre kreditorer får udlæg i indbo og til dels kreaturer. Tilbage til konen og børnene bliver oftest sengen, som de tildeles uden for likvidationen, ligeledes gamle sengeklæder, men kun i et enkelt tilfælde mandens tøj, »som waar ond oc ringe«.⁵⁷

En gruppe på otte skifter er blot bevidnelser af tidligere skifter,⁵⁸ der har fundet sted fra syv måneder til ca. fire år før. I de fleste tilfælde kan det her blot konstateres, at en tilsyneladende fremmed har overtaget gården og lover at forsørge de efterladede børn. Der foreligger således enten den mulighed, at en enke er blevet gift igen, hvorfor et tidligere skifte nu tinglyses, eller at begge ægtefæller kan være døde, hvorefter en ny fæster har overtaget børnene sammen med gården. Tilsvarende kan det i otte skifter ses, at begge ægtefæller er døde og efterlader umyndige børn.⁵⁹ Her kan det i halvdelen af tilfældene konstateres, at familie overtager gården, mens den i resten af tilfældene tilsyneladende overtages af en fremmed.

Aftægtskontrakter og skifter hører nøje sammen, idet der altid skiftes, før man går på aftægt. I materialet findes i alt 54 aftægtskontrakter, men kun 12 skifter, der har aftægt som skifteårsag. Grunden til denne forskel må søges i det forhold, at skifte i forbindelse med aftægt normalt må formodes at være sket privat, idet børnene på dette tidspunkt som regel alle var voksne, hvorfor offentligt skifte ikke behøvede at finde sted.

De aftægter, som hører til skifterne, fordeler sig på syv enlige kvinder og fem ægtepar, der alle var på aftægt hos børn eller svigerbørn.⁶⁰ En opgørelse af samtlige aftægter i materialet viser følgende fordeling:

Aftægt hos børn/svigerbørn		Aftægt hos fremmede	I alt
Begge ægtefæller	14	Begge ægtefæller	4 18
Enker	22	Enker	6 28
Enkemænd	7	Enkemænd	1 8
Samtlige aftægter	43		11 54
Heraf m. tilh. skifte	12		0 12

Det er således især enker og ægtepar, som er repræsenteret i aftægtskontrakterne, noget som måske kan støtte en teori om, at enkemænd sad længere på deres gårde, end enker gjorde. I øvrigt er det evident, at familiefæsteprocenten i dette materiale er særdeles høj, over 79 %. Selv hvis man trækker de aftægter, som hører til skifterne, ud af det samlede antal, daler procenten kun til knap 74 %. Resultater fra andet materiale (stedsmålsregistrene) viser sønnefæsteprocenter fra Riberhus len på ca. 23 %, ⁶¹ så der kan næppe være tvivl om, at aftægtsmaterialet fra Skast herreds tingbøger ikke er repræsentativt til belysning af fæsteforholdene. Jeg skal nedenfor komme tilbage til problemet.

I hovedparten af aftægtskontrakterne forbeholder ægtepar sig et vist kvantum agerjord, som de selv vil være med til at dyrke, mens enlige oftest ønsker en fast kornydelse. Ligeledes forbeholder man sig blandt andet et vist antal får og en eller to køer. Det, der er af interesse i forbindelse med skifterne, er imidlertid ikke, hvad aftægtsfolkene får til rådighed, men derimod hvad der ikke nævnes. Eksempelvis skal en enke i 1637 have foder til en ko, men i aftægtsbrevet nævnes intet om koen. At der ikke optræder kreaturer i aftægtsbrevene, betyder således ikke, at man ingen har; formentlig har man før skiftet taget de dyr ud, som man ønskede at få med på aftægt.⁶²

Indbo nævnes næsten aldrig i aftægtsbrevene, og dette må således nødvendigvis være udtaget forlods ved skiftet. Det er et almindeligt fænomen, at den søn, der overtager gården, skal udrede ret store beløb til sine søskende, ligesom det næsten altid bestemmes, at aftægtsyderen ved aftægtsnyders død skal skifte aftægten mellem arvingerne, huse og korn dog normalt undtaget.

Til belysning af skifternes værdi som kilde til fæsteforholdene kan følgende opgørelse af samtlige skifter opstilles:

Enke eller enkemand fortsætter uden konstateret ægteskab	28
Nyt ægteskab foreligger ved skiftet	20
Nyt ægteskab senere konstateret	3
Aftægt eller opladelse af gård til børn/svigerbørn	19
Opladelse af gård til anden familie	4
Opladelse af gård til fremmede	16
Uoplyst	10

Af de i alt 100 skifter kan det kun i 16 tilfælde konstateres, at gården overgår til en fremmed (når som fremmed ikke regnes den, der gifter sig med enken). Af disse 16 tilfælde er de 10 fra gruppen »arv og gæld fragået«, i hvilken om ikke de ringeste gårde, så dog de gårde, hvor gælden overstiger værdierne, befinder sig. Omvendt kan det konstateres, at gården bliver i den nærmeste families varetægt i hele 74 tilfælde. Som allerede antydnet, er det næppe sandsynligt, at dette dækker de faktiske forhold omkring fæsteskitter i herredet. Et af problemerne med at vurdere skifternes repræsentativitet er, at man ikke har oplysninger om det totale antal skifter, endsiges om det totale antal fæsteskitter i almindelighed. At familiefæsteprocenten er så høj, som man kunne få indtryk af gennem tingbøgerne, må tilskrives materialets ensidighed. Eventuelle godvillige afståelser eller forsiddelser ses sjældent, ligesom materialets repræsentativitet begrænses af, at kun skifter med mindreårige børn, oldarv eller gældsfordringer er repræsenteret. De fleste andre skifter har været private, er foregået uden om tinget, og om sådanne har vi kun meget ringe oplysninger.

En anden væsentlig skævhed i materialet er i øvrigt forholdet mellem overlevende mænd og kvinder. Der er i materialet næsten tre gange så mange enker (60 skifter) som enkemænd (23 skifter). Selv om man tager i betragtning, at yngre kvinder måske gifter sig med ældre mænd i større udstrækning end omvendt, og at kvinders gennemsnitsalder (i hvert fald i dag) er en smule højere end mænds, synes forholdet mellem kvinder og mænd at være alt for skævt fordelt. Man kan derfor formode, at der må være en hel del skifter, hvor manden er den overlevende, som ikke er blevet registreret, eventuelt som sagt fordi mænd bliver siddende længere ved gården uden at gifte sig igen.

Afslutning

Jeg skal ikke i denne artikel komme nærmere ind på skifternes økonomiske strukturer, men blot afslutningsvis opridsse nogle af de problemer, der knytter sig hertil.

Alle skifter afspejler naturligvis boets øjeblikkelige tilstand. Om boet befinder sig i sin bedste stand eller er en ældre fæsters mere eller mindre »afklædte« bo, er det kun i enkelte tilfælde muligt at afgøre. Dog kan man sandsynliggøre, at visse boer oprindeligt har været større. Det er indlysende, at boer, i hvilke arv og gæld er fragået, oprindeligt har været større. Som eksempel kan nævnes et skifte fra tingbogen 1644/45, hvor bygningsværdien udgør 37 % af bruttoværdien, samt et skifte fra 1640 med en bygningsværdi på ikke mindre end 50 % af bruttoværdien.⁶³ Noget sådant er så usædvanligt, at det umiddelbart forekommer usandsynligt, at boet i sine bedste år har haft en sådan økonomisk struktur. Her forekommer det sandsynligt, at en del af løsøret må være forsvundet inden skiftet. Ligeledes har de ofte meget store medgiffter betydet en forringelse af de ældre boers standarder. Rent værdimæssigt er det »mellemgruppen«, der er bedst repræsenteret i skifterne, mens »ydergrupperne« er ret små, om end de i værdier er ekstreme. De otte skifter, der har en bruttoværdi på over 600 sletdaler, tegner sig således alene for over en tredjedel af skifternes samlede bruttoværdi.

Det skal understreges, at de tilsyneladende nøjagtige tal i skifterne ikke nødvendigvis dækker de faktiske værdier. Der er i alle tilfælde tale om vurderinger, om end disse vel nok angiver, hvad de pågældende genstande m.m. mindst var værd. Der er i denne periode ingen grund til at tro, at vi står over for deciderede »fupskifter«, idet for det første godsejer normalt ikke har haft nogen særlig interesse i skiftet, og for det andet arvingerne eller deres værger samt kontrollanterne næppe har villet godtage noget sådant.

Bygningsværdierne udgør gennemsnitlig ca. 15 % af skifternes bruttoformuer, mens arbejdsredskaber kun udgør en meget ringe del. De største værdier er i de fleste tilfælde bundet i besætning og produkter, der tegner sig for henholdsvis ca. 30 % og ca. 25 % af bruttoværdierne. For de større husdyr må man formode, at værdierne overvejende er korrekte, idet dette antydes af det forhold, at man som regel vurderer disse særskilt og tillige ofte beskriver dem. Derimod er det mere usikkert, om fåre- og svinetallene er korrekte. Disse dyr nævnes altid summarisk, ligesom det af mange skifter fremgår, at i hvert fald en del får ikke vurderes, men gives til børnene uden om skiftet.

Værdiansættelsen af bygninger og redskaber må antages at være nogenlunde pålidelig; her var der ikke tale om genstande, der kunne tages ud af boet. Af almindelige indbogenstande er en del – om end vel af begrænset værdi – gået uskiftet til børnene, ligesom sikkert en del indbo ikke er vurderet i forbindelse med aftægter. Derimod synes det af beskrivelsen af husholdningsredskaberne mere sikkert, at disse er fuldt vurderet. Værdien af sengetøj og andre tekstiler må siges at være højst usikker, og det kan i mange

tilfælde konstateres, at en del går uden om skiftet, mens det i de fleste andre tilfælde kan sandsynliggøres.

Der er i skifterne yderst sjældent tale om anden gæld til husbonden end »normale« restancer, oftest skyldig landgilde, og i mindre omfang tiende til præsten, men med få undtagelser er disse fordringer langt mindre end de »private« gældsposter. I adskillige af de større boer har pengeudlån spillet en betydelig rolle, og man synes her i højere grad at have investeret overskudskapitalen i udlån end i landbrugsprodukter. Selv om begravelsesudgifter og skifteomkostninger må have foreligget ved alle skifteforretninger, er det påfaldende sjældent, at sådanne beløb nævnes i skifterne fra Skast herred. Det skyldes sikkert, at de oftest dækkes ind af uskiftede ting, især levnedsmidler, som kun nævnes, når det fremgår, at de er gået til »skifte og registrering«.

1. Erik Arup, *Danmarks Historie* II, Kbh. 1932, s. 608f.
2. Erik Arup, *Danmarks Historie* III, Ved Aksel E. Christensen, Kbh. 1955, s. 80.
3. Sigurd Jensen, Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi, *Fortid og Nutid* XII, 1937-38, s. 159-172.
4. Det gælder f.eks. Fridlev Skrubbeltang, *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*, Kbh. 1940. Der er en afgørende forskel på det 17. og det 18. århundredes bondeskifter, idet en forordning af 15/1 1701 gav godsejeren mulighed for at kræve et antal heste, kreaturer, redskaber m.v. til stede i boet uden om skiftet, hvorved boet ofte blev belagt med så stor en gæld, at der sjældent blev overskud.
5. *Skast herreds tingbog 1636-40*, Udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1954-65; Landsarkivet for Nørrejylland, Skast herreds tingbog 1644/45 og 1648/49. I det følgende henvises til de trykte tingbøger med årstal og løbenummer, til de utrykte med årstal og sideangivelse. Lakunerne i tingbogen 1644/45 omfatter tidsrummet fra 16/1 til 24/9 1644 og fra 26/11 1644 til 11/3 1645, grundet »Svenskens indfald udi Landet«.
6. Henrik Pedersen, *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*, Kbh. 1928; Fridlev Skrubbeltang, Studier over gårde, gårdbrugertal og brugsstørrelser i det 17. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. V, 1971, s. 1-54. I de i teksten anførte tal er huse ikke medtaget.
7. En introduktion til skifter som kilde findes i Johan Jørgensen, *Skifter og testamenter*, Kbh. 1968.
8. Sst., s. 10.
9. Derfor var kvinder udelukket. For at forestå værgemål krævedes oprindelig myndighedsalderen 15 år, men ved forordning af 1/7 1619 og ved Christian IV's recess 1643 II 7-1-6 fastsattes værgeskabsalderen til 25 år (*Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660*, Udg. V.A. Secher, Kbh. 1887-1918, III, s. 585, V. s. 276).
10. Jyske Lov I-30; jfr. Eriks sjællandske Lov I-48. Se i øvrigt Henning Matzen, *Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret I*, Kbh. 1895, s. 46f.
11. Jyske Lov I-28. Der kunne også blive tale om at fratage ukvalificerede et værgemål.
12. Stig Iuul, *Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov*, Kbh. 1940, s. 253; jfr. Henning Matzen, anf. arb., s. 47f.
13. Hans H. Fussing, *Herremænd og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600*, Kbh. 1942, s. 160; jfr. i øvrigt Henning Matzen, anf. arb., s. 48.
14. Jfr. sst., s. 45.

15. Hans H. Fussing, anf. arb., s. 160.
16. Jfr. forordning af 1/7 1617 samt Christian IV's reces 1643 II-17 (*Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve* III, s. 583, V, s. 312f).
17. *Skast herreds tingbog*, 1637-745.
18. Henning Matzen, anf. arb., s. 49.
19. F.eks. *Skast herreds tingbog*, 1640-28.
20. Sst., 1639-323.
21. Sst., 1637-44, 1640-705, 1640-725.
22. Sst., 1637-320, jfr. 1638-141.
23. F.eks. sst., 1637-112, 1638-452, 1637-535, 1640-28, 1640-443f.
24. Sst., 1639-447.
25. Sst., 1640-143.
26. Sst., 1640-33, 1638-342 (vægepenge indregnet i arven); *Skast herreds tingbog* 1644/45 s. 79.
27. Oprindelig var det vistnok 14 år. En undtagelse var i øvrigt jordhandel og indgåelse af kaution, som krævede en alder af 18 år, jfr. Henning Matzen, anf. arb., s. 28ff.
28. Forordning af 1/7 1619, senere gentaget i forordning af 23/4 1632 og i Christian IV's reces 1643 II-7 (*Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve* III, s. 585, IV, s. 568ff, V, s. 275f).
29. Dog siger Jyske Lov I-8, at en broder ikke kan beholde en ugift søster hos sig ubegrænset. Såfremt hun er 18 år, og frænder kan skaffe hende et passende giftermål, kan øvrigheden gifte hende bort. Dette er dog ikke at betragte som myndighed, idet andre stadig handler på hendes vegne.
30. *Skast herreds tingbog*, 1636-532, 1637-356; *Skast herreds tingbog* 1649, s. 8.
31. *Skast herreds tingbog*, 1636-89, 1640-28.
32. Sst., 1637-181.
33. Sst., 1637-112, 1638-553, 1640-143.
34. Sst., 1636-702, 1637-889, 1638-559, 1640-126.
35. Sst., 1640-275; jfr. noten til 1637-112.
36. Jyske Lov II-20; jfr. Henning Matzen, anf. arb., s. 45.
37. Sst., s. 93.
38. *Skast herreds tingbog*, 1636-63, 1637-7, 1639-10, 1639-12, 1640-113, 1640-502, 1640-586.
39. Sst., 1639-271, 1639-583, 1640-37.
40. Sst., 1640-114.
41. Henning Matzen, anf. arb., s. 95.
42. *Skast herreds tingbog*, 1636-89, 1636-702, 1637-112, 1637-320, 1637-350, 1637-535, 1637-373, 1637-823, 1637-889, 1639-122, 1639-447, 1640-28, 1638-554, 1637-745, 1640-306; *Skast herreds tingbog* 1644/45, s. 11, 1648, s. 25 og 59, 1649, s. 16 og 36.
43. Fridlev Skrubbeltang, *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, Kbh. 1978, s. 78.
44. Dog kan det i fire tilfælde konstateres, at de er sønner af henholdsvis en gårdfæster, en tinghører, en herredsfoged, en herredsfogeds fuldmægtig.
45. *Skast herreds tingbog*, 1636-88, 1636-315, 1636-704, 1637-605, 1638-105, 1638-425, 1638-452, 1638-473, 1639-401; *Skast herreds tingbog* 1644/45, s. 100, 1648, s. 22, 23, 34, 48 og 57.
46. *Skast herreds tingbog*, 1636-102, 1636-532, 1637-23, 1639-121, 1640-57, 1640-508, 1640-662; *Skast herreds tingbog* 1644/45, s. 41 og 72, 1648, s. 45, 1649 s. 82.
47. Sst., 1648 s. 45.
48. Sst., 1644/45 s. 41 og 72, 1648 s. 45; *Skast herreds tingbog*, 1637-23.
49. Sst., 1636-532.
50. Maksimalrenten var ifølge forordning af 23/4 1632 6 %, hvis folk ikke ville nøjes med den billige rente 5 % (*Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve* IV, s. 571-573).
51. Stig Iuul, anf. arb., s. 884f; jfr. Henning Matzen, anf. arb., s. 131f.
52. *Skast herreds tingbog*, 1637-176, 1638-148, 1638-625, 1639-200, 1640-291, 1640-503, 1640-632; *Skast herreds tingbog* 1644/45, s. 28, 44, 87 og 100, 1648, s. 4 og 19.
53. *Skast herreds tingbog*, 1637-176.

54. Sst., 1640-291; Skast herreds tingbog 1644/45, s. 28 og 100.
55. Sst., 1644/45 s. 100.
56. I Skast herred tilhørte husene, modsat de fleste andre steder, bønderne selv. Dette indebar, at bønderne måtte købe gårdene ved overtagelsen, men til gengæld kunne godsejeren ikke disponere over husene eller kræve dem i en bestemt stand ved fraflytning (*Skast herreds tingbog*, 1638-191, 1638-517).
57. Sst., 1640-503.
58. Sst., 1638-158, 1638-150, 1638-251, 1638-547, 1638-636, 1639-490, 1639-491, 1640-126.
59. Sst., 1637-123, 1637-888, 1638-416, 1640-29, 1640-33; Skast herreds tingbog 1644/45, s. 14, 58 og 79.
60. *Skast herreds tingbog*, 1636-368, 1636-802, 1637-181, 1638-151, 1638-185, 1639-552, 1640-143; Skast herreds tingbog 1644/45, s. 96, 1648, s. 16 og 22, 1649 s. 21 og 23.
61. Fridlev Skrubbeltrang, anf. arb., s. 79.
62. Jfr. *Skast herreds tingbog*, 1639-552.
63. Sst., 1640-291; Skast herreds tingbog 1644/45, s. 44.

Das Wirtschaftsbuch der Abel Dorthea von Thynen

Gutswirtschaft und Herrschaftsküche in Schleswig-Holstein in der Mitte des 17. Jahrhunderts

Von Andrea Boockmann

Als Friedrich von Rantzau, ehemals Gottorfischer Kanzleipräsident, 1723 auf dem nördlich von Kiel gelegenen Gut Knoop starb, rühmte der Kieler Professor der Rhetorik Burchard May in seinem Nachruf unter anderem auch die Gastlichkeit des Verstorbenen, der die Kieler Professoren »öffters zur Taffel« geladen hätte.¹

Wir sind über die Tafel, an der die Kieler Professoren offenbar gerne speisten, gut unterrichtet durch ein Haus- und Kochbuch, das die erste Frau Friedrich von Rantzaus, Abel Dorthea, geborene von Thynen, verwitwete von Buchwald, in die Ehe brachte. Denn der prächtige Folioband, der sich heute in der Bibliothek Baudissin in der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek in Kiel befindet,² zeigt deutliche Gebrauchsspuren an Einband und einzelnen Seiten. In rotes Pergament gebundene Holzdeckel, ehemals streifig bunt eingefärbter Seitenschnitt und gelbe (heute zerschlissene) Seidenbänder zieren den schweren Küchenfolianten, auf dessen vorderen Deckel mit Goldschrift der Name der Besitzerin eingepreßt ist: Iungfrav Abel Dorthea von Thynen.

Die Besitzerin und Benutzerin des Buches wurde 1654 geboren als Tochter Gottschalks von Thynen auf Kühren und seiner Frau Catharine Meinstorff.³ Wenn man annimmt, daß ihr das Buch aus Anlaß ihrer Heirat mit Joachim Christopher von Buchwald auf Knoop mitgegeben worden ist, so kann man seine Entstehung auf vor 1670 datieren. Die altertümliche Handschrift weist jedoch auf einen Schreiber (oder eine Schreiberin?) des frühen 17. Jahrhunderts hin – vielleicht ist es ein älterer Mensch gewesen, den man mit der Abschrift aus einem schon bestehenden Kochbuch beauftragte. Denn Haus- und Küchenrezepte sind nicht einzeln bei Gelegenheit oder nach und nach zusammengeschrieben, sondern mit gleichbleibendem Duktus und gleicher Tinte in einem Arbeitsgang bis zur Seite 144 ausgeführt worden.

Bei der kunstvollen und ausgeschriebenen Handschrift ist es unwahrscheinlich, daß die junge Abel Dorthea die Rezepte selber eingeschrieben hat. Aber vielleicht konnte Frau Catharine, die Mutter Abel Dortheas, so schön schreiben und legte selber das Buch für ihre Tochter an? Die Rezepte geben nur wenige personelle Hinweise: »Ein Edell Steinwaßer so Hertzog Friedrich von Holstein selbst gebrauchet«; »Eine Kunst zu einer Kindbette- rin, die Ihr Kindt selbst nicht säugen, sondern eine Amme halten will, welches König Christians Gemahlin auch gebrauchet«; »Ein Zug Pflaster, das die Kugeln auß den Wunden ziehet, welches H. Doct. Sauerus gelehret«; »Die Braunschweigische Wurste, als sie unsere Schl[eswigsche] Hoffmeister- rinne zu machen pfl eget« etc. Diese vereinzelt und vagen Namensnennun- gen können uns bei der Datierung der Buches auch nicht helfen.

Man muß davon ausgehen, daß die Abschrift der Rezepte aus einem äl- teren Haus- und Kochbuch in dieses für die Tochter extra angefertigte und geschriebene Buch in deren Jugendzeit und vor ihre Verheiratung fiel. Wir bleiben bei der Zeit um 1670. Doch die Medizin, Gartenbau, Küche und Vorratshaltung betreffenden Aufschriften sind allem Anschein nach schon seit einigen Generationen gebräuchlich gewesen.

Ab Seite 144v. beginnt eine neue Handschrift mit dunklerer Tinte. Diese zweite Handschrift wird bis Seite 204 weitergeführt, danach folgen noch sechs Seiten Rezepte von einer wesentlich jüngeren Hand. Das Register im hinteren, nicht paginierten Teil des Buches ist von der ersten Hand zusam- mengestellt.

Doch wir müssen Abel Dortheas Biographie weiterführen, um an den Zeitpunkt zu kommen, wo die Handschrift in den Besitz der Familie Baudis- sin übergeht. 1685 starb Joachim Christopher von Buchwald, 1686 verheira- tete Abel Dorthea sich zum zweiten Mal mit dem um vier Jahre jüngeren Friedrich von Rantzau, dem schon genannten Kanzleipräsidenten. Sie starb 1712 in Knoop. Ihre beiden Töchter aus erster Ehe erbten nach dem Tode des Stiefvaters 1723 das Gut Knoop. Eine der Töchter, Dorothea, verheira- tete sich 1699 mit Wolf Heinrich von Baudissin,⁴ dem sie Knoop und der nachmaligen Baudissinschen Bibliothek das Kochbuch ihrer Mutter ein- brachte. Vielleicht stammen von ihrer Hand die jüngeren Eintragungen auf den letzten sechs Seiten.

Das Haus- und Kochbuch von Abel Dorthea von Thynen läßt also über eine Dauer von drei Generationen erkennen, was man auf Kühren – denn es waren ja die mütterlichen Rezepte, die Abel Dorthea in Knoop weiterkochte oder kochen ließ – und am gräflichen Tisch auf Knoop aß.

Zum Bereich der Küche und des Kochens gehörte im 17. Jahrhundert mehr als nur ein Rezeptbuch und das ererbte Kücheninventar. Die Angehörigen

eines großen ländlichen Haushalts ernährten sich weitgehend mit ihren eigenen Erzeugnissen: Fleisch aus eigenem Viehbestand oder dem des nächstgelegenen Marktes, Eier aus dem Hühnerhof, Obst und Gemüse je nach Jahreszeit aus dem Garten und Brot- und Grützekorn von den Getreidefeldern. Dazu kamen in einem reichen Gutshaushalt freilich eine Menge teurer Gewürze und vor allem Zucker, die entweder durch einen beauftragten Kaufmann beschafft oder in der nächstgrößeren Handelsstadt gekauft werden mußten.⁵ Das Kochen der Mahlzeiten für die Herrschaft und das Gesinde mußte sich nach der Gesamtwirtschaft des Hofes ausrichten, deshalb ist auch Abel Dortheas Witschaftsbuch nicht allein Kochbuch im Sinne des 19. und 20. Jahrhunderts, sondern eines der seit dem 16. Jahrhundert üblichen Hausbücher, die den gesamten Umfang der Wirtschaft im Auge hatten.

Hauswirtschaftsbücher dieser Art, die sogenannte »Hausväterliteratur«, die in die verschiedenen Sparten der Wirtschaft eingeteilt waren, und Anleitungsbücher für ein gewinnbringendes und zugleich christliches Hauswirtschaften sein sollten, gab es seit dem frühen 17. Jahrhundert in Ostdeutschland und ebenso auch in Nordeuropa.⁶ Ein frühes Werk dieser Art muß das nicht erhaltene Wirtschaftsbuch Heinrich Rantzaus (gest. 1599) gewesen sein, das, während des 30jährigen Krieges 1627 von einem österreichischen Offizier auf Schloß Breitenburg in Holstein erbeutet, eines der Vorbilder war für das mehrere Bände umfassende Hauptwerk der Epoche, Wolf Helmhards von Hohberg »*Georgica curiosa ...*« von 1682.⁷ Des österreichischen Freiherrn von Hohberg mehrbändiges Werk ist dann auch in Holstein verbreitet und gelesen worden, da es sich in der schon erwähnten Gutsbibliothek Baudissin befindet. Auch spätere Werke über Hauswirtschaft sind dort reichlich vertreten bis hin zu den Lehrbüchern über die neue Agrikultur des 19. Jahrhunderts.

Stets ist in der »Hausväterliteratur« auch ein Kapitel dem weiblichen Bereich der Wirtschaft gewidmet, jedoch immer aus der Sicht des Hausvaters, der über Weib, Kinder und Gesinde Aufsicht und Befehlsgewalt innehatte. Die »weiblichen« Räume innerhalb der ländlichen Wirtschaft bestanden aus Küche, Keller, Backhaus, Räucherzimmer, Gemüse- und Kräutergarten, Geflügelhof mit allem Zubehör und allen übrigen in Frage kommenden Kleintieren. Ein wesentliches Tätigkeitsfeld für die Frauen war die Medizinbereitung für Mensch und Tier, wobei aber die Behandlung der Pferde wiederum in den männlichen Bereich fiel. Zur Wirtschaft gehörte z.B. auch der Umgang mit Chemikalien nicht nur für medizinische Verabreichungen, sondern auch zum Reinigen und Ausräuchern von Wohnstuben, Ställen und Gefäßen, zur Schädlingsbekämpfung oder Haltbarmachung von Nahrungsmitteln. Dazu kamen so notwendige Kleinigkeiten wie etwa die Bereitung von Tinte.

In Abel Dorthreas Wirtschaftsbuch sind die Rezepte für Speisen und Getränke, gegen Krankheiten, Schädlinge, Feuersbrunst etc. völlig durcheinandergehend aufgeführt, eine thematische Folge ist nur zuweilen rein assoziativ zustande gekommen, wenn z.B. mehrere Rezepte gegen die Pest hintereinander aufgeschrieben werden. So kann man nur nachträglich versuchen, die verschiedenen Aufschriften einigermaßen in eine Ordnung zu bringen.

In den Bereich der Medizin gehören die Rezepte gegen die böse Luft und gegen den bösen Magen, zur allgemeinen Kräftigung, zur Pflege der Leber, der Lunge und des Herzens; viele auch gegen den Schlagfluß (wobei Gehirn- und Herzschlag nicht getrennt wurden). Besonders zahlreich sind die Gegenmittel gegen Zahnschmerzen, auch das Zahnen der Kinder. Fast die Hälfte dieser Zahnmittel sind mit magischen Vorstellungen oder Handlungen verbunden: wegen der erfahrungsgemäß oft plötzlich aussetzenden Zahnschmerzen, der scheinbaren Gesundheit, galt Zahnschmerz offenbar eher als psychosomatisches Leiden. – Magische Vorstellungen verbinden sich auch mit der Pestabwehr, für die besonders viele Rezepte aufgeführt worden sind. Feuersegen und Blitzabwehrzauber als Beschwörungen der Elemente und des Wetters sind nur noch in je einem Spruch vorhanden – es mag sein, daß man in der Mitte des 17. Jahrhunderts nicht mehr allzuviel Zutrauen in die Macht von Beschwörungen hegte. Auch das Mittel »Vor Bezauberung des Viehes« steht wie ein Relikt aus früheren Rezeptbüchern zwischen Ratschlägen und Zubereitungen durchaus rationaler Art.

Fast alle humanmedizinischen Rezepte sind aus guten Hausmitteln, Kräutern und relativ ungiftigen Chemikalien zusammengesetzt. Auch die heutige Naturheilkunde könnte sich ohne Nachteile für die Gesundheit hier bedienen. So wurden z.B. Heilkräuter wie Salbei, Beifuß, Wacholder, Melisse oder Wermut in Wein oder Brantwein konserviert und den Patienten die Kräuteressenzen mit heißem Wasser verdünnt zu trinken gegeben. Hergestellt wurden ferner Salben, Pflasterauflagen auf Wunden, Räucherkerzen, Badeszusätze, Kosmetika für Haut und Haar und allerlei Latwergen (sirupartige Einkochungen von Pflanzensäften), die teils löffelweise eingenommen, teils auf kranke Glieder und Wunden gestrichen wurden.

Mehr als die Krankenstube soll uns aber hier die Küche interessieren und das mag so übergangslos vor sich gehen wie in Abel Dorthreas Wirtschaftsbuch.

Auf Seite 84 lehrt uns ein Verzeichnis: »Waß ein Haußhalter in seine Küche schaffen muß, wen Er recht Hauß halten will ...«⁸

Fleisch:

Ochsen
Küh
Schwein
Schaff
Hühner
Enten
Gänse
Kalkutsche Hühner

Fischwerck:

Roth Scher
kleine Schullen
große Schullen
übergeschnitten Schullen
Hering
dreige Heringe
Wittling
Rochen
gesaltzen Lachß
Neunaugen
dreige und ungesaltzene Ahle
Sahl Speck

Küchenspeis:

gelbe Butter
Kese Butter
grünen Kese
weißen Kese
Erbsen
Bohnen
Buchweitzen Grütz
weißen Kohl
eingemachten Kohl
gelbe Wurtzeln
Petersilienwurtzeln
Morwurtzeln

Budfeld'sche Rüben
Rohte Rüben, die leget mann in Sand
Rothis leget mann auch in Sand
Kräuder zu Würsten nimbt mann im Sommner auff
Salbey
Timmian
Mayran
Braunsilien
Äpfel
Biern
Seiffe
Gewürtz von allerley Arth

Die Seite 78 komplettiert diese Aufzählung noch durch Lebensmittel, die »ein Haußwirth nothwendig in seiner Haußhaltung haben muß«:

Küchen Kraud:

Lange Rosinen
Rosinen
Schwetzken
Pflaumen
Reißpflaumen
Reiß
Anis
Pfefferkörner
gestoßenen Pfeffer
Ingwer
Haußblasen
Canehl
Negelein
Muschkatzenblumen
gantze Muschkaten

Saffran
Corinthen
Mandeln
Cappern
Muschkatzen
Mastix
Weyrauch
Myrren
Galgan
Rabarbara
Senis Bletter
Tonkockian Holtz (?)
weißen Amdon (?)
blauen Amdon (?)
Venetianische Seiffe
Ein achten theil braune Seife

Mit diesen Vorräten ließ sich schon etwas anfangen. Doch werden hier alle diejenigen Zutaten nicht aufgeführt, die das Jahr hindurch selbst erzeugt und frisch in die Küche gebracht wurden. Auch sind unter »Küchen Kraud« längst nicht alle in den Rezepten gebrauchten Gewürze genannt. Besonders der Zucker ist ausgelassen, ein teures Einfuhrprodukt, das aber zu fast allen Speisen verwendet wurde.⁹

Nicht zufällig sind beide Verzeichnisse voneinander getrennt aufgeführt. »Küchenspeis« war nämlich das Essen für das Gesinde, genauso wie das aufgezählte »Fischwerck«. Erbsen, Bohnen, Buchweizengrütze und Seefische kamen nicht oder nur wesentlich verfeinert auf den herrschaftlichen Tisch. Nicht für die Gesindespeise war dieses Kochbuch geschrieben – dazu brauchte man keine Rezepte – sondern für die feine Küche der Herrschaft.

Unserem heutigen Verständnis für Rezepte und Speisezubereitungen steht die damalige Herrschaftsküche näher als die Gesindeküche. Es braucht nicht wiederholt zu werden, so oft haben die Ernährungswissenschaftler uns heutigen Essern vorgehalten, daß wir nicht mehr genügend körperlich arbeiten, um das schwere Essen unserer Vorfahren zu vertragen. Nach der Liste »Küchenspeis« bestand es vorwiegend aus Buchweizengrütze, Kohl- und Rübengemüse, Erbsen- und Bohnengerichten.¹⁰ Speck und Käse wurden mit Brot als Zwischenmahlzeit auf dem Felde gegessen. Die Herrschaftsküche in Abel Dorthes Rezepten bevorzugt dagegen feine süße Eierspeisen, süße Hühnergerichte, Süßwasserfische, Lamm- und Kalbfleisch, Pasteten und Gewürzkonfekt.

Aber so verlockend bei einzelnen Gerichten das Nachkochen ist – die Speisen sind für unseren Geschmack zu schwer, zu aufwendig in den Zutaten, zu kalorienreich und vor allen Dingen meistens absurd gewürzt. Wie üblich bei Kochbüchern aus Mittelalter und früher Neuzeit sind die Mengenangaben sehr vage. »Nimb Mehl, Butter und 12 Eier ...« lautete der gewöhnliche Anfang einer Aufschrift, und offenbar wußten die Kochkundigen dieser Zeit dann schon, was gemeint war.

Kochkundigen unserer Zeit – Hausfrauen, Hausmännern und Hobbyköchen – würden die Rezepte beim Durchlesen des Knooper Kochbuches nicht allzu fremd vorkommen, denn trotz der grundlegenden Änderungen der Nahrungsgewohnheiten seit der Einführung und Verbreitung der Kartoffel und des Kaffeetrinkens¹¹ kocht die nordeuropäische Küche¹² heute noch mit denselben Grundnahrungsmitteln fast dieselben Gerichte wie im 17. Jahrhundert.

Und doch wäre es wohl verfehlt, hier von einer »Küchen-Kontinuität« während der letzten drei Jahrhunderte zu sprechen. Denn schon wenn man die Kochrezepte nach unseren Vorstellungen ordnen möchte, wenn man eine Menüfolge aufzustellen versucht, verfälscht man Abel Dorthes Küchenord-

nung ins Anachronistische. Erst seit dem Ende des 18. Jahrhunderts folgt man in Mittel- und Nordeuropa der französischen Tafelordnung¹³ von Vorspeise, Suppe, Hauptgängen und Nachspeisen. Und nicht einmal die heutige Selbstverständlichkeit, daß der Fisch vor dem Fleisch zu kommen habe, ist im 17. Jahrhundert gewährleistet. Frühneuzeitliche Speisefolgen, die zufällig überliefert worden sind, zeigen, daß die Gerichte in für uns ungewöhnlicher Weise wechselten oder nebeneinander auf den Tisch gestellt wurden.¹⁴ Nur das Konfekt, die verschiedenen Süßigkeiten, Obst, Nüsse, Butter und Käse kamen schon im Spätmittelalter immer am Ende der Mahlzeit.¹⁵

Suppen waren oft Einzelgericht, Zwischenmahlzeit oder auch Morgenspeise, sie hatten nicht den festen Platz in der Menufolge wie im 19. Jahrhundert und noch heute. Auch die Unterscheidung süße/salzige Suppe war nicht so festgelegt wie heute. Grundbestandteil der Suppen war entweder Wein oder Fleischbrühe, dazu kamen Eier und Butter. Durch viele Eier wurden die Suppen angedickt; fast alle Suppen werden auf Weißbrotstücke gegossen – in eine Schüssel. Diese, in Abel Dortheas Kochvorschriften oft gebrauchte Wendung »gieß es in eine Schüssel«, bezieht sich auch auf Mus, Fleisch- oder Fischstücke in Soße und zeigt an, daß diese *eine* Schüssel dann auf den Tisch gesetzt wurde, damit alle daraus aßen.

Bei den *Fischrezepten* fällt als erstes auf, daß Seefische nicht auf die herrschaftliche Tafel kamen (Knoop liegt nur wenige Kilometer von der Küste der Kieler Förde entfernt). Die in der oben genannten Küchenliste aufgezählten Seefischarten waren also für das Gesinde bestimmt. Der Fisch wurde im allgemeinen zubereitet wie heute noch, dann aber durch Darüberstreuen von Zucker und Kanehl, Rosinen, Mandeln und Korinthen zu einem süßen Gericht gemacht, das unserem Geschmack nicht mehr entspricht. Auch hierbei wurde zum Kochen sehr viel Wein verwandt.

Das *Fleisch* auf dem gräflichen Tisch: fast nur Kalb- und Rindfleisch (Schweinefleisch nur als Spanferkel oder in Form von Würsten), wurde nicht mit Zucker gewürzt, aber oft mit Wein, Zitronen, Essig, Äpfeln oder Johannisbeermus süß-sauer gekocht. Bemerkenswert ist die noch heute andauernde Vorliebe der nordeuropäischen Küche für Hackfleischgerichte und »Klump« (kleine Fleisch- oder Fischklöße aus gehacktem Fleisch oder Fisch). Aufschlußreich für die Eßgewohnheiten sind auch hier die Servieranweisungen: lege die Fleischstücke auf Brotscheiben in eine Schüssel, damit man das Fleisch gleich mit dem Brot herausnehmen und essen kann. Oder: schneide gute handliche Fleischstücke, damit sie jedermann gleich aus der Schüssel auf seinen Teller legen kann. Brot und Fleisch wurde dann mit dem Messer geschnitten und mit den Fingern gegessen. Gabeln waren in Mittel- und Nordeuropa nicht vor 1660 üblich.¹⁶

Die nicht sehr einfallsreichen und auch nicht zahlreichen Fleischspeisen

Claret zu machen.
 Rind Cardiummaria, - - - 1. Löff
 Galgan, - - - - - 1. Löff
 Ingwer, - - - - - 2. Löff.
 Angelica, - - - - - 1. Löff.
 Euboea, - - - - - 1. Quentim.
 Große Muskateln, 1. Löff.
 Diese alle zusammen geweltig zerreiben, und dann die
 Pulver zusammen, - - - 7. Löff.
 Zucker - - - - - 24. Löff.
 Dinsten, - - - - - 20. Großer Romanischer
 Ein Weibgen, wenn es nicht gegeben, und 24. Weibchen geben Löff.
 Dem Wein ein wenig Zucker geben, und die Pulver zugeben.

Das Wirtschaftsbuch der Abel Dorthea von Thynen: Fol. 82 Claret zu machen.

Lutter Tranck zu machen.
 Rind Cardiummaria, - - - 4. Löff.
 Weichen Ingwer, - - - 3. Löff.
 Kardio Romaner - - - 12. Löff.
 Camphir des Löff.
 Muskateln, - - - 1. Quentim.
 Diese alle geweltig zerreiben, und dann die Pulver zu einig die
 Augen geben 2. Löff, und 24. Löff Zucker geben, in 24. Weibchen
 geben, gieß die Wein ein wenig Zucker zugeben, und die Pulver zugeben.

Das Wirtschaftsbuch der Abel Dorthea von Thynen: Fol. 82v Lutter Tranck zu machen.

»Claret zu machen

Nimb Cardimanne – 1 Loht

Galgan – 1 Loht

Ingber – 2 Loht

Negelein – 1 Pfund

Cibebe – 1 Quentin

Gantze Muschkaten 1 Loht

Dieses alles zusammen gröblich zerstoßen, undt vonn diesem

Pulver genommen – 4 Loht

Zucker – 24 Loht

Saffran – 20 Gersten Körner schwer

Ein Stübigen Wein darauf gegossen, undt 24 Stund damit stehen lassen,
inn durch ein vonn Hartuch gemachten Beutel geseyet.«

»Lutter Tranck zu machen

Nimb Cardimanne – 4 Loht

weißen Ingber – 3 Loht

Paradis Körner – 12 Loht

Canehl deß besten 2 Loht

Muschkaten blumen 1 Quentin

Dieses alles gröblich zerstoßen, undt vonn diesem Pulver zu einem Stü-
bigen Wein 2 Loht, und 24 Loht Zucker getahn, laß es 24 Stunden
stehen, gieß es dann durch einen Hartuch beuttel, das es klahr wirdt.«

wurden ergänzt durch eine übergroße Menge von Hühnerfleischgerichten. *Hühner* haben der Küche offenbar immer zur Verfügung gestanden, konnten auch bei überraschendem Besuch rasch geschlachtet und zubereitet werden. Sie sind fast immer eine süße Speise, zu der alle Zutaten passen, die die Küche vorrätig hat. Bei der Zubereitung von Hühnerfleisch entfaltet sich auch die größte Phantasie. Mit Hühnern wurden Pasteten gefüllt, Torten bedeckt, wurden Klump und Frikassees auf Weißbrot angerichtet.

Auffällig ist das Fehlen von Wildrezepten, allenfalls mit Hasenbraten ist zu rechnen. Gehörte das »große« Wild nicht in das Kochbuch der Hausfrau?

Große Sorgfalt wurde auf die Herstellung von *Pasteten* verwendet. Sie waren nicht nur ein wohlschmeckendes, sondern auch die Tafel schmückendes Gericht. Wie man sonst das Fleisch mit Brot aß, genoß man es bei der Pastete mit einem extra darum gebackenen Teig. Pastetenteig und Füllung muß man sich fettdurchtränkt vorstellen; unerhört schwer verdauliche Gerichte, da die Fleisch- oder Fischfüllungen auch noch mit vielen Eidottern gebunden werden mußten.

Eine besondere Speise war das *Mus*, ein zumeist süßer Brei aus Eiern, Milch, Mandeln oder zerkleinertem Obst und Gemüse. Unsere sommerliche rote Grütze entspricht z.B. etwa dem Mus der damaligen Zeit. Auch hierbei wurde sehr oft Wein zum Kochen verwendet.

Das *Gemüse* in unserem heutigen Sinne wurde ebenfalls mehr breiartig zubereitet. Die Sorten sind nicht sehr manigfaltig: Kohl und Rüben, Wurzeln, Spinat, Gurken, Erbsen und Bohnen. Damit ließ sich damals nicht mehr anfangen als heute. Einmal werden auch Artischocken genannt, aber es ist wenig wahrscheinlich, daß diese auf heimischem Boden wuchsen. Wahrscheinlich handelte es sich um Importware.

Phantasielos und wenig variabel muten uns heute die Rezepte für *Kuchen und Gebäck* an. Die Rezepte zeigen ungefähr den Stand des Spätmittelalters:¹⁷ Honigkuchen, Gewürzkuchen, Zwieback, Baumkuchen am Spieß gebacken. Wie bei allen alten Backrezepten erstaunt auch hier die Menge der Eier, die in einen Kuchen verbacken wurden. Man muß sich aber vorstellen, daß vor der Erfindung des Backpulvers die Eier das eigentliche Triebmittel waren, um den Kuchen hoch und locker zu machen. Auch Hefe bekam man in einem ländlichen Haushalt bis ins 19. Jahrhundert hinein nicht so leicht wie heute. Im Norden bis heute beliebt blieben die zahlreichen Sorten von Pfannkuchen mit und ohne Obstfüllungen, teils aus Eierteig in der Pfanne gebraten, teils aus Hefeteig in Fett schwimmend ausgebacken. Auch Waffeln gab es in verschiedenen Zubereitungen.

Bei den *Getränken* herrschten Bier und Wein vor, wobei viele Rezepte um die Konservierung des Biers besorgt waren. Der Wein wurde, wohl wegen

nicht immer bester Qualität, zumeist mit Zucker und Gewürzen zubereitet. Branntwein und Kräuterweine dienten meist medizinischen Zwecken.

Zum Schluß sollen zwei besondere Rezepte in Originalschreibung wiedergegeben werden (siehe die Abbildung), die mit ziemlich exakten Mengenangaben die schon im Mittelalter bekannten Getränke Claret und Lautertrank (niederdeutsch Lutterdrank) beschreiben. Beides waren Fest- und Hochzeitsgetränke. Fürsten und andere hohe Herren wurden beim Einzug in eine Stadt mit einem Prunkbecher voll Lautertrank empfangen.¹⁸ Das Verfahren, die im Rezept angegebenen Gewürze 24 Stunden in dem Wein ziehen zu lassen und ihn dann durch ein Tuch zu seihen, ist nicht schwer nachzumachen. Man erhält eine Art starken Apéritif, ein nicht gerade gesundheits-schädliches, aber auch nicht in großen Mengen zu genießendes Getränk, das bei den schweren Speisen der damaligen Zeit wohl magenstärkend gewirkt hat.

Ob die nach Knoop eingeladenen Kieler Professoren auch noch in den Genuß dieses Festweines kamen? Oder gehörten beide Rezepte zu den zwar noch tradierten, aber schon nicht mehr gebräuchlichen Aufschriften ähnlich wie die Blitz- und Feuerabwehrmittel?

1. *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Hrsg. v. Olaf Klose. 5. Band: Hermann Kellenbenz, *Die Herzogtümer vom Kopenhagener Frieden bis zur Wiedervereinigung Schlesiens 1660-1721*, Neumünster 1960, S. 344. Ein Portrait befindet sich auf S. 279.
2. Hs. Baudissin Xr Nr. 45.
3. *Danmarks Adels Aarbog*, 47. Jahrgang, 1930, II, S. 118.
4. *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon*, Bd. 4, Kiel 1976, S. 28f.
5. Vgl. Wilhelm Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*, 2. Aufl., Stuttgart 1967, S. 213f.
6. Ebenda S. 201-203. Siehe besonders Otto Brunner, *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612-1688*, Salzburg 1949, S. 268ff.
7. *Georgica curiosa oder Adeliches Land- und Feldleben*, Nürnberg 1682.
8. Beide Küchenverzeichnisse sind in der Originalschreibung wiedergegeben.
9. Vgl. Fernand Braudel, *Die Geschichte der Zivilisation. 15. bis 18. Jahrhundert*, München 1971, S. 235ff; W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, S. 213.
10. Noch 1809 wurden die Nahrungsgewohnheiten der Bauern in Schleswig-Holstein ähnlich beschrieben: »Nahrungsmittel bestehen meistens in Milch, Grütze, Klößen, Speck und Brod und das gewöhnliche Getränk ist Milch. Bier wird in den meisten Dörfern nur in der Erndtzeit getrunken, Fleisch wird wenig gegessen ...«. Beschreibung des Amtes Rendsburg. Zusammengetragen von dem Herrn Justizrath Langheim in Rendsburg (1809), S. 11. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Handschrift Cp 15.
11. Hans J. Teuteberg und Günter Wiegelmann, *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung. Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im Neunzehnten Jahrhundert*, Band III, Göttingen 1972, Norddeutschland betr. siehe besonders S. 260ff.
12. Die Südgrenze für die nordeuropäische Küche liegt m.E. auf der Linie Hamburg-Bremen. Man muß aber hinzunehmen, daß auch Ostdeutschland, einschließlich des Baltikums, Zutaten und Rezepte der nordeuropäischen Küche verwendete.

13. Hans J. Teuteberg und Günter Wiegelmann, *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten ...*, S. 40ff; Fernand Braudel, *Geschichte der Zivilisation*, S. 191ff.
14. Vgl. Else Kraft, *Fränkische Kochkunst im Mittelalter (15. Jahrhundert)*, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 44. Band, 1953, S. 237. Charakteristisch ist die Speisenfolge des Essens, das ein Nürnberger Patrizier 1525 zu Ehren seines Gastes Philipp Melanchthon gab: 1. Ein Schweinskopf und ein Lendenbraten in einem Ziseunlein [einer Gewürzsoße], 2. Forellen und Aeschen, 3. Rebhühner, 4. Vögel (Krammetsvögel), 5. Kapaun, gebraten, 6. Gesulzter Hecht, 7. Wildschwein in braunem Pfeffer, 8. Käseküchlein und Obst, 9. Pistazien, Latwergen, Lebküchlein, Confekt. Getrunken wurden 23 Maß Wein. Dies alles galt für eine 12köpfige Tischgesellschaft.
15. Vgl. Anm. 14, aber z.B. auch die Ratsessen der Stadt Göttingen um 1500: *Urkundenbuch der Stadt Göttingen vom Jahre 1401 bis 1500*, Hrsg. v. Gustav Schmidt, Hannover 1867, S. 425f.
16. Fernand Braudel, *Geschichte der Zivilisation*, S. 211.
17. Vgl. *Aus Kochbüchern des 14. bis 19. Jahrhunderts*, Hrsg. v. Hugo Stopp, Heidelberg 1980 (Quellen zur deutschen Sprach- und Literaturgeschichte Band I).
18. *Urkundenbuch der Stadt Göttingen*, S. 378 Anm., S. 382 u. 383 Anm. (1494 und 1497).

Erik Arups sidste metodekursus

Af *Svend Ellehøj*

Siden Erik Arup i 1916 blev Kr. Erslevs efterfølger som professor i middelalderhistorie og historieforskningens teknik,¹ afholdt han hvert efterår i tre ugentlige dobbelttimer »øvelser over historieforskningens teknik (med kronologi og diplomatik)«, som det hedder i lektionskatalogen, særlig for studerende fra det foregående år. Arups forårssemestre havde et mere varieret indhold, men med jævne mellemrum, således i 1941 og 1944, afholdt han her i to ugentlige dobbelttimer forelæsninger over kilderne til Danmarks historie indtil Huitfeldt. Indholdet af disse forelæsninger overlappede i nogen udstrækning med metodekurset, der ligeledes var stærkt kildebaseret. Arups manuskriptgrundlag var i begge tilfælde en variabel stak kartotekssedler, som blev anbragt yderligt på katederet i Universitetsannexets auditorium B, hvorfra de studerende spændt ventede på, at de skulle falde ned – det skete, så vidt jeg husker, kun en enkelt gang.

Deltagelse i øvelserne over historieforskningens teknik var obligatorisk for alle historiestuderende, og der krævedes attest, underskrevet af professoren, for at man kunne indstille sig til eksamen i disciplinen. Denne indgik i forprøven, som tidligst kunne aflægges efter to års studier og normalt blev afsluttet efter tredje studieår. Prøven var mundtlig og ikke særlig svær, men den indbefattede prøve i latinkundskaber. Pensum omfattede dels de gennemgåede tekster, dels to selvvalgte kilder fra oldtid og middelalder, som var studeret på egen hånd. Deltagelsen i undervisningen blev ikke som hos undervisningsassistenterne kontrolleret ved navneopråb, men der fandt alligevel en ganske effektiv kontrol sted, idet Arup løbende sikrede sig, at de studerende var i stand til at oversætte de latinske tekster. Da en deltager i øvelserne ved en bestemt lejlighed meldte pas og erklærede, at hun ikke kunne latin, fremkaldte det et vantro spørgsmål fra Arup: »Kan De *slet* ikke latin?« Han havde næppe forestillet sig, at nogen kunne finde på at studere historie med så mangelfulde forkundskaber. Viste det sig, at en studerende, som Arup ønskede at høre, var fraværende, blev vedkommende umiddelbart strøget af tilhørerlisten og måtte senere stille på lærerværelset i Studiegården for at forklare sin fraværelse og blive genoptaget på listen. Dette var vigtigt, da navnets tilstedeværelse her var en forudsætning for, at attesten for deltagelse i øvelserne kunne udstedes.

For de studerende var studiegrundlaget først og fremmest *Erslevs Kildeste-*

der, som Arups forgænger Kr. Erslev havde udgivet 1888, og hvoraf Arup i 1931 havde besørget en ny udgave, forøget med nye eksempler, »der nu maatte synes nødvendige i kraft af historieforskningens stadige fremadskriden« (forordet). Denne fremadskriden refererede hovedsagelig til Erik Arups egen forskning, således kilderne vedrørende Valdemar III.s håndfæstning og Davids optegnelser om 1863. Herom bør nu ingen tænke ilde. Erslev havde gjort det samme, og både efter hans og Arups mening var det langt fra alle danske historikere, der havde gjort sig fortjent til at blive medregnet i den videnskabeligt kvalificerede forskerkreds, hvor beherskelse og anvendelse af de kildekritiske principper var en uomgængelig forudsætning for optagelse.

Ved siden af kildestederne var den faste støtte for de studerende, dengang som senere, Kr. Erslevs *Historisk Teknik*, hvortil kom Johs. Steenstrups lærebøger i kronologi og diplomatik, udbygget med en historisk kalender (Bauer eller Grotefend) samt observatoriets *Skriv- og Rejsekalender*. Med denne litteratur er kurssets afgrænsning samtidig angivet. »Kildeprøvelsen« (Erslevs kapitel 2) stod i centrum, men »Slutning til Virkeligheden« (Erslevs kapitel 3) var nært knyttet hertil. Dette var imidlertid, som Erslev havde udtrykt det, kun »den tekniske Fremgangsmaade, som Historikeren maa bruge for at bane sig Vej til Fortiden«; den må ikke forveksles med den fremgangsmåde, han må følge »for at bearbejde Fortiden videnskabeligt«. »Hvorledes Historikeren ud fra alle de enkelte Iagttagelser skal danne sig en samlet Forestilling om et Menneskes Livsskæbne og Personlighed, om et Folks eller en Tidsalders Historie, hvorledes han skal følge Sammenhæng og Udvikling, det er Spørgsmaal, som Historiens Methode skal oplyse«.² Når historikere nu, som det også sker i denne sammenhæng, anvender udtrykket »metodekursus« om Erslevs, Arups og dennes efterfølger, Aksel E. Christensens undervisning, er det altså i erslevsk forstand forkert, da denne undervisning kun i ringe udstrækning omfattede, hvad Erslev forstod ved metode. Allerede Arup synes dog at have anvendt ordet »metode« med et bredere betydningsindhold, der også omfattede kildekritikken. I eksamensreglerne vedrørende forprøven formuleres kravene til den mundtlige prøve i disciplinen med ordene »Kendskab til den historiske Forsknings Væsen og Metode«,³ hvad der ved umiddelbar læsning kan synes såre vidtfavnende – men i praksis ingenlunde var det.

Formålet med det følgende er ikke at karakterisere Erik Arup som metoder. Det må først og fremmest gøres på grundlag af hans skrifter og er allerede forsøgt af adskillige. Formålet her er blot at redegøre for indholdet af, hvad Arup selv i lektionskatalogen ganske korrekt kaldte for »øvelser over historieforskningens teknik«. Det er altså mere universitetslæreren end forskeren der søges belyst, selv om der som bekendt ikke er nogen fast

grænse herimellem. Grundlaget er mine private noter fra Arups timer i 1945, da øvelserne undtagelsesvis blev afholdt i forårssemesteret og var annonceret i lektionskatalogen som en fortsættelse af de til det urolige efterår 1944 bebudede. Kurset henvendte sig derfor også til to årgange: 1943, som jeg tilhørte, og 1944, der var Troels Dahlerups årgang. Vi kom på den måde begge til at deltage i, hvad der blev Arups sidste »metodekursus«. ⁴

Tidspunktet var besættelsestidens slutfase, hvor megen undervisning under indtryk af de norske studenters skæbne, aktionen mod politiet og trusler om schalburgtage var forlagt fra universitetet til Rigsarkivet eller private boliger. Arup anså imidlertid dette for uværdigt og fastholdt auditorium B som undervisningssted. Studenterne, som hellere ville leve i deres rede end dø i den, fandt denne heroiske holdning hos den gamle pacifist noget overdreven, men nøjedes med at ryste på hovedet. Aflysninger var der, så vidt jeg husker, ikke mange af, men ved en enkelt lejlighed kom der så kraftigt skyderi i Skt. Pedersstræde, at både professor og studenter måtte opgive at koncentrere sig om de historiske kildetekster, og undervisningen blev opgivet for den dag. ⁵

De ovennævnte noter omfatter 25 romertalpaginerede ringbogsblade i det dengang almindelige kollegiehæfteformat. De er beskrevet på begge sider, og ind imellem, men desværre langtfra konsekvent, er noterne forsynet med datering. Den første, på fol. II v, er 13. februar, som var en tirsdag. Undervisningen må altså være påbegyndt i den foregående uge, hvad der også var at vente. Den sidste datering, på fol. XXV v, er 15. maj, der ligeledes var en tirsdag. Her er min deltagelse og formentlig også selve øvelsesrækken blevet afsluttet. Mellem disse yderpunkter forefindes 17 dateringer, der med stigende regelmæssighed markerer et udvalg af de 33 mulige undervisningsdage i dette tidsrum, i adskillige tilfælde således, at indholdet af den enkelte dobbelttime kan bestemmes med sikkerhed. En yderligere fordeling på timer er vanskelig. Skift i blækfarve og skriftpræg yder ikke megen hjælp, og en opdeling efter emner lader sig ikke foretage, da det af de sikkert daterede noter tydeligt fremgår, at Arup ikke veg tilbage for at standse midt i gennemgangen af en kilde og tage tråden op i den følgende time eller omvendt afslutte gennemgangen af én kilde og begynde på en ny i samme time. At jeg skulle have forsømt halvdelen af timerne i det obligatoriske kursus er alene i betragtning af den dermed forbundne risiko (jfr. ovenfor) usandsynligt og modsiges også af noternes omfang. Men enkelte gange kan jeg selvfølgelig have været fraværende, ligesom der heller ikke helt kan ses bort fra aflysninger – som sagt tror jeg dog ikke de var mange.

Den største begrænsning af noternes kvalitet som kilde til belysning af Arups undervisning er utvivlsomt deres spredte karakter og en udtalt tilbøjelighed til at lægge vægt på det konkrete og da især, hvad der blev skrevet op på tavlen. Omvendt udviser de i mange tilfælde tilbageholdenhed med hen-

syn til de konklusioner, som vel dog må antages at have afsluttet behandlingen af hvert kildekompleks. I de – ikke få – tilfælde, hvor konklusionen var et stemma over kildernes slægtskabsforhold, er det dog trofast optegnet, men givetvis på grundlag af, hvad Arup havde skrevet på tavlen. Til de oplysninger, der har hjemmel i noterne, føjer jeg enkelte erindringsbilleder, vel vidende at fremstillingen derved får karakter af memoirer, hvad der næppe styrker dens tilforlidelighed. I mit personlige billede af Arups undervisning er disse erindringer imidlertid uundværlige.

Den første sætning i mine noter lyder: »Den nationale Tendens er den almindeligste«. Det er på ingen måde sikkert, at Arup har begyndt sin undervisning med denne læresætning, men det er på den anden side en smuk arupiansk åbning. Derefter drages sandhedskriteriet frem med henvisning til Beda og til, hvad Steenstrup havde kaldt Ciceros gyldne ord: »ne quid falsi audeat, ne quid veri non audeat historia«. ⁶ At samme tankegang var at finde hos Vedel og Holberg blev heller ikke glemt. Deres kritik var dog skønsmessig (Arup: »ræsonnementskritik«), hvad der også gjaldt Huitfeldt, Gram og Voltaire. Det var ikke historieforskningen, men den klassiske filologi, der udviklede fastere regler i rekonstruktionen af de klassiske autores. Mabillons *De re diplomatica*, 1681, var ved sine gennemarbejdede principper for bestemmelse af gamle diplomers ægthed et vigtigt skridt på den rette vej.

Det egentlige gennembrud for den historiske kildekritik kom dog først med B.G. Niebuhrs *Römische Geschichte*, 1811 ff., hvor der for første gang blev gjort et systematisk forsøg på at komme bag om Livius og udskille den ældre romerske overlevering. Niebuhrs tanker videreførtes af Leopold v. Ranke, som i *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*, 1824, påviste italieneren Guicciardinis afhængighed af ældre fremstillinger og afslørede de af ham meddelte taler som opdigtede, hvorfor Ranke kom til det resultat, at beretningerne burde forkastes og dokumenterne være historikerens foretrukne kilder. Det hævdvundne billede af Ranke som de tyske historikers kongesupplerede Arup med en henvisning til Max Lehmanns skildring af ham (i hans senere år) som en lille, forvokset mand, der snarest appellerede til studenternes sans for det komiske. Han havde få tilhørere (ca. 20), og de andre forskere forstod ham ikke rigtigt.

Trods dette er det klart, at også for Arup betegnede Niebuhr-Ranke det egentlige gennembrud for den historiske videnskab, og Rankes fremhævelse af dokumenterne fulgte han op med en oversigt over, hvornår de vigtigste europæiske arkiver var blevet åbnet for forskerne, og en omtale af Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, dette selskabs ledere (Pertz, Waitz etc.) og dets berømte publikationer, først og fremmest *Monumenta*

Germaniæ historica med dets forskellige rækker og det kildekritiske skatkammer *Neues Archiv*. Linien blev fortsat med en omtale af Droysens lærebog i historisk teknik, *Historik*, 1868, der ifølge Arup stadig blev anvendt ved de tyske universiteter, og endelig Bernheims *Lehrbuch der historischen Methode*, 1889.

Tilsyneladende har denne europæiske indledning udelukkende handlet om tyske forskere, uden at franske er blevet så meget som nævnt – det skete dog senere. I betragtning af Arups personlige påvirkning fra denne side kan dette forekomme besynderligt, men det kan måske forklares under hensyntagen til, at formålet var at vise baggrunden for Kr. Erslevs indsats i Danmark. Arup opfattede Erslev som en videnskabsmand af tysk type, også i ydre fremtræden. Det var studenten, der så tilbage på læreren, fra hvem han sammen med Jeppe Aakjær havde modtaget undervisning i Erslevs hjem. Erslevs fremtræden blev ikke præsenteret som en uformidlet åbenbaring i den danske historikerverden. Både Caspar Paludan-Müllers og A.D. Jørgensens påvirkning fra den tyske kritik blev omtalt. Men det var Erslevs Huitfeldt-kritik, der af Arup blev karakteriseret som et sidestykke til Niebuhrs og Rankes kritiske arbejder. Han glemte dog ikke at oplyse, at den tyske oversættelse af *Historisk Teknik* (1928) havde fået liden tilslutning i Tyskland. En generel karakteristik af Erslevs kildekritik indlod Arup sig tilsyneladende ikke på, og det er vel også tvivlsomt, om tilhørerne havde fået meget ud af en sådan allerede i kursets anden uge (13. februar). Det var åbenbart Arups opfattelse, at forståelsen af de kildekritiske principper burde vokse ud af studiet af konkrete historiske tekster, ikke af abstrakte overvejelser.

De første fem tekster i *Erslevs Kildesteder* belyser begrebet levninger og rummer så markante eksempler som unionsbrevet 1397 sammenlignet med Povl Helgesens fremstilling (1. »Levning og Beretning«) og gravminderne over Peder Oxe i Frue kirke i København og Bråby kirke i nærheden af Gisselfeld (3. »Ligsten«). Hverken mine noter eller mit eksemplar af kildestederne så meget som antyder, at disse tekster er blevet gennemgået, men forklaringen herpå er sandsynligvis, at jeg har været fraværende på det pågældende tidspunkt. Vi ved fra Arups skrifter, at han lagde stor vægt på at fremhæve levningernes kildeværdi fremfor beretningernes. Et af de mest markante udtryk for denne opfattelse kan findes i den beske afhandling om »Historie ved Københavns Universitet 1537-1937«, som Arup fik trykt i *Scandia* maj 1938: »Endnu helt op til vor tid har man ikke forstaaet, at levningen, lige fra Peterskirken selv til den falske veksler, er en saa langt sikrere kilde til viden om fortiden, end en beretning om Peterskirkens bygningshistorie eller veksselfalsknerens beretning om hans særlige tilfælde.«⁷ Det må anses for utænkeligt, at Arup har ladet denne vigtige problematik uomtalt

i metodekurset, og svarende til kildestedernes rækkefølge – som var en arv fra Erslev – må problemet antages at være behandlet som indledning til tekstgennemgangen.

De første tekster, der i mine noter ses at være gennemgået, er kildestedernes nr. 6 og 8 (Huitfeldt-Yngre Sjællandske Aarvog og Danske Aarbøger), der begge tjener til at belyse begreberne primær og sekundær beretning. Dette var centralt, thi som Arup sagde: »Kildekritik er egentlig kun Beretningskritik«. Primær er den kilde, »hvori Meddelelsen forekommer første Gang, uanset Forholdet til Begivenheden« (fol. Vr). Arups praktiske anvendelse af disse begreber fremgår af hans konklusion med hensyn til kildested nr. 6: til 1834 var Huitfeldt primær kilde for begivenhederne i 1358, men med Lappenbergs udgave blev Yngre Sjællandske Årbog primær, Huitfeldt sekundær.

Både Huitfeldt og årbogsteksterne – i denne rækkefølge, svarende til kildestederne – præsenteredes i historiografisk ramme. For Huitfeldts vedkommende var baggrunden den dansk-svenske historikerstrid – »en veritabel Journalistkrig« – i Christian III og Frederik II.s regeringstid, hvad der førte videre til en udførlig gennemgang af de danske historiografer fra Svaning til Stephanius, inklusive årstal for deres embedsperioder. Som kommentar til Erslevs påvisning af, at vi kender næsten alle Huitfeldts kilder, henviste Arup til sin egen afhandling »En tabt Kilde hos Hvitfeldt« (*Historisk Tidsskrift* 8. rk. I, 1907), hvor det vises, at Huitfeldt til skildringen af kong Hans' erobring af Sverige 1497 har benyttet nu tabte optegnelser af den svenske adelsmand Arvid Trolle, som var modstander af Sten Sture – og Huitfeldts tipoldefar.

Årbøgerne blev gennemgået med tilsvarende omhu og med henvisning til Arups anmeldelse af Ellen Jørgensens *Annales Danici Medii Ævi* i *Historisk Tidsskrift* 9. rk. II, 1924. Arup oplyste, at 9 af de årbøger, Ellen Jørgensen havde medtaget i sin udgave, stammede fra det 16. århundrede. Opmærksomheden samledes om de 17 ægte årbøger fra tiden før 1400, der kunne henføres til 6 klostre (af de 70 eksisterende).

Lige så stor vægt blev der lagt på gennemgangen af den lybske historieskrivning, hvis tilblivelse blev set som et resultat af, at de tyske byer tidligt, af hensyn til deres handel, havde været interesserede i at kende deres forhold til andre. For Korners vedkommende omfattede gennemgangen endog henvisning til hovedhåndskrifterne og naturligvis en redegørelse for hans kildebenyttelse, især Detmar. Tilsvarende blev der gjort rede for Albert Krantz' værker og den inspiration, de havde været for den danske historieskrivning.

Alt dette var optakten til en gennemgang af kildestedernes nr. 11, »De primære Kilder«, der foruden et Reinhardt-citat om forliget mellem Valdemar Atterdag og grev Johan i 1346 omfatter stykker herom fra Petrus Olai,

Årbog til 1523, Yngre Sjællandske Årbog, Detmar, Korner, Krantz og Huitfeldt. Den »rigtige« (dvs. Arups) løsning af afhængighedsforholdet – som blev anskueliggjort med et stemma på tavlen – var, at Yngre Sjællandske Årbog og Detmar er »to primære og af hinanden uafhængige Kilder, som blot ser Begivenhederne fra forskelligt Synspunkt – men ikke modsiger hinanden« (fol. VII v). Huitfeldt havde støttet sig på Yngre Sjællandske Årbog og Krantz (som var trykt og let tilgængelig), Reinhardt ligeledes på Yngre Sjællandske Årbog og desuden på Petrus Olai, der var mildest talt sekundær, idet hans fremstilling gennem to mellemed kunne føres tilbage til Detmar.

Endnu samme dag, den 27. februar, som dette afsluttedes, synes Arup at have påbegyndt, hvad Aksel E. Christensen har kaldt hans »blændende udlægning af slaget ved Aasle« (1389).⁸ Kildemateriale hertil fylder 12 sider i *Erslevs Kildesteder* (nr. 12, med overskriften »Traditionsudvikling«). I mine noter omfatter gennemgangen 7 sider, hvad der må svare til yderligere 3 eller 4 dobbelttimer. Indledningsvis drøftede Arup betydning og oprindelse af ord som miles (standsbetegnelse, med det modsvarende femininum *sord militissa*, godsejerinde, i Sorø Gavebog), *militaris* (havnebonden), *comes*, *dux*, greve, baron og hertug. Det afsluttende, vidtløftige stemma placerede hele 7 kilder som primære og 10 som sekundære med Huitfeldt som den store opsamler, der havde støttet sig på 6 eller måske 7 af de andre fremstillinger, primære og sekundære i skøn blanding. For at lette forståelsen illustrerede Arup slaget med en kortskitse på tavlen. Såvel folkevisen som Den Danske Rimkrønike – den første danske bog trykt i Danmark (1495) – ses at være udførligt kommenteret. Ved omtalen af N.F.S. Grundtvigs tese om, at versenes store forskellighed i sidstnævnte kilde tyder på forskellige forfattere for hver konge, henviste Arup til Grundtvigs egen produktion, der jo heller ikke er ganske homogen. Aksel E. Christensen kan have ret i, at Arups udlægning var blændende, men bestemmelsen af de mange afhængighedsforhold var unægtelig en kompliceret proces, noget af en ildprøve på et så tidligt tidspunkt. Jeg ser af et maskinskrevet bilag til mine noter, at jeg har følt behov for at bringe orden i de mange enkeltheder hjemme ved skrivebordet, uden at det dog – naturligvis – har medført noget spørgsmålstegn ved Arups stemma. Traditionsudviklingen belyste Arup ved påvisning af, hvorledes såvel nationale og partipolitiske som kompositions-mæssige hensyn har medført afvigelser og ændringer i teksterne. Et karakteristisk eksempel er, at det der i den danske folkevisen fremstilles som en dansk-svensk kamp, i Den Svenske Rimkrønike er et svensk-tysk opgør, samtidig med at skildringen er blevet poetisk udbygget.

Dette kildemateriale var som skabt til at danne udgangspunkt for en behandling af et af Arups yndlingsemner: spørgsmålet om beretningernes ten-

dens. Den nationale tendens er fortsat »vel overhovedet den stærkeste i Historien« (fol. XI r), men hertil føjes nu den hagiografiske litteraturs religiøse tendens (henvisning til Gertz og Bernheim) og den politiske tendens, som tidligst påvises hos Macaulay, der glemte at Whiggerne oprindeligt var protektionister, idet de på hans tid (o. 1850) var frihandelsmænd. Hertil kom den videnskabelige tendens, »hvor man i Overbevisningen om en Teoris Rigtighed modarbejder alle nye Forsøg« (fol. XI v) – Arup nøjedes med at henvise til astronomien – og endelig den personlige tendens som den træder frem i memoirer, hvor forfatteren retfærdiggør sig selv – Arup noterede, at kun den østrigske øverstbefalende v. Bénédek, der 1866 tabte slaget ved Königgrätz, havde vægret sig ved at skrive memoirer.

Næste nummer på programmet var kildestedernes nr. 13: »Billedstormen i København« 27. december 1530, med tekster af Povl Helgesen, Peder Olsen (Petrus Olai) og Huitfeldt. Som vi ved fra Arups Danmarkshistorie, var Povl Helgesen en af hans helte, og en udførlig omtale af karmeliteren blev da heller ikke udeladt. Det er bemærkelsesværdigt, at Arup i denne forbindelse, tilsyneladende uden forbehold, henviste til Paul-Erik Hansens teori (1943) om, at Ove Billes sekretær Hans Henriksens notater har været grundlag for Povl Helgesens fremstilling, og at det kan have været Hans Henriksen, der gemte Skibykrøniken. Dog blev der også henvist til J. Oskar Andersens mammutafhandling i *Historisk Tidsskrift* 11. rk. I (1944-45), der ikke levner Paul-Erik Hansen megen ære. Det var virkelig den nyeste forskning der her blev refereret til, og med en positiv holdning over for Paul-Erik Hansens resultater, der må forekomme overraskende i betragtning af den tidligere kritiske bedømmelse af grundlaget for bogen, nemlig Paul-Erik Hansens prisopgave.⁹

Under oversættelsen af teksterne raillerede Arup over, at den pæne Heise havde oversat Skibykrønikens »ex fece plebis« til »af Pøblens værste Bærme«. Med nogen tøven – »det kan man jo egentlig ikke sige« – meddelte han grundbetydningen af glosen »fæces«, hvorved han åbenbart lod sig lede af sin viden om moderne medicinsk terminologi og derved var uretfærdig over for Heise, der havde holdt sig til ordets klassiske betydning. Navnlig havde Arup dog sin glæde ved at demonstrere, hvorledes Povl Helgesens kirkeskændere med Peder Olsen som mellemed (et håndskrift der mangler to navne) hos Huitfeldt bliver forvandlet til »en værdig Borgerforsamling, der fjerner Katolicismens Efterladenskaber« (fol. XII r) og derved efterlever, hvad Peder Palladius i sin tid havde indskærpet.¹⁰

Kilderne til billedstormen rummer det kronologiske raffinement, at Povl Helgesen, som det var almindeligt i hans samtid, regner med juledag som årets begyndelse. I overensstemmelse hermed daterer han begivenheden til 3. juledag 1531, og dette følges af både Peder Olsen og Huitfeldt, hvor den

tilsyneladende inkonsekvente placering ved årets begyndelse bliver rettet ved en flytning af skildringen til årets slutning. Kronologiske spørgsmål ledsagede gennemgangen af alle kilder. Arup lagde os på sinde, at »kronologien er historiens rygrad«. Det havde han læst hos en fransk historiker – hvem kunne han dog ikke huske.¹¹ Jeg har bevaret et erindringsbillede af, hvorledes han en dag begyndte undervisningen med polisk at fiksere auditoriet gennem sine runde briller og spørge os, hvilken helgendag det var. Det må være sket den 22. februar, for svaret, som professoren selv måtte levere, var »Peders stol« (Cathedra Petri) med tillæg om de omformninger af betegnelsen, der var foretaget af de barbariske nordboer (»Peders stål«).

Tirsdagstimerne den 13. marts var viet heuristikken, med en oversigt over de vigtigste biblioteker fra assyrerkongens lertavler over de græske templer, Alexandria, Rom (ved omtalen af kejsertidens offentlige biblioteker henvises der til Robert Graves: *Jeg, Claudius*), Athosklostrene og andre europæiske klosterbiblioteker, Sorbonne og den franske konge (der i 1373 ejede 910 håndskrifter), Vatikanbiblioteket og Biblioteca Laurenziana (der blev offentlig tilgængeligt i 1571 og besad 20.000 bind), Oxford Biblioteket (der var blevet ødelagt 1556, men genoprettet 1602 af Sir Thomas Bodley med 2.500 bind – mod nu (1945) 1 1/4 million) og naturligvis British Museum med den store kuppelsal og dennes 485 pladser og Bibliothèque Nationale, der med sine 4 millioner bind var tæt i hælene på Statsbiblioteket i Leningrad (4 1/2 million) og overgik Lenin Mindebiblioteket i Moskva, British Museum, New York Public Library og Library of Congress i Washington, der alle var i 3 millioners klassen.¹² Hermed var vort hjemlige Universitetsbibliotek og Det kgl. Bibliotek sat i relief, men deres samlinger, deriblandt den arnamagnæanske, som endnu husedes i Fiolstræde, blev naturligvis mere udførligt omtalt. Statsbiblioteket i Århus og folkebibliotekerne blev heller ikke glemt. Generelt henvises der til Svend Dahls *Haandbog i Bibliotekskundskab*.

Efter denne belæring i bibliotekshistorie var turen den følgende gang (15. marts) kommet til diplomerne, som allerede havde været strejft i det foregående. Øvelserne koncentreredes i første omgang om kildestedernes nr. 15 og 16: det (uægte) danske kongebrev fra 1093 og Knud den Helliges gavebrev til Lundekirken 1085 med henvisning til, hvad Arthur Køcher og Lauritz Weibull havde skrevet om gavebrevet i *Historisk Tidsskrift* (9. rk. II, 1921 og III, 1924) og Weibull desuden om flere forskellige breve i *Scandia*. Gennemgangen gav anledning til overvejelser over berettigelsen af uden videre at betragte et uægte diplom som en forfalskning med svigagtigt formål. Arup stillede sig tvivlende heroverfor og lagde vægt på, at de senere udfærdigelser af stiftelsesbreve kunne være foretaget af klostrenes inspectores for at bringe arkiverne i orden. »Det er Bevidstheden om Dokumentets Retskraft, der efterhånden giver sig dette Udslag« (fol. XV v).

Som indledning til gennemgangen den 22. marts af Knud den Helliges gavebrev fandt Arup det betimeligt at give en oversigt over udgivelsen af danske breve gennem tiderne, begyndende med Huitfeldt og Suhm, der havde optaget mange breve i deres fremstillinger, og fortsat, efter en kort omtale af udenlandske udgaver, med en redegørelse for Videnskabernes Selskabs udgivelse af register af alle trykte breve vedrørende Danmark til 1660 i *Regesta diplomatica historiae Danicæ*'s to rækker (1843-70 og 1889-1907). Den stadige strøm af nytrykte breve fik udgiverne til at standse værket, men Erslev iværksatte til gengæld sin plan om en udgave, der var indskrænket til breve i danske arkiver og rummede oplysninger om oprindelse og trykkested. Herved fremkom *Repertorium diplomaticum Regni Danici Mediævalis*, hvis første fire bind (1894-1912) kun gik frem til 1450. At Erslevs udvælgelseskriterium medførte den følelige mangel, at mange breve, især kongebreve, savnedes, lagde Arup ikke skjul på. Ikke desto mindre havde William Christensen, der sammen med Anna Hude havde været Erslevs medarbejder ved Repertoriets første fire bind, ønsket at fortsætte værket til 1513, og den nye række, som blev på 8 (9) bind, udkom 1928-39, »men Formen blev her meget utilfredsstillende – en ordret Tekst havde været at foretrække« (fol. XVI r). Da havde imidlertid »den moderne Teknik« (hvad Arup så mente med det) muliggjort udgivelsen af det fuldstændige brevstof i *Diplomatarium Danicum*, hvis bestand indtil 1400 opgjordes til 7.850 danske breve. Der blev gjort rede for disses fordeling, dels på århundreder, dels på originaler, afskrifter og udtog. Derimod synes det ikke at have været nævnt, at også udgivelsen af Diplomatariet havde givet anledning til diskussion, hvori Arup selv var impliceret.

Diplom-øvelserne gik den 27. marts videre til pavebullen til Hamburg-Bremen (kildestedernes nr. 18), som Arup havde behandlet udførligt i sin anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 9. rk. II, 1924 af W.M. Peitz' bog om *Die Hamburger Fälschungen* (1919). Gennemgangen indebar en oversigt over den samlede bestand af ærkebispedømmets pavebreve og disses karakter samt en udførlig argumentation for, at de notoriske »forfalskninger« kunne skyldes praktiske hensyn og på ingen måde behøvede at være foretaget i bedragerisk øjemed. Særlig optaget var Arup naturligt nok af omtalen af Færøerne, Grønland og Island allerede i pavebullen fra 832. Han ville ikke afvise, at disse områder havde været bekendt så tidligt.

Efter påske, torsdag den 5. april, var temaet »De skånske Slottes Tilbage-givelse 1385« (kildestedernes nr. 19). Dette kildestof afvikledes på en dobbelttime, hvilket dog ikke forhindrede en drøftelse af betydningen af ordet »reces« og et overblik over udgivelsen af *Hanserecesse*'s tre rækker. Ved afslutningen af timen synes næste emne, »Valdemar 3.s Haandfæstning«

(kildestedernes nr. 20), at være forberedt med en henvisning til, hvad Werlauff, Erslev og Arup selv havde skrevet herom (Arup i *Scandia* I, 1928). Selve gennemgangen de følgende to gange, 6. og 10. april, omfattede en oversigt over de 12 håndfæstninger, der er trykt i *Aarsberetninger fra Geheimarchivet* II, men naturligvis først og fremmest kommentering af det vanskelige kildemateriale på middelalderlatin og -dansk. Karakteristisk for Arup er tillids erklæringen til kildeværdien af procesakterne mellem kongen og ærkebispem 1296: »Klagemaalet er ført for Verdens højeste Domstol. Akterne er derfor af stor Værdi som sande Udsagn« (fol. XIX v).

Efter så indgående beskæftigelse med breve og andre aktstykker som historiske kilder fandt Arup det endnu den 10. april betimeligt at give en oversigt over arkiver. Som ved bibliotekerne begyndte han med antikken og fortsatte over Byzans og de tyske rigsinstitutioner, navnlig kejserens arkiver til moderne tider. De engelske forhold blev udførligt omtalt, og vi fik den interessante oplysning, at de afgående ministre her ofte tog deres korrespondance med sig hjem, hvorfor vigtige arkiver stadig fandtes på engelske herresæder. Der blev også givet en oversigt over opdelingen og ledelsen af Public Record Office, ligesom den vigtige regest-udgave, *Calendar of State Papers*, blev nævnt. De franske forhold blev behandlet mere kortfattet og de italienske blot strejft. Derimod var selvsagt det danske arkivvæsen genstand for stor opmærksomhed med henvisning til Thisets *De ældste danske Archivregistraturer* og A.D. Jørgensens *Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie*. Fremstillingen blev ført frem til oprettelsen af landsarkivet i Åbenrå og suppleret med en opregning af rigsarkivarerne fra A.D. Jørgensen til Axel Linvald. Der afsluttedes med omtale af proveniensprincippet, »ifølge hvilket man maa rekonstruere de forskellige Kontorer« (fol. XXI r), og tidspunktet for åbningen for publikum af nogle vigtige europæiske arkiver. Det havde allerede været omtalt i forbindelse med gennemgangen af Ranke, men var naturligvis fuldt så berettiget her.

Denne arkivoversigt kan ikke have været mere end en enkelt time, for 12. april påbegyndtes gennemgangen af det andet glansnummer (ved siden af slaget ved Åsle): »Kong Erik 5.s Drab og de fredløse«, der i kildestederne (nr. 21) omfatter 28 sider og skal give et eksempel på historisk reskonstruktion. Øvelserne over dette store materiale ses at have strakt sig over mindst 5 dobbelttimer. Arup indledte med at omtale Langlois og Seignobos' fremhævelse af, »at man ikke kan nøjes med, hvad man direkte kan afskrive fra en Kilde; man maa ogsaa drage selvfølgelige Slutninger ud fra Stoffet« (fol. XXI v). Dette princip eksemplificeredes dog med hjemlige kilder: Kong Valdemars Jordebog, hvis homogene karakter fører til den slutning, at hele indholdet må hidrøre fra samme skrivestue, og traktaten 1398 mellem Danmark og

stormesteren, som åbenbart ikke er blevet udvekslet, da det danske eksemplar findes i København, stormesterens i Königsberg (eksemplet er nævnt i Erslevs *Historisk Teknik*, s. 32).

Bemærkninger om kilde-slægtskab og realkommentarer har jeg i dette tilfælde hovedsagelig føjet til selve kildeteksterne, og mine noter rummer kun spredte oplysninger om selve rekonstruktionsprocessen. Det fremgår derimod, at der har været brugt en del tid på personalia og forklaring af kongetilnavne som Menved og Glipping, der ifølge Arup først blev draget frem af romantikken – Huitfeldt havde nummer ved kongerne ligesom Arup selv. Det fremgår også, at Arup lagde vægt på at se den opsigtsvækkende begivenhed i forbindelse med århundredets politiske hovedspørgsmål. Det blev slået fast, at kanslerembedet var det vigtigste af alle embeder, og de 27 kanslerperioder i tiden 1251-89 blev skrevet op på tavlen. »I disse Embedsskifter ser man Politikken afspejle sig«, erklærede Arup (fol. XXII v), og enhver kan få dette synspunkt bekræftet ved læsning i hans *Danmarks Historie*. Dette var nu virkelig historisk metode i Erslevs forstand, men det havde rigtignok ikke meget med kildeteksterne at gøre. Det har derimod Arups rekonstruktion i Danmarkshistorien af begivenhedsforløbet under og navnlig efter kongemordet. Jeg husker, at jeg læste denne med gennemgangen af kilderne i frisk erindring og fandt, at det var fremragende, professionelt arbejde. Konklusionen på selve øvelsen har muligvis ikke været lige så klar. Arups litteraturhenvisninger omfattede i dette tilfælde Ludvig Holberg: *Konge og Danehof*, 1895, Anna Hude: *Danehoffet*, 1893 og C.A. Christensen: *Historiske Oversigter til Danmarks Riges Breve*, 1943.

Øvelserne over kilderne til Erik 5. (Glipping)'s drab afsluttedes den 1. maj, og samme dag tog Arup fat på kildestedernes sidste punkt, nr. 22, »Davids beretninger om 1863«, som han selv havde føjet til kildesamlingen og siden han blev professor brugt i sin undervisning som eksempel på, at kildekritik også er nødvendig over for beretninger fra det 19. århundrede.¹³ Arups studier over emnet var også udmøntet i afhandlinger,¹⁴ og litteraturhenvisningerne var tilsvarende omfattende. Hovedproblemet er de ikke uvæsentlige afvigelser mellem C.N. Davids samtidige beretning om hans rolle i dagene omkring tronskiftet 1863 og den beretning, han i 1874 nedskrev om de samme begivenheder under et besøg i Wien. Efter de sædvanlige kildekritiske regler vil man umiddelbart tilkende den samtidige beretning størst kildeværdi, hvad andre forskere også har gjort, men Arups opfattelse var, at 1863-beretningen var udsprunget af frygt for en revolution og snarest beregnet til at føre en sejrrig revolutions undersøgelseskommission bag lyset, idet den lagde vægt på, at David ikke havde nogen andel i bestræbelserne på at styrte Hall. I 1874 var situationen en ganske anden. David følte sig nu skuffet og forbigået, og hans bitterhed gav sig udslag i den nye beretning, hvor han

fremhævede sine vigtigste fortjenester: underretningen om den engelske regerings stilling efter hans henvendelse til den engelske gesandt, Sir Augustus Paget og henvisningen til Monrad som mulig efterfølger af Hall som konseilspræsident.

Mine notater herom er i vid udstrækning baseret på læsning af Arups første Scandia-afhandling – jeg har åbenbart forberedt mig grundigt – men der er næppe tvivl om, at Arup har fastholdt den her fremsatte opfattelse i øvelserne. Hvad der med sikkerhed hidrører fra Arups undervisning er fortrinsvis oplysninger om Davids personlige data og om den politiske situation i 1863. Hertil kommer dog som det vigtigste en nøjagtig kronologisk ordning af Davids mange samtaler med Christian IX og Paget, der viser, med hvilken grad af sikkerhed begivenhedsforløbet kan følges. Netop den relative datering af disse samtaler er det springende punkt. Denne oversigt er dateret 4. maj, dagen for de tyske troppers overgivelse. Om timerne den 8. og 11. maj har været gennemført kan jeg ikke se af mine optegnelser, men som tidligere nævnt er det sidste notat forsynet med datoen 15. maj.

Ved en vurdering af Erik Arups metodeundervisning må det erindres, at megen tid hengik med oversættelse af de latinske, nedertyske og gammeldanske kildetekster, hvad der var i høj grad eksamensrelevant. Det var en naturlig konsekvens af, at øvelserne som hos Erslev i overvejende grad var baseret på kilder til middelalderens historie. Arup havde dog som nævnt udvidet grundlaget til også at omfatte et eksempel fra det 19. århundrede. Påfaldende er endvidere den vægt, Arup lagde på data, ikke blot »de kendsgerninger, der virkelig kan udsondres af kilderne som tilforladelige«,¹⁵ men også en omfattende realkommentar i form af oplysninger om personalia, historiografisk placering i samtiden og politisk historisk baggrund. Omvendt var han yderst tilbageholdende over for historieteoretiske spørgsmål, og han frarådede os direkte at bruge tid på historiefilosofi. Selve ordet »historieteori«, som dog var veldefineret i den erslevske terminologi,¹⁶ mindes jeg ikke at have hørt Arup bruge, og emnet faldt vel også efter hans opfattelse klart uden for kursets rammer. Historiografien efter Huitfeldt blev kun inddraget som fodnoter til de gennemgåede kilder og dermed begrænset til den litteratur, der var direkte relevant for kildeøvelserne.

Jeg er ikke i tvivl om, at Arup har været overbevist om sin egen kildekritiske suverænitæt og vel blandt sine fagfæller kun har regnet Lauritz Weibull for sin ligemand i denne henseende. Denne selvtillid opfatter jeg som en del af baggrunden for, at han præsenterede sine løsninger på de kildekritiske problemer med en sådan sikkerhed, at det kunne virke som en autoritativ facitliste. I den forstand havde Arups kildeøvelser mere karakter af et kursus, end tilfældet har været under de senere metodelærere. Medvirkende var

dog sikkert også en overbevisning hos Arup om, at den videnskabeligt skolede historiker er i stand til at løse kildekritiske problemer objektivt rigtigt. Dog undlod Arup ikke at henvise til andre forskere, som havde en opfattelse, der afveg fra hans egen. Ved afslutningen af øvelsen over Davids beretninger oplyste han os om, at vi kunne læse Aage Friis, hvis vi ville stifte bekendtskab med en anden tolkning. Efter min erindring skete det med et lille smil på læben – men det kan naturligvis være efterrationalisering. Sikker nok var studenterne dog overbevist om, at deres metodelærers fortolkning var den rette.

Vi var givetvis mere autoritetstro end de nuværende studenter. Alligevel må det nok siges, at Arup syner mere i billedet nu, end han gjorde i levende live; tidsperspektivet bedrager som så ofte. Vi beundrede ham, men dette er ikke ønsbetydende med, at hans vurderinger blev modtaget ukritisk. Jeg husker, at en af mine studiekammerater ved given lejlighed tog stærke forbehold over for Arups tilslutning til Niels Lukmans sagnhistoriske teorier, som var fremlagt i disputatsen *Skjoldunge und Skilfinge*, 1943. Jeg kender også eksempler på, at tidligere Arup-elever, som senere er blevet højt fortjente historikere, har set tilbage på Arups metodeundervisning uden synderlig begejstring og vurderet f.eks. Aage Friis' øvelser som mere givende for deres udvikling. Personlig havde jeg stort udbytte af Arups øvelser og ser af mine noter, at jeg løbende har fulgt dem op med supplerende litteraturlæsning. Jeg følte det – tror jeg da – som den egentlige videnskabelige skoling, der virkede inspirerende til fortsatte studier. Jeg mindes ikke, at jeg som Knud Fabricius, når han forlod Erslevs kildeøvelser, kom »i en Stemning, der maaske kan sammenlignes med en mild Rus i Champagne«,¹⁷ men at Arups metodekursus var en »indvielse« er for mit vedkommende sikkert nok.

1. Således beskriver han selv stillingens indhold: *Erslevs Kildesteder*, i ny udgave ved Erik Arup, Kbh. 1931, forordet. Denne stillingsbeskrivelse gælder den praktiske arbejdsfordeling mellem de tre gamle professorater. Officielt var Arups stilling betegnet generelt som et professorat i historie. I 1935 afløste han Aage Friis som professor Rostgardianus i nordisk historie og nordiske antikviteter (*Årbog for Københavns Universitet 1915-20*, IV, s. 191 og 1935/36, s. 12 og 25).
2. Kr. Erslev, *Historisk Teknik*, 2. udg., Kbh. 1926, s. 94 (»Til Afslutning«). Jfr. samme værk, s. 92, hvor Erslev tager stilling til teologernes påstand om, at historikeren, når han holder sig til sin egen videnskab og sine historiske kilder, må stille sig neutral over for spørgsmålet om mirakler; hvor han nægter dem, bygger han på lånesætninger fra andre videnskaber: »Det er egentlig ganske rigtigt, men man skal blot tilføje, at ogsaa overfor alle andre Spørgsmaal kan Historikeren ikke nøjes med selve Kilderne; allevegne maa han medinddrage sin og sin Tids Viden og Videnskab«. Jvf. også Erslev-eleven Ellen Jørgensens oplysning om læremeisteren i *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*, Kbh. 1943, s. 241, efter at »Øvelserne i historisk Granskning« er omtalt og korrekt karakteriseret som propædeutiske øvelser for de unge studerende: »De ældre Studerende tog han ind i sit Værksted, idet

- Øvelserne paa Universitetet løb Side om Side med Forstudierne til hans egne Arbejder. De fik her Forstaaelse af, hvorledes Forskeren gaar frem, et Glimt af det, der ikke kan gives i methodisk-tekniske Regler. De lærte ikke blot, hvorledes Grunden ryddes, og Materialet sankes sammen, men ogsaa hvorledes Mesteren bygger Huset. Her opdrog Erslev næste Generation af Historikere«.
3. Regler for sproglig-historisk Skoleembedseksamen under det filosofiske Fakultet efter kgl. Anordning af 14. Juli 1934, Kbh. 1942, s. 53. Jfr. Arup i *Scandia* XI, 1938, s. 10: »Den metodisk-kritiske historiske forskning lærer os, hvilken værdi vi bør tillægge disse forskellige arter af kilder, og med hvilken kritik vi bør betragte dem«.
  4. I efteråret begyndte Arup på grundlag af Inkvisitionskommissionens Papirer, bd. V, at læse Rantzau-Aschebergs brevveksling med Gähler og andre breve fra tiden »med en Studiekreds af viderekomne Studenter, hvori ogsaa yngre Kandidater kan deltage« (lektionsskatalogen). Han fortsatte denne læsning i fire ugentlige timer i såvel forårs- som efterårssemesteret 1946. Pr. 31. januar 1947 fik han sin afsked på grund af alder (*Årbog for Københavns Universitet* 1946-47, Kbh. 1964, s. 21). Arup eksaminerede ikke ved forprøven i 1946, idet ministeriet efter indstilling af fakultetet og universitetets rektor havde bifaldet, at han af hensyn til fuldførelsen af et videnskabeligt arbejde (vel Danmarkshistoriens bind III) blev fritaget herfor. Eksaminationen blev overdraget universitetsadjunkt Aksel E. Christensen mod et vederlag på 40 kr. pr. eksaminand, højst 440 kr. (*Årbog for Københavns Universitet* 1945-46, Kbh. 1955, s. 35).
  5. Arups øvelser i efterårssemesteret 1944 er formodentlig hurtigt blevet opgivet. Efter aktionen mod politiet i september advarede studenterrådet mod at komme på universitetet, og alle forelæsninger var tyndt besat. Den 25. september vedtoges det at lukke spisestuerne, men konsistorium ønskede ikke en egentlig lukning af universitetet, hvad der ville være »at henlede Opmærksomheden paa Studenterne som nogle af de farligste Modstandere af Tyskerne« (J. Nørregaard, *Københavns Universitet i Besættelsesaarene*, Kbh. 1947, s. 73). Når universitetets daværende rektor, teologiprofessoren Jens Nørregaard, i sit nævnte skrift (s. 74) skriver: »Der var dem, der mente, at Studenterne havde vist sig for panikslagne og burde være optraadt med større Ro og Mod«, kan han have tænkt på Arups standpunkt, som også deltes af zoologiprofessoren Ragnar Spärck og enkelte andre. I forårssemesteret 1945 blev der af forsigtighedsgrunde lagt loft over deltagerantallet (max. 50), men undervisningen var bedre organiseret og mere effektiv, vurderer Nørregaard (smst. s. 78). Arup var ikke den eneste historiker, der holdt sine timer på selve universitetet i foråret 1945. Det samme gjaldt bl.a. Aksel E. Christensen, som læste i historisk auditorium i Studiegården. Knud Fabricius brugte i den kritiske periode først sin spisestue på Regensen, senere Rigsarkivets foredragssal som auditorium. Erik Bachs gennemgang af middelalderens historie forlagdes til en studentertiljighed, Kjeld Windings undervisning til Rigsarkivet.
  6. Johannes Steenstrup, *Historieskrivningen*, Kbh. 1915, s. 57. Ciceros ord ses at have været vejledende for historiens dyrkere ved universitetet allerede i 1739: De primis juventutis academicæ studiis aphasisi, quos sub præsidio decani facultat. philosoph. defendent præstantissimi laureæ primæ philosophicæ candidati ad diem 27 junii anno 1739 in auditorio superiori, s. 17 (af i alt 20 sider).
  7. *Scandia* XI, 1938, s. 10. På samme side findes følgende programmerklæring: »Den kritiske historiske forskning har kun det maal: at undersøge ved hvilke midler og ad hvilke veje vi kan naa frem til sikker viden om, hvad der er sket for tusinder af aar siden eller blot for et øjeblik siden.«
  8. Aksel E. Christensens afskedsforelæsning september 1976, »Uddannelse til historiker ved Københavns Universitet gennem 50 år«, *Ret og magt i dansk middelalder*, Kbh. 1978, s. 71.
  9. Erik Arup og Knud Fabricius' bedømmelse i Københavns Universitets festskrift november 1940. Man fristes til at tro, at det især er Fabricius' vurdering, der slår igennem her.
  10. Arups egen rekonstruktion af begivenheden i *Danmarks Historie* II, Kbh. 1932, s. 451 er et godt eksempel på, hvorledes forfatteren »digter«, ikke imod kilderne, som han jo notorisk beherskede, men afgjort ud over dem: »Da herredagen var endt, besluttede Københavns

borgere, at de ved en stor opsigtsvækkende demonstration vilde give deres uvilje mod den katolske kirke og dens højadelige forsvarere til kende«. Via Astrid Friis' undervisning er kildesamlingen vedrørende billedstormen blevet historiografisk udbygget af nuværende modelærere ved Københavns Universitet, især lektor Alex Wittendorff, og er således et eksempel på pietetsfuld bevaring og videreførelse af traditionen fra Erslev.

11. Jfr. Arups *Danmarks Historie* II, s. 645 om Arild Huitfeldt: »Hvitfeldts respekt for de historiske kendsgerningers værdi var saa stor, at han overalt redigerede sin fremstilling til visse aar og tid, thi kronologien var for ham som for enhver ægte historiker historiens rygrad«. Også Arup var som bekendt en ægte historiker.
12. Alle taloplysninger er gengivet efter mine notater uden forsøg på verifikation. For pålideligheden garanteres ikke.
13. Erik Arup: Danmarks krise 1863, *Scandia* III, 1930, s. 1, n. 1.
14. Scandia-afhandlingen 1930 er et genmæle i anledning af Aage Friis' indgående behandling af emnet i *Historisk Tidsskrift* 9. rk. VI, 1929, hvor der blev taget afstand fra Arups første indlæg i sagen, afhandlingen »David og Hall« i *Scandia* I, 1928. Diskussionen om benyttelsen af Davids beretninger om 1863 er siden fortsat af andre: Troels Fink i *Historisk Tidsskrift* 11. rk. III, 1950; Harald Jørgensen, *C.N. David*, Kbh. 1950 og *Politikens* kronik 9. februar 1951 med kritik af Finks opfattelse. Erik Arup døde i september 1951 og har således haft mulighed for at følge med i dette.
15. Citat fra Arups anmeldelse af Vilhelm Grønbech, *Religionsskiftet i Norden* i *Historisk Tidsskrift* 8. rk. V, 1914, s. 108.
16. *Historisk Teknik*, s. 94, jfr. Erslevs skrift *Historieskrivning*, Kbh. 1911, med undertitlen »Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori«. Der går en lige linie fra dette skrift til et af de grundlæggende arbejder i den nu så fremherskende historieteoretiske diskussion, Povl Bagges afhandling, Om historieforskningens videnskabelige karakter, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. V, 1940, der, som undertitlen angiver, er »Nogle bemærkninger i anledning af Kr. Erslevs skrift »Historieskrivning««. Denne linie går, så vidt jeg kan se, helt uden om Arup. Troels Dahlerup har i en anmeldelse i *Information* 5. marts 1979 fremsat det interessante synspunkt, at den »ofte markante forskel mellem københavnsk og århusiansk historieteori (og vist dermed i nogen grad også den historiske marxismeforståelse)« »med en grov simplificering« kan forklares ved den forskellige udgangssituation: i København er det Povl Bagge, der har præget den teoretiske udvikling, i Århus Johs. Sløks idehistoriske institut.
17. Knud Fabricius, Studiet af Danmarks Historie før og nu, *Fortid og Nutid* XII, 1937-38, s. 147.

Streger til et portræt af C.O. Bøggild-Andersen

Tegnet til belysning af mester-lærlinge-
traditionens betydning i dansk historieforskning

Af Leo Tandrup

Et festskrift indeholder ikke mindst studenters bidrag til den lærer, som de har knyttet sig meget eller mest til. De véd imidlertid ikke altid, hvorfor disse bånd er opstået. Hvor mange giver sig tid til at bore i hjerner og hjerter?

Måske det mest var tilfældets værk.

Eller måske man i den ubefæstede periode, man som student midt eller sidst i tyverne ofte endnu befinder sig i, valgte læreren med modens overtalende egenskaber, den sikre fremtoning og de stærke, ideologisk prægede meninger, var han end nok så skeptisk over for traditionen. Så man i sin ubændige sikkerhedstrang kunne få bugt med den utryghed, der ligger i at søge uden at finde selve sandheden. Og så man kunne gå ind i den trygge havn, som det altid er at overtage lærerens forskningsmetode. Sådant som det i sin tid gik de fleste studerende over for den unge Kr. Erslev, der tilmed ikke blot besad den 'rigtige' historiske teknik, men også det 'rigtige' radikale historiesyn.

Det kunne dog også være, at man i stedet, mere søgende end utryg og ubefæstet, havde held til at finde en lærer, der, akkurat som Erslevs modpol Johs. Steenstrup, forenede respekten for traditionen med sansen for de enkelte elevs særpræg. Så denne lærer kom til at virke som katalysator for den personlige vækst som forsker og menneske, der kun kan forløses, når man er klar over, at al fornyelse i forskningen bliver gold, hvis man ikke sidder næsten til halsen i den kultur, der skal fornyes.

Den student, der er biperson i denne skildring, følte sig efter 4-5 års studier ved Aarhus Universitet stadig både utryg, ubefæstet og søgende. Kildekritikken mente han så nogenlunde at mestre, men faldt talen på livs- og historiesyn, syntes han, der var savsmuld i hovedet.

Hvem han skulle holde sig til, var han dog ikke i tvivl om. Kun én lærer havde gjort virkeligt indtryk, professor Bøggild-Andersen. Det var, som om

han ville rundt om hele tilværelsen, når han underviste. De andre holdt sig mest til hjørner eller sider af den. Tilmed borede han altid i de store vendepunkter, politisk således i statsomvæltningen 1660, mentalt ikke mindst i personen Jesus af Nazareth, hvis livsopfattelse han efter et årelangt, fagirrelevant studium i sin egen studietid siden holdt fast ved.

Renæssancen og reformationen havde især hans kærlighed. De mennesker fra den tid, der søgte at blive sig selv ved at løsgøre sig fra gruppen, standen, lavstvangen, de falske guder og normer, betog ham. Det drejede sig om de mennesker, der opdagede, at samvittigheden var en indre stemme, ikke en ydre norm, og som efterhånden blev respekteret for den opdagelse.

Men dét, vel at mærke, fordi de brød med de regerende normer og den herskende praksis efter længe af yderste kraft at have forsøgt at leve efter dem, hvorpå de under svære sjælekampe indså, at de ikke kunne fastholde dem uden at ødelægge deres eget selv. Havde opgøret imod dem ikke denne karakter af nødvendighed, ville oprøreren ødelægge sig selv, for så ville hans tanker få karakter af påfund.

Mennesket måtte, som professoren insisterede på, huske, at det *var* skabt, nemlig af omgivelserne og den kultur og tradition, som det var led i. Derfor kunne det ikke bare skabe sig selv, hvad han ikke uden grund bebrejdede Burckhardt for næsten at mene. Enkeltmennesket, der i forståelse herfor via kriser og sammenbrud dannede sig selv, blev selvlærd og derfor mere hel, sig selv, anderledes end de andre og i hvert fald end flertallet, var især værd at se op til. Det synspunkt vendte professoren gang på gang tilbage til. Selvstudiet er al sand dannelses krone, sagde han.

Heri lå da også renæssancens og reformationens personlige betydning for professoren. Men det anede studenten endnu kun dunkelt. For professoren drog ikke på nogen ligetil og direkte måde sig selv ind i, hvad han talte om. Som det var sædvane på institutionen, skjulte han sit selv, især på katederet under forelæsningerne. Men han var heldigvis ikke så god til det som sine kolleger.

Det gav studenten mod til at nærme sig ham. Det var ellers ikke let. Den store lærdom, den fremragende erindring, den solide struktur i historiesynet indgød en respekt, der gjorde det svært at vove sig ind i en dialog. Selv i øvelsestimerne blev det derfor oftest kun til få dumme spørgsmål fra studenterne, fulgt af professorens kloge og ubetvivlelige svar.

Det både tirrede og pirrede studenten. For disse svar indeholdt næsten altid aspekter, der gik ud over, hvad man dengang forstod ved historie, d.v.s. ud over de økonomiske, sociale og politiske sider. De fik ofte en kulturel og åndelig dimension, og de var ofte mærkeligt nærværende. Man kom uvilkårligt til at tænke på sin egen tids problemer, når man gik fra hans timer.

Studentens personlige problem var bare, hvordan han kunne opnå den

kontakt, som han savnede. De første par år havde han siddet under katederet eller i øvelsesrummet og dukket sig. Det var dog også sjældent, han blev opfordret til at åbne munden. Professoren var så opslugt af sine emner, at studenterne ofte selv skulle mase på for at blive hørt. Så højt han i viden og indsigt stod over dem, fik øvelserne mest karakter af professorens dialog med sig selv.

Men så fik studenten et fingerpeg. Professoren kom ind på, hvad der havde givet de store kulturpersonligheder mod og evner til at bryde ind i deres egen samtid. Se på Luther, eller på Jesus og Augustin for den sags skyld, sagde han. De trak sig tilbage fra verdens larmende meninger for at få ro i sindet til at blive sig selv. I klostret eller ørkenen eller studerekammeret kom de på afstand af den kultur, som de levede i, og hvor så meget var gået skævt. Og dét vel at mærke ved at indleve sig i traditioner og kulturer i fortiden, hvor mennesket havde bedre trivselsmuligheder. I kraft heraf kunne de sætte deres egen kultur i relief. Og kun derved fik de mod og kraft til at kritisere den.

Studenten søgte at tage professoren på ordet. Han opgav efter forprøven næsten at gå til forelæsninger og øvelser og læste i stedet vidt og bredt, kulturkritik, skønlitteratur, gamle tænkere og historieskrivere. Når det »bider«, som Steenstrup sagde, skal De børe i det, formanede professoren i en time, for så vil problemet have, at De skal løse det.

Problemet for studenten var imidlertid, at der var mange problemer, der bed. Omsider begyndte han dog at skrive speciale. Men stadig turde han ikke rigtigt nærme sig. Emnet blev ganske vist godkendt, renæssancenaturens Christian IV fascinerede i høj grad også professoren. Men så trak studenten sig igen tilbage.

Først efter et års arbejde henvendte han sig med en synopsis. Han huskede siden tydeligt situationen og ordene, som de faldt. Han stod og ventede uden for forelæsningsværelset i universitetets hovedbygning. Professoren kom ud.

– Goddag, sagde studenten. Professoren kiggede overrasket op.

– Hm, sagde han. Hvad vil De? Er De en ny student? Et lille smil krusede læberne.

– Æh. Det var alt, hvad studenten evnede at svare.

– Hm, kom med hen på mit kontor. Det er denne vej.

Studenten kendte udmærket vejen. Derfor blev han først forvirret, så ærgerlig. Kendte professoren ham ikke igen? Var han så distræt? Nej, han ville sagtens bare håne ham for, at han ikke var kommet før. Mådehold, havde professoren engang sagt, er kun godt – med måde. Så var ensomhed åbenbart også kun godt – når man ikke var for længe alene.

Men så fór det gennem studenten: den grænse skulle den professor aldeles ikke trække for ham. Han fik lyst til gengæld. Men ordet havde han åbenbart

ikke i sin magt. Så slog det ned i ham: døren til kortsamlingen. Den lå lige før professorens kontordør.

Studenten standsede som en selvfølge foran den. Det gjorde professoren også. Han satte nøglen i låsen. Den passede ikke. Irriteret og rådvild prøvede han alle de andre nøgler i knippet. Forgæves. Så kiggede han pludselig skarpt på studenten.

Nu var det ham, der stod med et lille smil. Det blev gengældt. Så bredte smilene sig.

Hvad er et smil? Noget uhåndgribeligt i hvert fald. Det er ingenting. Eller alting. Måske ikke så meget efter, hvad man lægger i det, som efter de forudsætninger, de implicerede personer står med. Det vigtige i livet er ofte svært at indkredse. Var det ikke sådan, professoren havde sagt i sin forelæsningskarakteristik af Leonardos Mona Lisa? Var det mon smilet, der i tidernes morgen skabte den fortrolighed mellem mennesker, der gjorde dialogen mulig? Var det med andre ord det, der konstituerede mennesket som menneske? Skabte det i virkeligheden grundlaget for ordet? Og var det stadigvæk sådan?

Den hypotese var studenten siden tilbøjelig til at købe, da han fik tænkt oplevelsen foran kortdøren igennem. Sådan var det i hvert fald den dag i den situation. For professorens smil gjorde studenten tryk. Det gav en overmodig følelse af at stå på lige fod med ham. Inde på kontoret væltede det derfor ud af munden. I begyndelsen stammende. Men snart ligeud. Om planerne for specialet. Men ikke bare det. Om symptomer på den nuværende tilstand i kultur og politik.

Det afgrundsdybe gab mellem professoren og studenten blev på en halv time forvandlet til en mester-lærlinge-bro, fordi også lærlingen kom til orde, og det i den sikre forvisning, at han pludselig var et menneske, som mesteren respekterede. Studenten havde selv måttet bryde skallen, for professoren ejede ikke de berømte træsko, som man gik i alle folk med.

– De er ved at lære at skrive, sagde han. Selvom det dér er for Troels-Lundsk i en skildring af ydrepolitikken. Men De har sat Dem forbilleder, og det er nødvendigt. Jo mere De går i dybden med kildematerialet, jo mere gør De Dem selvstændig over for forbillederne, og jo mere bliver De Dem selv. Og undgår som alle andenhånds forskere at komme til at foragte og glemme forgængerne i forsøget på at se bort fra, at De ikke selv gør en ordentlig indsats.

Professorens ord både opmuntrede og ærgrede studenten. Var han alligevel ikke nok sig selv. Hvor lang tid ville det vare at blive det? Det blev ikke bedre, da professoren lige efter karakteriserede vor kultur som en epigonkultur. Da røg det ud af studenten, at han aldeles ikke efterbede Troels-Lund.

Samtidig indrømmede han dog, at han ikke var helt uenig i kultursynspunktet.

– Erik Knudsen mener også, sagde han, ...

– Erik Knudsen? Hvem er det, spurgte professoren.

– Nåh, véd De ikke dét! Studenten kunne ikke dy sig for at hovere og brillere. Han var endnu en kulturel opkomling, en barbar med fernis. Desuden bed ordene om Troels-Lund-epigonieret stadig. Derfor havde han fået en uimodståelig lyst til at bore i den grundlæggende svaghed, som han vidste, professoren led af: han kunne ikke tåle, at der var noget, han ikke vidste. Han skulle imidlertid snart blive belært om, at svagheden også var hans kolossale styrke.

Allerede på vej hjem til kollegieværelset i Universitetsparken tumlede professorens spørgsmål, svar og tanker rundt i hovedet på studenten. Det var ikke til at komme af med dem. Derfor udviklede mester-lærlinge-forholdet sig hurtigt. Han kunne ikke lade være med at tage ud at besøge ham allerede ugen efter. Han havde nogle vigtige spørgsmål. Sådan undskyldte han sin dristighed over for sig selv.

Han vidste endnu ikke, at han blev trukket derud som af et kraftfelt, fordi han havde vansmægtet efter et sådant hele sit liv. Han vidste endnu ikke, hvor fattig hans egen tid var på fædre med format og omsorg for andre end dem selv, og hvor mange elever der derfor søgte reservefædre i deres lærere.

Professoren var imidlertid ude at gå tur.

– De kan nok møde ham på den eller den vej, sagde hans kone venligt.

Møde ham. Ja, det lykkedes let. Han fik snart øje på den lille, spinkle, lidt duknakkede, men alligevel mærkeligt ranke skikkelse, på hovedet med den markante profil, der energisk vippede i takt til gangen, som for at få styr på de indfald, han altid gik og fik.

Ja, få øje på ham. Det var ingen sag. Han lignede ingen andre. Men få kontakt. Det viste sig at blive sin sag.

– Goddag, sagde studenten. Intet svar.

– Goddag, professor Bøggild-Andersen, forsøgte han sig. Intet svar. Det gentog sig, trods et stadigt højere stemmeleje. I en evighed, syntes studenten. Først efter ti minutters gang eller snarere småløb for at holde trit med professorens energiske skridten ud lykkedes det.

– Hva! Er det Dem? Hvad bestiller De her? Hvorfor arbejder De ikke?

– Æh. Studenten bandede sig indvendigt langt væk. Skulle han nu igen nøjes med en strubelyd som svar.

Professoren smilede. Denne Erik Knudsen, sagde han, er forresten ikke så tosset af en poet fra det 20. århundrede at være.

Studenten måbede. Ikke blot fordi det var en cadeau til digteren fra et

C.O. Bøggild-Andersen, 1898-1967 (Gengivet efter Caspar Paludan-Müller, Videnskab og skole, Århus 1958).

menneske, der opfattede tiden efter Goethe som en stadig værre forfaldstid, som det allerede var gået op for ham. Men også fordi han hastigt kom på det rene med, at professoren trods al travlhed havde givet sig tid til at læse det meste af Knudsens produktion i den foregående uge. Sådan gjorde han sig rede til at fortsætte dialogen. Var det mon ikke mindst sådan, lærere blev mestre og fik lærlinge, tænkte studenten siden.

– Kan De huske hans digt *Sagn*, det om de fire store højt til hest, om hunger, sværd, svovl og pest, fortsatte professoren. Han citerede dele af det efter hukommelsen, og den var god. Om smågutterne, der angste for de fire som sidste udvej prøvede at flygte til fjelds:

» – Men hvor er der sti?
Vi kan ikke klatre, vi kan ikke springe
De kommer, de kommer
(de fire store højt til hest)
Vi kan ikke dykke, vi kan ikke flyve
De kommer, de kommer
Vi kan ikke – kommer de – kan ikke
Kommer de kommer de kommer«.

Lærer og elev gik en tid tavse.

– Sådan er præcist den stemning, som vor kultur indgyder én, sagde professoren omsider tankefuldt.

De nåede hjem til ham, og han inviterede ind. Studenten lyste op. De sad ved siden af det bogdækkede studereværelse, i den solfyldte dagligstue, med malerier af impressionister og naturalister, ikke af abstrakte »gøglere« af Picassosk observans eller af andre »absurdister« fra dette århundrede. Hans kone satte småkager på bordet, skænkede kaffe og gik. Dialogen kunne uforstyrret fortsætte – troede studenten da.

– Véd De, hvem de fire store er, udbrød professoren pludselig lidenskabeligt. Ud over sværdet. Det udtrykker selvsagt stormagternes koldkrig og indgyder os den frygt for atomragnarok, som vi ikke kan undslippe.

Studenten svarede ikke. Trangen til at brillere var forsvundet. Han ville hellere høre professorens bud. Han havde mildest talt også flere år og tanker bag sig. Studenten var for længst blevet klar over, hvor falsk det almindelige billede blandt studenter af professoren som en ekcentrisk, verdensfjern og studerekammerlærd forsker var. Det opstod som et angreb fra de epigoner blandt de studerende, der, når det kom til stykket, ikke som professoren så historien som et kald.

Studenten var derfor også blevet klar over, at det ikke var en omtåget verdensfraværelse, der gjorde professoren så distræt, at han en dag i bybussen havde givet chaufføren en særpræget oplevelse. Studenten sad og smilede

ved tanken. På vejen ud lagde han nemlig ikke penge i pengebøssen, men – bankede asken fra den uundværlige pibe ud i den. Chaufføren tabte mælet og nåede aldrig at reagere.

Nej, hans verdensfjernhed var en i årevis opøvet evne til kontemplation trods alle forstyrrelser. Det var en indstændig trang til at overleve mentalt ved at lukke af for de stadig grummere og vanvidsprægede ting i hans egen tid, der truede med at sprænge sindet. Det var den trang, der fik ham til at virke så ubehagelig fremmed i de flestes øjne.

Han nægtede at lade sig totalt opluge i tidens forfaldskultur, fordi han fandt den for tarvelig. Det gjaldt om at bevare sig selv så rank som muligt. For ellers mistede man evnen og berettigelsen til ved sin sandhedssøgen at drage kulturen op til et højere plan, hvad han så som den humanistiske forsknings formål.

Han levede ikke, som mange af sin samtids kolleger blandt videnskabsmændene, i en tilstand af politisk og kulturel uskyld og uvidenhed. Han benyttede ikke den som embedsmand vundne lejlighed til at hygge sig i en behagelig dyrkelse af fortiden for dens egen skyld. Han lukkede sin egen tids kriser ind i hjertet og lod verdens vinde blæse igennem studerestuens vinduer. Blot fandt han det nødvendigt af og til at sætte hasperne på, så han kunne komme sig igen.

– Hvor er De henne, Tandrup? Drømmer De? Vil De vide, hvem de andre store er, så studér Huizinga. Han ser vor tids alvorlige krise i, at begrebet livskamp er flyttet bort fra den enkeltes samvittighed og ud i samfundets offentlige liv. Det etiske indhold i denne kamp er derfor for en stor del gået fløjten, læs bare Jakob Knudsen. Moralloven er undergravet af filosofisk immoralisme og af den historiske materialisme. Og den lider under den overtro, at åndslivets vanskeligheder har sine dybeste rødder i samfundsøkonomiens ufuldkommenhed. Uf.

Professoren tog en dyb indånding. Og stoppede sin pibe – med papir. Han talte ikke så godt røgen som førhen. Men piben i hånden var så dejligt beroligende, som han sagde. Det var også derfor, han lige nu var optaget af demografiske studier. Så kunne han holde lidt ferie fra det nok berigende, men sandt for dyden også belastende menneskestudium. Og så fortsatte han:

En anden af de store skavanker er den futile Narcissosdyrkelse i og af ungdommen, bare fordi den er ung. Og af selve livet og dets instinktive kræfter. Det duer ikke, når det sker på bekostning af den fornuftsmæssige erkendelse. Den er alfa og omega, hvis man da ikke, som i meget af dagens videnskab, glemmer anskueligheden, det poetiske billede, for så går helhedsforståelsen tabt.

– Tænk også på den puerile eksistentialisme, udbrød professoren.

Men så hørte studenten ikke mere. Den materielle virkelighed tog trods

professorens ord pludselig opmærksomheden fra ånden og ordet. I sin iver kvaste professoren nemlig en småkage mellem fingrene, så krummerne dryssede ned på dugen. Men den uorden kunne dette menneske, der insisterede på at stræbe efter harmonien i tilværelsen, selvsagt ikke finde sig i. Mens han fortsatte sin udredning, fejede han med venstre hånd langsomt krummerne hen mod bordkanten, og lavede med højre hånd en skål under den til modtagelse. Studenten sad fascineret af den distraherende proces. Hvor mange havde nogensinde kunnet klare både ånd og materie på én gang?

Så indtraf katastrofen da også. Samtidig med at professoren fejede krummerne ud over kanten, slog han ivrigt ud med højre hånd, så de spredtes ud over gulvtæppet. Alt imens udbrød han:

Hvorfor læser ingen unge Goethe mere?

Studenten knækkede næsten sammen af latter.

– Hvad ler De af? Professorens ansigt var lutter bebrejdelse. Han opdagede ikke, hvad der var sket.

– Det er ikke morsomt, føjede han til. Nietzsche og Sartre dyrker man. Heldigvis disse folk bliver mere omtalt end forstået. Men Goethe. Han vidste, at en kulturs og et samfunds fortrin består i, at der etableres en harmonisk ligevægt mellem de åndelige og materielle værdier og et stort fælles etisk og socialt ideal for fællesskabet mellem de forskellige samfundsgrupper. Det fortvivlende er, at selv ingen af de demokratiske styreformer hidtil har kunnet leve op hertil. Og det synes, som om lederne får ringere og ringere evner.

– Lederne, er det dem, der især skal bygges på, spurgte studenten, der efterhånden var kommet sig igen.

– Læs Huizinga. Eller Høffding. Han er den danske tænker, der i nærmeste slægtled før os har stræbt mod den mest alsidige helhedsopfattelse af tilværelsen. Begge mødes i deres stærke betoning af personlighedsprincippet, af den enkelte personligheds uendelige værdi. Da kultur er en i sinde gennemlevet virkelighed, så siger det sig selv, at den kun opstår i personligheden og altså kun helbredes i denne. Hertil kræves et fællesskab, hvis livsform begunstiger personlighedens harmoniske udfoldelse og udvikling, og hvordan finder og udformer vi det?

Selv videnskabsmændene er oftest ikke for gode. H.C. Ørstedes og romantikkens forsøg på helhedstænkning er opgivet. Og hvor mange indser, at de nye værdier meget ofte ikke kommer fra kritikken og analysens verden, men fra kredse, hvor man med dybde og inderlighed har levet i de gamle værdier? Det fandt Høffding med rette. Men hvor blomstrer disse kredse i dag? I den brede befolkning, som Grundtvig fandt? Jeg tvivler.

Det vulgære og tankeskøre breder sig. Mennesker, som de er flest, vil i dag »vækkes« og underholdes, mere end de vil oplyses og tilskyndes til rigtig tænkning. Det særgrundtvigske er derfor blevet adskilligt udvandet, og men-

nesker er i vor forvirrede tid alt for ofte kommet under ensidige forestillingers herredømme, præget som de er af mediernes forfladigelse af al tankevirkosomhed.

Efter en tid rejste professoren sig og tog afsked, mens han intetanende trådte krummerne ned i gulvtæppet. Studenten gik hjem og tog fat på de nævnte folk, Goethe og Huizinga dog mere end Høffding. Således rustede lærlingen sig til, at den følgende tids holmgange blev mere egentlige og skete på mere lige fod med mesteren.

Efter nogle år begyndte han at fundere over, om den brede folkelighed måske indeholdt nogle af de krummer, mesteren ikke rigtigt havde blik for. Var der ikke i den, som den foreligger på godt og ondt, et bedre fundament moralsk, end mesteren troede? Burde man derfor i så høj grad bygge på den store personlighed? Dyrkede mesteren ikke også for meget den forudsætningsløse viden, hvad den så var, på bekostning af begreber som konfession, klasse og folkelighed? Var alt det med til at forklare, at den mester, som lærlingen kom til at holde mere og mere af, fordi han så hårdt stræbte at leve op til Goethes menneskelighedsideal, fik vanskeligere og vanskeligere ved at le ad de store skyggesider i sin tid, sådan som Erasmus af Rotterdam formåede det? Ham vedblev professoren ganske vist at foretrække »for alle teologer, fordi han kunne skæmte med menneskenes dårskaber, og fordi han fandt kristendommens kerne i Jesu etik« og overlod »teologerne at skændes om det fra de gamle mysteriereligioner og jødisk messianisme overtagne«. Alligevel kneb det at bevare smilet, selv om han heldigvis aldrig opgav det.

Juleaften 1966 modtog lærlingen et brev med de nævnte ord om Erasmus. Det skulle ikke blot blive det sidste i deres årelange dialog. Men det sluttede, næsten for smertefuldt, med de tankevækkende og skræmmende ord:

»En abombekrig bliver fæl, men måske kan Gud derved skænke menneskeheden, der siden 1914 har givet sig alle dårskaber og satanier i vold, ... a new departure.

Kender De Breughel d.æ.s billede af de blinde, der leder de blinde? Store gengivelser deraf burde ophænges i alle ministerialkontorer, alle ventesale, alle auditorier o.s.v.

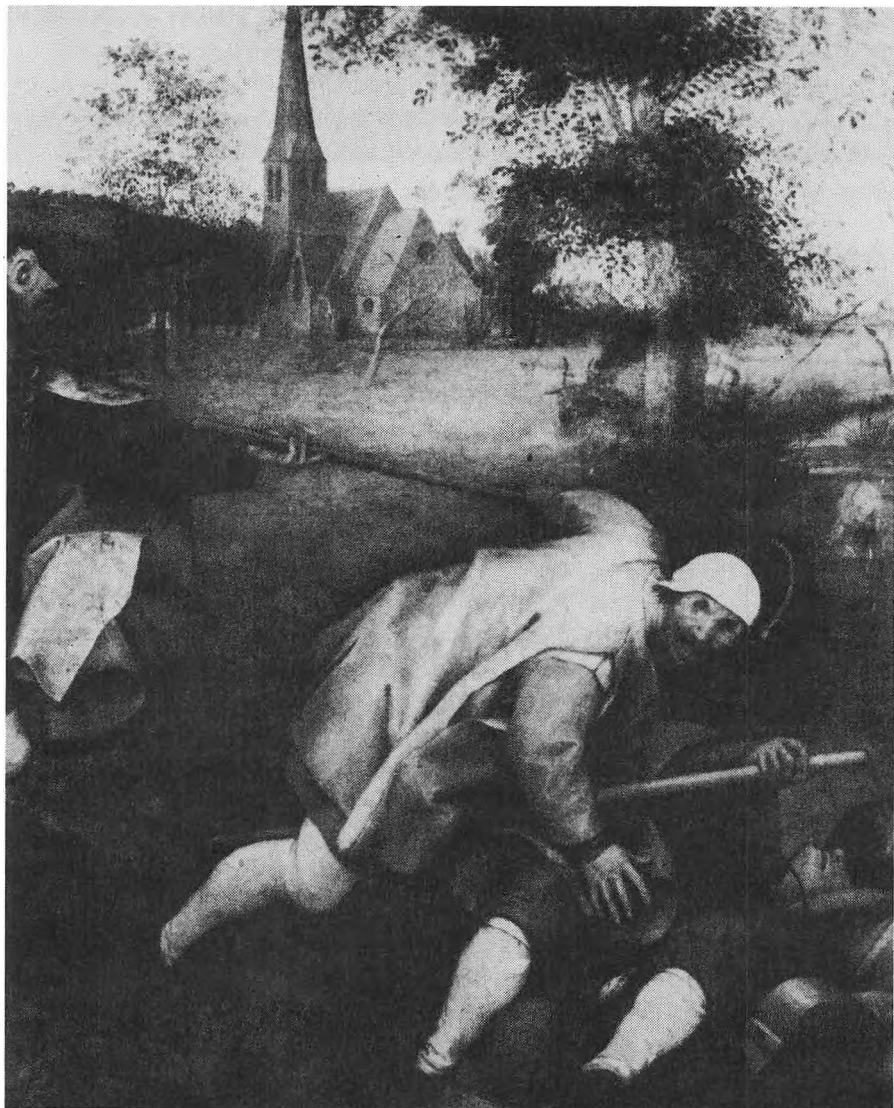
Jeg skriver, når jeg har stunder til en dyst.

Deres hengivne C.O. Bøggild-Andersen.«

Det fik han aldrig, selvom kampmodet var i behold. Kort tid efter døde han. Men det gjorde han alligevel ikke for lærlingen, for så havde han ikke været en mester. Lærlingen fortsatte sin dialog med ham, og når han mente at have vundet en ny indsigt, kiggede han næsten altid op på mesterens billede på væggen for at se, om han smilede billigende eller opponerende bestemt.

Sin sidste vejleder fik studenten først, da de afgørende dannelsesår i ungdommen var ovre. Det var den lærer, som dette festskrift er rettet til. Studenten har skrevet denne fortælling i håbet om, at nuværende og tidligere stude-

Bøggild-Andersens vilde håb, at videnskaben kunne hæve sig mod en mere forudsætningsløs og sand opfattelse af verden og dermed bidrage til at bedre den, kunne ikke udrydde den fornemmelse af udsigtsløshed for kulturens og menneskenes fremtid, der også besjælede Breughel d.æ. Fornemmelsen, der længe var en revne i forsøget på at bevare en optimistisk livsanskuelse, endte med at blive en kløft, akkurat som hos Breughel, hvad maleriet De blinde fra 1568 illustrerer (Gengivet efter H.W. Janson, A History of Art, London 1970).

rende vil finde visse paralleller til forståelse af, hvorfor de har knyttet sig til dagens fødselar.

Netop dette håb har givet det her opridsede forskerportræt form og farve. For uden mestre, ingen lærlinge. Og uden lærlinge, kun de epigoner, der ikke bidrager til en løfterig fremtid for dansk historieforskning.

Som sin tids lærdeste og samtidig måske mest vidtfavnende historiker kunne C.O. Bøggild-Andersen fortjene en større biografi. Der findes kun korte levnedbeskrivelser af ham. Af disse skal fremhæves Knud Fabricius' i *Det Kongelige danske Videnskabernes Selskab. Oversigt over Selskabets Virksomhed* 1967, s. 97-101, der er båret af et nært personligt venskab. Povl Bagges i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Sv. Cedergreen Bech, bd. 3, Kbh. 1979, s. 127-129 præges ligeledes af personligt kendskab. Bagge fremhæver således med rette Bøggild-Andersens »sårbar(e) sind«, men næppe med rette, som det indirekte fremgår af min ovenstående skildring, at han i perioder lukkede sig inde i »mistænksomhed«.

Selv har jeg i *En historiker og hans helt, Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. IX, 1970-72, s. 254-273 givet en vurdering af vigtige sider af hans menneske- og historiesyn med udgangspunkt i hans store Sehested-biografi, der recenseredes meget indgående og dygtigt af Ingvar Andersson i Hannibal Sehested. Anteckningar kring en biografi, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. bd. II, 1947-49, s. 405-434. Bøggild-Andersens syn på Kr. Erslev er fremdraget i min afhandling *Bøggild-Andersen og Erslev-myten. Bidrag til karakteristik af et forskerfysiognomi, Nyere dansk historieforskning* bd. 1, Kbh. 1980, s. 69-78.

Ovenstående skildring bygger ud over det personlige kendskab og breve vekslet med Bøggild-Andersen på hans hovedværker og på adskillige artikler, anmeldelser og kronikker fra hans hånd. Ikke mindst skal fremhæves hans nekrologer over Aage Friis og Erik Arup i *Det Kongelige danske Videnskabernes Selskab. Oversigt over Selskabets Virksomhed* 1950, s. 77-88 og 1952, s. 1-18; hans småtryk *Historien og Nutiden*, 1942; samt artiklen *Universitet og folkeoplysning, Gads danske Magasin* årg. 43, 1949, s. 168-181. Sidst, men ikke mindst er skildringen baseret på ca. 150 siders kommentarer til min afløsningsopgave på 460 sider om Kr. Erslev fra 1966, der siden blev til bogen *Ravn. En beretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912* I-II, Kbh. 1980.

Dette kildemateriale viser stor stabilitet i de væsentlige sider af menneske- og historiesynet, der synes afgørende skabt senest i 1930'erne.

Et bidrag til Troels Dahlerups bibliografi

Ved Per Ingesman

Bibliografien er inddelt i tre afdelinger: 1) Selvstændige publikationer, 2) Artikler, 3) Tidsskriftnmeldelser. I hver gruppe er rækkefølgen kronologisk efter udgivelsesår. Arbejder fra samme udgivelsesår er placeret i alfabetisk orden efter deres titler, i gruppen »Tidsskriftnmeldelser« dog efter *tidsskriftets* titel.

Bibliografien omfatter trykte arbejder og udgivelser indtil 1. oktober 1985. Der er medtaget et par publikationer, ved hvilke Troels Dahlerup står som henholdsvis oversætter/bearbejder og medredaktør, mens f.eks. kildeudgivelser, hvor Troels Dahlerup blot har været tilsynsførende, er udeladt. Udeladt er i øvrigt – om end med beklagelse – de flere hundrede anmeldelser af historisk litteratur i dagbladet *Information* gennem over tyve år, da en registrering af disse helt ville sprænge bibliografiens rammer. Ønsker man at stifte bekendtskab med Troels Dahlerups mening om et bestemt værk, vil en eventuel anmeldelse let kunne findes via enten *Avis Kronik Index* (-1978) eller *Dansk anmeldelsesindeks* (1979-).

1) Selvstændige publikationer

Aasum herreds tingbog 1640-1643, 1643-1645, 1645-48 + register 1640-48, udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, under tilsyn af Chr. Lisse, (Ældre Danske Tingbøger), Kbh. 1956-62.

Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid bd. I-II, udgivet ved Troels Dahlerup af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1959-69.

Folkenes Historie. Vor Civilisation gennem Tiderne, oversat og bearbejdet af Ole Barfoed og Troels Dahlerup, (Verden omkring os), Kbh. 1963 [Originaludgavens titel: *The MacDonald Illustrated Library. History*, London 1962].

Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation, (Kirkehistoriske Studier 2. Række Nr. 18, udgivet af Institut for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Hal Koch), Kbh. 1963. 186 s.

Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, Institut for Dansk Kirkehistorie, Kbh. 1968. 10 + 411 s. [Disputats].

J.O. Arhning (†): *Roskilde Domkapitels Historie* bd. II: 1416 – (1536), udgivet af Troels Dahlerup, Institut for Dansk Kirkehistorie, Kbh. 1970.

En håndbog for sognepræster 1535. En gudelig formaning for enfoldige sognepræster 1530, udgivet af Martin Schwarz Lausten og Inger Bom, (Skrifter fra reformationstiden, udgivet af Institut for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Niels Knud Andersen, Troels Dahlerup og Niels Hastrup, bd. I), Kbh. 1970.

Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen 1. hefte, udgivet af Landbohøistorsk Selskab ved Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse, under tilsyn af Ole Widding, (Præsteindberetninger), Kbh. 1971.

Politikens verdenshistorie bd. 10: Europas ekspansion, af Erik Kjersgaard og Troels Dahlerup, Kbh. 1984. 336 s. Oversat til norsk som *Cappelens verdenshistorie* bd. 9: Senmiddelalder og renaissance, Oslo 1984, til svensk som *Bonniers världshistoria* bd. 9: Europas expansion, Stockholm 1984, og til finsk som *Otavan suuri maailmanhistoria* bd. 9: Myöhäiskeskiaika ja renessansi, Helsinki 1984.

2) Artikler

Om de saakaldte Kongstedlund-Bruner, *Danmarks Adels Aarvog* 1955, II, s. 101-112.

Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen, *Fra Viborg Amt* 1956, s. 5-87.

[Artikler i] *Dansk konversationsleksikon* bd. I-III, red. Ole Storm, Kbh. 1956-57.

Viborg Stifts Kirker og Præster 1545, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. III, 1957-59, s. 1-20.

Degnen i Middelalderen, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. III, 1957-59, s. 513-522.

[Artikler i] *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* bd. II-XXI, 1957-78 (genoptryk 1980-82):

Cathedraticum. Danmark (II, sp. 544-545), Diakon. Subdiakon (III, sp. 52-53), Diakon. Danmark (III, sp. 53), Eleemosyne (III, sp. 583-586), Embedsindtægter. Alm. [og] Danmark (III, sp. 605-607), Fabrica. Danmark (IV, sp. 122-124), Geistlighetsens handel. Danmark (V, sp. 237-238), Johannitorde (VII, sp. 600-606; s.m. Jarl Gallén), Jurisdiktion (VIII, sp. 33-36; s.m. Jarl Gallén), Jurisdiktion. Danmark (VIII, sp. 36-37), Kapellgeistlighed. [Danmark] (VIII, sp. 261-262), Karmeliterordenen (VIII, sp. 298-299), Kirkeværger. [Alment og] Danmark (VIII, sp. 410-412), Kollegiatkapitel (VIII, sp. 626), Kyrkans finanser. Danmark (IX, sp. 657-661), Mensa. [Alment og] Danmark (XI, sp. 528-530), Official. Alment (XII, sp. 528-529), Official. Danmark (XII, sp. 529-532), Officialsegl (XII, sp. 539-541), Patronatsrätt. Danmark (XIII, sp. 138-139), Provent II. Danmark (XIII, sp. 516-517), Provinsialkonsil. Danmark (XIII, sp. 529-531), Provst (XIII, sp. 537-540), Prästutbildning. Danmark (XIII, sp. 570-571), Sakristan. Danmark (XIII, sp. 671), Sockenbud. Danmark (XVI, sp. 364), Sockenstämma. Danmark (XVI, sp. 373-374), Sogn (XVI, sp. 374-375), Sogn. Danmark (XVI, sp. 375-376), Stadskyrka och stadsförsamling. Danmark (XVI, sp. 657-659), Stift. Danmark (XVII, sp. 176), Stolgebyr. Danmark (XVII, sp. 217-219), Subsidiu charitativum (XVII, sp. 407-409), Synode (XVII, sp. 630-631), Synode. Danmark (XVII, sp. 631-636), Sysse. Danmark (XVII, sp. 649-650), Tiend. Danmark (XVIII, sp. 291-295), Vikar (XX, sp. 15-17), Visitation. Danmark (XX, sp. 190-191), Växel. Danmark (XX, sp. 345), Ærkedegn (XX, sp. 572-573), Ödekyrka. Danmark (XX, sp. 629-631), Økonom. Danmark (XX, sp. 648-649), Ränta. Danmark (XXI, sp. 309-310).

Opmålinger i Justitsministeriet, *Nordisk Arkivnyt* 4. årg. nr. 1, 1959, s. 5-6.

En Digers Ungdom, *Fynske Aarbøger* bd. VII, 1959-61, s. 572-575.

Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen, *Hardsyssels Aarboeg* bd. LIV, 1960, s. 77-141.

Viborg Stifts Officialer, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. IV, 1960-62, s. 171-205.

Provsten i Lumby Hr. Oluf Andersen og hans Bibliothek, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. IV, 1960-62, s. 348-358.

Sokkelund herreds gejstlighed 1645. En kilde til Københavns undervisningsvæsens historie, *Historiske Meddelelser om København* 1961, s. 36-47.

- Lunde stifts landdekaner, *Nordiska historikermötet i Lund 7-9 augusti 1961*, Lund 1962, s. 45-47 [Referat af foredrag og påfølgende diskussion].
- Værløse Sogn for 300 Aar siden, *Årsskrift. Udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune* 1962, s. 13-18.
- Bidrag til Rentespørgsmaalets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid, *Festskrift til Astrid Friis på halvfyfjedsårsdagen den 1. august 1963*, red. Svend Ellehøj, Svend Gissel og Knud Vohn, Kbh. 1963, s. 47-64.
- Bidrag til tryglebrevsinstitutionens historie i 17. århundrede, *Bol og by* 4: Tingbogsstudier, 1963 (genudgivet 1978), s. 7-23.
- Politidirektøren går af, *Information* 12/3 1963.
- Slægten Rodsteens oprindelse, *Danmarks Adels Aarvog* 1963, II, s. 73-79.
- Bursfelderkongregationen og Danmark. Et Bidrag til Voer Klosters Historie i Senmiddelalderen, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. V, 1963-65, s. 63-77.
- En Jødedaab i 18. Aarhundrede, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. V, 1963-65, s. 319-334.
- 1864 kunne være blevet begyndelsen til en verdensrevolution, *Information* 4/3 1964.
- Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, *Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964*, Kbh. 1964, s. 70-81, 304-308.
- Helsingør Latinskole i 17. Aarhundrede. Bidrag til Undervisningens Historie og til Stadens Musikliv paa Didrik Buxtehudes Tid, *Fra Frederiksborg Amt* 1964, s. 3-38.
- Lidt om de ældste præster i Værløse, *Årsskrift. Udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune* 1964, s. 5-8.
- Hvad kommer de håndskrifter os ved?, *Information* 1/2 1965 [Anmeldelse af udstillingen »Islandske håndskrifter og dansk kultur« på Statens Museum for Kunst].
- Variationer og Mutationer. Adelshistoriske Problemer i Heraldisk Belysning, *Heraldisk Tidsskrift* nr. 12, 1965, s. 65-80.
- Den gejstlige jurisdiktion i dansk middelalder, *Fortid og Nutid* bd. XXIII, 1966-68, s. 297-309.

- Ribe Domkantorat paa Reformationstiden, *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. VI, 1965-68 [ø: 1966-68], s. 258-272.
- Lavadelens krise i dansk senmiddelalder, *Historiallinen Arkisto* 63: Nordiska historikermötet Helsingfors 1967 bd. 2, Helsingfors 1968, s. 57-63.
- Våbengrupper, similarisering og undervasallitet i dansk senmiddelalder, *Heraldisk Tidsskrift* nr. 17, 1968, s. 303-311.
- Kabelslægtens våben og vasaller, *Heraldisk Tidsskrift* nr. 18, 1968, s. 345-353.
- Die nordische Lokalpropstei und ihr Verhältnis zum Archidiakonats, *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*, red. Sven Ekdahl, (Acta Visbyensia III. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1967), Visby 1969, s. 139-145.
- Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. IV, 1969-70, s. 1-43.
- Johan Jørgensen 2.8. 1924 – 14.3. 1969, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. IV, 1969-70, s. 505-508 [Nekrolog].
- Toldregnskaber kritisk belyst, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. IX, 1970-72, s. 232-253 [Officiel opposition ved forsvaret af Poul Enemarks disputats *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*].
- Danmark, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og inlernordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, Kbh. 1971, s. 45-80.
- Historie og historier, *Information* 2/11 1971.
- De holstenske våbener i Gelrevåbenbogen, *Heraldisk Tidsskrift* nr. 23, 1971, s. 147-152.
- Knud Hannestad, *Aarhus Stiftstidende* 27/9 1972 [Nekrolog].
- Der Clown. Londonagentens indberetninger om den tyske emigration 1852-61, *Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978*, red. Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch, Kbh. og Aabenraa 1978, s. 65-83.
- Den sociale forsg og reformationen i Danmark, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIII, hft. 1-2, 1979, s. 194-207.
- Om kirkens dom for gæld. Reformationen som retsreform belyst ved gælds-jurisdictionsproblemet, *Kirkehistoriske samlinger* 1980, s. 105-114.

Triumf og Tragedie, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIII, hft. 3, 1980, s. 72-94 [Officiel opposition ved forsvaret af Leo Tandrup's disputats *Mod triumf eller tragedie*].

Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigslovgivning, *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, Kbh. 1981, s. 261-278.

Om tienden, *Fortid og Nutid* bd. XXIX, 1981-82, s. 3-14.

Anno Domini. I det herrens år, *Sfinx* 4. årg. nr. 1, 1981, s. 8-9.

Skovklosterregnskaberne, *Landbohistorisk Selskabs årsberetning* 1981, s. 13-15 (s.m. Merete Dahlerup).

De gamle mænds krig, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 514-533 [Officiel opposition ved forsvaret af Frede P. Jensens disputats *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*].

Danmarks historie [Artikelserie]:

- 1: De første danskere, *Jyllands-Posten* 10/10 1982.
- 2: Mod fremmede kyster, *Jyllands-Posten* 24/10 1982.
- 3: Med lov skal land bygges, *Jyllands-Posten* 24/10 1982.
- 4: I den sorte døds skygge, *Jyllands-Posten* 31/10 1982.
- 5: Da Danmark blev moderne, *Jyllands-Posten* 7/11 1982.
- 6: Rivalerne i Norden, *Jyllands-Posten* 14/11 1982.
- 7: Bonden bliver fri, *Jyllands-Posten* 21/11 1982.
8. Fred og nye farer, *Jyllands-Posten* 28/11 1982.
- 9: Forfatningskamp og andelsbevægelse, *Jyllands-Posten* 5/12 1982.
- 10: Det nye Danmark, *Jyllands-Posten* 12/12 1982.
- 11: Krise og besættelse, *Jyllands-Posten* 19/12 1982.

Heraldry and Social Change in Late Medieval Denmark, *Genealogica & Heraldica. Report of the 14th. International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen 25.-29. August 1980*, ed. Sven Tito Achen, Kbh. 1982, s. 35-42.

Kalenderen fylder år, *Sfinx* 5. årg. nr. 3, 1982, s. 128.

Myten om den frie danske bondestand, *Noter over dansk Landbrugshistorie*, Landbrugets Informationskontor 1982, s. 3-4 [Referat af foredrag].

En fallit. Handelshuset Herman Vales undergang, *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. På tresårsdagen 13. april 1983*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, (Arusia – Historiske Skrifter II), Århus 1983, s. 173-184.

Fæstet i breve og domme, *Fortid og Nutid* bd. XXX, 1983, s. 280-301.

Kommunikation i ældre tid, *Netværk – ord, billeder og handling i kommunikationssamfundet. Årbog fra Det humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet* 1983, s. 32-37.

En bonde i kongens råd. Bidrag til Østjyllands politiske historie i Grevefejdens tid, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen, Karl-Erik Frandsen, Kai Hørby, Benito Scocozza og Alex Wittendorff, Kbh. 1984, s. 51-70.

3) Tidsskriftanmeldelser

Hans Joachim Kuhlmann: Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter, (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 36), Neumünster 1958, *Fortid og Nutid* bd. XX, 1957-59, s. 315-317.

Niels Skyum-Nielsen: Blodbadet i Stockholm og dets juridiske maskering, Kbh. 1964, *Jyske Samlinger* ny rk. bd. VI, 1962-65, s. 310-314.

Kauko Pirinen: Kymmenysverotus Suomessa ennen Kirkkoreduktiota, (Historiallisia Tutkimuksia Julkaissut Suomen Historiallinen Seura LV), Helsinki 1962, *Fortid og Nutid* bd. XXII, 1966 [ɔ: 1963-65], s. 321.

Silkeborg Lens Jordebog 1586, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1964, *Fortid og Nutid* bd. XXII, 1966 [ɔ: 1963-65], s. 383.

Jacob Ulfelds Jordebog 1588, udg. Svend Gissel, Kbh. 1964, *Fortid og Nutid* bd. XXII, 1966 [ɔ: 1963-65], s. 383-384.

Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag, (Studier fra Københavns Universitets økonomiske Institut nr. 6), Kbh. 1965, *The Scandinavian Economic History Review* vol. XIII, 1965, s. 190-193 (s.m. Johan Jørgensen).

Gudmund Sandvik: Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane, Oslo 1965, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. II, 1966-67, s. 229.

Viborg Landstings Dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner, udg. Poul Rasmussen, Viborg 1965, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. II, 1966-67, s. 244-245.

Harald Jørgensen: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt, Kbh. 1966, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. II, 1966-67, s. 526-527.

- John A.F. Thomson: *The Later Lollards, 1414-1520*, (Oxford Historical Series 2nd Ser.), Oxford 1965, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. II, 1966-67, s. 555-556.
- Finlands äldsta domböcker II: *Dombok för nedre Satakunta 1550-1552*, utg. John E. Roos, Helsinki 1964, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. II, 1966-67, s. 559.
- Lunds stifts landebok I-III, utg. K.G. Ljunggren och Bertil Ejder, (Skånsk senmedeltid och renässans 4-6), Lund-København 1950-65, *Fortid og Nutid* bd. XXIII, 1966-68, s. 211-212.
- Danmarks Historie, red. John Danstrup og Hal Koch, Kbh. 1962-66, bd. I-VI, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. III, 1968-69, s. 195-204.
- J.C. Jacobsen: *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. Indledning og Kommentar*, Kbh. 1966, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. III, 1968-69, s. 308-310.
- Andrea Boockmann: *Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig*, (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 52), Neumünster 1967, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. III, 1968-69, s. 518-520.
- Martin Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60*, (Kirkehistoriske Studier 2. rk. nr. 27), Kbh. 1968, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. III, 1968-69, s. 520-522.
- Äldre svenska fräslésläkter. Ättartavlor I, utg. Folke Wernstedt, Stockholm 1957-65, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. III, 1968-69, s. 545-546.
- Carl Strandberg: *Zur Frage des Veräusserungsverbotens im kirchlichen und weltlichen Recht des Mittelalters*, (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. I. Rättshistoriskt Bibliotek. Bd. XI), Stockholm 1967, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. IV, 1969-70, s. 318-319.
- Danmarks gamle Købstadslovgivning I-V, udg. Erik Kroman, Kbh. 1951-61, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. V, 1971, s. 147-151.
- Handlingar till Nordens Historia 1515-23 I: 1515 – juni 1518, utg. Lars Sjödin, (Historiska Handlingar del 39), Stockholm 1967-69, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. V, 1971, s. 151-154.
- N. Denholm-Young: *The Country Gentry in the Fourteenth Century with Special Reference to the Heraldic Rolls of Arms*, Oxford 1969, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. V, 1971, s. 219-220.

- Ole Fenger: Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret, Kbh. 1971, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. VI, 1973 [ɔ: 1972-73], s. 200-209 [Bygger på den officielle opposition ved forsvaret af disputatsen].
- Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen, (Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet bd. II), Kbh. 1968, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. VI, 1973 [ɔ: 1972-73], s. 219-232 [Bygger på den officielle opposition ved forsvaret af disputatsen].
- J.P. Kenyon (Ed.): The Stuart Constitution 1603-88. Documents and Commentary, Cambridge 1966, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. VI, 1973 [ɔ: 1972-73], s. 342-343.
- Clayton Roberts: The Growth of Responsible Government in Stuart England, Cambridge 1966, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. VI, 1973 [ɔ: 1972-73], s. 343-344.
- Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969, Kbh. 1971, *Fortid og Nutid* bd. XXV, 1972-74, s. 117-118.
- Eric Anthoni: Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel, Helsingfors 1970, *Historisk Tidsskrift* bd. 76 (13. rk. bd. III), 1976, s. 164-167.
- Viborg Landstings Dombøger 1617 A, udg. Poul Rasmussen, Viborg 1971, *Historisk Tidsskrift* bd. 77 (13. rk. bd. IV), 1977, s. 296.
- J.C. Jacobsen: Djævlebesværgelse. Træk af Exorcismens Historie, Kbh. 1972; samme: Besættelse og Trolddom i Nibe 1686, Kbh. 1973, *Historisk Tidsskrift* bd. 77 (13. rk. bd. IV), 1977, s. 300-301.
- Benito Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen, Kbh. 1976, *Historisk Tidsskrift* bd. 78 (13. rk. bd. V), 1978, s. 298-303.
- Niels Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241-1290. Jakob Erlandsen, samtid og eftertid, Kbh. 1963 (reprotryk 1971), *Historisk Tidsskrift* bd. 79 (13. rk. bd. VI), 1979, s. 134-138.
- Aksel E. Christensen: Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger, Kbh. 1976, *Historisk Tidsskrift* bd. 80 (14. rk. bd. I), 1980, s. 231-232.
- Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675- ca. 1850, Århus 1975, *Historisk Tidsskrift* bd. 80 (14. rk. bd. I), 1980, s. 549-561 [I hovedsagen identisk med den officielle opposition ved forsvaret af disputatsen].

- Roger Sablonier: *Adel im Wandel. Eine Untersuchung zur sozialen Situation des ostschweizerischen Adels um 1300*, Göttingen 1979, *Nyt fra Historien* 30. årg., 1980-81, s. 45-46.
- John La Neve: *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1541-1857 V: Bath and Wells Diocese*, compiled by Joyce M. Horn and Derrick Sherwin Bailey, London 1979, *Nyt fra Historien* 30. årg., 1980-81, s. 46.
- Wilfred Prest (Ed.): *Lawyers in Early Modern Europe and America*, London 1981, *Nyt fra Historien* 30. årg., 1980-81, s. 89.
- Barry Coward: *The Stuart Age. A History of England 1603-1714*, London 1980; Jane Garrett: *The Triumphs of Providence. The Assassination Plot 1696*, Cambridge 1980; *Complete Prose Works of John Milton VII: 1659-1660*, ed. Robert Woolrych, Yale 1980, *Nyt fra Historien* 30. årg., 1980-81, s. 89-90.
- Robert R. Harding: *Anatomy of a Power Elite. The Provincial Governors of Early Modern France*, (Yale Historical Publications, Miscellany 120), Yale 1978, *Nyt fra Historien* 30. årg., 1980-81, s. 91-92.
- Gustav Henningsen: *Heksenes advokat. Historiens største hekseproces*, Kbh. 1981, *Sfinx* 4. årg. nr. 4, 1981, tillæg s. 2.
- Flemming Jerk: *Herregårde i Danmark I-III*, Kbh. 1980, *Historisk Tidsskrift* bd. 81 (14. rk. bd. II), 1981-82, s. 295-296.
- Jonathan Dewald: *The Formation of a Provincial Nobility. The Magistrates of the Parlement of Rouen 1499-1610*, Princeton 1980, *Nyt fra Historien* 31. årg., 1981-82, s. 19-20.
- Claude De Seyssel: *The Monarchy of France*, oversat ved J.H. Hexter, udg. med indl. af Donald R. Kelly samt appendix ved Michael Sherman, Yale 1981, *Nyt fra Historien* 31. årg., 1981-82, s. 68-69.
- C.V. Wedgwood: *The Thirty Years War*, London 1981, *Nyt fra Historien* 31. årg., 1981-82, s. 130.
- Københavns Historie bd. I: *Indtil 1660. Byen og Borgen Havn*, ved Erik Kjersgaard; bd. II: *1660-1728. Residens- og Hovedstad*, ved Helge Gamrath, Kbh. 1980, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 179-181.
- Harald Jørgensen: *Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919*, (Administrationshistoriske studier), Kbh. 1980, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 181-182.

- Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: Danmarks historie II, 2. halvbind: Tiden 1559-1648, Kbh. 1980, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 332-335.
- Københavns Universitet 1479-1979 bd. IV: Gods. Bygninger. Biblioteker, red. Svend Ellehøj og Leif Grane, Kbh. 1980; bd. V: Det teologiske Fakultet, red. Leif Grane, Kbh. 1980; bd. VII: Det lægevidenskabelige Fakultet, red. Johs. C. Melchior, Erik Andreasen, K. Brøchner-Mortensen, Albert Gjedde, Vilh. Møller-Christensen og Dyre Trolle, Kbh. 1979, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 335-343.
- Religion på Universitetet, red. Erik Nørr og Hans Jørgen Lundager Jensen, (Religionspædagogiske skrifter 2), Århus 1981, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 574-575.
- P.G. Lindhardt: ... sådan set, Kbh. 1981, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 575-576.
- Festskrift til Troels Fink, red. Helge Larsen og Roar Skovmand, Odense 1982, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 576.
- Niels Stensen og Danmark, red. Ole Kongsted, Jørgen Nybo Rasmussen og August Ziggelaar, Kbh. 1981, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 588.
- Palle Luring: Dronninger og andre kvinder i Danmarkshistorien, Kbh. 1981, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XIV, 1981-83, s. 588-589.
- Stefan Weinfurter & Odilo Engels (ed.): Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae Occidentalis. Series V: Germania, Tomus I: Archiepiscopatus Coloniensis, Stuttgart 1982, *Nyt fra Historien* 32. årg., 1983, s. 193-194.
- R.J. Knecht: Francis I, Cambridge 1982, *Nyt fra Historien* 32. årg., 1983, s. 201.
- Steinar Imsen: Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet, Oslo 1982, *Nyt fra Historien* 32. årg., 1983, s. 203-204.
- Ur Nordisk Kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII Nordiska Historikermötet, Jyväskylä 1981, *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1983, s. 88-93.
- Odense bys historie. Fra boplads til bispeby. Odense til 1559, af Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge, Odense 1982, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 134-136.

- Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev. Det politiske spil omkring den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket 1658-59, (Bornholmske Samlinger 2. rk. 15-16), Rønne 1982, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 138-139.
- Carl Aage Redlich: I Lovens Navn. Københavns politi gennem tiderne I-II, Kbh. 1982, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 141-142.
- Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker, Kbh. 1982, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 142-143.
- Ole Feldbæk: Danmarks historie IV: 1730-1814, Kbh. 1983, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 144-149.
- Danske og Norske Lov i 300 år, red. Ditlev Tamm, Kbh. 1983, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 322-324.
- Harry Christensen: Len og magt i Danmark 1439-1481, (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 42), Århus 1983, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 513-514.
- Kristian Jensen: Latinskolenes Dannelse – latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden, Kbh. 1982, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 523-524.
- Københavns Universitet 1479-1979 bd. XII og XIII: Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 1. og 2., Kbh. 1979-83, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 683-684.
- F.J. Billeskov Jansen: Liv og Lærdom. Kapitler af dansk videnskabs historie, Kbh. 1983, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. bd. XV, 1983-85, s. 684.
- Grethe Ilsøe: Dansk Arkivbibliografi 1889-1981, Kbh. 1982, *Historisk tidsskrift* bd. 84 (14. rk. bd. V), 1984, s. 149.
- Børge Kristiansen & Bjørn Ekmann (udg.): Luther und die Reformation, (Text und Kontext, Sonderreihe 13), Kopenhagen-München 1982, *Historisk tidsskrift* bd. 84 (14. rk. bd. V), 1984, s. 161.
- Helsingør Stadsbog 1554-55, 1559-60 og 1561-65. Rådstueprotokol og bytingbog, udg. Karen Hjorth i samarbejde med Erik Kroman, Kbh. 1981, *Historisk tidsskrift* bd. 84 (14. rk. bd. V), 1984, s. 161-162.
- Helge Gamrath: 1600-1728. Københavns Historie II, Kbh. 1980, *Historisk tidsskrift* bd. 84 (14. rk. bd. V), 1984, s. 163.

- Jens Meier: Om Marie Grubbe, Maribo 1982, *Historisk tidsskrift* bd. 84 (14. rk. bd. V), 1984, s. 164.
- Michael J. Bennet: *Community, Class and Careerism. Cheshire and Lancashire Society in the Age of Sir Gawain and the Green Knight*, Cambridge 1983, *Nyt fra Historien* 33. årg., 1984, s. 94.
- Øle Fenger og E. Ladewig Petersen: Adel forpligter ... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede, Kbh. 1983, *The Scandinavian Economic History Review* vol. XXXII, 1984, s. 170-173.
- Stefan Hartmann: *Die Beziehungen Preussens zu Dänemark 1688-1789*, (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preussischen Geschichte 3), Weimar 1983, *Nyt fra Historien* 34. årg., 1985, s. 161-162.